

İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

The Journal of Iranian Studies

Cilt: 5, Sayı: 2, 2021
Vol: 5, No: 2, 2021

E-ISSN: 2651-4370

İran Çalışmaları Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce

İran Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin değerlendirmesine sunulur. Gerekli görüldüğünde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi de alınır. Yazılar yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap değerlendirmeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İran Çalışmaları Dergisi

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953673

İletişim: irancalisdergi@gmail.com

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

Dergide yayımlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

The Journal of Iranian Studies

İran Çalışmaları Dergisi

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English

The Journal of Iranian Studies is an international peer-reviewed journal published biannually. Manuscripts submitted to the journal are reviewed by the editorial board at first, and then the evaluation of two referees will be asked. When it is deemed necessary, the evaluation of a third referee will also be taken. Articles will be published with the final approval of the editorial board. The editorial board has right to accept or reject the submissions (symposium, congress news, book reviews, etc.) other than research articles without sending to the referee.

The Journal of Iranian Studies

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953673

Contact: irancalisdergi@gmail.com

Web address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors not the owner of the journal, the publisher and the editors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Ahmet Yeşil
Owner of the Journal Ahmet Yeşil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Ahmet Yeşil

Editörler/Editors

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yeşil
ahmetyesil@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya, Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya, Turkey*)

Arş.Gör. Mustafa Şeyhmus Küpeli
mkupeli@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya, Turkey*)

Yardımcı Editörler

Müberra Dinler
muberradinler@gmail.com
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya, Turkey*)

Arş. Gör. Recep Tayyip Gürler
rtgurler@gmail.com
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya, Turkey*)

Kevser Aktaş
kevser.aktss@gmail.com
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya, Turkey*)

Kitap İnceleme Editörü / Book Review

Arş.Gör. Zana Baykal
zbaykal@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya, Turkey*)

Dil Editörü/Language Editor

Doç. Dr. Üyesi İbrahim Efe

ibrahimefe@kilis.edu.tr

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis, Türkiye

(Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kilis, Turkey)

Alan Editörleri/Section Editors

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi/ International Relations and Political Science

Prof. Dr. Murat Yeşiltaş

murat.yesiltas@asbu.edu.tr

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Türkiye

(Social Sciences University of Ankara, Faculty of Political Science, International Relations, Ankara, Turkey)

İlahiyat/Theology

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu

muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimler Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye

(Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bolu, Turkey)

Dr.Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar

mdundar@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Foundations of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Sakarya, Turkey)

Tarih/History

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş

hgunes@bartin.edu.tr

Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın, Türkiye

(Bartın University, Faculty of Letters Department of History, Department, Bartın, Turkey)

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. Sedat Baran

sedat.baran@batman.edu.tr

Batman Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Batman, Türkiye

(Batman University, Faculty of Islamic sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Islamic Philosophy, Batman, Turkey)

Fars Dili ve Edebiyatı/ Persian Language and Literature

Dr. Öğr. Üyesi Nezahat Başçı

nezahatbasci@artuklu.edu.tr

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Mardin, Türkiye

(Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature, Mardin, Turkey)

Türk Dili ve Edebiyatı/ Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Gökhan Tunç

gokhantunc@anadolu.edu.tr

Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Eskişehir, Türkiye

(Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir, Turkey)

Sosyoloji/ Sociology

Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel

yusufadiguzel@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya, Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya, Turkey)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi, Bursa-Türkiye), Prof. Dr. Süleyman Seyfi Ögün (İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran-İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. James D. Clark, (Nebraska Omaha Üniversitesi- Amerika),

İndeksler/Indexes

İran Çalışmaları Dergisi TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), İndeks İslamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax ve İSAM tarafından taranmaktadır.

Journal of Iranian Studies is indexed by TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), Index Islamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax and ISAM.

İnternet Platformları/Internet Platforms

OpenAIRE, CrossRef, WorldCat, Google Scholar

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın herhangi bir iletişim veya kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Abdolreza Seif (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Prof. Dr. HosseinAli Ghobadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (University of Sarajevo, Bosna-Hersek), Doç. Dr. Alireza Hajjyan Nezhad (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Saeed Bozorg Bigdeli (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. GholamHossein Gholamhosseinzadeh (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş (Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye), Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Doç. Dr. Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Dizdarevic (University of Zenica, Zenica, Bosna Hersek), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Masoud Mousavi Shafae (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hossein Moein Abadi Bid Goli (Shahid Bahonar University of Kerman, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mahdi Abbas Zadeh (Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, İran), Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Atef Abouelazm (Menoufia University, Egypt), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahit Dündar (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Habib Kartaloğlu (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Ali Vasfi Kurt (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Seyyed Abbas Hashemi (İran İmam Humeyni Üniversitesi, Kazvin, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mohmmad Afshin Vafaie (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Zolfagari (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Shakeel Aslam Baig (Government College Township, Lahore, Pakistan), Dr. Sylwia Surdykowska-Konieczny (University of Warsaw, Varşova, Polonya), Dr. Firuz Akhtar Lubis (Universiti Kebangsaan Malaysia, Malezya).

DERGİNİN HAKEMLERİ / REFEREE BOARD

Prof. Dr. Gökhan Özkan (Bursa Teknik Üniversitesi), Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu (Bolu Abant Üniversitesi), Prof. Dr. Ertan Efeğil (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Besime Şen (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi), Prof. Dr. Zafer Akbaş (Düzce Üniversitesi), Doç. Dr. Emrah Kaya (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Bayram Sinkaya (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Doç. Dr. Sertaç Timur Demir (Gümüşhane Üniversitesi), Doç. Dr. Alaaddin Faruk Paksoy (Anadolu Üniversitesi), Doç. Dr. Abdullah Muhammedi (Ardahan Üniversitesi), Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş (Bartın Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa Yetim (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi), Doç. Dr. Uğur Kurtaran (Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi), Doç. Dr. Hacer Topraktaş Üstüner (İstanbul Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hatice Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Nuri Salık (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Serhan Afacan (Marmara Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ensar Muslu (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Murat Yorulmaz (Trakya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Atay Akdevelioğlu (Ankara Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Çelenk (Uludağ Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hatice Rümeyza Dursun (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ponuneh Abdollahifard (Erzurum Teknik Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Şimşek (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Onur Tetik (Hitit Üniversitesi), Dr. Tuğba Bayar (Bilkent Üniversitesi), Dr. Abdolmoghset Banikamal (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Dr. Hakkı Uygur (İRAM-İran Araştırmaları Merkezi), Dr. Seçil Özdemir (Bartın Üniversitesi), Dr. Watheq Alsadoon (ORSAM-Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi)

İÇİNDEKİLER

Editörden.....	xii
Soğuk Savaş'ta Çin'in Türkiye ve İran'daki Siyasi Etkisi: İran Tudeh Partisi Devrimci Örgütü ve Proleter Devrimci Aydınlik Hareketi'nin Bir Karşılaştırması <i>Agah Hazır</i>	151-171
İran Dış Politikasında Ontolojik Güvenlik Arayışı ve Filistin Meselesine Yaklaşım <i>İlknur Cihangir Demirbaş</i>	173-204
İran'da Kadın Hareketleri: Beyaz Çarşamba Hareketi Örneği <i>Şeyma Merve Tandoğan</i>	205-234
17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevî Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti <i>Reyhane Şahin Allahverdi</i>	235-269
Sovyet Propaganda Dergisi Krokodil'de İran İslam Devrimi Sırası ve Sonrasında İran'ın Temsili <i>Caner Çakı & Abdülhakim Bahadır Darı</i>	271-301
İmam Hüseyin'in Yasçıları: Gelenekten Günümüze İran'daki Şiî Matem Merasimlerinde Meddahlar <i>Adem Yılmaz</i>	303-336
Gonabadi Dervişleri ve İran İslam Cumhuriyeti Arasındaki Çatışmaların Kısa Tarihi (2005 - 2018) <i>Oral Toğa</i>	337-359
Yazılı ve İkonografik Kaynaklara Göre Antik İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Hâkimiyet Anlayışı: Tanrısal Seçim <i>Muzaffer Duran</i>	361-391
20. Yüzyıl Başında İran ve Türkiye'deki Finansal Mekanlar: Melli Bankası- Sepah Bankası- Türkiye Merkez Bankası ve Ziraat Bankası Örnekleri <i>Farivash Ghanadi Maragheh & Hilal Tuğba Örmecioğlu</i>	393-425

Saddam Sonrası İnan'ın Yeni Irak Politikası: Sosyolojik Dinamiklerden Politik Gerçeklere <i>İsmail Sarı</i>	427-454
İnan Ütopyası: Sühreverdî ve “Cebrail’in Kanat Sesi” ve “Kızıl Akıl”da ‘Hiçbir Yer’ Kavramı <i>Faezeh Mohajeri</i>	455-478
İnan’a Yönelik Suudi Arabistan-İsrail Stratejik Anlatı İttifakı <i>İsmail Akdoğan</i>	479-503
Nizamî’nin Hamse’si (BL Or. 6810) Örneğinde Nakkaş Bihzâd’a Atfedilen Minyatürlerde Mimari Bezemeler <i>Seçil Sever Demir & Filiz Adıgüzel</i>	505-542
İnan’da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği <i>Rasim Bozbuğa</i>	543-571
Kitap İncelemesi İnan Yahudileri <i>Menderes Kurt</i>	573-578
Karakoyunlular Akkoyunlular-İnan ve Anadolu’da Türkmen Hanedanları <i>Seyhan Dobra</i>	579-581

CONTENTS

Editor's Note	xiii
China's Political Influence in Turkey and Iran during the Cold War: A Comparison of the Revolutionary Organization of the Tudeh Party of Iran and the Proletarian Revolutionary Enlightenment Movement <i>Agah Hazır</i>	151-171
The Quest for Ontological Security in Iranian Foreign Policy and Iranian Approach to The Palestinian Issue <i>İlknur Cihangir Demirbaş</i>	173-204
Women Movements in Iran: The Case of White Wednesday Movement <i>Şeyma Merve Tandoğan</i>	205-234
The Cost of a Safavid Envoy to the Ottoman Empire at the End of the 17th Century <i>Reyhane Şahin Allahverdi</i>	235-269
The Representation of Iran in the Soviet Propaganda Magazine Krokodil During and After the Islamic Revolution <i>Caner Çakı & Abdülhakim Bahadır Darı</i>	271-301
The Mourners of Imam Hussain: Maddahs at Shiite Mourning Ceremonies in Iran from Tradition to Modernity <i>Adem Yılmaz</i>	303-336
A Brief History of The Struggle Between Gonabadi Dervishes and the Islamic Republic of Iran (2005 - 2018) <i>Oral Toğa</i>	337-359
The Divine Choice: The Source of Power in Ancient Iran (Persians, Parthians, Sasanians) in the Light of Written and Iconographic Evidence <i>Muzaffer Duran</i>	361-391
The Spaces of Finance in Iran and Turkey at the beginning of the 20th Century: The Cases of Melli Bank, the Sepah Bank, Turkish Central Bank, and the Ziraat Bank <i>Farivash Ghanadi Maragheh & Hilal Tuğba Örmecioğlu</i>	393-425

Iran's New Iraq Policy After Saddam: From Sociological Dynamics to Political Realities <i>İsmail Sarı</i>	427-454
Iranian Utopia: Suhrawardī and the Concept of 'No-Where' in "The Chant of Gabriel's Wings" and "The Crimson Intellect" <i>Faezeh Mohajeri</i>	455-478
Saudi Arabian-Israeli Strategic Narrative Alignment Against Iran <i>İsmail Akdoğan</i>	479-503
Architectural Decorations in the Paintings Attributed to Naqqash Bihzād in Nizamī's Khamsah (BL Or. 6810) <i>Seçil Sever Demir & Filiz Adıgüzel</i>	505-542
Kurds and Kurdish Nationalism in Iran <i>Rasim Bozbuğa</i>	543-571
Book Review İran Yahudileri <i>Menderes Kurt</i>	573-578
Karakoyunlular Akkoyunlular-İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları <i>Seyhan Dobra</i>	589-582

EDİTÖRDEN

İran, zengin tarihi mirası ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra, farklı kültürel dokusuyla da Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biridir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihsel süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle İran, karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen "İslam Devrimi"yle birlikte ayrı bir kimlik kazanan İran, ilerleyen süreçte giderek artan bir ilginin odağı haline gelmiştir. Bu çerçevede siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, sosyolojiden edebiyata kadar farklı disiplinlerden akademik makaleler yayımlayan "İran Çalışmaları Dergisi", Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla katkıda bulunmak üzere faaliyetini sürdürmektedir.

Bu doğrultuda yayına hazırladığımız dergimizin 5. cildinin 2. sayısını sizlere sunmanın gururunu ve yayın hayatımızın beşinci yılını tamamlamanın mutluluğunu yaşamaktayız. Son sayımızdan bu yana dergimize; Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Sanat Tarihi ve Uluslararası İlişkiler gibi farklı disiplinlerde İran konulu çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılardan birçok makale değerlendirilmek üzere gönderildi. Bunlardan her biri, öncelikle İran Çalışmaları Dergisi'nin yayın ilkeleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutuldu. Hakem ve yayın kurulu süreci sonunda on dört makale ve iki kitap değerlendirmesi sizlerle buluştu.

Yeni sayımızın sizlere sunulmasına değerli çalışmalarıyla katkıda bulunan makale yazarlarımız başta olmak üzere; yayın, danışma ve hakem kurullarımıza ve yayın değerlendirme aşamasında yadsınmaz emekleri olan tüm ekibimize teşekkür ederiz. 5. cilt, 2. sayımızın sosyal bilimler alanına katkı sağlaması temennisi ile iyi okumalar dileriz.

EDITOR'S NOTE

Thanks to its rich cultural fabric and historical heritage as well as a state tradition with deep roots, Iran is one of the central countries of the Middle East. Iran has a complex socio-political structure as a result of its expansion over a wide geography throughout the course of history. After its transformation into a distinct identity with the “Islamic Revolution” that took place in 1979, the country has become the focus of increasing interest. In this context, covering a wide range of disciplines from political science to literature, “The Journal of Iranian Studies” is dedicated to publishing academic research on Iran, to contribute to the aim of reaching an objective understanding and analysis of the country as one of Turkey’s most important neighbors.

Hence, we proudly present the second issue of our fifth volume in the fifth year of our publication life, which we are happy to have completed. Since our last issue, a significant number of articles from academics and researchers working on Iran in different disciplines such as History, Literature, Sociology, Art History and International Relations have been submitted to our journal. After rigorous evaluation within the framework of the publication principles of the Journal of Iranian Studies as well as thorough referee and editorial board processes, fourteen articles and two book reviews have been presented to our readers.

We would like to especially thank the authors who contributed to our new issue with their valuable works as well as our publication, advisory, and referee boards, and our entire team for their undeniable efforts during the manuscript evaluation process. We wish you a good reading with the hope that the second volume of our fifth issue will contribute to the field of social sciences.

China's Political Influence in Turkey and Iran during the Cold War: A Comparison of the Revolutionary Organization of the Tudeh Party of Iran and the Proletarian Revolutionary Enlightenment Movement

Agah Hazır*

Abstract

This study analyses the ideological influence of the People's Republic of China (PRC) over the non-state political domains in the Middle East during the Cold War. It offers a comparative analysis of the two largest pro-Chinese leftist political groups in Turkey and Iran during the period between 1960 and 1980: the Revolutionary Organization of the Tudeh Party of Iran (ROTP) in Iran and the Proletarian Revolutionary Enlightenment Party (PRE) in Turkey. It analyses these movements by focusing on their similarities and differences. This study claims that the pro-Chinese leftist political movements in Iran developed closer military and financial relations with the PRC than did their Turkish counterparts. In doing so, the study contributes to the literature on comparative political thought on the Cold War era, which largely tends to focus on the Soviet influence over the domains of politics and its impact on the international relations of Turkey and Iran. Moreover, this work critically challenges the debates over the relations between the PRC and the Middle East, expanding the academic focus beyond trade relations and military affairs towards political ideology debates. By the same token, it aims to scrutinize alternative political instruments of the PRC during this era.

Keywords: Cold War Studies, Comparative Political Thought, Turkey, Iran, China.

---

* Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Erciş Faculty of Management, Department of International Relations, Van, Turkey, agahhazir@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2753-3854

Soğuk Savaş'ta Çin'in Türkiye ve İran'daki Siyasi Etkisi: İran Tudeh Partisi Devrimci Örgütü ve Proleter Devrimci Aydınlik Hareketi'nin Bir Karşılaştırması

Agah Hazır*

Öz

Bu çalışma, Soğuk Savaş döneminde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) Ortadoğu'da devlet dışı alandaki ideolojik etkisini analiz etmektedir. Çalışma, 1960-1980 arası dönemde İran ve Türkiye'de Çin yanlısı sol siyasi örgütlerin karşılaştırmalı bir analizini yapmaktadır. Çalışmada, İran Tudeh Partisi Devrimci Örgütü ve Proleter Devrimci Aydınlik Hareketi'nin benzerlik ve farklılıkları tartışılmaktadır. Bahse konu dönemde, İran'daki Çin yanlısı siyasi örgütlerin, Türkiye'deki muadillerine oranla ÇHC ile daha yakın askeri ve finansal ilişkilere girdikleri iddia edilmektedir. Çalışma, büyük ölçüde Sovyetlerin siyasi etkisine ve bu etkinin Türkiye ile İran'ın uluslararası ilişkilerine yansımalarına odaklanma eğiliminde olan Soğuk Savaş dönemi karşılaştırmalı siyasi düşünce literatürüne katkıda bulunmaktadır. Buna ek olarak, ÇHC ile Ortadoğu ilişkilerine dair akademik tartışmaları, ticari ilişkiler ve askeri meselelerin ötesinde, siyasi ideolojiye doğru genişletmektedir. Bu bağlamda, ÇHC'nin bu dönem bölgeye yönelik olarak kullandığı alternatif siyasi araçlar da incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş Çalışmaları, Karşılaştırmalı Siyasi Düşünce, Türkiye, İran, Çin.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Erciş İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Van, Türkiye, agahhazir@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2753-3854

1. Introduction

This study aims to address a largely neglected domain in Cold War studies: the ideological impact of China in the Middle East. The People's Republic of China (PRC) was one of the main actors of the ideological struggle of the Cold War era, together with the United States of America (USA) and the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). However, unlike the USA and the USSR, the role played by the PRC has generally been neglected in the Cold War literature, especially in relation to the Middle East. There are several reasons for this neglect. First of all, the PRC was seen as a power that was geographically remote and culturally distinct from the region (Calabrese, 1991). In addition, for most of the Cold War, the Middle East was considered to be dominated by the power struggle between the USSR and USA with no space remaining for other political actors (Zhang, 1999, p. 150). A small stream of literature addressing the relationship between the PRC and the Middle East has mostly focused on themes of oil politics, economic relations, and military cooperation (Dorsey, 2017; Burton, 2020; Chaziza, 2020).

This study analyses the ideological impact of the PRC in Turkey and Iran between 1960 and 1980. By closely examining previously unused and underused sources, it comparatively analyses the two largest pro-Chinese, Maoist actors in these two contexts: the Revolutionary Organization of the Tudeh Party of Iran (ROTPI) in Iran and the Proletarian Revolutionary Enlightenment Party (*Proleter Devrimci Aydınlik*, PRE) in Turkey. It analyses these movements by focusing on their similarities and differences, claiming that the ROTPI developed relatively closer military and financial relations with the PRC than its Turkish counterpart did.

The approach adopted in this study is mainly historical. This work does not aim to utilize a strict comparative methodology; its approach is closer to the so-called contrast of context approach (Skocpol and Somers, 1980). It analyses the relations of these organizations by comparing them, following the argument of Skocpol and Somers that "the task of the contrast-oriented comparative historian is facilitated when maximally different cases within given bounds are chosen for comparison" (p. 174). In other words, it is worthwhile to compare entities that have enough in common "within given bounds" but are still "maximally different cases" in order to make a contrast-oriented comparison. Iran and Turkey, I argue, with their distinct

and similar qualities, meet these criteria of the comparative method and prove to be appropriate units of analysis. The comparative nature of this study and the breadth of the period considered lead to a reliance on mostly secondary sources. However, primary sources such as unpublished dissertations and autobiographies are also used.

The structure of this study reflects its main aim of drawing general conclusions about the differences and similarities of the Maoist organizations in Turkey and Iran as well as their relations with the PRC. This study is composed of five parts, including the introduction and conclusion. The next section explores the role of ideology and propaganda in PRC-Middle East relations. The third section focuses on Maoism and its political influences in Iran and Turkey, centring on the respective largest pro-Chinese organizations of these countries, namely the ROTPI and PRE. Finally, the differences and similarities between the two contexts will be discussed.

2. Role of Ideology and Propaganda in PRC-Middle East Relations

Much of the literature on the relations between the PRC and the Middle East has focused on certain aspects, such as the geopolitical importance of the Middle East for the PRC, Muslim minorities living in China and their relations with Islamism, the rising oil needs of the country, and other economic and security aspects (Rynhold, 1998). The main tools in these relations are considered as diplomacy, trade, and military. In the relevant literature to date, due attention has not been paid to the ideological influence of China in the Middle East and particularly in Turkey and Iran.¹ However, the PRC not only established economic and military relations with these countries but also ideologically influenced them. In the period from the 1960s to 1970s, Maoism, as the dominant ideology of the PRC, spread outside the borders of the country. To quote Edward Said's concept of "travelling theory" (Said, 1983), Maoism went beyond its emerging context and gained popularity around the world. Like many revolutionary countries, the PRC used ideology to export its revolution. However, the

---

¹ Two major exceptions are Üngör, 2013 and Figueroa, 2020.

exportation of the revolution was not the only reason why the PRC used ideology. In this era, the ruling elites of the PRC also used Maoism as a tool to obtain their most pragmatic foreign policy needs. This particularly intensified after the Sino-Soviet split of the 1960s. In order to offset the international isolation of the country, the PRC used ideology as a tool. Accordingly, the country developed propaganda devices to extend its ideological influence.

The most important propaganda tool was arguably radio. Radio Beijing began its international broadcasts in 1945. At first, it was more of a regional broadcaster, mainly used as a propaganda tool against the government of Taiwan. From the 1950s, however, it extended its reach and started broadcasting in Europe, Africa, South Asia, and the Middle East (Wasburn, 1985, p. 40). Particularly after the Suez Crisis of 1956, it started broadcasting in Turkish, Arabic, and Persian. In this era, some themes stood out in its broadcasts. China opposed the imperialist policies of the Western powers and supported the Arabs in the Arab-Israeli Wars. Radio Beijing employed Arab academics and journalists from organizations such as the National Liberation Front of Algeria, the Palestine Liberation Organization, and the Iraqi and Sudanese Communist Parties and started to use them in its propaganda (Al-Sudairi, 2014). It also launched a special program for Arabs in 1958, naming it “Our Arab brothers and sisters, we are with you”. Radio Beijing produced special programs not only for Arabs but also for Turks and Iranians. For example, it broadcast a Persian and Turkish program specifically entitled “Chinese Muslims” to emphasize religious freedom in the PRC. In this program, it not only portrayed the lives of Hui Muslims living in the PRC but also used religious language while broadcasting mosque visits in Beijing. Radio Beijing also frequently included Uyghur folk songs in its broadcast stream (Üngör, 2009, p.154).

The ideological influence of the PRC was not limited to Radio Beijing broadcasts. In line with the political developments of the era, the political spheres in both Turkey and Iran were influenced by global Maoism. Between 1960 and 1980, many political movements in these countries, built relations with the PRC on both practical and ideological levels. The next section will discuss global Maoism and its influence in Iran and Turkey.

3. Maoism and Its Political Influences in Iran and Turkey: the ROTPI and PRE

Maoism is the sum of the political practice and political thoughts of Mao Zedong, the founder of the PRC. It differs from classical Marxist-Bolshevik model in two main respects. First, the role of social classes in Maoism differs from that in the classical model. The main agent of revolutionary action in the Bolshevik model is the urban working class, while in Maoism, it is the peasantry and rural masses. According to Maoism, since most of the world's population lives in rural areas, the potential for revolution is more intense there. This was supported by many victorious movements backed by revolutionary rural masses, such as in Vietnam, Cambodia, and China. Secondly, contrary to the classical Marxist model, the ruling classes are defined differently in Maoism. Not only the bourgeoisie but also landlords and "colonial collaborators" are among the members of the ruling classes. The Maoists propose a "protracted people's war" against these groups. Moreover, the Maoist understanding of the revolutionary party and its role also differs from that of the classical model. In the classical model, the role of the "vanguard party" is to apply revolutionary theory, while in the Maoist model, the theory emerges from within the "mass line". The hierarchy between the masses found in the Bolshevik model is rejected by Maoists. Revolution, according to Maoism, is a long and uninterrupted process. Mobilizing large parts of rural populations to revolt against the ruling elite using guerrilla warfare is the method for a successful revolution (Gregor & Chang, 1978).

There was always ideological tension between the PRC and the USSR, but its effects on the international arena were particularly seen after the Sino-Soviet split in the 1960s. The Sino-Soviet split was one of the most significant developments of the Cold War, which affected not only China and the Soviet Union but also global political movements. In 1963, the PRC declared that socialism in the Soviet Union had failed and a capitalist system had emerged in that country. It developed this argument after the USSR's intervention in Czechoslovakia in 1968. It declared that the Soviets were an imperialist power, acting for their own imperial purposes under the guise of socialism. In the 1970s, the official position of the PRC was that the USSR was a more dangerous imperial power than the USA. As a result of this split, the PRC increased its support for and propaganda

efforts among Asian, African, and Middle Eastern leftists. This especially accelerated after the Cultural Revolution that started in the second half of the 1960s. In this era, the PRC became the protector of the “Third World”. During this period, Maoist political movements attracted enormous support in many countries, especially in Indonesia, Tanzania, India, and Cambodia (Lovell, 2019). The intensity and success of these propaganda efforts were related to some degree of geographical and cultural proximity. In Southeast Asia, and especially in Cambodia and Vietnam, Maoist movements were more intensely supported by the PRC. They succeeded in seizing power, as in the case of Pol Pot in Cambodia (Galway, 2008). These efforts were more limited in the Middle East compared to Southeast Asia.

The 1960s and 1970s were years of rapid social and political change for both Turkey and Iran. During this period, leftist movements transformed, grew, and expanded their influence in both countries. Until then, the few movements that had been able to survive were illegal pro-Soviet leftist organizations. The Communist Party of Turkey, founded in Turkey in the 1920s, and the Tudeh (“Masses”) Party, founded in Iran in 1941, were the two main organizations of the old left. Therefore, in both countries, Maoist political movements first manifested themselves in a break with these parties, like other pro-Chinese groups that split off from official communist parties elsewhere around the globe (Cronin, 2000, p.237). It is interesting to note that although diplomatic ties between China and these countries were established later, in the 1970s, Maoism had already started to receive support in the 1960s. In this era, indirect channels, as tools of propaganda for parties and political factions, became the main way for political activists in Turkey and Iran to get to know about the PRC.

Maoist movements first began to spread within the Iranian left. The leftist opposition in Iran was largely pacified following the 1953 coup, being the main loser of the era. Tudeh lost much of its network inside Iran. In the 1950s, it became largely a party in exile. When opposition began to rebound in the 1960s, it spread largely in exile, particularly among Iranian students abroad. These student groups were at the forefront of the first Maoist movements. The first Maoist organization in Iranian politics was established in 1964 among Iranian students in Western Europe. A group of Tudeh Party sympathizers in Western Europe, the Iranian Students Confederation, criticized the Tudeh leadership and announced that they

had adopted Maoist ideology. This Tudeh splinter group took the name of the Revolutionary Organization of the Tudeh Party of Iran (ROTPI). This was one of the biggest divides among the Iranian left and resulted in most of Tudeh's European cadres joining this new organization.

This split had its origin in the Sino-Soviet split as well as Tudeh's performance in the 1950s. Tudeh's stance during the 1953 coup had created disillusionment among leftist youth. The new group cited Tudeh's persistent subordination to the USSR as the main reason for it to have remained passive during the coup (Vaghafi, 2016, p.83). Instead of the Soviet Revolution of 1917, the Chinese example came to be seen as the blueprint for a revolution in Iran. The organization's leaders sympathized with the Cuban revolution for a short time, but afterwards, they started to embrace Maoism more openly.

The ROTPI leaders concluded that Tudeh was an opportunistic party from its inception, mainly working for Soviet interests. In order to fight the Iranian regime, they argued, a new party needed to be founded to work among the peasants, create a people's army, and surround Iranian cities from rural bases (Behrooz, 1999, p.40). They "found in China a useful set of rhetorical tools to criticize the inertia of the Soviet-aligned Tudeh and gain influence among the increasingly radical Iranian student population abroad" (Figueroa, 2020, p. 138). They began publishing Persian translations of the works of Mao Zedong among Iranian students abroad, circulating Maoist pamphlets and periodicals while also developing political relations with the PRC. They received political and ideological support from the PRC and, in return, supported the PRC's political propaganda efforts in Iran and among Iranian students studying abroad. Beginning in the mid-1960s, a significant portion of the Iranian student movement abroad began embracing Maoism (Matin-Asgari, 2014). During this period, the entire administration of the Iranian Student Union in Europe and most of the Iranian Student Union in the United States became Maoist. Inside Iran, the organization developed a three-stage plan of action in line with Maoist politics. Accordingly, first of all, a people's army would be established. Propaganda activities would be carried out among the rural population. In line with the Maoist dictum, the countryside should surround *the cities and seize power by armed force*. Iranian cities would be surrounded from the countryside. A map of the rural areas where revolutionary work would be carried out was prepared

and the organization sent student guerrillas to the Iranian countryside. The first actions of the organization were successful. However, when one of the organization's sympathizers attempted to assassinate Reza Shah, it drew the attention of the state's intelligence service to the organization. In 1965, the organization went through a significant period of detentions and trials.

As the second step of the three-stage plan, members of the organization carried out organizational activities among nomadic tribes. They attempted an uprising, partly in the Persian region, but that attempt was quickly suppressed by security forces. Finally, they sent a group of militants to support a tribal uprising in Iranian Kurdistan, but that uprising was also suppressed and the militants were forced to return. As a result, despite all its international ties and PRC support, the organization did not succeed in finding a base in Iran. The cadres sent to the country from Europe were identified in a short time and did not have an opportunity to develop the organization. In 1967, the European cadres that had formed the main body of the organization were divided ideologically. By the early 1970s, the organization was largely liquidated (Behrooz, 2004, pp. 194-195).

In Turkey, the first and largest organization to adopt Maoism in the political arena was the Proletarian Revolutionary Enlightenment Party, led by Doğu Perinçek, in 1969. This movement had also broken away from another intellectual circle, in this case one connected to the political magazine *Aydınlık Sosyalist Dergi* ("Enlightenment Socialist Journal"). The main split was with Mihri Belli, who was a member of the central committee of the Turkish Communist Party. Similarly, to the ROTPI, the PRE also evolved within pro-Soviet political groups in Turkey. The domestic political debates of the era in Turkey were the main reason for this split. The "National Democratic Revolution" thesis, which was a popular theory in the leftist politics of the period, bears some resemblance to Maoism. To summarize roughly, the proponents of the thesis claimed that Turkey was still a semi-feudal society being exploited by Western powers. Accordingly, a national-democratic revolution was the prerequisite for socialist revolution. In order to achieve that, the proletariat, rural masses, and military-bureaucratic elite needed to establish an alliance. This point of view is similar to Maoist theses such as the "common front" and "new democracy". Therefore, this thesis brought Turkish leftists of the period closer to Maoism, including those of the PRE. They published translations

from Chinese propaganda journals, the most famous of which was the Chinese Communist Party's political theory journal, *Red Flag*.² Although the group began employing Maoism as a tool for a Turkish revolution, its position on the PRC's foreign policy was not straightforward at the beginning and it was not a strong supporter of it. For example, in the 1968 Soviet occupation of Czechoslovakia, the group supported the Soviet Union. This support was incompatible with the foreign policy of the PRC, which opposed the occupation (Üngör, 2013, p. 178).

With time, the PRE abandoned this position. Especially after the 1970s, it started to take sides more directly with the foreign policy of the PRC, eventually becoming the foremost defender of the PRC's foreign policy stances within Turkish politics. This period is rich in examples of alignment with the PRC's foreign policy. International developments were generally interpreted in the context of the conflict between the PRC and the USSR, and attitudes were assumed accordingly. The organization described the USSR as a revisionist power in its publications, arguing that the USA and USSR were the two big imperialist countries, but that US imperialism was decaying while Soviet imperialism was rising. Thus, the USSR was more dangerous and more powerful. It was also stated that the USSR did not support workers' revolutionary wars in the Middle East, but instead the petty bourgeoisie. Therefore, it was an enemy to be fought for the liberation of the peoples. The PRE even claimed that the Sino-Soviet struggle was a class struggle between the proletariat and the bourgeoisie (Zhu, 2019, p. 52).

The organization also did not approve of relations with countries that appeared to be pro-Soviet. For example, Cuba, despite being a socialist country, was referred to as a "mercenary" of Moscow and its "social imperialism" because of its closeness with the Soviet Union, and leftist organizations from Turkey that sent representatives to the Youth Congress held in Cuba were criticized for doing so. Again, in line with the PRC's foreign policy, Cambodia was openly supported in the Vietnam-Cambodia conflict, which was one of the main points of conflict between the PRC and USSR at the time. Doğu Perinçek, the main theorist of the PRE, called on

---

² *Red Flag* was a political theory journal established in 1958 under Mao's personal order to establish a journal that would focus on theoretical study and propaganda of Chinese communism.

the Turkish government to support the Cambodian regime led by Pol Pot in his article entitled “Cambodia Is a Man of Its Word”, which he published in the journal *Aydınlık*, the media organ of the organization (Yardımoğlu, 2016, p. 95). The PRE’s anti-Soviet policy continued until the late 1970s. For example, the organization referred to the Soviet administration as the new tsars of Moscow in its 1978 program. These new tsars, it was stated, had imitated Hitler and tried to spread their influence using military power. (Atagenç, 2018, p. 34).

Unlike its counterpart in Iran, the PRE did not participate in rural guerrilla activities or engage in armed conflict with Turkish security forces. It pursued its activities in the legal domain. In the late 1970s, it founded a political party called the Workers’ and Peasants’ Party of Turkey (*Türkiye İşçi Köylü Partisi*, TİKP) and participated in electoral politics. As a result of the military coup of 12 September 1980, the party was banned together with other political parties in Turkey.

4. Similarities and Differences

Although the Maoist movements in Turkey and Iran were founded with different motives and under different social and historical conditions, they were based on similar foundations. First of all, they existed within a similar international environment. The main development in this international environment was the Sino-Soviet split. This rift had many reflections not only in Iran and Turkey, but also on a global level. The weakening of Soviet control among leftist movements created an ideological split within the left, the main result of which was the weakening of the perception that the USSR was the leader of the global Communist movement. Many leftist groups in both Iran and Turkey were divided in this era. By the same token, many groups used this international context to expand their own spheres of influence (Zabih, 2011, pp. 17-18), approaching one of the two blocks and asking for support in the process. Therefore, the main factor in the emergence of Maoist leftist movements in both Iran and Turkey was this split in the international arena. Being on the side of China and against the Soviets was the common point of these movements.

During this era, pro-Chinese movements had a structural advantage over pro-Soviet groups in both Iran and Turkey. The 1960s was a period in

which political movements expanded to include the majority of society. This rapid expansion resulted in the general sensitivities of society manifesting in the political arena as well. One of these sensitivities was the anti-Russian feelings of the masses. In both Turkey and Iran, these feelings had historical roots. Memories of the Ottoman-Russian wars in the former case and Russian involvement in the Constitutional Revolution and Iranian domestic affairs in the twentieth century in the latter were vivid. In contrast, relations with China were not burdened with negative memories. The PRC was seen as a neutral power, not an enemy that had interfered before. Therefore, it had more popularity among the masses.

Another factor that expanded the popularity of Maoism in both countries was the Soviet theory of “peaceful coexistence”. In 1956, Khrushchev, as General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union, began the process of de-Stalinization and also announced a change in the country’s foreign policy. This change of discourse in the USSR’s foreign policy, aiming at “peaceful coexistence” with the capitalist world, was called “revisionism” by Mao. During this period, the USSR supported the administration of General Qasim in Iraq, which was not communist but was anti-American. The Soviets further advised communist groups in Iraq to do the same. This change in Soviet foreign policy stirred up reactions from leftist movements across the Middle East. In particular, young leftists who were politicized in this period became critical of pro-Soviet communist parties (Doğan & Ünüvar, 2007). In contrast, the PRC generally concurred with the more confrontational political line maintained by communist parties and received wide support from these young leftists. For these critical masses, the PRC represented genuine revolutionary opposition to Soviet revisionism. The words of Ergun Aydınoglu, who was also involved in the leftist political movement in the period in question, illustrate the mood among Turkish leftists:

...In a country like Turkey, China’s radical-looking arguments have a strong appeal. Defending some of the ‘revisionist’ theses of the Soviets is not easy for the left cadres who have entered the race for radicalism. For this reason, the theses of the Soviets such as ‘peaceful coexistence’ or the peaceful transition to socialism, which are often mentioned in their discussions with China, are often ignored by the former [Turkish Communist Party] cadres... Values such as radicalism, revolutionary certainty, and intransigence with

imperialism, especially for young cadres, are now mostly represented by Chinese or Cuban communists (as quoted by *Üngör*, 2013, p. 174).

Likewise, the pacifist attitude of the Tudeh Party in the 1953 coup that resulted in the overthrow of Iran's elected prime minister, Mohammad Mosaddegh, and the subsequent purge against the left, also increased the orientation towards Maoism, which represented radicalism (Vaghafi, 2016, p. 83). The rapprochement in the relations between the Soviet Union and the Iranian state as of the 1960s, and especially the support given by the USSR to the 1963 Land Reform in Iran, was another factor that inspired the leftist political movement of the period to review its relationship with the Soviets (Javadzadeh, 2007, p. 177).

Another factor that increased the popularity of Maoism in Iran and Turkey was the similarity with China's own socio-economic conditions. During this period, the populations of Iran and Turkey mostly lived in rural areas, as was also the case in China.³ This resulted in economic similarity between China and these countries. Maoist organizations claimed that Iran and Turkey were semi-feudal and semi-colonial countries. Therefore, they further claimed, the working-class movement required by classical socialism was underdeveloped in these countries (Doğan & Ünüvar, 2007; Vaghafi, 2016). Accordingly, they stressed Maoism's idea that rural masses were the most important actors of the revolution and that the path to follow should be surrounding the cities from the countryside. This was in contrast to other leftist organizations that emphasized the urban working class.

Having established that the political movements in Iran and Turkey were ideologically influenced by Maoism, it is also interesting to look at the practical relations of these movements with the PRC. These organizations were generally illegal and maintaining financial relations with a foreign country was problematic in terms of both legal and political ethics. Therefore, available sources on these subjects are limited. However, as time continues to pass, we can identify some traces of these relationships in the memories of the activists of the period. As stated above, the leading group in this regard was the ROTPI, whose relations with China had started even before

---

³ While the urban population of Turkey was 31.9% in 1960, it had increased to 43.9% in 1980. This rate increased from 33.7% in 1960 to 50% in 1980 in Iran. See United Nations Population Division. World urbanization prospects (2018).

its official establishment. When the first split in the Tudeh Party occurred among Iranian students abroad and an opposition emerged, Chinese representatives in the Communist Youth League invited the opposition to the Chinese embassy in London. They then further invited them to China. The trip was a success; the delegates met with representatives from the Central Committee of the Chinese Communist Party. They were told that the party's relations with Tudeh were severed after the Sino-Soviet split, which had left the Persian section of Radio Beijing unable to function. They were asked for help. The student opposition was impressed by the success of Chinese socialism and interest in Maoism continued to develop. These visits were repeated throughout the era and financial relations between the two parties were also maintained. Visitors were paid for their expenses. A trip for multiple cadres might cost more than \$14,000, so the financial support can be said to have been substantial (Figueroa, 2020, p. 150).

After the official establishment of the ROTPI in 1965, these financial relations with the PRC grew. Their relationship was at such a level that the organization received annual support of \$20,000 from the PRC and sent many of its militants to that country for ideological and military training (Behrooz, 1999, p. 88). Kurosh Lashai, one of the founders of the party, who later became a confessor and worked with the Iranian state throughout the 1970s, tells in his memoirs that although the PRC provided financial support to the organization, it advised the Iranian Maoists to forge their own path and not follow Chinese tradition as a method of revolution (Matin-Asgari, 2007). According to Iraj Kashkuli who was also in a leadership position in this era, the ROTPI had formed groups of 7-8 people since the mid-1960s and sent them to the PRC via Pakistan. These groups received practical and theoretical training in guerrilla warfare there. Their training, carried out through Chinese translators, consisted of topics such as using explosives and guerrilla tactics. What Kashkuli remembers as the most emphasized subject in the training sessions is the importance for the acceptance of the Maoist view by the Iranian group that Soviet policy be seen as revisionist (Vaghafi, 2016, pp. 89-90). In other words, the training served the aim of finding supporters for the PRC's foreign policy positions in the international arena, apart from revolutionary solidarity. According to Lashai, this turned the official discourse and literature of the ROTPI into "mere replicas of Chinese government propaganda" (Matin-Asgari 2007, p. 145).

In addition to military training, a group of ROTPI supporters were sent to China to work for the Persian branch of Radio Beijing. This was a professional job for which they received pay. Although the group wanted to broadcast propaganda against the Iranian regime by radio, that idea was rejected by the Chinese authorities. The Chinese insisted on apolitical subjects such as agricultural statistics and, more importantly, on the Chinese view of world affairs (Figuroa, 2020, p. 156). An Iranian dissident who worked as a translator for Radio Beijing later explained that the Chinese authorities did not allow him to say anything that would personally offend the Shah of Iran because the PRC considered Iran an indispensable ally at that time. Although the Shah of Iran did not recognize the PRC, he also did not recognize Taiwan, so there was a sort of mutual relationship existing, which the PRC did not want to weaken (Üngör, 2009, p. 271).

In contrast, we find the only testimony that there may have been material relations between the PRC and the PRE in the memories of Gün Zileli, one of the leaders of that movement. In his memoirs, Zileli states that he was invited to the PRC as the official representative of the party, was hosted by the Chinese state, and was told about the official theses of the PRC during this visit. Zileli's testimony also shows financial relations, albeit limited, between the two groups. According to Zileli, on the last day of his visit to the PRC, a meeting was held with the head of the delegation and officials of the Chinese Communist Party to "review the accounts"; as a result of the meeting, it was revealed that the European representative of the PRE had received financial aid from the PRC without the knowledge of the party. This financial aid, amounting to 90,000 marks and \$25,000, was justified by the fact that the party was in a difficult situation due to the extraordinary conditions of Turkey. However, the aid was not delivered to the party; it was embezzled by the European representative (Zileli, 2013, pp. 124-136). This testimony shows that regardless of whether the financial aid was received by party decision or unilaterally delivered to the party, the PRC had no reservations about entering financial relations with a leftist organization of Turkish origin.

Apart from this testimony, there is no other evidence that Turkish Maoists received military and theoretical training from the PRC. In other words, the relationship between the Turkish Maoists and the PRC, unlike their Iranian counterparts' relationship with the PRC, was more ideological

than practical. As discussed above, the PRE sided with the PRC in its split with the USSR, remaining a firm defender of its political arguments. For this purpose, it even entered into political conflict with the pro-Soviet and independent groups within the Turkish left. However, in terms of practical relations, it was no different from other pro-Soviet or independent groups in the Turkish left. Like other organizations of the period, it was in Palestine and Lebanon as a training ground. The group acted together with Palestinian organizations, especially the Popular Front for the Liberation of Palestine. In other words, the practical relationship that developed was not with the PRC, but rather with the Arab left (Zileli, 2011).

We can speculate *on* several factors behind this difference. First of all, there was a basic difference between the PRE and the ROTPI. The PRE did not have a paramilitary branch and did not engage in guerrilla *warfare against the Turkish government*. As mentioned above, their only military and ideological partnership was with the Arab left, and that was for a very limited time. They generally operated in the legal domain, and this reduced their need for financial and military support. Therefore, they did not look to the PRC for assistance.

Secondly, China is geographically closer to Iran than Turkey. This geographical difference paved the way for Iranian militants to reach the PRC more easily than their Turkish counterparts, via India and Pakistan, where pro-PRC Maoist groups were strong. The PRC gave financial and military support to the Maoist organizations active in Pakistan, India, and Afghanistan, and that support was one of the reasons for the militarization of the political movements in the region (Chakrabarti, 1986). The proximity of Iranian Maoism to this political Maoist ecosystem can be seen as a factor that increased its practical relations with China. Again, in connection to this, Iranian organizations and Maoist organizations active in Afghanistan and Pakistan, particularly in places closer to the Iranian border, were influenced by each other at various levels and were able to form transnational ties (Niamatullah, 2012). Shahram Khosravi's semi-autobiographical work on border ethnography, *'Illegal' Traveller*, describes how these transnational ties were active even in the 1980s, after the Iranian revolution, and how Iranian illegal immigrants were exposed to political propaganda and organized by representatives of leftist organizations on the

borders of Pakistan and India (Khosravi, 2010). This example illustrates how transnational political networks took root between Iran and its eastern neighbours. Such transnational networks and relationships did not exist for Turkish Maoism. Turkey's transnational relations and transitivity were with its southern neighbours. The relationship that developed with Lebanon and Palestine in the 1970s and the similar relationship that developed with Iraq after 1990 can be given as examples.

Another factor may be the more international structure of the ROTPI compared to the PRE movement. For Turkey, most of the first-generation leftist leaders were educated abroad, with examples ranging from Nazım Hikmet, who studied at Moscow's Communist University of the Toilers of the East, to Mihri Belli and Behice Boran, who studied in the USA. This was also the case for Iran. The founders of the Iranian Tudeh Party were mostly educated in Germany. However, by the 1960s, leftist movements tended to spread towards more local strata of society, especially in Turkey. In this period, leftist movements became popular among university students living in larger cities. The leftist opinion leaders of this period in Turkey were usually among young people, whose connections with the outside world were not much stronger than those of the rest of the society. Turkey's protectionist import substitution economy also limited the relations of Turkish youth with international actors. However, the quadrupling of oil prices in this era made Iran *a very rich country*. This sudden wealth, combined with the Shah's desire for personal westernization, changed the conditions of higher education in the country. Iran became the country that sent the most students abroad in this period in terms of both number and percentage of population. There is still a significant volume of Iranian university students in many parts of the world today, especially in Western Europe and the USA. These students have become socialized and open to international influences in international environments. Iranian Maoism was born out of these trends (Nasrabadi & Matin-Asgari, 2016). The relations between the PRC and Iranian students also developed within this specific context of international relations. Iranian higher education was highly internationalized, whereas this was not the case for Turkey. As Turkish education remained highly local during this period, the Turkish left accordingly had limited opportunities to build transnational relations.

5. Conclusion

This study has provided a comparison of two pro-Chinese leftist organizations in Turkey and Iran between 1960 and 1980. It has discussed the similarities and differences of these groups as well as the political context that produced the popularity of Maoism amongst the left in these two countries. It has also identified the factors that influenced the depth of their relations with the PRC.

Since the period analysed in this study, China, Iran, and Turkey have all undergone major political and social transformations. In the 1980s, China entered an era of reform and opening. This reform process also influenced its international relations. The country has gradually abandoned the export of revolution and ended its support of leftist organizations. In Iran, meanwhile, the political sphere was completely transformed after the Iranian Revolution of 1979. The Iranian left was repressed, and members and supporters of leftist organizations, including the Maoists, were arrested, executed, or forced into exile. In Turkey, a similar collapse of the political left occurred after the military coup of 1980. In its attempt to restore order, the military managed to eliminate the illegal left. After the restoration of democracy, some groups from the Turkish left reorganized and re-emerged. The PRE was one of them. The leader of the organization, Doğu Perinçek, founded a series of legal political parties. Although the group mostly emphasizes Kemalism instead of Maoism, it continues to take a largely anti-West and pro-China foreign policy position as of 2021.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Al-Sudairi, M. (2014). Mao in the Middle East: Hadi al-'Alawi, scion of the two civilizations. *Middle East Report*, (270), 19-20. <http://www.jstor.org/stable/24426610>
- Atağenç, İ Ö. (2018). Anti-Sovietism in Turkish left: concept of social imperialism, three world theory and Proletarian Revolutionist Enlightenment (PRE) movement. *Electronic Turkish Studies*, 13(8), 19-36. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13580>
- Behrooz, M. (1999). *Rebels with a cause the failure of the left in Iran*. I. B. Tauris.
- Behrooz, M. (2004). Iranian revolution and the legacy of the guerrilla movement. In S. Cronin (Ed.), *Reformers and revolutionaries in modern Iran: New perspectives on the Iranian Left* (pp. 189-207). Routledge Curzon.
- Burton, G. (2020). *China and Middle East conflicts: responding to war and rivalry from the Cold War to the present*. Routledge.
- Calabrese, J. (1991). *China and the Middle East (1950-1988) A changing framework of relations* [unpublished doctoral dissertation]. University of London.
- Chakrabarti, S. (1986). The Naxalite-China linkage: Dissemination of propaganda and direct contacts. *China Report*, 22(3), 211–232. <https://doi.org/10.1177/000944558602200302>
- Chaziza, M. (2020). *China's Middle East diplomacy: the belt and road strategic partnership*. Sussex Academic Press.
- Cronin, S. (2000). The left in Iran: illusion and disillusion. *Middle Eastern Studies*, 36(3), 231-243. <https://doi.org/10.1080/00263200008701326>
- M. G., & Ünüvar K. (2007). Üçüncü dünyacılık, maoculuk, aydınlıkçılık. In M. Gultekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce, sol* (Cilt 8), (pp.705-743). İletişim Yayınları.
- Dorsey, J M. (2017). China and the Middle East: venturing into the maelstrom, *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 11(1), 1-14. <https://doi:10.1080/25765949.2017.12023322>

- Figuroa, W. (2020). *China and the Iranian left: transnational networks of social, cultural, and ideological exchange, 1905–1979* [unpublished doctoral dissertation]. University of Pennsylvania.
- Galway, M. (2008). *Boundless revolution: Global Maoism and communist movements in Southeast Asia, 1949-1979* [unpublished doctoral dissertation]. University of Ottawa.
- Gregor, A. J., & Chang, M. H. (1978). Maoism and Marxism in comparative perspective. *The Review of Politics*, 40(3), 307-327. <https://doi.org/10.1017/S0034670500028527>
- Javadzadeh, A. (2007). *Marxists into Muslims an Iranian irony* [unpublished doctoral dissertation]. Florida International University.
- Khosravi, S. (2010). *'Illegal' traveller: an auto-ethnography of borders*. Palgrave Macmillan.
- Lovell, J. (2019). *Maoism: a global history*. Bodley Head.
- Matin-Asgari A. (2007). Modern Iran's ideological renegades: A study in intellectual accommodation to state power. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16(2), 137-153. <https://doi.org/10.1080/10669920701378861>
- Matin-Asgari, A. (2014). Iranian Maoism: searching for a third world revolutionary model. *Middle East Report* (270), 21-22. <http://www.jstor.org/stable/24426611>
- Nasrabadi, M. and Afshin Matin-Asgari, (2018). The Iranian student movement and the making of Global 1968, in C. Jian, M Klimke, M. Kirasirova, M. Nolan, M. Young and J. Waley-Cohen (Eds), *The Routledge handbook of the Global Sixties* (pp. 443-56). Routledge.
- Niamatullah, I. (2012). Ideology without leadership, the rise and decline of Maoism in Afghanistan. Afghanistan Analyst Network Thematic Report. <https://www.afghanistan-analysts.org/wp-content/uploads/downloads/2012/09/NIbr-Maoists-final.pdf>
- Rynhold, J. (1998). Review article: China and the Middle East: John Calabrese, *China's changing relations with the Middle East* (London: Pinter, 1991), 183 pp. Lillian Craig Harris, *China considers the Middle East* (London: I. B. Taurus, 1993), 345 pp. E Zev Sufott, A

- China diary: towards the establishment of China-Israel diplomatic relations (London: Frank Cass, 1997), 148 pp. *China Report*, 34(3-4), 457-462. <https://doi.org/10.1177/000944559803400312>
- Said, E. W. (1983). *The world, the text, and the critic*. Harvard University Press.
- Skocpol, T., & Somers. M. (1980). The uses of comparative history in macrosocial inquiry. *Comparative Studies in Society and History*, 2 (22), 174-197. <https://doi.org/10.1017/S0010417500009282>
- United Nations Population Division. World urbanization prospects (2018). Urban Population [Data file]. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/sp.urb.totl.in.zs>
- Üngör, Ç. (2009). *Reaching the distant comrade: Chinese Communist propaganda abroad (1949-1976)* [unpublished doctoral dissertation]. Binghamton State University of New York.
- Üngör, Ç. (2013). Türkiye Solunda Çin etkisi: Proleter Devrimci Aydınlik Hareketi üzerine bir değerlendirme (1969-1977). In S. Esenbel, A. Atlı & İ. Togan (Eds.), *Türkiye'de Çin'i düşünmek: ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilere yeni yaklaşımlar* (pp. 170-200). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Vaghafi, S. (2016). *20. Yüzyılda İran'da Sosyalist hareketler ve sol partiler* [unpublished master's thesis]. İstanbul University.
- Wasburn, P. (1985). International radio broadcasting: some considerations for political sociology. *Journal of Political & Military Sociology*, 13(1), 33-51. <http://www.jstor.org/stable/45371216>
- Yardımoğlu, O. (2016). *Bir Türk aydınının ideolojik seyri: Doğu Perinçek örneği* [unpublished master's thesis]. Dokuz Eylül University.
- Zabih, S. (2011). *The Left in contemporary Iran ideology organisation and the Soviet connection*. Routledge.
- Zhang, X. (1999). China's interests in the Middle East: Present and future. *Middle East Policy Council*, 6(3), 150-159. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.1999.tb00332.x>
- Zhu, J. (2019). *Maoism in Turkey: The journal of Proleter Devrimci Aydınlik, 1969- 1971* [unpublished master's thesis]. Leiden University.
- Zileli, G. (2011). *Havariler (1972-1983)*. İletişim Yayınları.
- Zileli, G. (2013). *Sapak (1983-1992)*. İletişim Yayınları.

İran Dış Politikasında Ontolojik Güvenlik Arayışı ve Filistin Meselesine Yaklaşım

İlknur Cihangir Demirbaş*

Öz

İran'ın 1979 devrimiyle birlikte sahip olduğu kimliksel perspektif onun dış politikasının yönünü de yeniden tayin etmiş, zaman içerisinde dış politika adına bir takım esnekliklere sahip olunmuşsa da kimi hususlara olan yaklaşımın özenle korunduğu gözlenmiştir. Geleneksel yaklaşımların öngördüğü biçimde dış politikasının yalnızca fiziki güvenlik ve materyal çıkarlar odağında şekillendiği varsayımından hareket edildiği takdirde, bu kapsamda çeşitli maliyetleri göze almak pahasına da olsa sürdürülen ısrarlı politikaları açıklamak güçtür. İran dış politikasının işleyişinde ontolojik güvenliğin rolünün analiz edildiği bu çalışmada, İran'ın fiziksel güvenlik ve materyal çıkarı kadar ontolojik güvenliğe dair kaygılarının da onun dış politika eylemleri açısından belirleyici olup olmadığı hususunun değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Ontolojik Güvenlik Teorisi (OGT)'nden istifade edilen çalışmada, İran dış politikasında sıkı sıkıya sahiplenilen ve süreklilik arz eden kimi meselelerin ontolojik güvenlik arayışı ile ilişkilendirilebileceği varsayımından hareket edilmiştir. İran'ın Filistin meselesine yaklaşımı üzerinden bir değerlendirme yapılan çalışmada, hegemonya karşıtlığı, müstekbirler karşısında müstazafların önderliği, zulme karşı adalet arayıcılığı gibi öz-anlatılara sahip İran açısından, Filistin meselesine olan yaklaşımın bir "ontolojik güvenlik sağlayıcı rutine" tekabül ettiği, dolayısıyla ontolojik güvenlik hususunun da İran dış politikasının tayininde belirleyici olduğu sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda, ontolojik güvenlik bağlamında değerlendirildiğinde İran'ın öz-imağını muhafaza etme ve öz-anlatılarını sürdürme gayesinin bu meseleye ilişkin güçlü bir direniş gayreti yarattığı ve buna ilişkin kaygıların eylemleri biçimlendiren bir ontolojik direnç meydana getirdiğini söylemek olanaklıdır.

Anahtar Kelimeler: Ontolojik Güvenlik, Kimlik, İran, İran Dış Politikası, Filistin Meselesi.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye, ilknurcihangir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3284-8212

The Quest for Ontological Security in Iranian Foreign Policy and Iranian Approach to The Palestinian Issue

İlknur Cihangir Demirbaş*

Abstract

The identity perspective that Iran had with the 1979 revolution re-determined the direction of its foreign policy, and it was observed that the approach to some issues was carefully preserved, although some flexibility was achieved in terms of foreign policy over time. It is difficult to explain such persistent policies, which are carried out at the expense of various costs, if it is assumed that foreign policy is shaped only by the focus of physical security and material interests, as predicted by traditional approaches. In this study, which analyzes the role of ontological security in the course of Iranian foreign policy, is aimed to evaluate whether, as well as physical security and interests, ontological security concerns are determinative in terms of its foreign policy actions. In this study, it is assumed that there are ontological security concerns behind some of the ongoing issues that are firmly adopted in Iran's foreign policy. This study, which is handled within the framework of the Ontological Security Theory (OST), has been carried out with a focus on Iran's approach to the Palestinian issue. It has been concluded that the approach to the Palestinian issue corresponds to an "ontological security-providing routine" for Iran, which has self-narratives such as anti-hegemony, the leadership of the oppressed people, and seeking justice against persecution. When analyzed in the context of ontological security, it is possible to say that Iran's aim of preserving its self-image and maintaining its self-narratives has formed a strong resistance effort regarding this issue, and concerns about this have created an ontological resistance that shapes actions.

Keywords: Ontological security, Identity, Iran, Iran Foreign Policy, Palestinian Issue.

---

* PhD., Independent Researcher, Ankara, Turkey, ilknurcihangir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3284-8212

1. Giriş

İran'ın dış politika anlayışı özellikle doksanlı yıllardan başlayarak kimi değişimler geçirmiştir. Bununla birlikte, bazı politikalarındaki ısrarın her şeye rağmen sürdürüldüğü gözlenmiştir. İran'ın Filistin meselesine yaklaşımı ve İsrail'e yönelik tutumu da bu duruma birer örnek teşkil etmektedir. İran, devrimden bu yana izlediği siyaset doğrultusunda, gerektiğinde çeşitli manevralar geliştirmek suretiyle Filistin meselesiyle sürekli temasta kalmaya gayret etmiştir. Yeni rejimin hayat bulduğu 1979 senesini takiben İran, İsrail-Filistin arasındaki meselenin hem yakın takipçisi ve hem de farklı biçimlerde eşlikçisi olmaya çabalamıştır. Meseleye ilgisi bulunan devlet dışı aktörlerle yakın teması ise, özellikle Batılı aktörler bazında küresel siyasetteki imajına ve bu doğrultuda ikili ilişkilerine olumsuz tesir etmesine karşın gayretle sürdürülmüştür. Filistin meselesinin çözümü adına kimi taraflarca söz konusu olan farklı girişimleri savuşturulması gereken hamleler biçiminde değerlendiren İran, bu gibi gelişmelere sıklıkla yüksek tondan bir itiraz geliştirmiştir. Kısacası, İran meseleye yaklaşımında “Filistinliden çok Filistinli olmak” (Sadjadpour & Takeyh, 2005; ayrıca (bknz.) Menashri, 2007, s. 153-167) olarak ifade edilen bir tutumu benimsemiştir.

Bu çalışmada, ‘İran dış politikasında çeşitli maliyetleri göze almak pahasına süreklilik arz ettiği görülen ısrarlı politikaların ardında ne gibi faktörlerden söz edilebilir?’ sorusuna yanıt aranmakta ve dış politikada bedel ödemek pahasına sıkı sıkıya sahiplenilen kimi politikaların ontolojik güvenliğe ilişkin kaygılar etrafında şekillendiği varsayımından hareket edilmektedir. Bu doğrultuda, İran'ın fiziksel güvenlik ve materyal çıkarı kadar ontolojik güvenliğe dair kaygılarının da onun dış politika eylemleri açısından belirleyiciliğinin bulunup bulunmadığı hususunun değerlendirilmesi çalışmanın temel gayesini oluşturmakta olup söz konusu değerlendirme için İran'ın İsrail'e ve Filistin meselesine olan yaklaşımı esas alınmaktadır. Geleneksel yaklaşımlarca öngörüldüğü biçimde dış politikanın yalnızca fiziksel güvenlik ve materyal çıkarlar ekseninde şekillendiği varsayımıyla hareket edildiği takdirde, bu gibi hususlarda göze alınan maliyetli tutumları gerekçelendirmek güçtür. Ontolojik güvenliğe ilişkin kaygıların da devletlerin izledikleri dış politikalar adına belirleyici olduğu savını ileri süren OGT ise bu noktada önemli bir açıklayıcılığa sahiptir. Bu sebeple, çalışmanın yürütülmesinde OGT'nin temel savlarından istifade edilmesi uygun görülmüştür.

Çalışma üç kısımdan meydana gelmektedir. İlk kısımda, öncelikle ontolojik güvenlik kavramına odaklanılmakta ve çalışma açısından dikkat çekici teorik varsayımlara değinilerek ilgili literatür gözden geçirilmektedir. İkinci kısımda, İran'ın 1979 devrimini takiben şekillenen öz-anlatıları ve kendilik nitelendirmelerine ve bunların ontolojik güvenlik algılamalarıyla ilişkisine yer verilmeye gayret edilmektedir. Son kısımda ise, İran'ın Filistin meselesine ilgisi ve İsrail'e yönelik politikaları üzerinde durulmakta ve bu politikalar üzerinde ontolojik güvenliğe ilişkin kaygıların ne gibi bir etkinliği bulunduğu sorusuna yanıt aranarak, seçilmiş olan vaka OGT üzerinden değerlendirilmektedir.

2. Ontolojik Güvenlik Teorisi

Devletlerin izlediği politikalar ve bunların ne gibi faktörler dahilinde belirlendiği meselesi bugüne dek pek çok çalışmanın doğrudan ya da dolaylı konusu olmuş, ilgili anlamlandırma çabalarına farklı perspektifler eşlik etmiştir. Geleneksel yaklaşımlar devletlerin politik eylemlerini güç, çıkar ve güvenliğe ilişkin kaygılarla ilişkilendirirken, söz konusu güvenlik olgusunun ise daha ziyade fiziksel güvenliğe göndermede bulunduğu görülmektedir. Ancak, materyal çıkarın ve gücün muhafazası ve mümkün merite artırımı temelinde bir güvenlik anlayışından hareket eden bu gibi bir perspektif kimi devlet davranışlarını açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Weldes (1996, s.30)'in de belirttiği gibi, geleneksel yaklaşımlar için, devletler adına tehdit yaratacak hususlar fiziksel güvenliği ifade eder şekilde çoğu zaman bellidir ve söz konusu genelleme kimi farklı hususların niçin devletler adına tehdit algılamaları ortaya çıkardığını açıklamakta güçlük çeker. Ortaya çıkan bu tehdit algılamalarına yönelik devlet eylemlerinin ulusal çıkarla ilişkisini ise açıklayamaz. Ancak son yıllarda, söz konusu boşluğu dolduracak biçimde güvenlik olgusunun kapsamını yeniden değerlendiren çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Güvenlik olgusunun çerçevesinin genişleme evresinde özellikle doksanlı yılları takiben sürdürülen çalışmaların öncüllüğünden söz etmek mümkündür (detaylı bir değerlendirme için bkz. Bilgin, 2010). Bu öncü çalışmaların kendisinden sonra gelen teorik gelişmeler açısından da ilham verici olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda gelişen OGT de Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplini içerisinde henüz oldukça yakın bir geçmişe sahiptir.

Ontolojik güvenliğe kavramsal olarak ilk kez Ronald David Laing'in psikanaliz alanındaki çalışmalarında rastlandığı kabul edilmektedir. "Fiziksel doğum ve biyolojik yaşarlılığı [...] gerçek yaşayan olarak varoluşsal [doğuş] izler" diyen Laing (2015, s. 39)'e göre, "sonrasında birey kendi varlığını gerçek, yaşayan ve bütün olarak; [...] dünyanın geri kalanından farklılaşmış olarak; zamanda sürekli bir dizi olarak; içsel bir tutarlılığa, [...] sahip olarak [...] yaşantılayabilir. Böylece o sıkı bir ontolojik güvenlik çekirdeğine sahip olur" (Laing, 2015, s. 39-40). Alışılğeldik biçimiyle güvenlik olgusu fiziksel anlamda güvenliğe göndermede bulunurken, ontolojik güvenlik daha ziyade benliğe ilişkin süreklilik arzusunun ve ihtiyacını ifade eden bir güvenlik olgusunu belirtir. Bu bağlamda ontolojik güvenlik, edenlik duygusunun benlik duygusuyla olan paralelliğine dikkat çekerek benlik duygusuna ilişkin sürekliliğin edenlik duygusu adına bir ön koşul olduğunun altını çizer (Kinvall and Mitzen, 2017, s. 4). Yani, İnşacılık(*Constructivism*)'ın önemli isimlerinden Alexander Wendt (2012, s. 295)'in de vurguladığı gibi, devletler sahip oldukları kimlikleri korumak adına "belli şeyleri yapmak zorunda"dır, bahsi geçen "şeylerin ne olduğunu" bulmak ve bu doğrultuda davranmak ise devletlerin sahip olması gereken özelliklerdendir.

Ontolojik güvenlik olgusunun farklı disiplinlerdeki gelişimine kaynaklık eden bir diğer önemli çalışma ise, Anthony Giddens tarafından sosyoloji alanında gerçekleştirilmiştir. Giddens(2019)'a göre, ontolojik güvenlik varlığın fiziksel güvenliğinden ziyade, varoluşunu tanımlayan varlığın ne ya da kim olmaya ilişkin kaygılarından ileri gelen bir güvenlik olgusunu belirtmektedir. Ona göre, ontolojik güvenlik "çoğu insanın öz kimliklerinin sürekliliğine ve onları çevreleyen sosyal ve maddi eylem ortamlarının tutarlılığına olan güvenini ifade eder" (Giddens, 1991, s. 92). Laing de benzer biçimde, ontolojik güvenliğın bireyin kendilik kavrayışının belirli bir düzlemde, herhangi bir kırılmaya uğramadan ilerleyebilmesi gayreti ile sağlandığından söz etmektedir. Laing, bireyin olası kimliksel tehditlerden sakınmak adına özsel varlığını kendinden ya da ötekenden kaynaklanabilecek zorlayıcı durumlar karşısında koruyan güçlü bir özerklik hissine gereksinim duyduğunun altını çizmektedir. Ona göre, asli varlığın sonlanması "temel varoluşsal çekirdek" olarak adlandırılabilir olan 'benlik hissi'nin yitirilmesi durumunu ifade etmektedir. Laing, kimliğin yitirilmesine dair kaygıların fiziksel güvenlik endişelerinden ayrılığını vurgulamakta ve bunun önemine değinmektedir (Laing, 2015, s. 39-48).

Giddens (2019, s. 107- 109)’a göre, “iç-bütünlüklü bir bireysel-kimli[k]” ancak bir anlatı ile mümkündür. Ona göre, benlik kendiliğinden mevcut bir sabit olarak değerlendirilemez, doğrudan birey etkinliğinin bir ürünüdür ve “bireyin refleksif etkinlikleri içinde rutin bir biçimde yaratılması ve sürdürülmesi gereken bir şeydir”. Ona göre, “[b]üyük ölçüde istikrarlı bir bireysel-kimlik duygusuna sahip olan bir kişi, refleksif olarak kavrayabildiği ve farklı ölçülerde diğer insanlara iletebildiği bir “biyografik süreklilik duygusu”na sahiptir ve “[b]ireysel-kimlikle ilgili varoluşsal sorun bireyin kendisi hakkında “sunduğu” biyografinin kırılğan doğasıyla bağlantılıdır. Bir kişinin kimliği ne davranış içinde ne de -önemli olsa bile- diğerlerine tepkide değil, *öznel bir anlatıyı sürdürülebilme* kapasitesinde bulunabilir” (Giddens, 2019, s. 77-80). Bireyin sahip olduğu “biyografinin sürekli olarak dış dünyada ortaya çıkan olaylarla bütünleştirilmesi ve bunların benlik hakkındaki süregelen “hikaye”ye dahil edilmesi gerekir” (Giddens, 2019, s. 80). Laing bu bağlamda kimliğin yitirilmesine dair endişelerden söz eder. Ona göre, “temel varoluş çekirdeği” tehdit altında olduğunda ortaya çıkan “benliğin” yitirilmesi endişesi”, fiziksel varlığın sonlanmasından daha fazlasına, “asli varlığın sona erdirilişin[e]” dair duyulan bir kaygıya işaret eder (Laing, 2015, s. 48).

U.İ. disiplini dahilinde gelişen ontolojik güvenlik literatürü, güvenlik olgusunun devlet bazında yalnızca fiziksel güvenliği ifade etmediğinin, öznenin fiziki varlığına yönelik kaygılar dışında özne benliğinin de tehdit altında hissedebileceğinin altını çizerek, anlatının ve kimliğin sürekliliğini ve bu sürekliliğe ilişkin kaygıları odağına alır. Ontolojik güvenlik kavramı, sunmuş olduğu vizyonla U.İ. disiplininde yeni değerlendirmelere katkı sağlamış ve kimi çalışmalar öncülüğünde U.İ. yazınına katılmıştır. Dolayısıyla, bu kavram etrafında şekillenen OGT ile birlikte Uluslararası İlişkiler disiplini dahilinde güvenlik olgusunun kapsamı genişlemiş ve alanda yeni değerlendirmelere kapı aralanmıştır. Bu doğrultuda örneğin Huysmans (1998, s. 239), güvenliğin yalnızca fiziki yok oluşa ilişkin kaygıları ifade etmediğini aynı zamanda belirsizliğin yarattığı endişeyi de ifade ettiğini vurgulamış, gündelik güvenlik (*daily security*) ve ontolojik güvenlik (*ontological security*) ayırımından söz ederek disiplinde güvenliğin anlamının yeniden irdelenmesine katkı sağlamıştır. Steele (2008) ise, devletin rasyonelliği ilkesini gözden geçirerek ontolojik güvenliğe ilişkin kaygıların devletleri rasyonel olmayan biçimde davranmaya itebildiğinin altını çizmiştir. Rumelili (bknz. 2015a; 2015b) çalışmasında, ontolojik güvenlik literatü-

rünün güvenikleştirme ve çatışma çözümü alanındaki analizler açısından önemli bir katkıya sahip olduğundan söz etmiştir.

OGT, “güvenliğin sadece fiziksel varlık değil aynı zamanda istikrarlı bir benlik gerektirdiği varsayımına dayanarak, UI’de devlet ve devlet dışı öznelerin istikrarlı benlik arayışlarını ve bu arayışların siyasi sonuçlarını konu etmiştir” (Rumelili & Adısönmez, 2020, s. 2). Mitzen (2006a, s. 274), Giddens (2019, s. 95)’in “bütünlüklü, sürekli ve güvenilir bir dünyada yaşama” ile gelişen bir durum olarak betimlediği “temel güven” düşüncesinden yola çıkarak devletlerin “temel güven sistemi rutinleri[nin] kimliğin sarsılmasına ve kaosa karşı bir tür güvenlik duvarı görevi” gördüğünden söz etmektedir. Giddens (2019, s. 62-63)’a göre, kaosu aşmanın yolunun rutinleri sürdürmekten geçerken, Mitzen (2006a, s. 274), “rutinlerin terk edilmesi, gerçekleşmesi güç bir biçimde edenlik duygusunun feda edilmesi anlamına gelir” demektedir. Mitzen (2006a, s. 272), devletlerin yalnızca fiziksel güvenlik arayışında olmadıklarının yanı sıra kimliksel güvenliklerini sürdürme gayretinde olduklarının altını dikkatle çizer. Ona göre, fiziksel güvenlik kadar ontolojik güvenliğe de ihtiyaç duyan devletler bu gereksinimlerini “devletlerarası rutinler vasıtasıyla” temin ederler.

Ontolojik güvenliği “fiziksel bedeninin değil, benliğin veya kimliğin güvenliğini ifade eden” bir kavram olarak tanımlayan Mitzen ve Larson (2017, s. 3-4)’a göre, rutinler ve tekrarlanan öz-anlatılar ontolojik güvenliğe katkı sağlarken, bu husustaki istikrarsızlık fikri ise devletler adına kaygı yaratan bir faktöre işaret etmekte ve bir ontolojik güvensizlik durumuna neden olmaktadır. Onlara göre, “[o]ntolojik güvenlik arayışı, kendimizi olduğumuzu hissettiğimiz kişiyi bize hatırlatan ve yeniden üreten uygulamalara bilinçli olarak katılmak anlamına gelir.” Dolayısıyla, OGT devletlerin kimi zaman neden dış politika çıkarlarıyla örtüşmeyen eylemlere yönelebilmekte olduğunu açıklamak için de önemli bir araç vazifesi üstlenmektedir (Rumelili & Adısönmez, 2020, s. 16). Böylelikle, temel olarak ontolojik güvenlik meselesinin de en az fiziksel güvenlik kadar yaşamsal olabildiği ve bu bağlamda devlet eylemleri üzerinde belirleyici bir rol oynayabildiğinden söz edilebilmektedir. Hatta, Steele (2008)’ye göre devletlerin ontolojik güvenliği hem onların kendileri hakkındaki hem de diğerlerinin onlar hakkındaki kanaatlerini onaylayıcı bir role sahip oluşundan ötürü fiziksel güvenlikten bile daha elzemdir. Ona göre, “[u]lus-devletler ontolojik güvenlik ararlar çünkü tutarlı benlik kavrayışlarını sürdürmek isterler ve dev-

letlerin ‘benliği’, rutinleştirilmiş dış politika eylemlerine hayat veren bir anlatı yoluyla oluşturulur ve sürdürülür” (Steele, 2008, s. 2).

Ontolojik güvenliğe ilişkin literatürde devletlerin dış politikalarında kimliksel güvenlik bağlamında süreklilik arz eden uygulamalardan “ontolojik güvenlik sağlayan rutinler” olarak söz edilmiştir (bknz. Kinnvall & Mitzen, 2017, s.2). Giddens (2019, s. 171)’a göre, birey yaşamının “normal” ve “öngörülebilir” olması adına rutinlere ihtiyaç vardır. Kinnvall ve Mitzen (2017, s. 2)’e göre, “[a]ktörler, başkaları ile olan ilişkilerinde ve bu ilişkiler yoluyla desteklenen ve tanınan bir biyografik süreklilik ve bütünlük hissine sahip olduklarını hissettiklerinde ontolojik olarak güvenli olarak görülürler.” Rumelili ve Adısönmez (2020, s. 3) bu durumu, “[b]irey kendi varlığını devamlılık içinde deneyim etme ihtiyacı duyar. (...) Bireyin dününü, bugününü ve yarınını tutarlı bir şekilde birleştiren bir öz-anlatıya sahip olması ve bu öz-anlatının diğerleri tarafından kabul görmesi, kendisini aynı kişi olarak deneyim etmesini sağlar” diyerek ifade etmiştir. Ancak, “aktörlerin varoluşsal olarak yaslandığı ilişkiler ve anlayışlar istikrarsız hale geldiğinde, ontolojik güvenlik tehdit altındadır ve sonuç kaygı, felç veya şiddet olabilir” (Kinnvall & Mitzen, 2017, s. 2). Yani, Giddens (2019, s. 68-69)’ın da belirttiği gibi, bu durum birey adına kaygı ve kaosu tetikleyici bir sonuç ortaya çıkarabilir.

Buraya dek bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere ontolojik güvenlik öncelikle insan davranışları özelinde detaylandırılmış bir mefhumdur. U.İ. alanına dahil oluşu ise devlet tutumlarını anlamlandırma çabası gereği ilgili mefhumun alan çalışmalarına aktarımı ile söz konusu olmuştur. Çoğunlukla kimlik, ben/öteki, güven/güvensizlik, kaygı, rutin, öz-anlatı, öz-imağ gibi temalar etrafında şekillenen OGT’nin U.İ. alanındaki çalışmalar açısından kapsayıcılığı günden güne artmaktadır. Bununla birlikte, halihazırda “dış politika analizi, tanıma/yanlış tanıma ve ulus markalaşma(recognition/mis-recognition and nation-branding), duygular, kolektif hafıza, kaygı çalışmaları (affect, Collective memory and anxiety studies) ve eleştirel güvenlik ve barış çalışmaları(critical security and peace studies)” öne çıkan araştırma alanları olarak anılmaktadır (Adısönmez & Rumelili, 2020, s.11). Mevcut çalışmanın sınırlılıklarından ötürü, söz konusu kavram ve teorik yaklaşımın detaylarına ve U.İ. disiplininde ne gibi bir boşluğu doldurduğu meselesine burada uzun uzadıya değinilemeyecek olsa da alanda doğrudan bu kavram ve ilgili literatüre odaklanan değerli çalışmalar mevcuttur. (bknz.

Mitzen, 2006; Steele, 2008; Kinvall & Mitzen, 2016; Mitzen & Larson, 2017; Adısönmez & Rumelili, 2020; Sarı Ertem & Düzgün, 2021) Bununla birlikte, fikir vermesi açısından birkaç örnekten yola çıkarak ontolojik güvenlik meselesinin U.İ. disiplini ile ne şekilde ilişkilendirildiğinin kabaca da olsa bir resmi çizilebilir. Bu kapsamda, örneğin Hansen (2016)'ın çalışmasında, Rusya'nın Batı ile ilişkilerinde mevcut olan ötekileştirici anlayışa değinerek ikili ilişkiler özelinde var olan Öteki vurgusunun ontolojik güvenliğe ve Rus kimliğinin pekiştirilmesine katkısının değerlendirildiği görülür. Bir diğer örnekte Gustafsson (2013), Çin ve Japonya'nın ikili ilişkileri özelinde bir değerlendirmede bulunularak devletlerin kimi durumlar özelinde karşılıklı olarak inşa ettikleri algıları ele almış ve öz-anlatıların sarsılmasından duyulan endişeyi ikili ilişkilere etki eden bir ontolojik güvenlik olgusu olarak irdelemiştir. Firoozabadi (2011), İran'ın Irak ile savaşında takındığı tavır ve ABD ile süregelen gergin ilişkisinin nedenlerini ontolojik güvenlik bağlamında detaylandırmıştır Behravesht (2018), İran nükleer enerji meselesi sürecine odaklandığı çalışmasında, İran'ın meseleyi yönetim biçimini ontolojik güvenlik ve devlet revizyonizmi bağlamında gözden geçirmiştir. Darwich (2016), uluslararası politikada kimliksel benzerlikler devlet adına ilişki kurmayı ve geliştirmeyi kolaylaştırıcı, işbirliği ortaya çıkaran bir faktör olarak değerlendirilse de özellikle Orta Doğu coğrafyası göz önünde bulundurulduğunda aksi örneklere sıkça rastlandığından söz etmiş ve bu yönde gelişen devlet davranışlarının ele alınmasında ontolojik güvenlik literatürünün açıklayıcılığına değinen bir çalışma ortaya koymuştur. Zarakol (2010), devletlerin kendilik algılamalarının ve öz-anlatıların sürekliliği vurgusundan yola çıkarak geçmiş hataların kabulü hususunu devletlerin ontolojik güvenliği ile ilişkilendirmiş ve ülkelerin ikili ilişkiler adına önemli bir kazanç sağlayacak ya da maddi bir zarar ortaya çıkarmayacak olmasına karşın devletlerin özür dileme konusundaki isteksizliklerini ontolojik güvenlik kaygısıyla açıklamıştır. Bu gibi pek çok çalışma, ontolojik güvenlik meselesinin devlet davranışları, dış politikaları ve karşılıklı ilişki biçimleri üzerinde ne gibi bir etkinliği bulunduğu sorusuna yanıt bulmak adına önemli katkılarda bulunmuştur.

Özetle, ontolojik güvenlik incelemeleri devletlerin 'rasyonel' kabul edilmeyen ya da fiziksel güvenliği ve materyal çıkarı incelemeyen davranışlarını değerlendirmek adına dikkate değer bir açıklayıcılık ortaya koymaktadır. Bir diğer deyişle, devletlerin güvenlikleri mevzubahis olduğunda geleneksel olarak onların fiziksel ve materyal çıkarlarıyla ilişkili bir güven-

lik olgusuna atıfta bulunulmaktayken yakın zamanda ontolojik güvenlik kavramının da disipline dahil olması, bu çerçevede yürütülecek çalışmalar adına yeni bir perspektif ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma, söz konusu perspektifin İran dış politikasında süreklilik arz eden ve çoğu zaman ‘rasyonel’ olarak değerlendirilemeyen kimi hususları anlamlandırmak adına da önemli bir katkıya sahip olduğu fikrinden hareket etmektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın izleyen kısmında İran’ın ne gibi bir kendilik kavrayışına ve öz-anlatıya sahip olduğuna değinilecek ve bunun bir yansıması olarak ontolojik güvenlik algısından söz edilerek İsrail ve Filistin özelindeki politikalar üzerinden bir değerlendirme yapılmaya gayret edilecektir.

3. İran Dış Politikasında Ontolojik Güvenlik Arayışı

Bugüne dek psikoloji, sosyoloji, felsefe başta olmak üzere pek çok farklı disiplin dahilinde ele alınmış olan kimlik (*identity*), ben (*self*), öteki (*other*) gibi kavramların sosyal bilimler çalışmalarına dahil oluş serüveninde William James’in ‘The Principles of Psychology (1890)’ adlı eserinin önemli bir konuma sahip olduğu kabul edilmektedir. James(1883)’e göre (akt. Beer, 2012, s.330), benlik ancak algılayan ve algılanan olarak benin gelişimine katkı sunan evrelerin nitelendirilmesiyle anlaşılabilir. Ona göre (akt. Beer, 2012, s.330), örneğin “bir eliyle diğer el bileğini kavramakta olan kişi bir yandan algılanan diğer yandan ise algılayandır” ve *ben*’in meydana gelişinde bu iki algıya da ihtiyaç vardır. Kimlik kavramının sosyal bilimler alanındaki ilerleyişinde önemli paya sahip diğer bir isim olan Erikson (1968, s. 130)’a göre ise, varoluşsal olarak sosyallikle çevrelenmiş olan insan, kimlik duygusu olmaksızın bir yaşarlık duygusuna da erişemez. Ona göre, kimlik “eş zamanlı iki gözlem üzerine kuruludur: kişinin kendi varoluşuna dair zamansal ve mekansal sürekliliğinin algılanması ve kişinin aynılık ve devamlılığının başkalarınca tanındığı gerçeğine dair bir algının var olması” (Erikson,1968, s. 50). Kimlik olgusunun Uİ çalışmalarına kalıcı olarak dahil olma sürecinde ise İnşacılık (*Constructivism*)’ın önemli bir rolü bulunmaktadır. Devletler adına kimlik, çıkar, eylem ilişkisine vurgu yapan ve kimliği sosyal etkileşim temelli sürece yayılmış bir karşılıklı inşa olgusu olarak değerlendiren bu teorik perspektif uyarınca kimlikler, devlet eylemleri ve uluslararası politikanın işleyişi üzerinde önemli bir etkinliğe sahiptir. Bu yaklaşımın öncü isimlerinden Wendt (1992, s. 398)’e göre, sosyal inşa süreçleriyle mevcudiyet kazanan “kimlikler çıkarların temeli-

dir.” Ona göre, “[k]imlikler aktörlerin kim ya da ne olduğuna işaret eder. (...) Çıkarlar aktörlerin ne istediğine işaret ederler. (...) Çıkarlar olmadan kimliklerin güdüleme gücü yoktur, kimlikler olmadan çıkarların yönü yoktur” (Wendt, 2012, s. 287-288). Dolayısıyla sosyal inşacı bir perspektiften değerlendirildiğinde devletlerin izlemekte olduğu politikalar onların kimliklerinden bağımsız değildir. Barnett (2002, s. 62) de, kimliklerin mevcudiyetinin sosyallikle doğrudan ilişkili olduğuna değinerek devletlerin diğer devletlerle geliştirdiği karşılıklı ilişki ve etkileşimlerin devlet kimlikleri adına tanımlayıcı bir rol üstlendiğinden ve tüm siyasal kimliklerin diğerleriyle olan etkileşim ve rollere bağlı olduğundan söz eder. OGT ise, devletlerin kimlikleri, kaygıları, rutinleri, tutumları, sosyallikleri arasında bir bağıntı kurarak devlet eylemlerini kimliksel kaygı ve güvenlik odağında ele almamıza olanak sunar.

Giddens (2019, s. 171)’a göre, “[b]ireylerin gündelik hayatlarında belirli zamansal ve mekânsal patikalardan geçerken izledikleri rutinler bu hayatı “normal” ve öngörülebilir” kılar.” 1979 devrimi ile birlikte yeni bir kendilik tasavvuruna sahip olan İran da bir yandan fiziksel güvenliğine ve materyal çıkarına yönelik politikalar izlerken öte yandan yeni rejim kimliğini de kimi alışkanlıklar ve rutinler vasıtasıyla güvende tutmaya gayret etmiştir. Ben (*self*) ve Öteki (*other*) ayrımına yapılan vurgu İran dış politikasının genel işleyişinde ve siyasilerin söylemlerinde sıklıkla öne çıkarılan bir tema haline getirilirken, rejimin kimliğin ve inşa edilen öz-anlatıların sürekliliği ise izlenen politikalar aracılığıyla pekiştirilmeye ve temin edilmeye çalışılmıştır.

1979 devrimi ile birlikte büyük ölçüde yeni bir öz-anlatıya ve kendilik tasavvuruna sahip olan İran, kendisini mazlumları İslam öncülüğünde refaha erdirecek olan devrimsel sarsıntının başladığı yer ve bu bağlamda ezilen halkların savunucusu ve yol göstericisi olarak addederken, anayasasında da kendine yer bulan *müstekbir* (kendini üstün gören/ezen)/ *müstazafl* (küçük görülen/ezilen) ayrımı meselesini dış politikasının başlıca söylemlerinden biri haline getirmiştir. Saideman (2002, s. 184-195)’a göre, İran kimliğini siyasal İslam, tarihsel milliyetçilik ve emperyalizm karşıtlığı bileşenleri özelinde değerlendirmek mümkündür. Ehteshami (2002, s. 284-285) de hem tarihsel süreçte inşa olan yabancı müdahaleciliğine ilişkin kaygının hem de “İran-merkezli dünya” düşüncesinin İran dış politikasına ilişkin fikir sahibi olmak noktasında önemli birer kimliksel unsur olarak

göz önünde bulundurulması gerektiğinden söz eder. Bununla birlikte, Maloney (2002, s. 94-102)'e göre İran kimlikli olarak “büyük güç” milliyetçiliği, İslam ve emperyalizm karşıtlığı” gibi bileşenlere sahip olmakla birlikte bilhassa kimliğinin İslam bileşenini öne çıkararak kendine bu konuda önemli bir rol biçmiştir.

Humeyni'nin yorumlayarak yeni rejime uyarladığı velayet-i fakih doktrini çerçevesinde İran, Mehdi'nin dönüşüne dek yeryüzünde adaletin temini ve *müstazafların* gözetimi konusunda gayret etme sorumluluğunu üstlendiğini beyan etmiştir. İran'ın tüm Müslümanların savunucusu ve *müstazaf* halkların daimî destekleyicisi olduğu ve zorbaca faaliyetlerin karşısında durmayı ilke edindiği hususuna anayasada da yer verilmiştir (bknz. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, 1989, Md.152 ve Md. 154). Bu bağlamda, zulme, kibre karşı direniş ve adalet söylemi devrimden bu yana İran'ın kendilik imajının ve öz-anlatısının temel birer eşlikçisi olmuştur. Bu doğrultuda, Filistin meselesi İran resmi makamlarınca her fırsatta İslam aleminin sahiplenmesi gereken birincil mesele olarak lanse edilmiştir (IRNA, 6 Aralık 2017). İran'ın Filistin meselesi ekseninde üstlendiği rol, rejimin kimlikli ilkeleriyle doğrudan örtüşen bir özelliktedir. Ayetullah Humeyni, “Filistin halkını desteklemeyi, İran İslam Cumhuriyeti'nin ‘ideolojik, itikadi ve yasal olarak da siyasi bir konusu’ olarak kabul” etmiştir” (Mehr Haber Ajansı, 28 Nisan 2012). Devrim rehberi Ayetullah Hamaney, “İran'ın Filistin meselesindeki tutumunun kati ve ilkesel olduğunu belirterek, İslam Devrimi'nin zafere ulaşmasından bu yana bu tutumda değişiklik olmadığını” ifade etmiştir (IRNA, 15 Kasım 2019). Meselenin öncelikli muhatabı olan İsrail her fırsatta İran'ın sert söylemlerine konu olmuş, istikrarlı biçimde Öteki (*other*) olarak muamele görmüştür. Her yıl ‘Küresel Emperyalizmle Mücadele Günü’ gibi etkinliklerde de söz konusu olduğu biçimde, ABD ile birlikte daima İranlı siyasilerin eleştirilerinin odağında yer almıştır (bknz. Pars Today, 4 Kasım 2017). Beşiriye (2009, s. 74) Ben ve Öteki arasındaki temastan “kendine özgü” düşmanını bulmak, inşa etmek ve bu öteki ile mücadele ederken kendi kimliğini oluşturmak” olarak söz etmektedir. Bu bağlamda İran, devrimin ardından ABD'yi büyük şeytan (great satan) ilan ederken İsrail'i ise küçük şeytan ilan etmiş ve Siyonist rejim olarak bahsetmeyi seçtiği ve halen tanımadığı İsrail devletine ABD ile birlikte Öteki (*other*) olarak muamele etmiştir. Dolayısıyla, İran Filistin meselesinde takındığı tavır doğrultusunda, ABD'nin bölgedeki kuklası ve işbirlikçisi olarak söz ettiği İsrail'in varlığını ve politikalarını reddetmekte

ve böylece ‘hegemonyaya karşı’ ve ‘mazlumların savunucusu’ olmaya ilişkin öz-anlatılarını pekiştirmektedir.

Esasen, Maloney (2002, s. 108)’in belirtmiş olduğu üzere devletlerin başlangıçtan itibaren kendilerini hangi kimliksel özelliklerle tanımlıyor oldukları “geleceğin politika yapıcılarının, sapmayı siyasi olarak acı verici bulabileceği yol bağımlılıkları oluşturur.” Hinnebusch (2003, s. 94) da bu durumu “rol bir kez kurulduğunda ve gelecek nesil politika yapıcılarının sosyalleşmesini şekillendirdiğinde, bir dereceye kadar seçkinleri sınırlayan, liderlik ve çevre değişikliklerine rağmen dış politikaya belirli bir tutarlılık kazandıran meşruiyet ve performans standartlarını belirler” sözleriyle ifade etmiştir. İran’ın kendisini Müslüman milletlerin savunucusu, *müstazafların* destekleyicisi vb. öz-anlatılarla tanımlaması ve onun kendine biçmiş olduğu rol, dış politikası üzerinde önemli bir belirleyiciliğe sahip olmuştur. Böylelikle İran, İsrail’in varlığı ve Filistin meselesinin çözümü noktasında sıra dışı bir tavır benimsemiş, süreç içerisinde kendisini bu hususta Filistinlilerden dahi boyun eğmez bir pozisyonda bulmuştur (Maloney, 2002, s. 108).

Keddie (1988, s. 311)’nin de belirttiği üzere, müstekbir/mustazaf ayırımına yapılan vurgu aynı zamanda hegemonya karşıtlığı düşüncesi ile de örtüşmektedir. Özellikle on dokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren dikkat çekici bir hal alan bölgesel büyük güç çekişmeleri (bknz. Erkan, 2010a; 2010b), İran için hegemonya karşıtlığının kimliksel bir bileşen olarak gelişimine katkı sağlamış (Maloney, 2002; Ehteshami, 2002, s. 284-285; Saideman, 2002, s.179), devrim sonrası İran’ının hegemonya karşıtlığı üzerinden bir öz-anlatı sahiplenmesinde oldukça belirleyici olmuştur. İran’ın hegemonya karşıtı söylemle pekiştirdiği bir öz-anlatıya sahip oluşu onun kendine biçmiş olduğu *müstazafların* savunucusu imajına da katkı sunmuştur. İran’ın öz-anlatılarına katkı sunan rutinleri mümkün mertebe sürdürme gayretinde olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda İran, İsrail’i Batılı emperyalistlerin ekonomik ve siyasi hegemonya faaliyetlerinin eşlikçisi olarak betimlerken Filistinlileri ise müstekbirler karşısında zulme uğrayan ve İran’ın kol kanat germesine muhtaç *mustazaf* bir millet olarak tasvir etmiştir. Devrimin kurucu rehberi Ayetullah Humeyni “biz mazlum ve mahrum halkı kurtarmakla vazifeliyiz. Biz mazlumlardan yana ve zalimlere düşman olmakla mükellefiz” (Humeyni, t.y., s. 49) derken; mevcut rehber Hamaney ise, İran’ın “ne pahasına olursa olsun” “istikbarın zulmüne uğramış mağdur”

halkların yanında olacağını sıklıkla ifade etmiştir (Hamanei, 2018, s. 133). Domazeti (2018)'nin de belirttiği gibi, bu anlayış İran'ın 1979 devrimi sonrası bölgeye yönelik politikasını biçimlendiren faktörlerden biri olmuştur. İran dış politikasında dikkat çeken bu anlayış özellikle Filistin meselesine yaklaşım hususunda devrimden bu yana özenle sürdürülmüş, mevcut dış politik işleyiş dahilinde ontolojik güvenliğin temini adına tekrarlı bir yapı arz etmiştir.

4. İran'ın Filistin Meselesine Yaklaşımı

İran'ın 1979 sonrasında Filistin meselesine ilişkin ne gibi bir tavra sahip olacağı devrim öncesi dönemden itibaren Ayetullah Humeyni'nin meseleye yaklaşımıyla açıkça belirlenmiştir. Bu hususta pek çok beyanatta bulunan Humeyni, İsrail'e olan karşıtlığını ve Şah'a olan muhalefetini de her fırsatta yinelemiştir. Yanı sıra, İsrail ile anlaşma sağlamayı da haram olanak nitelendirmiştir (Biçen, 2017, s. 75). '15 Hordad kıyamı' (15 Hordad 1342- 4 Haziran 1963) olarak anılan evrede, İsrail ile olan yakın ilişkileri nedeniyle Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi sert dille eleştirerek "yoksa Şah, İsrail midir?" (Tasnim Haber Ajansı, 4 Haziran 2018) diyen Humeyni, İsrail'e petrol satan Şah rejimini İslam'a aykırı davranıyor olmakla suçlamış ve bu gibi söylemleri devrime dek sürgünde kalmasıyla sonuçlanmıştır (Cleveland, 2008, s. 326-327). Bu süreçte, inançlı her kimsenin direnen Filistin halkının davasına destek olması gerektiğine dair bir fetva da yayınlayan Humeyni, İran'da her yıl toplanan hums¹'un bir miktarının Filistin davasına sahip çıkan mücahitlere (Şii olmamalarına karşın) iletilmesini salık vermiştir (Saad-Ghorayeb, 2013, s. 5).

İran, devrim öncesi evrede İsrail ile jeostratejik ve ekonomik ilişkiler geliştirme hususunda istekli ve girişken bir tavır içerisindeyken, 1979 devrimi ile birlikte bu durum tümüyle tersine evrilmiştir. Bölgenin genel dokusundan ayrılan özellikleriyle dikkat çeken iki ülke, devrimden önceki süreçte işbirliği geliştirmek konusunda sorun yaşamamıştır. Anılan süreçte İsrail, İran petrolü için önemli bir pazarken, İran ise İsrail ürünlerinin önemli alıcılarından biri olmuştur. Ancak her iki taraf için de kârlı kabul edilen bu ilişki, İran tarafından İslam devrimiyle birlikte kasıtlı biçimde ortadan kal-

---

¹ Elde edilen kazancın beşte birlik kısmının vergi olarak doğrudan din adamlarına ödenmesini ifade etmektedir.

dırılmıştır. Karşılıklı ilişki geliştirmenin olası avantajları bulunsa da İran'ın İsrail'e yönelik ötekileştirici ifadelerinde ve bu ülkeye yönelik tavrında o günden bu yana bir değişiklik yaşanmamıştır. Daha devrim sürecinin başında, İran rejim yanlılarının ele geçirdiği İsrail elçilik binasının Filistin elçiliği olarak kullanılmak üzere Filistinlilere armağan edildiği bildirilmiştir (Tasnım Haber Ajansı, 23 Haziran 2017). 7 Ağustos 1979 tarihinde ise, Ramazan ayının son Cuma'sı Ayetullah Humeyni tarafından "Dünya Kudüs Günü" olarak ilan edilmiş ve Humeyni söz konusu güne ilişkin fikirlerini, "İran (...) her şeytani güce karşı durarak mazlumları savunmaya (...) Kudüs'ü desteklemeye karardır. (...) Kudüs günü sadece Filistin günü değildir, (...) İslam ülkelerinde artık ilerleyemeyeceklerini süper güçlere anlatma günüdür" (IRNA, 31 Mayıs 2019) diyerek ifade etmiştir. İran resmi söylemince, "Filistinlilerin direnişi tüm Müslümanların ve bağımsızlık arzu eden toplumların onur kaynağıdır ve İran Filistin halkını zafere kadar destekleyecektir" (Mehr Haber Ajansı, 13 Eylül 2008). İran'ın Filistin'e desteğinden ötürü çeşitli baskıların hedefi olduğunu belirten Ayetullah Hamaney ise, meseleye bakışını "(b)u baskılar asla bizi Filistin'e destek konusunda dini, ilahi ve akli vazifemizden vazgeçiremez" (Pars Today, 22 Ocak 2021) sözleriyle açıklamıştır. Kısacası, İran hem devrim öncesinde hem de devrim sonrasında Filistin'e olan koşulsuz desteğini her fırsatta yinelemekte İsrail'e yönelik olumsuz yaklaşımın Humeyni'nin ölümünden sonra da bilhassa korunmuş olduğu gözlenmektedir.

OGT, ontolojik güvenlik ihtiyacının da eylemler üzerindeki belirleyiciliğini kabul etmekte ve dış politika açısından değerlendirilmesine olanak sunmaktadır. Mitzen (2006a, s. 270-273), varoluşsal açıdan istikrarlı bir kimliğe ihtiyaç duyan aktörlerin bu kimlikleri rutin ilişkiler yoluyla pekiştirdiklerine vurgu yapmaktadır. Ona göre, "devletlerin ontolojik güvenlik aradıklarını varsaymak, neden zaman içinde benzer biçimde davranan farklı karar alıcılar görebileceğimizi anlamak için sosyolojik bir temel sağlar" (Mitzen, 2006b, s. 353). Keza, 'medeniyetler arası diyalog' söyleminin mimarı olan ve ılımlı dış politika anlayışı ile dikkat çeken Hatemi döneminde dahi, İran dış politikasında son derece radikal adımlar atılmış olsa da Filistin hususunda tavizkâr davranılmadığı görülmektedir. Kendisine, ünlü CNN röportajı esnasında, İran'ın Filistin direnişinde rol oynayan silahlı gruplara mali, moral ve siyasi desteğinin nedeni ile ilgili bir soru yöneltilen Hatemi, bu soruya "toprakları uğruna devlet terörüne karşı mücadele eden mazlum halkların desteklenmesi teröre destek olarak kabul edilemez"

diyerek yanıt vermiştir (CNN, Ocak 7, 1998). Hatemi dış politikaya olan bakışını, “[d]iyaloğun ilk kuralı... kendinizi ve kimliğinizi bilmektir. İkinci kural bir diyalog sürdürmek istediğiniz medeniyeti bilmektir” (Ansari, 2006, s. 160), “anlamalı bir diyalog ancak ilgili taraflar kendilerini hakiki özsel kültürel alanlarında bulduğunda gerçekleşebilir, aksi takdirde kendine yabancılaşmış bir taklitçi ile diğerleri arasındaki diyalog anlamsız ve kesinlikle herhangi bir yarar veya faydadan yoksun olacaktır” sözleriyle ifade etmiştir (The Iranian News, Aralık 9, 1997).

İran, İsrail ile olan husumetini ve Filistin’e desteğini her dönem çeşitli söylemlerle diri tutmaya gayret etmiştir. Ancak, Mahmud Ahmedinejad döneminde bu söylemlerin sertliğinin daha da ileri taşındığı görülmüştür. Ahmedinejad, “Filistin sorununun ortadan kalkması ve bu doğrultuda “işgal edilen topraklardan Siyonist rejimin yok olması” meselesinin “insani ve uluslararası bir konu olduğunu” (Mehr Haber Ajansı, 14 Aralık 2010) söylemiş, bu gibi sert ifadeler daima İsrail tarafının sert açıklamalarıyla karşılık bulmuştur (DW, 16 Haziran 2006). Yahudi soykırımını için, Batı’nın bir masalı diyen Ahmedinejad’ın İsrail’in ‘yeryüzünden silinmesi gereken bir leke’ olduğuna dair açıklamaları² küresel alanda da İran’a yönelik çeşitli tepkilere yol açmıştır (The New York Times, Aralık 15, 2005). Ahmedinejad döneminde de İran’ın İsrail rejimine olan karşıtlığı “[b]izim Siyonist rejime karşı olmamız barış ve adalet içindir” (Mehr Haber Ajansı, 25 Eylül 2008) sözleriyle ifade edilmiş ve İran’ın ‘zulme karşı adalet arayan ülke’ öz-anlatısına vurgu yapılmıştır.

İran, İsrail ve Filistin arasında vuku bulacak bir barış sürecine daima olumsuz yaklaşmış, bu tutumunu özenle korumuştur. Ayetullah Humeyni İran’ın bu husustaki karşıtlığını, söz konusu meselede ortaya atılacak her barış planının ABD planı olacağını ve hem Müslümanların hem de Filistin halkının aleyhinde bir içeriğe sahip olacağını savunarak gerekçelendirmiştir (Taghipour, 1992). Muhammed Hatemi ise, İran’ın Ortadoğu barış görüşmelerine karşıtlığının gerekçesini “Orta Doğu barış sürecine muhalefetimizi ilan ettik çünkü bunun başarılı olamayacağına inanıyoruz” (CNN, 7 Ocak, 1998) diyerek açıklamıştır. 1991 Madrid Konferansı ve 1993 Oslo İlkeler Bildirgesi gibi uzlaşya dönük girişimler İran tarafından sürekli bir

---

² Ahmedinejad’ın bu açıklamalarının çarpıtıldığı da ifade edilmiştir. İlgili bir çalışma için bkz. (Kessler, 2011).

biçimde kınanmış ve eleştirilmiştir (IRNA, 30 Aralık 2016). Bu dönem Arap-İsrail barış görüşmelerine tepkiyle yaklaşmış olan İran, buna binaen kendisiyle aynı hassasiyetlere sahip devlet dışı aktörleri de davet ettiği bir konferans düzenlemiştir. ‘Filistin İntifadasına Destek İçin Uluslararası Konferans’ adı verilen bu girişimin ardından, Hamas ile artacak yakın temasının temellerini atan İran, Filistin direnişine destek veren bu gibi yapılanmalarla ilişkilerini günden güne geliştirmiştir (Şen, 2016, s. 289-291). Seksenli yılların başında Hizbullah’ın kuruluş aşamasında da önemli bir rol üstlenmiş olan İran, doksanlı yılları takiben Hamas ve İslami Cihad gibi Filistin direnişine katkı sunan grupları da askeri, mali, siyasi vb. açılardan desteklemeyi bölgesel dış politikasının ayrılmaz bir bileşeni haline getirmiştir (Sinkaya, 2014, s. 30). Keza, hem Hamas ve Hizbullah liderlerinin yapmış olduğu açıklamalar (Mepa News, 21 Mayıs 2021; Mepa News, 11 Ocak 2020; Khamanei.ir, 1 Ekim 2019), hem de İran resmi makamlarının açıklamalarıyla (Fars News, 13 Temmuz 2021) bu yakın ilişki sıklıkla vurgulanmaktadır.

İran’ın devrimin ardından sahiplendiği söylem tarzı ve politikaları komşu ülkelerle ilişki geliştirmesini de güçleştirmiş ancak her şeye karşın uzunca bir müddet hiçbir geri adım atılmaksızın ilerletilmiştir. Humeyni’nin Dünya Kudüs Günü ile ilgili olarak söylediği, “Kudüs günü sadece Filistin günü değildir, İslam günüdür aynı zamanda İslam devleti günüdür, İslam cumhuriyeti bayrağının bütün ülkelerde dalgalanması gereken gündür” (IRNA, 31 Mayıs 2019) gibi sözleri özelinde de söz konusu olduğu üzere, İran resmi makamlarının kimi ifadeleri komşu devletlerin İran’dan rejim ihraç kaygısı yaşamasına neden olmuştur. Firoozabadi (2011, s. 49)’ye göre, İran’ın o dönem komşu ülkelerin meşruiyetine meydan okuyan ve bu rejimlerin İslamcı devrimci muhaliflerini destekleyen revizyonist tutumu da onun ontolojik güvenlik arayışı ile doğrudan ilişkilidir.

Daha sonra özellikle İran-Irak Savaşı ile birlikte ülkenin uğradığı tahribatı dış politikada daha ılımlı ve yapıcı bir süreçle telafi etmeye çalıştığı doksanlar evresi de dahil olmak üzere İran, Filistin meselesine olan dikkati ve adanmışlığının yanı sıra İsrail karşıtı söylem ve politikalarını sürdürmüş ve bu uğurda zaman içerisinde hem yakın komşularıyla hem de Batılı ülkelerle ilişkilerin onarımı adına yürüttüğü kimi girişimleri hiçe saymaktan da çekinmemiştir. İran, doksanlı yıllar itibarıyla geliştirmeye çalıştığı ılımlı dış politika anlayışı doğrultusunda zamanla Körfezdeki Arap ülkeleriyle

diyalogunu ilerletmeye çabalamış, Soğuk Savaş öncesinin “ne Doğu ne Batı” (na shargi, na gharbi) anlayışından “hem Kuzey hem Güney” anlayışına geçildiği görülen bu yeni evrede (Ramazani, 1992) özellikle Batı’ya yönelik kışkırtıcı söylemler terkedilerek bölge ülkeleriyle de iyi komşuluk ilişkileri tesis etme gayretinde olunmuştur. Ancak tüm bu çabaya rağmen, öncesinde 2006 yılında İsrail-Filistin arasında cereyan eden Temmuz Savaşı sırasında, sonrasında ise İsrail’in 2009 Gazze işgali evresinde, İranlı yetkililer Arap komşularını Filistinlilere destek olmadıkları için sert ifadelerle eleştirmekten geri durmamışlardır. Seyyid Ali Hamaney Arap ülkelerini bu mesele karşısında ‘ihamet içinde’ olmakla ve ‘ikiyüzlülük’ ile suçlarken, Mahmud Ahmedinejad ise komşularını ‘Filistinlilere yönelik soykırım suçunun ortağı’ olmakla itham etmiştir (DW, 16 Ocak 2009). Bölgenin diğer ülkelerinin İsrail ile ilişki geliştirmesine de tepkiyle yaklaşan İran, yakın zamanda İsrail ile ikili ilişkilerine normal bir seyir kazandırma girişiminde bulunan iki Arap ülkesi BAE ve Bahreyn’in tutumuna da yoğun bir tepki ile karşılık vermiş (Euronews, 15 Eylül 2020) ve bizzat en üst makamlardan sert açıklamalarda bulunulmuştur (Anadolu Ajansı, 16 Eylül 2020). 28 Ocak 2020 tarihinde ABD öncülüğünde açıklanan “Yüzyılın Anlaşması” adlı tasarı da İran tarafının tepkilerine yol açmıştır. Söz konusu tasarı sonuçsuz kalacağı için, “bu planı açıklamanın ahmakça bir eylem ve karar olduğu[nu]” belirten rehber Hamaney, bu tasarıya destek veren komşu Arap ülkeleri için bir kez daha ‘hain’ ifadesini kullanmakta beis görmemiştir (IRNA, 5 Şubat 2020). Hatta, bu anlaşmaya cihat yoluyla karşılık verilmesi gerektiğini söyleyen Hamaney, İran’ın silahlı Filistin gruplarını desteklemeyi görev bildiğini ve bu konuda elinden geleni yapmayı sürdüreceğini beyan etmiştir (ISNA, 5 Şubat 2020).

Devlet dışı oluşumlar ile yakın ilişkilerin İran’a kimi olanaklar sunduğunu söylemek mümkünse de bu politikalar aynı zamanda pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Keza, söz konusu yakın ilişkiler bugüne dek İran’ın başını sıklıkla ağrıtmış, ülkeye yönelik yaptırım uygulamalarının bir ayağını da bu husus oluşturmuştur. İlk kez 1984’te ABD dış işleri bakanlığı tarafından, ‘terörizmi destekleyen ülkeler’ arasında gösterilmiş olan İran, o günden bu yana hazırlanan çok sayıda raporda da tekrar tekrar bu kategoride değerlendirilmiş ve bu hususta çeşitli yaptırımlara maruz bırakılmıştır (Küpeli, 2016). ABD, 1995 yılı itibariyle İran’a yönelik uyguladığı ticaret ambargosu (D’Amato Act/Iran Foreign Oil Sanctions Act) ve 1996 yılında devreye alınan İran Libya Yaptırım Yasası (Iran and Libya

Sanctions Act/ILSA)'nın arkasında İran'ın Filistin meselesi çerçevesinde izlediği politikaların da yer aldığını ifade etmiştir (Satloff, 2002). 2002 yılına gelindiğinde dönemin ABD başkanı George Bush, Hamas, Hizbullah, İslami Cihad vb. gruplarla işbirliği halinde olan ve bu gruplara silah temininde bulunan ülkelerin dünya barışı ve ABD'nin güvenliği açısından büyük bir tehdit oluşturduğunu ve ABD'nin söz konusu durumun ortadan kaldırılması adına gereken her şeyi yapacağını duyurmuş, şer eksen (axis of evil) içinde tanımladığı İran'ın, anılan gruplara desteğinden ötürü son derece dikkatle izlenmekte olduğunu bildirmiştir (The White House, 2002). 2002 yılı içerisinde Filistin'e yardım götüren ve silah yüklü olduğu belirtilen İran bandıralı bir geminin (Karine-A) İsrail tarafından ele geçirilmesi olayı da ABD'nin İran'a karşı bu hamlesine katkı sağlamıştır (Slavin, 2007 s. 212-213; Ekinci, 2009, s. 283-284). İlerleyen süreçte, 'terörizme en fazla destek veren ülke' olarak beyan ettiği İran'ı, İslami Cihad, Hamas, Hizbullah gibi devlet dışı aktörlere silah, ekipman, eğitim ve finansman sağlanmasından başlıca sorumlu ülke addeden ABD, bu durumun önüne geçebilmek için 'maksimum baskı' politikası uygulayarak ekstra yaptırımlar işletme kararı almıştır (U.S. Department of the Treasury, 2018; Bureau of Counterterrorism, 2019). Bununla birlikte, ilgili süreçte İran Ulusal Güvenlik Konseyi, İran'ın halihazırda süregelen problemleri ve maruz kaldığı tüm yaptırım uygulamalarına karşın direniş gruplarına ve bilhassa da Filistinli gruplara verdiği desteği sürdüreceğini açıklamıştır (IRNA, 31 Mayıs 2019). Nükleer enerji meselesi çerçevesinde uzun uğraşlar sonucu gelişen 'nükleer uzlaşma süreci' de ABD'nin anlaşmadan çekildiğini açıklamasıyla (The New York Times, May 8, 2018) sekteye uğramış ve bu durum İran'ın içinde bulunduğu kimi güçlüklerin (bknz. Anadolu Ajansı, 7 Mayıs 2020) çözümünü belirsiz bir geleceğe taşımıştır.

Filistin'e desteğini her fırsatta vurgulayan İran, 9 Mayıs 1990 tarihinde "Filistin Halkına Destek Yasası" adı verilen bir hukuksal düzenleme de gerçekleştirmiştir. 2017 yılında bu yasal düzenlemeye bir madde de ekleyen İran, Kudüs'ü İsrail'in başkenti kabul eden ABD kararına karşılık, Kudüs'ü Filistin'in daimî başkenti olarak kabul ettiğini açıklamıştır (IRNA, 27 Aralık 2017). Ancak, halihazırda yaptırımlardan ötürü ekonomisi zorda olan İran halkının da izlenen tüm bu politikalara zaman zaman tepki sesleri yükselttiği görülmektedir. Yaşanan yüksek işsizlik ve enflasyon ve bunun yol açtığı ekonomik darboğaz zaman zaman İran yönetici eliti ve halkın kimi kesimlerini karşı karşıya getirmektedir. Bu doğrultuda,

söz konusu politikaların içeride de bir huzursuzluğu beslediği yanı sıra kimi zaman çeşitli protesto gösterilerine konu olduğu görülmektedir (BBC News, 30 Aralık 2017). Özellikle, 2003 yılında meydana gelen öğrenci protestolarında “Filistin’i boşver, bizi düşün” (Taheri, 2008, s. 341); 2017 yılında gerçekleşen benzer bir eylemde ise “Ne Gazze ne Lübnan, canım yalnız sana feda İran” (Ruda, 2018) sloganları bu hususta dikkat çekicidir. Bu bağlamda, İran tarafından sarfedilen ‘İsrail’e ölüm’ sloganlarının ülkesi adına yararsızlığından dem vuran ve “Filistinlilerden daha çok Filistinli olmamıza gerek yok” diyen İranlı reformist düşünür Ali Rıza Alavi-Tabar da bu sözleriyle, ilgili politik anlayışa olan toplumsal eleştirileri dile getirmiştir (Sadjadpour & Takeyh, 2005).

Özetlemek gerekirse; 1- İsrail’e yönelik sert söylemler zaman zaman İran’ın askeri müdahale tehditlerine varan söylemlerle karşılaşmasına yol açmaktadır. 2- Bölgede aktif olan gruplarla yakın teması İran adına ekonomik yaptırım ve fiziksel güvenlik tehditleri yarattığı gibi, bu temas ülke imajına, politikalarına ve İran’ın özellikle Batılı ülkelerle ilişkilerine olumsuz tesir etmektedir. 3- İran halkı ülkeyi doğrudan ilgilendirmeyen bu meseleye söz konusu desteğin boyutuna ve bu hususun da katkı sağladığı yaptırımlar ve ekonomik güçlükler başta olmak üzere ödenmek durumunda kalınan maliyetlere zaman zaman tepki gösterebilmekte ve dolayısıyla bu çerçevede izlenen politikalar iç siyasete de olumsuz yansiyabilmektedir.

Hunter (2010, s. 102)’in da ifade ettiği gibi, İran’da 1979 devrimi ile işbaşına gelen rejimin meşruiyet sağlamak ve kendilik imajını sürdürmek amacıyla Filistin meselesi gibi hususlara yönelttiği dikkat ve çaba, nihayetinde İran dış politikası adına çok çeşitli zararlar doğurmuştur. İran’ın, kimi zaman fiziksel güvenliğine ve materyal çıkarına aykırılık teşkil ettiği durumlarda dahi, izlediği politikalarda ısrarcı olduğu görülmektedir. OGT’ne göre devletler zaman zaman fiziksel güvenliğini riske edecek biçimde öz-anlatılarının sürekliliğini sağlayıcı eylemlerde bulunabilmektedir (Mitzen, 2006b). Kimlik, devamlılığının bir ön koşulu olarak onu güçlendirici, hatırlatıcı, vurgulayıcı faktörlere ihtiyaç duyduğu oranda kimi devlet eylemleri üzerinde de belirleyicidir. Steele (2008, s. 148), ontolojik güvenliğe duyulan ihtiyacın, devletleri eylemlerini kendi kimlik ihtiyaçlarına göre, “bazen de maddi olarak maliyetli yollarla” yapılandırmaya yönlendirdiğini ileri sürer. Geleneksel yaklaşımlar dışında yeni bir perspektif sunan ve fiziksel ve materyal güvenliğin yanı sıra ontolojik güvenliğin

de bir dış politika olgusu olarak analize dahil edilmesini mümkün kılan OGT'nin, İran'ın bu hususlardaki ısrarına ilişkin görece daha tatmin edici bir açıklama sunabildiği anlaşılmaktadır. OGT, İran'ın kimliği ve eylemleri arasındaki doğrudan ilişkiyi fark etmemize olanak sağladığı gibi onun Filistin meselesine ve İsrail'e yönelik politikasını farklı bir açıdan keşfetmemizi mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla, bu perspektiften bakıldığında, İran'ın Filistin'e olan desteğinin ve bu mesele etrafındaki politikalarının her koşulda sürdürülüyor oluşunun onun ontolojik güvenliği açısından gözardı edemediği bir durumu işaret ettiği görülmektedir. Bir diğer deyişle, söz konusu ısrarlı politikaları gözden geçirerek ontolojik güvenlik bağlamında bir değerlendirme yapıldığı takdirde, İran'ın öz-imağını muhafaza etme ve öz-anlatılarını sürdürme gayesinin bu meseleye ilişkin güçlü bir direniş gayreti yarattığı ve buna ilişkin kaygıların eylemleri biçimlendiren bir ontolojik direnç meydana getirdiğini söylemek olanaklıdır.

Kısacası, İran'ın Filistin meselesi ile olan yakın teması ve İsrail'i hedef alan politikaları ona kimliğini çeşitli açılardan pekiştirme ve öz-anlatılarının devamlılığını sağlama fırsatı vermektedir. 'Zalim' İsrail rejiminin zorbalıkları karşısında ezilen mazlum Müslüman Filistin halkının destekçisi olma söylemini ve bu bağlamda diğer Müslüman halkları da kendince İslam medeniyetinin en öncelikli konusu addettiği bu hususta benzer bir çaba üstlenmeye teşvik etme rolünü benimseyen İran, bu sayede hem *müstekbirler* karşısında *müztazafların* savunucusu rolünü vurgulama ve Mehdi'nin dönüşüne değin Şii ya da Sünni tüm dünya Müslümanlarının önderi ve destekçisi olma misyonunu üstlendiğinin altını çizme fırsatına kavuşmakta hem de yeryüzünde adil bir düzenin mümkün merteye sağlayıcısı olmaya ilişkin öz-anlatısını pekiştirebileceği bir alana sahiptir. Bu husustaki politikaları ayrıca onun hegemonya karşıtlığı imajına da katkı sunmaktadır. Yanı sıra, İran'ın Filistin meselesi de dahil olmak üzere bölgede cereyan eden gelişmelerle yakın temas halinde olma gayreti ve bu hususta gerek ekonomik gerekse siyasal anlamda kendi gücünün ve kapasitesinin sınırlarını zorlayan bir yaklaşım içerisinde olması, İran'ın 'güçlü bir imparatorluk geçmişine sahip köklü bir medeniyetin mirasçısı' olmaya ilişkin öz-anlatısı ile de örtüşmektedir. Dolayısıyla İran, Filistin meselesini öncelikli olarak sahiplenmiş ve rejim kimliğinin ve öz-anlatılarının önemli pekiştirenlerinden biri olarak ontolojik güvenliğine katkı sunan bu meseleye dair ilgisini devrimden bu yana muhafaza etmiştir. Bu doğrultuda, İsrail'in ötekileştirildiği bir anlayışla Filistin'e olan desteğin, İran adına

öteden beri sürdürülen bir “ontolojik güvenlik sağlayan rutin” (Mitzen, 2006, s. 346; Kinnvall & Mitzen, 2017, s. 3-11) vazifesi üstlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

5. Sonuç

OGT, dış politikaya ilişkin karar ve uygulamalar noktasında fiziksel güvenlik kadar ontolojik güvenliğin de etkinliğinden söz etmemize ve bu bağlamda devletler tarafından çeşitli maliyetlere katlanmak pahasına da olsa sürdürülen kimi dış politika uygulamalarını anlamlandırmamıza olanak sunmaktadır. OGT odağında yürütülen bu çalışmada, ontolojik güvenlik meselesinin İran dış politikasında süreklilik arz eden hususlar üzerinden irdelenmesi amaçlanmış ve bu bağlamda İran’ın İsrail’e yönelik tutumu ve Filistin meselesi odağında izlediği politika özelinde bir değerlendirme gerçekleştirilmiştir.

Dış politika değerlendirmelerinde yararlanılan diğer teorik yaklaşımlardan farklı olarak OGT bize devletlerin ontolojik güvenlik ihtiyaçlarının da eylemleri açısından bir motivasyon sağlayıcısı olduğunu anlatır. Dolayısıyla dış politikanın işleyişinde fiziksel güvenlik ve materyal çıkar odaklı eylemlerin yanı sıra kimliğe ilişkin güvenlik ihtiyaçlarından doğan uygulamalara da rastlamanın olası olduğunu belirtir. Şüphesiz ki her siyasi oluşum birtakım kendilik betimlemelerine sahiptir ve anılan betimleme kendini Öteki’nin sınırlarından mümkün mertebe yalıtın bir anlayışı beraberinde getirir. İran 1979 devrimiyle birlikte büyük oranda yeni bir kendilik tasavvuruna kavuşmuş ve böylelikle kendi Öteki’sini de yeniden tanımlamıştır. Bu çerçevede, ABD ve İsrail gibi ülkelere yönelik politikaları ve kimi meselelere olan yaklaşımı öz-anlatıların sürekliliğinde ve ontolojik güvenliğin temininde önemli bir dayanak noktası teşkil etmiştir. İran rejiminin Öteki’si olarak kurgulanan Batı ve onun değer ve uygulamalarının reddi, İran için ontolojik güvenliğin sağlanması ve sürdürülmesinde öncelikli bir yere sahip olmuştur. Bu doğrultuda, İsrail rejiminin bölgedeki mevcut varlığı ve süregelen uygulamaları da İran tarafından aynı zamanda Batı anlayışının bir ürünü ve yansıması olarak değerlendirilmiş ve bu kapsamda muamele görmüştür.

Devrimden bu yana hem Filistin meselesine olan dikkati hem de İsrail’e yönelik tavrından ödün vermeyişiyle çeşitli maliyetleri göze alan İran,

devrimden önce İsrail ile jeostratejik ve ekonomik açıdan iyi ilişki içerisinde bulunmayı ve ikili ilişkilerin olumlu seyrini materyal çıkarı açısından faydalı bulurken, 1979 devrimiyle inşa edilen kimliksel yapı bu mantıksal ilişkinin devamına imkân tanımamıştır. İran, İsrail karşıtlığı bağlamında gerektiğinde komşularına ve diğer ülkelere yönelik sert söylemlerde bulunmaktan çekinmediği gibi genel bir dış politik esneklik geliştirmeye çalıştığı evrelerde dahi, inşa etmeye çabaladığı kimi köprüleri bu uğurda yıkmaktan imtina etmemiştir. İran, İsrail rejiminin mevcudiyetini emperyalist, kibirli ve zalim devletlerin, mazlum Müslüman halklara reva gördüğü zulüm olarak beyan etmiştir. Bu denklemde İran İslam Cumhuriyeti kendini Filistinliler başta olmak üzere tüm *mustazaf* halklar için umut olarak adanmış ve İran'ın tam da bu sebeple emperyalist baskıların hedefi olduğu söylemini benimsemiştir (bknz. Hamanei, 2018, s.157-158). Bu söylemin eşlik ettiği anlayış, zaman zaman İran'ın kimi dış politika uygulamalarının gerekçesini oluşturmuştur. Kısacası, İran'ın ABD'nin yanı sıra İsrail ile arasında hüküm süren gergin ilişki ve Filistin meselesine olan yaklaşım bir yandan İran adına kimi endişe ve kayıplar doğururken bir yandan da mevcut rejim kimliğinin pekiştirilmesinde ve öz-anlatıların ve öz-imağın sürekliliğinde önemli bir role sahip olmuştur. Dolayısıyla, İsrail'in vazgeçilmez 'Öteki' olarak tanımlandığı bu yeni yapıda, Filistin meselesine yaklaşım ve İsrail'e yönelik tavrın İran için ontolojik güvenliğin temini noktasında önemli bir vazife üstlendiği görülmektedir.

İran'ın, özellikle Batılı ülkeler ile ilişkileri bağlamında dış politikasına olumsuz tesir ettiği kadar iç politikasında da belli başlı sorunlar yaşamasına neden olan, kimi zaman yaptırımlar kısılcacında ekonomisini zora sokarken kimi zaman da fiziksel güvenliğine yönelik tehditlere sebebiyet veren dış politika uygulamalarında neden ısrarcı olduğu sorusunu sordüğümüzde geleneksel yaklaşımlar bu konuda tatmin edici bir yanıtı ulaşmamızı mümkün kılmazken, OGT bu tutumları "ontolojik güvenlik sağlayıcı rutinler" (Mitzen, 2006, s. 346; Kinnvall & Mitzen, 2017, s. 3-11) çatısı altında anlamlandırmamıza olanak sunmaktadır. Böylece, geleneksel yaklaşımların devlet davranışları hususundaki genelleştirici öngörülerine karşıt bir sav ileri süren bu yaklaşımın, ontolojik güvenliğin de İran için en az fiziksel güvenliğin ve materyal çıkarın gözetimi kadar önemli olduğunu ve bu oranda dış politikasına sirayet ettiğini fark etmemiz açısından bir anahtar vazifesi gördüğünü belirtmek olanaklıdır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftr. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar atışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı. (2020, Eylül 16). *İran cumhurbaşkanı Ruhani: Bazı Arap ülkeleri, bölgede İsrail'e üs vermek istiyor ancak sonuçlarından sorumlu olacaklar*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-cumhurbaşkanı-ruhani-bazi-arap-ülkeleri-bolgede-israile-us-vermek-istiyor-ancak-sonuclarindan-sorumlu-olacaklar/1975041>
- Anadolu Ajansı. (2020, Mayıs 7). *İran ekonomisi ABD yaptırımları ve koronavirüs kışkıracında*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-ekonomisi-abd-yaptirimlari-ve-koronavirus-kiskacinda-/1832189>
- Ansari, A. M. (2006). Iran and the US in the shadow of 9/11: Persia and the Persian question revisited. *Iranian Studies*, 39(2), 2006, 155-170. <https://doi.org/10.1080/00210860600628716>
- Barnett, M. (2002). The Israeli identity and the peace process: Re/creating the un/thinkable. İçinde S. Telhami, S. & Barnett, M. (Ed.), *Identity and foreign policy in the Middle East* (s. 58-88). Cornell University Press.
- BBC News. (2017, Aralık 30). *5 soruda İran'da hükümet karşıtı gösteriler*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42522004>
- Beer, J. S. (2012). Self- evaluation and self-knowledge. In Fiske, S.T. & Macrae, C.N. (Ed.), *The sage handbook of social cognition* (s. 330-349). SAGE Publications.
- Behraves, M. (2018). State revisionism and ontological (in)security in international politics: The complicated case of Iran and its nuclear behavior. *Journal of International Relations and Development*, 21(4), 836-857. <https://doi.org/10.1057/s41268-018-0149-x>
- Beşiriye, H. (2009). İran'da siyasal ideoloji ve toplumsal kimlik. İçinde Hamid Ahmedi (Ed.), *İran: ulusal kimlik inşası* (s. 73-87). Küre Yayınları.
- Biçen, G. (2017). Ayetullah Humeyni'nin 1980 öncesi söyleminde İran İslam İnkılabı'nın meşruiyet temeli olarak siyonist rejim problemi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 52-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian/issue/30182/301938>
- Celalifer E. A. (2009). *İran nükleer krizi*. USAK Yayınları.

- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu tarihi*. (Çev. M. Harmancı). Agora Kitaplığı. (Orijinal yayın tarihi 2004)
- CNN. (1998, Ocak 7). *Transcript of interview with Iranian president Mohammad Khatami*. <http://edition.cnn.com/WORLD/9801/07/iran/interview.html>
- Darwich, M. (2016). The ontological (in)security of similarity Wahhabism versus Islamism in Saudi foreign policy. *Foreign Policy Analysis*, 12(3), 469-488. <https://doi.org/10.1093/fpa/orw032>
- Domazeti, R. (2018, Eylül 19). İdeoloji ile jeopolitik gerçekler arasında İran'ın Filistin politikaları. *İnsamer*. https://insamer.com/tr/ideoloji-ile-jeopolitik-gercekler-arasinda-iranin-filistin-politikalari_1625.html#_edn48
- DW. (2006, Haziran 16). *Ahmedinejad: öneri paketi ileri bir adım*. <https://www.dw.com/tr/ahmedinejad-%C3%B6neri-paketi-ileri-bir-ad%C4%B1m/a-2521299>
- DW. (2009, Ocak 16). *Ortadoğu'da ateşkes umudu*. <https://www.dw.com/tr/ortado%C4%9Fuda-ate%C5%9Fkes-umudu/a-3950987>
- Ehteshami, A. (2002). The foreign policy of Iran, İçinde Hinnebusch, R.A. & Ehteshami, A. (Ed.), *The foreign policy of Middle East states*. (s. 283-309). Lynne Rienner Publishers.
- Erik H. E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. W.W. Norton.
- Erkan, S. (2010a). İran'a yabancı ülke müdahaleleri (1907-1921). *Akademik Ortadoğu Dergisi*, 5(1), 92-116.
- Erkan, S. (2010b). The invasion of Iran by the allies during World War II. *Codrul Cosminului*, 16(2), 109-132.
- Euro News. (2020, Eylül 15). *İran'dan, BAE ve Bahreyn'in İsrail ile normalleşme anlaşması yorumu: Trump'ın sirkinde oynadılar*. <https://tr.euronews.com/2020/09/15/>
- Fars News. (2021, Temmuz 13). *Ayetullah Reisi be en-Nehhale ve Haniye: İran be defağ ez Filistin edame midehed*. <https://www.farsnews.ir/news/14000422000964>
- Firoozadabi, S.J.D. (2011), Ontological security and the foreign policy analysis of the Islamic Republic of Iran. *Iran Review of Foreign Affairs*, 2(2), 31-60.

- Giddens, A. (1991). *The Consequences of Modernity*. Polity Press.
- Giddens, A. (2019). *Modernite ve bireysel-kimlik* (3. bs.). (Çev. Ü. Tatlıcan). Say Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1993)
- Gustafsson, K. (2013). Memory politics and ontological security in Sino-Japanese Relations. *Asian Studies Review*, 38(1), 71-86. <https://doi.org/10.1080/10357823.2013.852156>
- Hamanei, A. (2018). *İran gerçeği: Konuşmalarından derlemeler*. (Çev. İ. Bendiderya). Kaynak Yayınları.
- Hansen, F.S. (2016). Russia's Relations with the West: ontological security through conflict. *Contemporary Politics*, 22(3), 359-375. <https://doi.org/10.1080/13569775.2016.1201314>
- Hinnebusch, R. (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press.
- Humeyni, R. (t.y.). *Velayet-i fakih: İslam devleti*. İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi.
- Hunter, S. (2010). *Iran's foreign policy in the post-Soviet era: Resisting the new international order*. Greenwood Publishing.
- Huysmans, J. (1998). Security! What do you mean?: From concept to thick signifier. *European Journal of International Relations*, 4(2), 226-255. <https://doi.org/10.1177/1354066198004002004>
- IRNA. (2016, Aralık 30). *Brucerdi: Filistin'in tek kurtuluş yolu direniştir*. <https://tr.irna.ir/news/3394354/>
- IRNA. (2017, Aralık 27). *İslami şura meclisi hükümeti Kudüs'ün tamamını Filistin başkenti olarak desteklemekle görevlendirildi*. <https://tr.irna.ir/news/3570845>
- IRNA. (2017, Aralık 6). *Ayetullah Hamenei: İslam dünyası izzet ve güç istiyorsa birlik ve direnişi kendine düstur etmelidir*. <https://tr.irna.ir/news/3547984/>
- IRNA. (2019, Kasım 15). *Ayetullah Hamenei: İslam dünyasının bugünkü musibetlerinin nedeni İslami birliğin zayıflığıdır*. <https://tr.irna.ir/news/83556075/>

- IRNA. (2019, Mayıs 31). *Kudüs günü ve İran devrimi*. <https://tr.irna.ir/news/83334590/>
- IRNA. (2019, Mayıs 31). *SNSC: Iran to continue support to resistance groups*. <https://en.irna.ir/news/83334586/>
- IRNA. (2020, Şubat 5). *İslam inkılabı rehberi: Yüzyılın anlaşması, Trump'ın ölmesinden önce ölecektir*. <https://tr.irna.ir/news/83662239>
- Islamic Parliament of Iran, *The Constitution of the Islamic Republic of Iran*, 1989. <https://en.parliran.ir/eng/en/Constitution>
- ISNA. (2020, Şubat 5). *American plot of 'deal of the century' will die before Trump dies: Supreme Leader*. <https://en.isna.ir/news/98111612043/>
- Keddie, N. R. (1988). Iranian revolutions in comparative perspective. İçinde E. Burke & I. M. Lapidus (Ed.). *Islam, politics and social movements*. (s. 298-313). University of California Press.
- Kessler, G. (2011, Ekim 5). Did Ahmadinejad really say Israel should be 'wiped off the map'? *Washington Post*. <https://wapo.st/3DrCC6t>
- Khamenei.ir. (2019, Ekim 1). *The full text of Khamenei.ir's interview with Sayyid Hassan Nasrallah*. <https://english.khamenei.ir/news/7075/The-full-text-of-Khamenei-ir-s-interview-with-Sayyid-Hassan-Nasrallah>
- Kinnvall C. & Mitzen, J. (2017). An introduction to the special issue: Ontological securities in world politics. *Cooperation and Conflict*, 52(1), 3-11. <https://doi.org/10.1177/0010836716653162>
- Küpelı, M. Ş. (2016). Dış politika aracı olarak yaptırımlar: İran'a uygulanan yaptırımların etkileri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 97-135. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tocd/issue/24014/251558>
- Laing, R. D. (2015). *Bölünmüş benlik: Akıl sağlığı ve delilik üzerine varoluşsal bir çalışma* (2.bs.). (Çev. E. Akça). Pinhan Yayıncılık. (Oriji-nal yayın tarihi 1990)
- Maloney, S. (2002). Identity and change in Iran's foreign policy. İçinde Telhami, S. & Barnett, M. (Ed.). *Identity and foreign policy in the Middle East*. (s. 88-117). Cornell University Press.
- Mehr Haber Ajansı. (2008, Eylül 13). *İran nihai zafere kadar Filistin halkı yanında olacaktır*. <https://tr.mehrnews.com/news/748514/>

- Mehr Haber Ajansı. (2008, Eylül 25). *Ahmedinejad Larry King'e konuk oldu*. <https://tr.mehrnews.com/news/755231/>
- Mehr Haber Ajansı. (2010, Aralık 14). *Siyonist rejim, Ortadoğu'ya sulta kurma amacı ile oluşturuldu*. <https://tr.mehrnews.com/news/1210429/>
- Mehr Haber Ajansı. (2012, Nisan 28). *Laricani: Kudüs işgalcisi rejim, hali hazırda inzivadadır*. <https://tr.mehrnews.com/news/1587280/>
- Menashri, D. (2007). Iran's regional policy: Between radicalism and pragmatism. *Journal of International Affairs*, 60(2), 153-167. <https://www.jstor.org/stable/24357976>
- Mepa News. (2020, Ocak 11). *Hamas liderinin dilinden: Geçmişten bugüne Hamas-İran ilişkileri*. <https://www.mepanews.com/hamas-liderinin-dilinden-gecmisten-bugune-hamas-iran-iliskileri-32825h.htm>
- Mepa News. (2021, Mayıs 21). *Hamas lideri Heniye'den İran'a 'Gazze' teşekkürü*. <https://www.mepanews.com/hamas-lideri-heniyeden-irana-gazze-tesekkuru-44518h.htm>
- Mitzen, J. (2006a). Anchoring Europe's civilizing identity: Habits, capabilities and ontological security. *Journal of European Public Policy*, 13(2), 270-285. <https://doi.org/10.1080=13501760500451709>
- Mitzen, J. (2006b). Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma. *European Journal of International Relations*, 12(3), 341-370. <https://doi.org/10.1177/1354066106067346>
- Mitzen, J. & Larson, K. (2017). Ontological security and foreign policy. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.458>
- Pars Today. (2017, Kasım 4). *İran'da 4 Kasım günü etkinlikleri düzenlendi*. <https://parstoday.com/tr/news/iran-i88669>
- Pars Today. (2021, Ocak 22). *İslam İnkılabı rehberi: pek uzak olmayan bir gelecekte Filistin milleti muzaffer olacak*. <https://parstoday.com/tr/news/iran-i123270>
- Ramazani, R.K. (1992). Iran's foreign policy: Both north and south. *Middle East Journal*, 46(3), 393-412.
- Ruda, B. (2018, Ocak 8). Iranian protests show Iran needn't be more Palestinian than the Palestinians themselves. *Jewish Press*. <https://www.jewishpress.com/indepth/opinions/357573/2018/01/08/>

- Rumelili, B. (2015a). Identity and desecuritisation: The pitfalls of conflating ontological and physical security. *Journal of International Relations and Development*, 18(1), 52-74. <https://doi.org/10.1057/jird.2013.22>
- Rumelili, B. (Ed.). (2015b). *Conflict resolution and ontological security: peace anxieties*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315796314>
- Rumelili, B. & Adısönmez, U. C. (2020). Uluslararası ilişkilerde kimlik-güvenlik ilişkisine dair yeni bir paradigma: ontolojik güvenlik teorisi. *Uluslararası İlişkiler*, Çevrimiçi Erken Yayın, 1-17. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.720630>
- Saad-Ghorayeb, A. (2013, Ağustos 5). İran'ın Filistin davasına adanmışlığının ideolojik, siyasi ve stratejik nedenleri üzerine, 5. *ABNA*. <https://tr.abna24.com/service/middle-east/archive/2013/08/05/448895/story.html>
- Sadjadpour K. & Takeyh, R. (2005, Aralık 23). Iran's hard line on Israel. *The New York Times*. <https://nyti.ms/3ywEaIC>
- Saideman, S. (2002). Thinking theoretically about identity and foreign policy. İçinde S. Telhami & M. Barnett (Ed.). *Identity and foreign policy in the Middle East* (s. 169-201). Cornell University Press.
- Satloff, R. (2002, Mayıs 1). The peace process at the sea. *Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/peace-process-sea-karine-affair-and-war-terrorism>
- Sinkaya, B. (2014). Filistin meselesi, direniş eksenini ve İran. *Ortadoğu Analiz*, 6(64), 28-31.
- Slavin, B. (2007). *Bitter friends, bosom enemies: Iran, the U.S., and the twisted path to confrontation*. St. Martin's Press.
- Steele, B. J. (2008). *Ontological security in international relations: Self-identity and the IR state*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203018200>
- Şen, G. (2016). *Devrimden günümüze İran'ın ABD politikası: Tarihsel sosyolojik bir analiz*. ODTÜ Yayıncılık.
- Taghipour, M. T. (1992). Negereşiy ber endişeha-yi hezret-i emam Khomeyni/ sulh ba eşgalgeran vagehgera-yi ya intihar?. *Ensani-ir*. <http://ensani.ir/fa/article/53480>

- Taheri, A. (2008). *The Persian Night: Iran under the Khomeinist revolution*. Encounter Books.
- Tasnim Haber Ajansı. (2017, Haziran 23). *Dünya Kudüs günü nedir ve nasıl ortaya çıktı*. <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2017/06/23/1443925/>
- Tasnim Haber Ajansı. (2018, Haziran 4). *Veladetinden rihletine imam Humeyni (r.a)*. <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2018/06/04/1742253/>
- The Iranian News. (1997, Aralık 9). *Khatami's speech at Tehran summit*. <https://iranian.com/News/Dec97/khatami.html?site=archive>
- The New York Times. (2005, Aralık 15). *Iran's president clarifies stand on holocaust: It's a European myth*. <https://www.nytimes.com/2005/12/15/>
- The New York Times. (2018, Mayıs 8). *Read the full transcript of Trump's speech on the Iran nuclear deal*. <https://nyti.ms/3Dthrky>
- The White House. (2002, Ocak 29). *President delivers state of the union address*. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>
- U.S. Department of State, Bureau of Counterterrorism. (2019). *Country reports on terrorism 2019*. <https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2019/>
- U.S. Department Of The Treasury. (2018, Kasım 5). *U.S. government fully re-imposes sanctions on the Iranian regime as part of unprecedented U.S. economic pressure campaign*. <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm541>
- Weldes, J. (1996). Constructing national interest. *European Journal of International Relations*, 2(3), 275-318. <https://doi.org/10.1177/1354066196002003001>
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: The construction of power politics. *International Organization*, 46(2), 391-425.
- Wendt, A. (2012) *Uluslararası siyasetin sosyal teorisi*. (1.bs). (Çev. H. Sarı Ertem ve S. G. İhlamur Öner). Küre Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2001)

Zarakol, A. (2010). Ontological (in)security and state denial of historical crimes: Turkey and Japan. *International Relations*, 24(1), 3-23.
<https://doi.org/10.1177/0047117809359040>

İran’da Kadın Hareketleri: Beyaz Çarşamba Hareketi Örneği

Şeyma Merve Tandoğan*

Öz

İran’da 1979 yılında gerçekleşen İslâm Devrimi’nin ardından siyaset, ekonomi, hukuk gibi birçok alanın yanı sıra toplumsal yaşam da şeriat kuralları çerçevesinde düzenlenmiştir. Bu bağlamda kadınların kılık kıyafetleri, sahip oldukları haklar, yükümlülükleri ve sakınmaları gereken durumlar gibi konular yasalarda yer almıştır. Getirilen yasalarla birlikte kadınlar birçok açıdan kısıtlanmış, erkekler karşısında dezavantajlı konuma getirilmişlerdir. Toplumsal hayatta kadınlara yönelik olarak getirilen kısıtlamalar, muhafazakâr kesimler tarafından uygulanan baskılar ve örtünme zorunluluğu gibi zorunluluklar İranlı kadınlar arasında bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. İslâm Devrimi’nin ilk yıllarından günümüze kadar, bu tepkilerin kadın hareketleri şeklinde siyasilere yansıtıldığı örnekler yaşanmıştır. İran’daki kadın hareketlerinin ilk örneği, getirilen örtünme zorunluluğuna karşı devrimin ilk yılında gerçekleşmiştir. Zaman zaman konjonktürel gelişmeler nedeniyle sekteye uğrayan kadın hareketleri günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu çalışmada İran’daki kadın hareketleri, örtünme zorunluluğuna karşı 2017 yılında başlatılmış olan Beyaz Çarşamba Hareketi özelinde ele alınmıştır. Çalışmanın tarihsel arka planının anlaşılması amacıyla İran’da ortaya çıkan kadın hareketlerinin gelişimi genel hatlarıyla açıklanmıştır. Genel çerçevenin çizilmesinin ardından Beyaz Çarşamba Hareketi’nin ortaya çıkışı ve gelişimi ele alınmıştır. Ardından, Beyaz Çarşamba Hareketi’ne yönelik tepkiler ve yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Çalışmanın temel argümanı Beyaz Çarşamba Hareketi’nin kendisinden önceki kadın hareketlerine kıyasla ortaya çıkış şekli, eylem tarzı ve süreklilik gibi yönlerden farklı özelliklere sahip olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareketler, Kadın Hareketleri, İslâmi Feminizm, İran, Beyaz Çarşamba Hareketi.

* Doktora Adayı, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Sakarya Üniversitesi, Ortaoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye, smerve.tandogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4917-7881

Women Movements in Iran: The Case of White Wednesday Movement

Şeyma Merve Tandoğan*

Abstract

After the Islamic Revolution that took place in Iran in 1979, in addition to many fields such as politics, economy and law, social life was also regulated within the framework of Sharia rules. In this context, issues such as women's dressing, their rights, obligations and situations they should avoid are included in the laws. With the introduction of laws, women were restricted in many ways and placed at a disadvantage against men. The restrictions imposed on women in social life, the pressures imposed by conservative segments and the compulsory hijab caused a reaction among Iranian women. From the early years of the Islamic Revolution to the present, there have been instances where these reactions were reflected on politicians in the form of women's movements. The first example of women's movements in Iran took place in the first year of the Revolution against the compulsory hijab. Women's movements, which were interrupted from time to time due to cyclical developments, have survived until today. In this study, women's movements in Iran are discussed in the context of the White Wednesday Movement, which was initiated in 2017 against the compulsory hijab. In order to understand the historical background of the study, the development of women's movements in Iran has been explained in general terms. After drawing the general framework, the emergence and development of the White Wednesday Movement has been discussed. Then, the reactions and approaches towards the White Wednesday Movement were presented. The main argument of the study is that compared to the women's movements before it, the White Wednesday Movement has different characteristics in terms of the way it emerged, style of action and continuity.

Keywords: Social Movements, Women's Movements, Islamic Feminism, Iran, White Wednesday Movement.

---

* PhD Candidate, 100/2000 YOK PhD Scholarship Recipient, Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya, Turkey, smerve.tandogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4917-7881

1. Giriş

1979 yılında İran'da yaşanan İslâm Devrimi sadece yönetim şeklini değiştirmekle kalmamış aynı zamanda siyasi alandan toplumsal alana kadar olan geniş bir çerçevede şeriat temelli yeni kuralları da beraberinde getirmiştir. Hazırlanan yeni anayasada yer alan kurallar çerçevesinde toplumsal yaşama dair getirilen zorunluluklardan biri kadınların kamusal alanda başörtüsü takması zorunluluğu olmuştur. Başörtüsü konusunun yanı sıra kadınların haklarına ve toplumdaki yerlerine dair de birtakım yasalar çıkarılmıştır. Kadınların getirilen yasalara uymaması ve kamusal alanda başörtüsü takmamaları durumunda hapis cezasına varan cezai yaptırımlar getirilmiştir. Kamusal alanda başörtüsü takma zorunluluğunun getirilmesi henüz devrimin ilk yılından itibaren tepki görmüştür. O dönemden günümüze uzanan süreçte hem başörtüsü zorunluluğuna karşı hem de getirilen diğer kısıtlamalara karşı birçok kadın hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin bazıları büyük çaplı olurken bazıları ise daha sınırlı yayılma imkânı bulabilmiştir.¹ Etki alanı çerçevesinde değerlendirildiğinde farklılıkları olsa da eylem tarzı olarak benzer özellikler sergilemişlerdir. Ortaya çıkan kadın hareketlerinin büyük bir kısmı belirli bir mekânda kadınların bir araya gelerek protesto gösterisi yapmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Genel itibarıyla bakıldığında kadın hareketlerinin Feminizm başlığı altında ele alındığı görülmektedir. İran özelinde ise İslâmî Feminizm kavramından bahsetmek mümkündür. Kadın haklarına dair ortaya koyulan taleplerin ve karşı çıkılan konuların İslâmî çerçeveden ele alındığı görülmüştür (Başar, 2020, s. 7).

Zaman içinde değişen ve gelişen şartlara bağlı olarak kadın hareketlerinin kullandıkları haberleşme ve seslerini duyurma aygıtları da değişim ve gelişim göstermiştir. Özellikle son dönemde diğer toplumsal hareketlerde olduğu gibi kadın hareketlerinde de kitle iletişim aygıtlarının, internetin ve sosyal medyanın kullanıldığı görülmüştür. İnternet ve sosyal medya araçlarının kullanımı hem gerçekleşen hareketlerin daha kısa sürede daha geniş

¹ 1890'larda yaşanan Tebriz kadın ayaklanması, Rıza Şah döneminde yaşanan protestolar, 2000'li yılların ortalarında yaşanan stat eylemleri ve oturma eylemleri gibi protestolar daha sınırlı katılımın gerçekleştiği protestolar olurken; 1963 yılında gerçekleşen genel grev, 1979 yılında 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nde gerçekleştirilen protesto ve bu çalışmada ele alınan Benim Gizli Özgürlüğüm ve Beyaz Çarşamba Hareketi geniş çaplı hareketler arasında yer almaktadır.

kitlelere ulaşmasını sağlamış hem de yeni eylem tarzlarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Öyle ki bazı durumlarda bir toplumsal hareketin önce internette başladığı ve ardından kamusal alana taşındığı örnekler de görülmüştür. Bu bağlamda değerlendirildiğinde iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelerin birçok alanı olduğu gibi toplumsal hareketleri de etkilediği söylenebilir. İran'daki toplumsal hareketler de bu gelişmelerden etkilenmiştir. İran'daki yönetim internetin kullanımına ve sosyal medya araçlarından bazılarına yönelik birtakım kısıtlamalar getirirse de toplumsal hareketleri ortaya çıkaran ya da hareketlere sonradan katılan bireyler bu kısıtlamaları aşarak iletişim kurmayı sağlamışlardır. Bu nedenle İran özelinde ele alınan toplumsal hareketlerde de internetin ve sosyal medyanın etkilerinden bahsetmek mümkündür. Bu çalışmada ele alınan Beyaz Çarşamba Hareketi'nin (BÇH) geniş kitlelere ulaşmasında sosyal medyanın önemli bir rolü olduğu görülmüştür. Hareketin öncülü olan kampanya sosyal medya üzerinden başlatılmıştır. Bu kampanyanın 2017 yılında bir harekete dönüşmesi ise yine sosyal medya aracılığıyla olmuştur. Dolayısıyla BÇH'nin ortaya çıkışında ve geniş kitlelere ulaşmasında en önemli faktörlerden birinin sosyal medya olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada BÇH'nin ortaya çıkışı ve harekete yönelik tepkilerin ortaya koyulması amaçlanmıştır. BÇH'nin seçilme nedeni bu hareketin 1979 yılındaki İslâm Devrimi sonrasında İran'da ortaya çıkan kadın hareketlerinden farklı bir eylem tarzı ortaya koymuş olmasıdır. Harekete destek veren kadın ve erkekler bireysel olarak gerçekleştirdikleri eylemlerini sosyal medyaya yükleyerek bir anlamda internet aracılığıyla bir araya gelmişlerdir ya da başka bir tabirle internet üzerinden oluşturulan kamusal alanda bir araya gelmişlerdir. Kamusal alanda bireylerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan toplumsal hareketlerin aksine bu harekete katılan bireylerin büyük bir çoğunluğu aynı fiziki ortamı paylaşmamışlardır. Diğer toplumsal hareketlerde olduğu gibi kadın hareketlerinde de internetin ve sosyal medyanın kullanımının yaygınlık kazanması bu eylem tarzının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çalışmanın genel çerçevesine bakıldığında ikinci bölümde İran'da kadın hareketlerinin gelişimi devrim öncesi ve sonrası olarak genel hatlarıyla ele alınmıştır. Üçüncü bölümde hareketin ortaya çıkışı ve gelişimi açıklanmıştır. Son bölüm olan dördüncü bölümde hareketin ortaya çıkışına yönelik gösterilen olumlu ve olumsuz tepkiler ifade edilmiştir.

2. İran'da Kadın Hareketleri

İran'da kadın hareketleri 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlamıştır (Başar, 2020, s. 5). Gelişim sürecine bakıldığında 1979 İslâm Devrimi öncesinde milli ve dini motifler ön plana çıkarken devrim sonrasında dile getirilen taleplerin arkasında daha çok dini motivasyonların olduğu söylenebilir. Bu bağlamda özellikle devrim sonrası süreçte İran'da ortaya çıkan kadın hareketleri İslâmî Feminizm çerçevesinde ele alınmıştır. Devrim sonrası süreçte kadın hareketine destek veren kişiler arasında dindar kadınlarla birlikte sol ve seküler eğilimli kadınlar olsa da İslâm'ın temel referans noktası alındığı görülmüştür. Bunun nedeni olarak İran'daki yönetimin ve toplumun yapısı gösterilmiştir. Özü itibarıyla Batılı bir kavram olan feminizmin geleneksel İran toplumunda yer bulması ve kabul görmesinde yaşanacak zorluklar ve İran yönetiminin meşruiyetini İslâm'a dayandırması İran'da feminizmin İslâm çerçevesinde ele alınmasının nedenleri olmuştur. Dindar feministler ile seküler feministler kadın haklarının sağlanması noktasında farklı gerekçelere sahip olsalar da temel olarak talep ettikleri haklar aynı başlıklar altında toplanmıştır. Kadının aile hayatındaki konumundan çalışma hayatına, siyasi hayattaki konumundan hukuk alanına kadar olan geniş bir çerçevede benzer hakların kadınlara verilmesi ve toplumda kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasını istemişlerdir (Başar, 2020, s. 7-10).

İran'da kadın hareketlerinin gelişim süreci Başar (2020) tarafından üç döneme ayrılmıştır. Bu ayrıma göre ilk dönem 1905'te başlayan Meşrutiyet dönemi ile 1925'te başlayan Pehleviler dönemi arasındaki zaman aralığıdır. Bu dönemde kadın haklarına yönelik olarak yayın yapan ilk dergiler ve yine aynı şekilde kadın hakları konusunda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan kadın hareketinin ele aldığı konular eğitim, evlilik ve boşanma, siyasal haklar ve örtünme olmuştur. İkinci dönem Pehlevi hanedanının yönetimi altında geçen süredir. Rıza Şah iktidarında başlatılan otoriter modernleşme hareketi kadın hareketlerinin kısıtlanmasına neden olmuştur. Bu dönemde kadın hareketleri daha çok hanedanın kadın üyeleri eliyle gerçekleşmiş ve bu nedenle toplumsal tabanda bir karşılık bulamamıştır. Bu dönemde ele alınan temel konular evlilik ve boşanma, kadınların eğitimi ve örtünme olmuştur. Üçüncü dönem olarak ise 1979'da gerçekleşen İslâm Devrimi sonrası ele alınmıştır. Devrim sonrası süreçte ortaya çıkan kadın hareketleri önceki dönemlerdeki hareketlere göre farklılık göstermiştir. (Başar, 2020, s. 5-6).

İslâm Devrimi'yle birlikte gelen yeni yönetim şekli ve yasalar kadın hareketlerinin ele aldığı konuları şekillendirmiştir. Genel itibariyle bakıldığında örtünme konusunun 20. yüzyılın başlarından günümüze uzanan süreçte kadın hareketlerinin ele aldığı temel konular arasında olduğu görülmüştür. Devrim sonrası süreçte en çok dile getirilen ve protesto edilen konular arasında kadınların örtünme zorunluluğu yer almıştır.

2.1. İslâm Devrimi Öncesi Kadın Hareketleri

İran'daki kadın hareketlerinin ve kadınların aktif olarak yer aldıkları diğer toplumsal hareketlerin geçmişinin oldukça eskilere uzandığı görülmektedir. Tebriz Kadın Ayaklanması, 1890'daki Tütün Protestoları, 1895'teki gıda kıtlığına yönelik protesto hareketi, 1906 Anayasa Hareketi ve 1979 İslâm Devrimi birer kadın hareketi olmasalar da İranlı kadınların aktif olarak yer aldıkları ve hatta zaman zaman liderlik ettikleri toplumsal hareketler olmuştur. Doğrudan kadın haklarına yönelik taleplerle ortaya çıkan ilk hareketlerden biri 1906'da yaşanmıştır. 1906 anayasasının kadınlara yönelik haklar getirmemekle birlikte birtakım kısıtlamalar getirmesi kadınların protestolarına zemin hazırlamıştır. Söz konusu anayasada kadınlara temel siyasi haklardan biri olan oy hakkı verilmemiş ve kadının toplum içindeki konumu en alt seviyede tanımlanmıştır. Bu durum kadınların dernekler ve gazeteler aracılığıyla örgütlenmelerini ve protesto gösterileri düzenlemelerini beraberinde getirmiştir. Gösteriler sırasında kadınlara erkekler ve çeşitli din adamları da destek vermiştir. 1906 anayasasının getirdiği kısıtlayıcı kurallar kadınların siyasi ve toplumsal hayata dair talepleri dile getirmelerinin yanında kızların eğitim hayatına katılabilmeleri için faaliyete geçmelerine de zemin hazırlamıştır. Bu süreçte açılan kız okulları ile kız çocuklarının mahrum bırakıldığı eğitime kavuşmaları sağlanmak istenmiştir (Jayawardena, 1986, s. 64).

1979'daki devrime kadar olan süreçte kadınların toplumsal hareketlere katılımı kadınlara yönelik birtakım haklar verilmesi talebinin yanı sıra milli motivasyonlarla da gerçekleşmiştir.² Bu süreçte kadınlar tarafından açılan derneklerle ve çıkarılan yayınlarla kadın haklarına yönelik talepler

---

² 1895 Tütün Ayaklanması, 1906 Anayasa hareketi, Rusya ve İngiltere'nin kurduğu sömürü düzenine karşı 1911 yılında gerçekleştirilen protestolar milli motivasyonlarla katılım gösterilen başlıca hareketler olmuştur.

dile getirilmeye devam etmiştir. 1907 yılında Kadınların Hürriyeti Derneği (*Anjuman-ı Azadi-yi Zanān*), Milli Kadınlar Derneği (*Anjuman-ı Mukadderat-ı Vatan*) ve Gizli Kadınlar Birliği, 1910 yılında Anavatan Kadınlar Derneği, 1919'da Yurtsever Kadınlar Derneği ve 1921'de Kadın Başarısının Habercileri isimli dernekler kurulmuştur. Bunların yanı sıra İran'da yaşayan ve farklı dinlere mensup olan kadınlara yönelik İran Hıristiyan Mezun Kadınlar Derneği ve Yahudi Kadınlar Derneği isimli kadın dernekleri de kurulmuştur. Bu derneklerin bir kısmı olası saldırılar nedeniyle faaliyetlerini gizli yürütmek durumunda kalmıştır (Tulunay, 2006, s. 39). Kadınlar derneklerin yanı sıra dergiler, broşürler, kasetler vb. araçlarla da yönetime karşı seslerini duyurma imkânı bulmuşlardır (Mojab, 2001, s. 132). 1910 yılında yayınlanmaya başlayan Bilgi (*Daniş*), 1912'de yayınlanmaya başlayan Olgunlaşmak (Şüküfe) ve Kadın Dünyası (*Zahan-i Zanān*) ve 1921'de yayınlanmaya başlayan Kadın Dünyası (*Alam-e Nesvan*) isimli dergiler ve 1917'de yayınlanmaya başlayan Kadınların Sesi (*Zaban-i Zanān*), Yurtsever Kadınlar Derneği'nin çıkardığı Yurtsever Kadın ve Kadın Başarısının Habercileri Derneği'nin çıkardığı Kadının Başarısı (*Paik-e Saadat*) isimli gazeteler aracılığıyla kadın haklarına yönelik mücadeleler devam etmiştir (Sancar, 2016, s. 189-190). Kadın hakları konusunu ele alan diğer gazete ve dergiler olarak 1925'te Doğulu Kadın (*Nesvan-e Shargh*), 1926'da Kadın Rehberi (*Rahnema-ye Banovan*), 1928'de Şık ve Güzel Çiçek (*Gol-e-Ra'na va Ziba*), 1930'da Işıltılı (*Nur Afshan*), 1931'de İran'ın Kızları (*Dokhtaran-e Iran*), 1938'de İran Kadınının Gazetesi (*Nameh-ye Banovan-e Iran*) ve 1940'ta Yaşam Rehberi (*Rahnema-ye Zendeği*) yayın hayatlarına başlamışlardır (Tulunay, 2006, s. 50).

Bu dönemde kadınların dernekler ve yayınlar aracılığıyla karşı çıktıkları konular arasında erken yaşta ve zorla evlendirilme ile örtünmeye zorlanma yer almıştır. Bu dönemde örtünme karşıtlığının arka planında örtünmenin bir geri kalmışlık olarak görülmesi yatmaktaydı. Ayrıca örtünmenin dinin dayatması olmadığı, yobaz din adamları ve geçmişten gelen gelenekler tarafından dayatıldığı düşünülmekteydi (Sanasarian, 1982, s. 41-45). Dolayısıyla kadınları örtünmeye zorlanmanın hem modernlik karşıtı olduğu hem de din dışı gerekçelerle kadınları baskı altında tutmanın bir aracı olduğu düşüncesiyle hareket edilmiştir. Rıza Şah'ın modernleşme politikalarına kadar olan dönemde kadın dernekleri tarafından ağırlıklı olarak bu konular dile getirilmiştir. Evlilik ve örtünme konularının dışında dernekler, gazeteler ve dergiler tarafından ele alınan konular arasında kadınların günlük

yaşamına dair konular, eğitim, çocuk bakımı, aile yaşamına dair konular yer almıştır. Dernek ve yayınlardan bazıları İslâm çerçevesinden ele alırken bir kısmı ise daha farklı bağlamlarda kadın hakları konusuna yaklaşmıştır. Fakat en nihayetinde toplumsal hayatta, aile hayatında, iş hayatında kadın erkek eşitliğinin sağlanması ve kadının sosyal yaşama dair haklarına kavuşması kadın konusunu ele alan dernek ve yayınların temel önceliği olmuştur.

20. yüzyılın başlarında yaşanan kadın hareketleri siyasi haklardan ziyade daha çok gündelik yaşama dair taleplerle ortaya çıkmıştır. Rıza Şah'ın 1932 yılından 1941 yılına dek izlediği modernleşme politikaları neticesinde kadınların günlük yaşamına dair meselelerde yaşanan iyileşmeler kadın hareketlerinde bir yavaşlamanın yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde kadınlara sağlanan haklardan en önemlileri arasında üniversitede eğitim olanağına kavuşmaları ve kamu hizmetlerinde çalışmalarına izin verilmesi yer almıştır (Najmabadi, 1991, s. 54). Rıza Şah'ın kadınlara yönelik gerçekleştirdiği reformlar arasında evlilik yaşının en az 15 olarak belirlenmesi ve kadınlara boşanma hakkı getirilmesi yer almıştır. Bu yıllarda kadın hareketlerinin gündeminde yer alan örtünme karşıtlığı farklı eylemlerle kendisini göstermiştir. 1920'lerde siyah renkteki çarşaf yerine koyu kahverengi çarşaf giyilerek örtünme zorunluluğu protesto edilirken, sonrasında ise kamusal alanda çarşaf giyilmemesi eylemleri gerçekleştirilmiştir. Kadınların bu eylemleri şiddetle karşılaşmalarına neden olmuştur. 1936'da Rıza Şah modernleşme yönünde bir adım olarak çarşafı yasaklamıştır (Moghissi, 1994, s. 38-40). Rıza Şah'ın bu yasağı iki farklı tepki doğurmuştur. Bir kısım kadın bu yasağı özgürleşmekten ziyade devlet eliyle bir zorlama olarak görmüş ve tepki göstermiştir. Diğer bir kısmı ise yasağı olumlu karşılamıştır (Rostami-Povey, 2016, s. 19). Kadın hakları çerçevesinden değerlendirildiğinde inancı gereği çarşaf giymek isteyen kadınların bu yasak aracılığıyla engellenmesi bir hak ihlali olarak nitelendirilebilir. Bu nedenle getirilen bu yasağın kadın hakları açısından olumsuz bir etki doğurduğu söylenebilir. Rıza Şah döneminde kadın haklarına yönelik iyileştirmeleri de içeren reformlar yapılarak modernleşme yönünde adımlar atılmış olsa da baskıcı yönetim anlayışı kadın hareketlerinin yavaşlamasında bir diğer etken olmuştur. Faaliyet gösteren diğer örgütlerle birlikte kadın örgütleri de kapatılmıştır. Bu dönemde kadın haklarına yönelik faaliyetler yukarıda bahsedildiği üzere kadınlara birtakım haklar verilmesi gibi uygulamalarla devlet eliyle gerçekleştirilmiştir.

Rıza Şah döneminde başlatılan reform hamleleri Muhammed Rıza Şah döneminde devam etmiştir. Rıza Şah dönemine kıyasla bu dönem baskıların azaltıldığı bir dönem olmuştur. Kapatılan dernekler tekrar faaliyet göstermeye başlamışlardır. Fakat kadın hareketleri yine devlet kontrolünde olmaya devam etmiştir (Tulunay, 2006, s. 44). Rıza Şah döneminde getirilen çarşaf yasağı bu dönemde yerini tekrar çarşaf giyilmesi baskılarına bırakmıştır. Toplumsal baskılar nedeniyle birçok kadın yeniden çarşaf giymek durumunda kalmıştır. Bu durum Muhammed Rıza Şah döneminde baskıların azaldığı atmosferle bir tezat teşkil etmiştir. Buna rağmen kadın haklarına yönelik birçok dernek ve dergi bu dönem içinde faaliyetlerine başlamıştır. 1942 yılında İran Kadınlar Cemiyeti (*Jamiet Zanān Iran*) ve Ulusal Kadınlar Meclisi, 1943 yılında İran Kadınlar Derneği kurulmuş, 1944-45 arasında Bugünün Kadını (*Zan Emrus*) isimli gazete yayınlanmıştır (Tulunay, 2006, s. 47). Ulusal Kadınlar Meclisi kadınlara oy hakkı verilmesi talebiyle protesto gösterileri düzenlemiştir. 1955 yılında erkek üyeleri de bulunan Yeni Yol (*Rah-i No*) ve 1957'de 17 Ocak Örgütü yine kadın haklarına yönelik çalışmalar amacıyla kurulmuştur (Woodsmall, 1960, s. 73). 1957 yılında İran Kadın Örgütleri Federasyonu hem örgütlerin faaliyetlerinin koordineli bir şekilde yürütülmesi hem de kadınlara yönelik çalışmalar yapılması amacıyla kurulmuştur (Woodsmall, 1960, s. 83). Kadın hakları konusunu ele alan bir diğer dergi olan Günün Kadını (*Zan-e Ruz*) 1964 yılında yayınlanmaya başlamıştır (Tulunay, 2006, s. 50). 1966 yılında devlet desteğiyle İran Kadın Örgütü (*Sazemaneh Zanān Iran*) kurulmuştur. Örgüt hem kadınların yaşamlarını kolaylaştıracak ve onlara destek olacak sağlık, eğitim, çocuk bakımı, doğum kontrolü, mesleki eğitim gibi alanlarda çalışmalar yürütmüş hem de kadın haklarıyla ilgili taleplerini yönetime iletecek faaliyetlerde bulunmuştur. 70'li yıllara gelindiğinde örgütün kampanyaları neticesinde 1967 tarihli Aile Koruma Yasası'nda birtakım değişiklikler yapılmıştır. Kadınlar boşanma hakkı, kürtaj hakkı, kocalarının ikinci bir evlilik yapması üzerinde söz hakkı elde etmiş ve evlilik yaşı da yükseltilmiştir (Rostami-Povey, 2016, s. 22).

Muhammed Rıza Şah döneminde derneklere ve partilere yönelik kısıtlamaların kaldırılması mevcut olanların yeniden aktifleşmesinin yanında yeni parti ve derneklerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan özgürlük ortamında kadın hakları konusu da aktif şekilde bu partiler ve dernekler tarafından ele alınmıştır. Liberal İran Partisi bir kadın örgütünü kurmuş ve Demokrat Parti, programında kadın haklarıyla alakalı bir mad-

deye yer vermiştir. Ayrıca Kadınlar Partisi ismiyle yeni bir parti kurulmuştur (Moghissi, 1994, s. 42). Bu partinin öncelikli konuları arasında yine evlilik, boşanma ve eğitim yer almıştır. 1941 yılında kurulan komünist Tudeh Partisi bu dönemde kadın hakları konusuna en çok eğilen parti olmuştur. Parti, 1943 yılında kurulan Kadın Cemiyeti aracılığıyla kadın hareketlerini örgütlemiş ve daha sonra İranlı Kadınlar Teşkilatı'nı (*Teşkilat-e Zanān-e Iran*) kurmuştur. Bu teşkilat aracılığıyla kadınlara oy hakkı verilmesi ve kadınların iş hayatında erkeklerle eşit ücret alabilmeleri, kadınların çalışma saatlerinin uygun şekilde düzenlenmesi için ve kadınlara örtünme konusunda yapılan baskılara karşı kampanyalar düzenlemiştir. Teşkilat 1944 yılında Uyanışımız (*Bidari-ye Ma*) isimli bir gazete yayınlamışlardır. Bu gazete aracılığıyla hem teşkilatın amaçları duyurulmuş hem de mevcut durumun eleştirisi yapılarak kadınların hakları talep edilmiştir (Moghissi, 1994, s. 93-94). Bu dönemde kadın dernekleri tarafından yürütülen kampanyalar kadınlara birtakım hakların verilmesi konusunda olumlu etkide bulunmuştur. Çalışma hayatında yer alan kadınlara yönelik çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. 1946 yılında fabrikada çalışan kadınların mesai süresi haftalık 48 saat ile sınırlandırılmış ve fazla mesai konusu gönüllülük esasına bağlanmıştır. Ayrıca kadınlara ücretli doğum izni verilmesi kararlaştırılmıştır (Keddie, 1981, s. 121). Ulusal Kadınlar Konseyi 1952 yılında kadınlara siyasi haklar verilmesi konusunda bir dilekçe yazarak başbakan Muhammed Musaddık'a, Meclis'e ve Birleşmiş Milletler'e gönderseler de İran'daki muhafazakâr İslâmcıların baskıları nedeniyle oy hakkı elde edememişlerdir. 1963 yılının Ocak ayına gelindiğinde kamuda ve özel sektörde çalışan kadınlar bir günlük genel grev yaparak yürüyüş düzenlemiş ve kendilerine oy hakkı verilmesini talep etmişlerdir. Protesto neticesinde Şubat 1963'te oy verme hakkını elde etmişlerdir. (Sanasarian, 1982, s. 75, 82-83). Böylelikle kadınlar toplu eylemleri sayesinde bir haklarına daha sahip olabilmişlerdir.

Pehleviler döneminde kadın haklarında yapılan iyileştirmeler sayesinde kadınların kamusal alandaki işlerde görünürlükleri artmaya başlamıştır. Ayrıca yapılan teşvikler sayesinde kızların eğitim hayatında giderek artan şekilde yer aldıkları görülmüştür. 1940 yılında Tahran Üniversitesi'nde karma eğitime geçilmiş ve 1978 yılına dek kız öğrencilerin sayısı toplam öğrenci sayısının % 30,9'una ulaşmıştır (Woodsmall, 1960, s. 53). Kadınlar arasındaki okuryazarlık oranı 1957'de % 8 iken 1977'de % 35'e yükselmiştir. Bu veriler İran'ın tamamında geçerli olmamıştır. Kırsal kesim

ile kent arasındaki farklılıklar nedeniyle kırsal kesimdeki kadınların çok daha azı okuryazardı. Kentlerde yaşayan kadınların % 48,1'i okuryazar iken kırsalda yaşayan kadınların ise yalnızca % 8,3'ü okuryazardı (Moghissi, 1994, s. 46-47). Kadın haklarına yönelik çeşitli reformlar yapılmış olsa da devrime kadar olan süreçte kadınlar ile erkekler arasındaki eşitliğin sağlanması durumu söz konusu olmamıştır. İran toplumunun geleneksel erkek egemen yapısı ve İslâmi değerlerin bu egemenliği pekiştirecek şekilde yorumlanarak merkezde yer alması kadınların toplumda talep ettikleri konuma ulaşmalarını engellemiştir. Siyasette ve işgücüne katılma konusunda erkekler ile kadınların oranları karşılaştırıldığında belirgin bir farklılık olduğu görülmüştür. Öyle ki İslâm Devrimi'nin hemen öncesinde 1976 ile 1979 yılları arasında mecliste yalnızca % 7 oranında kadın vekil bulunmaktaydı. 1979 sonrasında ise bu oran daha da gerilemiş ve durum kötüleşmiştir (Tulunay, 2006, s. 65). İşgücüne katılma konusunda ise 1956'da % 9,3 olan kadınların oranı, 1976'ya gelindiğinde yalnızca % 13,7 seviyesine yükselebilmıştır (Moghissi, 1994, s. 48). Kayıt dışı olarak çalışan kadınların eklenmesiyle bu oran bir miktar artabileceği olsa da yine de kadınların işgücüne katılımının oldukça düşük seviyelerde olduğu görülmüştür. Dolayısıyla İslâm Devrimi'ne kadar olan süreçte çeşitli yollardan kadın haklarının talep edildiği, belirli bir oranda iyileşme sağlandığı fakat yine de toplumsal, siyasi ve ekonomik alanlarda kadınların lehine beklenen gelişmelerin yaşanmadığı söylenebilir.

2.2. İslâm Devrimi Sonrası Kadın Hareketleri

1979 yılında gerçekleşen İslâm Devrimi İran'daki kadın hareketleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Devrimle birlikte gelen şeriat yönetimi kadınların beklediği ortamı sağlamamış ve devrim sonrasında ortaya çıkan gelişmeler kadın hareketlerinin gündemini belirlemiştir. Devrime kadar olan süreçte kadın haklarının iyileşmesine yönelik olarak atılan adımların ve getirilen yasaların devrimle birlikte kaldırıldığı görülmüştür. Kadınların evlilik yaşlarını yükselten, çok eşliliği yasaklayan ve kadınlara boşanma hakkı veren 1967 tarihli Aile Koruma Yasası'nın ve 1973 tarihli yasanın kaldırılması ve kadınların birçok meslekten geri çektirilmesi (Moghadan, 2002, s. 1137-1138), İslâmi giyim tarzına uymayan kadınların işlerinden kovulması, kadınların erken emekliliğe ve evde durmaya zorlanmaları, kadının işe girme isteğinin kocası tarafından engellenmesi, doğum kontrolü

ve kürtajın yasaklanması, kadınların seyahat etmek, eğitim almak ve farklı bir yerde yaşamak için erkek akrabalarından izin alması zorunluluğunun getirilmesi (Rostami-Povey, 2010, s. 64-69) gibi gelişmeler kadın hakları açısından bir geriye gidişe yol açmıştır. Kadınlar ayrıca siyasi alandan da uzaklaştırılmışlardır. Yeni yönetimin kabul ettiği İslâm Anayasası'na göre İran ulusunun lideri olarak kabul edilen Velayet-i Fakih'in erkek olacağı bu durumda İran cumhurbaşkanının da erkek olması gerektiği kabul edilmiştir. Böylelikle kadınların cumhurbaşkanlığına adaylığı 1979'dan bugüne İslâm Anayasası ile engellenmektedir. Meclisteki kadın temsilci sayısı da sınırlı tutulmuştur (Afshar, 1996, s. 129). Kadınların bir birey olarak sahip olduğu bu hakların geri alınması ve kadınların günlük yaşamından aile hayatına, seçebilecekleri işlerden giyecekleri kıyafetlere varana dek baskı altında tutulmaları için birtakım yasalar çıkarılması kadınlar arasında feminist bilincin yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

İslâm Devrimi sonrasında yaşanan bu gelişmelere rağmen devrimin gerçekleşme sürecine bakıldığında kadınların da ön planda olduğu görülmüştür. Kadınların bu desteğinin arkasında İslâm'ın kadınlara verdiği hakların İslâmi bir yönetimde uygulanacağı ve böylelikle kadınların talep ettikleri konuma gelebilecekleri düşüncesi yer almaktaydı. Fakat devrim sonrasında ortaya çıkan yönetimin kadınlara yönelik kısıtlayıcı politikaları ve ürettikleri söylemler devrime destek veren kadınları hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu hayal kırıklığı kadın hareketlerinin devrim öncesi sürece benzer şekilde güçlü bir muhalefet olarak varlık göstermesine zemin hazırlamıştır (Moghadan, 2002, s. 1145-1146). Devrim sonrası süreçte İran'daki kadınlar iki farklı grup olarak hareket etmişlerdir. Laik düşüncede olanlar dernekler kurarak kadın haklarına yönelik çalışmalarını yürütmek istemişlerdir. Fakat yönetimin bu derneklere yönelik kısıtlayıcı politikaları neticesinde bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. 1979 ve 1980 yılında kurulan derneklerin üyelerinden kimileri hapis cezasına uğramış kimileri ise yurtdışına kaçmışlardır. Daha muhafazakâr görüşte olan kadınlar ise yönetimin İslâm'a uygun olarak kendilerine haklarını vereceğini ve kadın-erkek eşitliğini sağlayacağını düşünmüşlerdir (Hoodfar, 1999). Fakat beklenen iyileşmeler sağlanmadığı gibi kadınlara yönelik toplumsal hayatta, iş hayatında ve aile hayatında daha kısıtlayıcı yasalar getirilmesi İslâmcı kadınların da yönetim karşısında bir muhalif grup olmalarını beraberinde getirmiştir.

Yeni rejime yönelik ortaya çıkan ilk protesto gösterisi 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nde gerçekleşmiştir. Devrimin dini lideri Ayetullah Humeyni'nin devrimin henüz ilk aylarında kamuda çalışan kadınlara yönelik getirdiği peçe takma kararı, kadınlara birtakım haklar veren Aile Koruma Yasası'nı askıya alma çağrısı ve kadın hâkimlerin görevden alınması emri bu protestolara zemin hazırlamıştır. Bu kararlara yönelik yalnızca kadınlar tepki göstermemiştir. Aynı zamanda liberal, sol görüşlü ve laik düşüncede olan erkekler de kadınlara destek vermiştir (Mojab, 2001, s. 132). 8 Mart 1979'da gerçekleşen bu protesto gösterisi devrim sonrasında gerçekleşen ve kadın haklarını savunan ilk hareket olarak değerlendirilebilir. Devrim sonrası süreçte kadın hareketlerinin gelişimini duraklatan bir gelişme olarak 1980-88 yılları arasında İran-İrak Savaşı gerçekleşmiştir. Bu zaman aralığı boyunca rejime muhalif sesler bastırılmış ve dolayısıyla kadın hareketleri önemli bir varlık gösterememiştir. Kadın haklarına yönelik mücadeleler çeşitli yayınlar aracılığıyla sürdürülmüştür. Savaşın sona ermesiyle birlikte kadın hareketleri de bir canlanma sürecine girmiştir. Girilen yeni süreçte kadın haklarına yönelik çalışmalar hem kadın hareketleri hem de çeşitli dernek ve yayınlar aracılığıyla yapılmıştır. 90'lı yıllarda Hacer'in Mesajı (*Payām-e Hājar*), Kadınlar (*Zanān*), Bilge (*Farzāneh*) (Mojab, 2001, s. 133), Kadının Haberi (*Payam-e Zan*), Çağrı (*Neda*), Kadın Hakları (*Hoghogh-e Zanān*) gibi dergiler İslâmi perspektiften kadın haklarına yönelik destekleyici yayınlar yapmışlardır. Devrim sonrasında kadınların yaşadıkları sorunlar, hükümete yönelik tepkiler bu dergiler aracılığıyla duyurulmuştur. Yine İslâmi perspektiften yayın yapan Kadın (*Zan*) gazetesi 1979'da yayınlanmaya başlamış ve 1999'da mahkeme kararıyla kapatılmıştır. (Tulunay, 2006, s. 64-66). Devrim öncesinde yayın hayatına başlayan bazı dergi ve gazeteler devrim sonrasında da faaliyetlerini sürdürmüştür. Zeynep'in Yolu (*Rah-e Zeyneb*) isimli dergi ve Günün Kadını (*Zan-e Ruz*) gazetesi yeni rejimin eleştirildiği yazılarıyla yayın hayatlarına devam etmişlerdir. Devrim sonrasında çıkarılan Aile (*Khanevadeh*) isimli dergide aile ve kadın sorunları ele alınmıştır. Diğer yayınların sert üslubuna nazaran daha ılımlı yayınlar yapan dergi hem erkekler hem de kadınlar tarafından okunmuştur (Hoodfar, 1999).

Devrimin henüz ilk yılında İslâm Devrimi'nin Kadın Derneği kurulmuştur. Derneğin üyeleri örtünme zorunluluğuyla ilgili olarak yönetimin Kur'an ayetlerini çarpıtarak kadınlar üzerinde baskı kurduğunu belirtmiş ve yönetime muhalefet etmişlerdir (Hoodfar, 1999). Yeni yönetim ise Pehlevi

dönemine benzer şekilde devlet eliyle çeşitli kadın örgütleri kurma yoluna gitmiştir. 1988’de ise Kadınlar Kültür ve Toplum Konseyi kurulmuştur. Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak faaliyet gösteren Kadın Meseleleri Bürosu bakanlıklarda temsilcilikler açmıştır. Yönetimin bu adımları hükümetin kadın politikasının koordine edilmesi, kadınların sorunlarını ve kadınlardan kendilerine yönelen tepkilerin öğrenilmesi ve bu tepkilerin yönetilmesi amacı taşımıştır. Kurulan bu örgütler kadın hakları meselesine İslâmi rejimin çerçevesinden yaklaşmış ve İranlı kadınlar tarafından dile getirilen kendilerine birtakım haklar verilmesi ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanması taleplerinin toplumu yozlaştırıcı ve Batı yanlısı talepler olduğunu iddia etmişlerdir. Kadın sorununun İran’ın bir sorunu olmadığını ve Batı yanlıları tarafından icat edildiğini savunmuşlardır (Afshar, 1996, s. 130-131).

Savaş sonrası dönemde muhalefet üzerindeki baskının azaltılması, kadın hakları konusuna farklı çerçevelerden bakan İslâmcı ve laik kadınların birlikte hareket etmesinin yolunu açmıştır. 90’lı yıllarda her görüşten kadının kadın haklarına yönelik mücadelelerde birlikte hareket ettiği görülmüştür. Bu dönemde farklı görüşten kadınların birlikte hareket etmesinin gerekliliği ifade edilmiştir (Kian, 1997, s. 91). Kadınların birlik olarak hareket etmeleri ve yönetim üzerinde baskı kurma çalışmaları genç nüfusun mücadelesiyle birleşince 90’lı yılların sonunda reform hareketi başlatılmıştır. Kadınlar reform hareketinin önemli bir parçası olmuşlardır. Kadınlar arasında ortaya çıkan tepkiler savaş sonrası dönemde kadınlara duyulan ihtiyaçla birleşince kadınlara birtakım haklar verilmiştir. 1967 ve 1973 tarihli yasaların kaldırılmasıyla birlikte kadının mahrum kaldığı nafaka hakkı, çocuklarının velayetine sahip olma hakkı, boşanma hakkı ve belirli meslekleri yapabilme hakkı 90’lı yıllarda kadınlara geri verilmiştir (Tulunay, 2006, s. 63). Ayrıca devrimin lideri olan Humeyni 1994’teki bir konuşmasında eğitim, iş ve siyaset alanlarında kadın ve erkeklerin eşit olduğunu açıklamıştır (Afshar, 1998, s. 120). Böylelikle kadınlara 90’lı yıllar boyunca belirli aralıklarla iade edilen hakları söylem düzeyinde İran’daki en üst düzey mercii tarafından da ifade edilmiştir. Fakat buna rağmen kadınlara iade edilen haklar ve söylem düzeyinde yapılan eşitlik vurgusu gerçekte İran’da kadın-erkek eşitliğini tesis etmemiştir. Nitekim yapılan yasal düzenlemelerin nihai amacının bu olmadığı, yönetime karşı ortaya çıkan tepkilerin azaltılması amacı taşındığı söylenmelidir. Birtakım değişiklikler yapılsa da İran toplumunda erkeklerin kadınlar karşısında yasalarla tesis edilen üstün konumu muhafaza edilmiştir. Çalışma hayatına dair getirilen yasalar ka-

dınların evde kalmasını ve aile içindeki rolünü güçlendirmesini teşvik eden nitelikte olmuştur. Bu durum yalnızca sağlık ve eğitim gibi belirli alanlarda farklılaşmıştır. Bu alanlarda kadınlara hizmet verebilecek kadın çalışanlara ihtiyaç duyulması nedeniyle bu alanlarda çalışabilecek kadınlar istihdam edilmiştir (Kahraman, 2014, s. 78). Fakat diğer iş alanlarında ise kadınları çalışmaktan caydırıcı uygulamalar yürürlüğe koyulmuştur.

Devrime destek veren kadınların devrim sonrasında kabul edilen İslâm Anayasası'yla hayal kırıklığına uğramaları ve İran'daki kadınların yeni yönetimde baskı altında tutulmaları kadın hareketlerinin giderek daha aktif hale gelmesine zemin hazırlamıştır. 80'li yılların sonunda Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı ile başlayan süreçte devrimle gelen birtakım uygulamalar gevşetilmiştir. Bu durum kadınların sınırlı da olsa birtakım kazanımlar elde etmesini sağlamıştır. 1997 yılında cumhurbaşkanı olan Muhammed Hatemi daha fazla hak ve özgürlük vaadiyle kampanya yürütmüş, bu nedenle de uzun süredir hak ve özgürlük mücadelesi veren kadınların yoğun desteğini almıştır (Kahraman, 2014, s. 86). Hatemi dönemi reform dönemi olarak isimlendirilmiş ve kadınlarla ilgili meselelerde ilerleme kaydedilmiştir. Bu dönem kadınların birtakım kazanımlar elde ettiği ve kamusal alanda daha aktif hale geldikleri bir süreç olmuştur (Kamacı, 2012). Hatemi'nin kadınların hak ve özgürlüklerine yönelik olumlu tutumu kadınların kitlesel gösterilerinde kendisini göstermiştir. 1997 yılında binlerce kadın protestocu, devrimle birlikte kadınların spor müsabakalarını izlemesine getirilen yasağı protesto etmek amacıyla Özgürlük (*Azadi*) Stadi'na girmiş ve kutlama yapan İran milli takımına destek vermiştir. Bir diğer kadın protestosu ise 2000 yılında yaşanmıştır. İran'ın güney bölgesinde yaşayan binlerce kadın yaşanan su sıkıntısını protesto etmek amacıyla yol kapatma eylemi gerçekleştirmişlerdir (Oğuz ve Çakır, 2000, s. 123, 311). Güvenlik güçlerinin bu protestolara müdahale etme konusunda sergilediği yumuşak tutum değerlendirildiğinde Hatemi döneminin özgürlükçü atmosferi somut şekilde görülmüştür. Hatemi döneminde kadınların elde ettiği kazanımlar arasında yasaklanan bazı dergi ve gazetelerin tekrar yayınlanmasına izin verilmesi, yasaklanan 8 Mart Dünya Kadınlar Günü kutlamalarının serbest bırakılması, kadınların çalışma saatlerinin esnetilmesi gibi konular yer almıştır (Gheytauchi, 2000). Bu dönemde kadın haklarına yönelik birçok dernek de faaliyete başlamıştır. 1999 yılında kurulan Kadın Kültür Merkezi (*Markaz-e Farhangi-e Zanan*) ve 2003 yılında kurulan İran'daki Kadın Aktivistler Forumu bunlardan bazılarıdır. Her iki kuruluş

da farklı konumlardaki kadınları bir araya getiren, kadın haklarının geleceğine yönelik tartışmaların yapılmasını sağlayan faaliyetlerde bulunmuştur (Assoudeh ve Salazar, 2017, s. 154). Reform döneminin başlangıcı olan 1997 yılında kadınlarla ilgili olarak faaliyet gösteren sivil toplum kurumlarının sayısı 67 iken bu sayı 2005 yılında 480'e ulaşmıştır.

2005 yılına gelindiğinde kadın hareketleri açısından yoğun bir dönem yaşanmıştır. Haziran ayında kadınların gerçekleştirdiği 3 protesto gösterisi yaşanmıştır. 1, 9 ve 12 Haziran tarihlerinde gerçekleştirilen bu gösterilerden ilki kadınların devrim sonrasında kabul edilen İslâm Anayasası nedeniyle cumhurbaşkanlığına aday olamamalarını protesto etmek için cumhurbaşkanlığı ofisinin önünde oturma eylemi düzenlenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bir diğeri ise kadınların spor müsabakalarına alınmamasını protesto etmek amacıyla yüzlerce kadının stat önünde toplanması ve statta oynanan maça seyirci olarak girmeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Son protesto gösterisinde ise Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin hemen öncesinde Tahran Üniversitesi'nin önünde oturma eylemi gerçekleştirilmiştir. Kadınlar bu gösterilerinde daha önce dile getirdikleri taleplerini yenilemelerinin yanı sıra cumhurbaşkanlığına aday olamamalarını protesto etmişlerdir. Bu gösteri güvenlik güçleri tarafından dağıtılmıştır. Reform döneminde kadınların çalışma saatleri, giyim tarzları vb. konularda gevşetilen birtakım uygulamalar cumhurbaşkanlığına seçilen Mahmud Ahmedinejad döneminde yeniden sıkı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır. 12 Haziran gösterisinin yıldönümü olan 12 Haziran 2006'da kadınlar yine bir gösteri planlamışlardır. Fakat bu gösteri henüz başlangıcında güvenlik güçlerinin yoğun müdahalesi sonucunda engellenmiştir (Mir-Hosseini, 2006). Kadınlara yönelik ayrımcılığın yasalarla tesis edilmesi nedeniyle kadınlar 2006 yılında 1 Milyon İmza Kampanyası ismiyle bir kampanya düzenlemişler ve yasanın değişmesini talep etmişlerdir (Assoudeh ve Salazar, 2017, s. 141).

2005 yılında seçilen ve 8 yıl boyunca cumhurbaşkanı olan Ahmedinejad döneminde kadın hakları ve özgürlükleri açısından bir geriye gidiş yaşanmıştır. Hatemi döneminde kamusal alandaki aktifliği artan kadınlar Ahmedinejad döneminde kamusal alandan soyutlanmaya çalışılmıştır. Kadınların çalışma hayatından uzaklaşmaları ve evlerinde vakit geçirmeleri amacıyla birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Kadınların akşam saatlerinde çalışmalarını kısıtlayan bir direktif yayınlanması bu amaç doğrultusunda atılmış adımlardan biri olmuştur (Taşkın, 2008, s. 36). Hatemi dönemin-

de dergi ve gazetelerin yeniden yayınlanmaya başlaması kararı Ahmedinejad dönemiyle birlikte geri alınmıştır. Bu dönemde Zanan başta olmak üzere kadın haklarına yönelik yayın yapan dergi ve gazetelerin birçoğu kapatılmıştır. Ahmedinejad'ın kadınlar üzerindeki baskıyı giderek artıran politikaları kadınların 2009 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından gerçekleşen Yeşil Hareket'e yoğun bir şekilde destek vermesine zemin hazırlamıştır (Sekmen, 2019, s. 76). Ahmedinejad'ın politikalarından en fazla etkilenen gruplardan biri olan kadınlar bu hareket aracılığıyla hak ve özgürlük taleplerini dile getirmişlerdir. Kadın hareketleri açısından olumsuz geçen Ahmedinejad döneminin ardından 2013 yılında seçilen Hasan Ruhani kadın haklarına yönelik daha ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Hükümet tarafından Cumhurbaşkanı yardımcılığı, Dışişleri Bakanlığı sözcülüğü, Meclis başkan yardımcılığı ve Cumhurbaşkanlığı kadın konuları danışmanlığı gibi üst düzey görevlere kadınlar atanmış, Ruhani bir kadın sporunun müsabakaya katılmasına izin vermiş (Hürriyet, 2013) ve ahlak polislerinin hicap zorunluluğuna uymayan kadınlara yönelik yaklaşımını eleştirmiştir (CNN Türk, 2013). Ruhani her ne kadar kadın haklarının iyileştirilmesine yönelik birtakım adımlar atmış olsa da İran'da anayasa ve yasalarla tesis edilmiş olan düzen kadınları baskı altında tutmaya devam etmiştir. 2014 yılında gerçekleşen protesto gösterisi bu duruma gösterilen tepkilerden biri olmuştur. İran voleybol takımının oynayacağı bir maçın kadın taraftar ve gazeteciler tarafından izlenmesinin yasaklanması tepkiye neden olmuş ve kadınlar federasyon binasının önünde bu durumu protesto etmişlerdir (Türkiye Gazetesi, 2014).

2014 yılında ortaya çıkan bir diğer kadın hareketi muhalif gazeteci Masih Alinejad tarafından başlatılmıştır. Alinejad uygulanan örtünme zorunluluğunu protesto etmek amacıyla başörtüsüz şekilde araba kullandığı bir fotoğrafını Facebook üzerinden paylaşmış ve bu paylaşım şekli zaman içinde bir kampanyaya dönüşmüştür (Ghoreishi, 2017, s. 2). Sosyal medyanın kullanıldığı bir diğer protesto ise 2016 yılında gerçekleşmiştir. Başörtüsü zorunluluğunu ihlal ettikleri fotoğraflarını sosyal medyada paylaşan kullanıcıların güvenlik güçleri tarafından tutuklanması kadınların tepkisini çekmiştir. Kadınlar bu duruma tepki olarak saçlarını kazıtmış ve o hallerini sosyal medyada paylaşmışlardır (Kaya, 2018, s. 569). Doğrudan kadın hareketi olarak ortaya çıkan protestoların haricinde kadınların 2010'lu yıllarda toplumsal hareket olarak ortaya çıkan gösterilerde de aktif bir şekilde yer aldıkları görülmüştür.

3. Beyaz Çarşamba Hareketi'nin Ortaya Çıkışı

1979 yılındaki İslâm Devrimi'nden günümüze kadar olan süreçte gerçekleşen kadın hareketlerine 2017 yılında yeni bir örnek eklenmiştir. İranlı Vida Movahed 28 Aralık 2017'de kamusal alanda başörtüsü takma zorunluluğuna karşı yeni bir hareket tarzı ortaya çıkarmıştır. Movahed, Tahran'ın en kalabalık caddelerinden biri olan Enghelab (*Devrim*) Caddesi'ndeki bir elektrik kutusunun üzerine çıkmış ve bir sopanın ucuna beyaz bir başörtüsü takarak sallandırmıştır. Movahed'in bu davranışı İran'daki kadın hareketleri açısından yeni bir eylem tarzı ortaya çıkarmıştır. O tarihe kadar gerçekleşmiş olan kadın hareketleri kadınların aynı mekânda bir araya gelmesiyle meydana gelmişken, Movahed'in bu davranışıyla ortaya çıkan eylem tarzı, bireysel olarak farklı mekânlarda gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemlerinin bir bütün oluşturması şeklinde olmuştur. Bu eylem tarzı kısa süre içerisinde sosyal medya aracılığıyla İran'ın diğer şehirlerine de yayılmış ve toplumsal bir hareket haline gelmiştir. Movahed tarafından başlatılan bu hareket, 2014 yılında muhalif gazeteci Masih Alinejad tarafından Facebook üzerinden Benim Gizli Özgürlüğüm (*My Stealthy Freedom*) ismiyle başlatılmış olan ve 2017 yılında Beyaz Çarşambalar ismiyle bir platforma dönüşen kampanyanın devamı olmuştur (T24, 2018). Movahed'in bireysel eylemi Alinejad'ın sosyal medya üzerinden yaptığı çağrının sokağa yansması olmuştur. Dolayısıyla BÇH Alinejad tarafından başlatılan ve Movahed tarafından somutlaştırılarak fiili bir eyleme dönüştürülen bir kadın hareketi olarak ortaya çıkmıştır.

Masih Alinejad'ın, başörtüsü olmadan araba kullandığı bir fotoğrafını Facebook hesabı üzerinden paylaşmasıyla Benim Gizli Özgürlüğüm kampanyasının fitili ateşlenmiştir. Alinejad'ın paylaşımının örtünme zorunluluğundan hoşnut olmayan birçok İranlı kadın tarafından beğenilmesi ve desteklenmesi üzerine Alinejad, Facebook üzerinden bir çağrı yapmıştır. Bu çağrıda Alinejad, İranlı kadınlardan başörtüsüz fotoğraflarını Benim Gizli Özgürlüğüm isimli Facebook sayfasına yüklemelerini istemiş ve çağrı kısa süre içerisinde karşılık bulmuştur. İlk iki gün içerisinde 30 bin İranlı kadın başörtüsüz fotoğrafını sayfaya yüklemiş ve iki hafta içinde sayfayı beğenen kişi sayısı 200 bine ulaşmıştır (Carpenter, 2014). Alinejad tarafından örtünme zorunluluğuna karşı başlatılmış olan kampanya, 2017 yılında farklı bir boyut kazanmıştır. Alinejad 2017 yılının Mayıs ayından itibaren yeni bir protesto çağrısında bulunmuştur. Bu çağrıda İranlı kadınlardan her

Çarşamba günü kamusal alanlarda beyaz başörtüsü takarak ya da beyaz bir kıyafet giyerek örtünme zorunluluğunu protesto etmeleri ve bu protestolarını sosyal medya aracılığıyla paylaşmalarını istemiştir. Hareket Beyaz Çarşamba ismini buradan almıştır. Bu çağrı kısa sürede hem kadınlarda hem de erkeklerde geniş bir karşılık bulmuştur. Kampanyayı destekleyen İranlı kadınlar ve erkekler fotoğraflarını sosyal medyada #WhiteWednesdays etiketiyle paylaşmışlardır (Demirel, 2017). Alinejad'ın başlattığı kampanyanın İran sokaklarındaki yansıması olarak Movahed'in başlattığı yeni eylem tarzına katılan farklı yaş ve ideolojiye sahip olan kadınlar ve erkekler fotoğraflarını hem Benim Gizli Özgürlüğüm hem de Beyaz Çarşambalar isimli Facebook sayfalarına yüklemişlerdir (Ghoreishi, 2017, s. 5). Harekete destek verenler paylaşımlarını yaparken #WhiteWednesdays etiketinin yanı sıra Movahed'in eylemi başlattığı caddenin ismine atıfla #GirlOfEnghelabStreet etiketini de kullanmışlardır (Dehghan, 2018).

Hareketin hem erkekler hem de başörtüsü takmayı tercih eden muhafazakâr kadınlar tarafından destek bulması, kısa sürede daha geniş bir kitleye yayılmasını ve ses getirmesini beraberinde getirmiştir. Harekete destek veren muhafazakâr kadınlar başörtüsü takmalarının kendi tercihleri olduğunu ve takmak istemeyen kadınların da bu konuda tercih özgürlüğüne sahip olmaları gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu nedenle kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olma talebiyle hareketi başlatan kadınlara destek vermişlerdir. Erkeklerle bakıldığında ise yine kadınların kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olması gerektiğini düşünen, laik düşünce yapısına sahip erkeklerin destek verdiği görülmüştür. Annelerinin, eşlerinin, kız kardeşlerinin başörtülü olmadığı fotoğraflarında yer alarak desteklerini göstermişlerdir (Ghoreishi, 2017, s. 4-5). Hareket zaman içinde İran'ın çeşitli şehirlerine yayılmıştır. Harekete destek veren kadınların yoğunlaştığı bölgelere bakıldığında büyük şehirlerde yaşayanların ön plana çıktığı görülmüştür. Bunun temel sebebi ise kırsal bölgelerin yapısı gereği bu bölgelerde yaşayan kadınların çevrelerinden tepki ve baskı görme ihtimallerinin daha yüksek olması ve bu nedenle buralarda yaşayan kadınların daha temkinli davranma eğilimi göstermeleri olmuştur (Deutsche Welle, 2018). Bu nedenle hareketin yayılma alanı ağırlıklı olarak büyük şehirler olmuştur.

BÇH, İslâm Devrimi sonrasında gerçekleşen kadın hareketlerinin bir devamı olmuştur. 1979 sonrasında ortaya çıkan kadın hareketlerinin temel motivasyonlarının kadınların devrimle birlikte kaybettiği haklarının geri

verilmesi ve kamusal alanda uygulanan başörtü zorunluluğuna karşı çıkılması olduğu söylenebilir. Fakat tarihsel sürece bakıldığında başörtüsü konusunun devrim öncesinde de kadın hareketlerini şekillendirdiği görülmüştür. Buna rağmen iki dönem arasında bir farklılık olduğu belirtilmelidir. Devrim öncesinde başörtüsüne karşı olanların temel gerekçesi bunu bir geri kalmışlık ve yobaz din adamlarının baskısı olarak görmeleriydi. Devrim sonrasına bakıldığında ise bu karşıtlığın temel gerekçeleri kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olması ve kendi kıyafetini seçebilme özgürlüğüne sahip olması olmuştur. Bu açıdan bakıldığında hareket hem devrim öncesinde hem de devrim sonrasında gerçekleşen kadın hareketleri ile ortaya çıkış motivasyonu konusunda benzerlik gösterse de başörtüsü karşıtlığının hangi gerekçe ile yapıldığı noktasında devrim öncesindeki kadın hareketlerinden ayrılmıştır. Hareket ortaya çıkış motivasyonu konusunda devrim sonrasındaki kadın hareketleri ile bir benzerliğe sahip olsa da eylem tarzı konusunda bu hareketlerden farklılaşmıştır. Bir araya gelen kadınların ortaya çıkardığı hareketlerden farklı olarak bu harekete katılan kadınlar ve erkekler aynı mekânı paylaşmamışlardır. Farklı yerlerde aynı eylem şeklinin sergilenmesi neticesinde bir kadın hareketi ortaya çıkarılmıştır. Bu hareketi diğerlerinden ayıran en temel farklılık bu olmuştur.

BÇH’de kullanılan eylem tarzının ortaya çıkarılmasında sosyal medyanın kullanımının etkili olduğu görülmüştür. Sosyal medya üzerinden başlatılan bir protesto sokağa yansımış ve sokaktaki protestolar yine sosyal medya aracılığıyla geniş kitlelere yayılmıştır. Hem BÇH’nin öncülü olan Benim Gizli Özgürlüğüm kampanyasının hem de BÇH’nin sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkması ve yine sosyal medya aracılığıyla geniş kitlelere ulaşması, yeni toplumsal hareketlerin kullandıkları iletişim araçları ve sosyal medyanın kamuoyunu yönlendirmesi konusunda örnekler sunmuştur. 2000’li yıllarda yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında ve geniş kitlelere ulaşmasında önemli bir faktör olan sosyal medyanın etkileri BÇH’de de görülmüştür. Hareketi kendinden önceki kadın hareketlerinden ayıran önemli faktörlerden biri de sosyal medyanın kullanımı olmuştur. İran’da sosyal medyanın ve internetin kullanımına getirilen kısıtlamalar göz önünde bulundurulduğunda bu çalışmada ele alınan hareketin incelenmesinde sosyal medyanın önemi ortaya çıkmaktadır. Sosyal medyada gerçekleştirilen eylemlere müdahale etmenin diğer eylemlere kıyasla daha karmaşık olması ve sosyal medyanın denetiminin zor olması BÇH’nin 2017 yılından bu zamana dek devam etmesini sağlamıştır. Bu durum BÇH’nin diğer

kadın hareketlerinden sosyal medya kullanımından kaynaklanan bir diğer farkını teşkil etmektedir. Fiziki ortamlarda gerçekleştirilen kadın hareketleri, yaşanan müdahaleler neticesinde BÇH kadar uzun ömürlü olamamışlardır.

4. Beyaz Çarşamba Hareketi’ne Karşı Tepkiler

İran’da 1979 yılındaki İslâm Devrimi’nden bu yana uygulanan örtünme zorunluluğuna karşı başlatılmış olan BÇH İran’daki çeşitli kesimlerden farklı tepkiler almıştır. Kimileri harekete destek verirken kimileri ise hareketi olumsuz olarak değerlendirmiş ve tepki göstermiştir. BÇH muhafazakâr kanattaki siyasiler ve rejim destekçileri tarafından olumsuz karşılanmıştır (McEniry, 2018; BBC Türkçe, 2018; Dehghan, 2018). Bu hareketin ortaya çıkışında İran düşmanlarının dahil olduğu, harekete katılanların yabancılar tarafından kışkırtıldığı ve desteklendiği iddia edilmiştir. Bu tür hareketlere karşı dikkatli olunması gerektiği vurgulanmış ve hareketin ortaya çıkışı bir güvenlik meselesi olarak çerçevelenmek istenmiştir. Daha ılımlı reformcu kanattan gelen tepkiler ise farklı olmuştur. Harekete bir güvenlik meselesi olarak yaklaşmaktan ziyade daha geniş bir çerçeveden değerlendirmişlerdir. Hareketin ortaya çıkışı ile geçmişte uygulanan politikalar arasında bir ilişki olduğu ifade edilerek özeleştirilmiştir. Böylelikle BÇH’nin ortaya çıkışı İran’da uygulanan yasaklar hakkındaki farklı düşüncelerin tekrar ifade edilmesine zemin hazırlamıştır. Rejim yanlısı olan kişiler harekete yönelik sert ve olumsuz tepkiler gösterirken daha ılımlı reformist düşüncede olanların hareketi eleştirmekten ziyade hareketi ortaya çıkaran şartlara odaklandıkları görülmüştür (BBC Türkçe, 2018; Center for Human Rights in Iran, 2018).

Harekete yönelik en sert tepki yönetimden ve rejim destekçilerinden gelmiştir. Eylemi gerçekleştiren Eva Movahed ve sonrasında ona destek veren çok sayıda kadın gözaltına alınmıştır. Movahed serbest bırakılsa da sonrasında eylemini tekrarladığı için yeniden gözaltına alınmıştır. Başörtüsünü çıkararak sapıklığı ve ahlaksızlığı teşvik etme suçundan tutuklanmış ve yaklaşık sekiz ay hapiste kalmıştır (Iran International, 2019). Meclis başkan yardımcısı Ali Motahari İran’daki kadınların nasıl isterlerse öyle giyinebildiklerini iddia ederek BÇH’yi küçümseme girişiminde bulunmuştur. Bu yaklaşımıyla Motahari hareketi önemsizleştirme ve dikkatleri

konunun üzerinden çekme yönünde bir tavır ortaya koymuştur. Yargıç ve savcı olan Gholam-Hossein Mohseni-Eje ise harekete katılan kadınların uyuşturucu kullandığını ve yabancıların ajanları olduğunu iddia etmiştir (McEniry, 2018). Böylelikle hareketi toplum gözünde itibarsızlaştırmak ve daha fazla İranlının harekete destek vermesini engellemek istemiştir. Ayrıca hareketi yabancılarla ilişkilendirerek konuyu bir güvenlik meselesi haline getirmek istemiştir. Harekete yönelik bir başka olumsuz tepki İran başsavcısı Muhammed Cafer Montazeri tarafından gelmiştir. Montazeri hareketi önemsiz ve çocukça olarak nitelendirmiştir. Montazeri ayrıca hareketin ortaya çıkışında yabancıların sorumlu olabileceğini ifade ederek konuyu bir güvenlik meselesi haline getirme yoluna gitmiştir. Montazeri başörtüsünün bir sopanın ucuna takılarak sallandırılmasını suç olarak nitelendirmiş fakat yabancıların dahlinin olması ihtimali nedeniyle cezalandırmak yerine eylemde bulunanları uyarmak gerektiğini belirtmiştir (BBC Türkçe, 2018). BÇH'nin İran dışından yabancılar tarafından başlatıldığına yönelik bir iddia da Tahran polis teşkilatından gelmiştir. Teşkilat yasadışı uydu kanalları aracılığıyla hareketin başlatıldığını iddia etmiştir (Dehghan, 2018). Böylece başörtüsü karşıtlığının aslında İran'ın sorunlarından biri olmadığı ve dışarıdan gerçekleştirilen eylemlerle İran'ın bir sorunu haline getirilmek istendiği algısı yaratılmak istenmiştir.

İran Devrim Mahkemesi'nden bir yetkili tarafından Fars haber ajansına yapılan açıklamada kamusal alanda başörtüsüz şekilde video çeken kişilerin düşman devletle işbirliği yapma suçlamasıyla on yıla kadar hapis cezası alabileceği belirtilmiştir (Euronews, 2019). Böylelikle hem BÇH'ye destek veren kişiler hem de gelecekte benzer gösterilere katılacak kişiler vazgeçirilmek istenmiştir. Sözlü sert tepkilerin yanı sıra tehdit içerikli söylemler de bu süreçte sarf edilmiştir. İran Devrim Muhafızları'na yakın bir internet sayfası olan Mashregh News hareketin ortaya çıkmasında etkili olan Masih Alinejad'ın fotoğrafını yayınlamakla ölüm tehdidinde bulunmuştur. İran'da rejim yanlısı haber ajanslarından biri olan Tasnim haber ajansının baş editörü yine Alinejad'ın kocasıyla birlikte bir fotoğrafını yayınlamakla ahlaksız ithamlarda bulunmuştur (Hatam, 2017). Bu söylemlerle Alinejad itibarsızlaştırılmak ve korkutulmak istenmiştir. BÇH'nin öncülü olan Benim Gizli Özgürlüğüm kampanyasının baskılara ve tehditlere rağmen istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi ve 2017 yılının sonunda BÇH'ye dönüşerek İran sokaklarında sürdürülmesi protestoları yumuşatmak amacıyla birtakım adımların atılmasını beraberinde getirmiştir. İran'ın başkenti Tahran'da

2017 yılının sonunda başörtüsü konusundaki tedbirlerin yumuşatılmasına yönelik adım atılmıştır. Emniyet Teşkilatı'ndan yapılan açıklamada artık İslâmi kıyafet kurallarına uymayan kadınların gözaltına alınmayacağı ve kendilerine dava açılmayacağı bildirilmiştir. Bununla birlikte başörtüsü konusunda kadınların zorlama yoluyla değil eğitim yoluyla ikna edileceği ifade edilmiştir (Batrawy, 2017). Dolayısıyla başörtüsü konusunda kadınların tamamen özgür bırakılmayacağı görülmüştür.

BÇH'ye yönelik yönetimden ve rejim yanlılarından gelen tepkilere bakıldığında konunun bir kadın hakları meselesi olarak ele alınmak yerine doğrudan İran'ın ulusal güvenliğiyle alakalı bir mesele gibi ele alındığı görülmüştür. Hareketi gerçekleştirenlere yönelik yapılan yabancıların ajanı nitelendirmesi, hareketin ortaya çıkışında dış güçlerin etkili olduğu yorumlarının farklı aktörlerce dile getirilmesi zihni arka planı İslâm Devrimi'ne uzanmaktadır. Devrimin devamlılığının sağlanması adına sürekli bir şekilde dış tehdit vurgulaması yapılarak İran toplumunun rejime karşı gelmesi engellenmek istenmiş ve rejimin geleceğine yönelik içeriden bir tehdidin ortaya çıkması önlenmek istenmiştir. BÇH'ye verilen sert tepkiler de bu perspektiften değerlendirilebilir. Hareketin karşı çıktığı konu kadınlara yönelik uygulanan örtünme zorunluluğu olsa da yönetim ve rejim destekçileri hareketin taleplerini İslâmi temellere oturttukları rejime yönelik bir tehdit olarak algılamışlardır. Bu nedenle harekete verilen tepkiler İran'ın ulusal güvenliği perspektifinden verilmiştir.

Harekete yönelik yönetimden gelen sert tepkilerin yanı sıra daha ılımlı tepki gösteren siyasetçiler olduğu da görülmüştür. İran Meclisi'nde milletvekili olan ve reformcu kanada mensup olan Süheyla Celodarzade hareketin ortaya çıkışıyla ilgili bir özeleştiri yapmış ve geçmişte kadınlara yapılan gereksiz baskıların sonucunda bu hareketlere zemin hazırlandığını ifade etmiştir. Geçmişte yapılan hataların yaşanan kadın hareketlerini kışkırttığını belirtmiştir (BBC Türkçe, 2018). Yine reformist kanattan olan Tahran Kent Konseyi danışmanı Fatemeh Rakeie yaşanan sivil itaatsizlik eylemlerinin şüpheli bir şekilde organize edildiğini ve halkın bu protestoları görmezden gelmesini gerektiğini, böylelikle kendiliğinden biteceğini ifade etmiştir. Ayrıca yapılan protestoların bir suç teşkil etmediğini bu nedenle katılanlara bir ceza verilmesine gerek olmadığını belirtmiştir. Siyasetçilerin yanı sıra birçok aktivist de harekete yönelik düşüncelerini ifade etmiştir. Aktivistler BÇH'nin İran tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olacağını ve bu

protestoların İran’da yıllardır süren baskıların ve eşitsizliğin zincirlerini kırma isteğinin bir tezahürü olduğunu belirtmişlerdir (Center for Human Rights in Iran, 2018).

5. Sonuç

İran’daki kadınların toplumsal hareketlere katılımı oldukça eskilere uzanmaktadır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren İranlı kadınlar milli motivasyonlarla toplumsal hareketlere katılım göstermişlerdir. Bu toplumsal hareketlerin başlıcaları Tütün Protestosu, Anayasa Devrimi ve İslâm Devrimi olmuştur. Doğrudan kadınların sorunlarını ele alan hareketler ise 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlamıştır. Kadın hareketleri ilk olarak dergiler, gazeteler ve dernekler aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Kadınların karşılaştığı sorunlar, kadınların yönetimden talepleri vb. içeriklere sahip olan bu yayınlar aracılığıyla kadınların yönetim karşısında bir araya gelmeleri beklenmiştir. Kadın hareketlerinin faaliyetleri, ürettikleri etki vb. bakımlardan dönemsel olarak farklılıklar bulunsa da ele aldıkları konuların temelde ortak bir paydada bulunduğu görülmüştür. Evlilik yaşının düzenlenmesi; zorla evlendirilme konusu; başörtüsü sorunu; iş hayatında, aile hayatında ve toplumsal hayatta kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gibi konular her dönemde kadın hareketlerinin ele aldığı ortak konular olmuştur. Bunların haricinde dönemsel olarak siyasi hakların talep edildiği kadın hareketleri de ortaya çıkmıştır.

İran siyasi hayatında yaşanan gelişmeler kadın hareketlerinin gidişatını, gündemlerine aldıkları konuları ve hangi oranda aktif olduklarını etkilemiştir. Rejimin toplum üzerindeki baskılarını arttırdığı dönemlerde kadın haklarına yönelik faaliyet gösteren gazete, dergi ve derneklerin kapatıldığı örnekler mevcuttur. Aynı şekilde baskıların az olduğu yönetimlerde de kadın haklarına yönelik faaliyetlerin arttığı görülmüştür. Çalışmanın örnek olayına temel teşkil eden örtünme konusuna bakıldığında hem İslâm Devrimi öncesinde hem de devrim sonrasında kadın hareketleri tarafından ele alındığı görülmüştür. Devrim öncesi süreçte başörtüsü geri kalmışlık, modernlik karşıtı, yobaz din adamlarının baskı aracı ve gelenekten gelen bir durum olarak görülmüş ve bu nedenle karşı çıkmıştır. Nitekim modernleşme yönünde reformların yapılmak istendiği Rıza Şah döneminde başörtüsü yasaklanmıştır. Fakat bu durumda da kendi isteğiyle başörtüsü

takmak isteyen kadınlara yönelik bir hak ihlali söz konusu olmuştur. 1979 İslâm Devrimi sonrasında süreçte ise başörtüsüne karşı çıkanların temel motivasyonu kadınların kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olması gerektiği ve rejimin başörtüsü konusunu kadınları baskı altında tutma amacıyla kullanmasıydı.

Devrim sonrasında süreçte başörtüsü konusu başta olmak üzere yukarıda da belirtilmiş olan diğer konuları içeren birçok kadın hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareketler yine gazete, dergi ve dernekler aracılığıyla örgütlenmiş ve zaman zaman toplumsal hareket şeklinde görülmüştür. Bu toplumsal hareketlerin bir örneği de bu çalışmanın konusunu oluşturan BÇH'dir. Hareket 2014 yılında Masih Alinejad tarafından başlatılan Benim Gizli Özgürlüğüm isimli kampanyanın bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. Sosyal medya üzerinden başlatılan kampanyanın fiili bir eyleme dönüşmesi İranlı Eva Movahed tarafından gerçekleştirilmiştir. Movahed'in bireysel olarak gerçekleştirdiği sivil itaatsizlik eylemi sosyal medya aracılığıyla kısa sürede geniş kitlelere ulaşmıştır. Harekete hem kadınların hem de erkeklerin destek verdiği görülmüştür. Harekete yönelik olarak ortaya çıkan tepkilere bakıldığında üç farklı yaklaşımın olduğu görülmüştür. İlk olarak yönetimden ve rejime yakın kişilerden sert tepkilerin geldiği görülmüştür. Hareketi ve hareketin ortaya çıkışına zemin hazırlayan Alinejad'ı itibarsızlaştırmaya ve harekete katılanları korkutarak vazgeçirmeye yönelik söylemlerin üretildiği görülmüştür. Bunların yanında hareketi ortaya çıkaran şartlara odaklanan ve protestocuları doğrudan hedef almayan daha ılımlı ve reformist isimlerin olduğu görülmüştür. Son olarak ise harekete doğrudan destek veren aktivistler olduğu görülmüştür. BÇH İran'da uygulanan örtünme zorunluluğuna karşı başlatılmış ve halen daha devam etmektedir. Hareketin ortaya çıkışının ardından İran'da başörtüsü zorunluluğu konusunda kayda değer bir adımın atılmadığı söylenmelidir. Dolayısıyla hareket neticesinde yasalarla tesis edilen somut bir kazanım elde edilememiştir.

İnceleme neticesinde BÇH'yi kendisinden önceki toplumsal hareketlerden farklılaştıran birtakım durumlar olduğu görülmüştür. Bunlardan birincisi eylemin gerçekleştirilme şeklidir. Önceki kadın hareketleri bireylerin fiziki bir ortamda bir araya gelmesiyle ortaya çıkarken, BÇH farklı mekânlarda bulunan kişilerin aynı eylemi bireysel olarak gerçekleştirmeleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Bir diğer farklılık hareketin ortaya çıkışında ve geniş kitlelere ulaşmasında sosyal medyanın oynadığı merkezi rol olmuştur. Be-

lirli bir fiziki mekânda bir araya gelmeyen protestocuların paylaştıkları ortak mekân sosyal medya olmuştur. BÇH'yi kendisinden önceki kadın hareketlerinden farklılaştıran son durum ise sosyal medyanın sunduğu alandan faydalanması neticesinde protestoların 2017'den günümüze devam ediyor olmasıdır. Sosyal medyaya müdahalenin ve sosyal medyanın denetiminin zor ve karmaşık oluşu hareketin uzun bir süredir devam etmesine imkân sağlamıştır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Afshar, H. (1996). Women and the politics of fundamentalism in Iran. İçinde H. Afshar (Ed.), *Women and politics in the third world* (s. 124-144). Routledge.
- Afshar, H. (1998). 'Disempowerment' and the politics of civil liberties for Iranian women. İçinde H. Afshar (Ed.), *Women and empowerment* (s. 117-133). Palgrave Macmillan.
- Assoudeh, E. ve D. J. Salazar. (2017). Movement structure in an authoritarian regime: a network analysis of the women's and student movements in Iran. İçinde J. M. Mazzei (Ed.), *Non-State violent actors and social movement organizations: influence, adaptation and change* (s. 137-171). Emerald Publishing.
- Başar, U. (2020). İran'da İslami feminizm hareketi. İRAM, https://iram-center.org/d_hbanaliz/iranda-islami-feminizm-hareketi.pdf
- Batrawy, A. (2017, Aralık 29). Iranian police in Tehran announce women who break Islamic dress codes no longer face arrest. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/iraian-police-tehran-women-rights-islamic-dress-code-arrests-police-hijab-hasan-rouhani-reform-a8132726.html>
- BBC Türkçe. (2018, Şubat 2). İran'da 'başörtüsünü çıkarma' eylemleri: 29 kadın gözaltında. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42916446>
- Carpenter, J. (2014, Mayıs 16). Iranian women shed hijabs for 'Stealthy Freedoms' Facebook page. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/blogs/she-the-people/wp/2014/05/16/iranian-women-shed-hijabs-for-stealthy-freedoms-facebook-page/>
- Center for Human Rights in Iran. (2018, Ocak 31). "*Girls of Revolution St*" protest ignites debate on Iran's compulsory hijab. <https://www.iranhumanrights.org/2018/01/girls-of-revolution-st-protest-ignites-debate-on-irans-compulsory-hijab/>
- CNN Türk. (2013, Ekim 10). *Ruhani'den 'ahlak polisi' açılımı*. <https://www.cnnturk.com/2013/dunya/10/10/ruhaniden-ahlak-polisi-acilimi/726707.0/index.html>

- Dehghan, S. K. (2018, Ocak 29). Second woman arrested in Tehran for hijab protest. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/29/second-woman-arrested-tehran-hijab-protest-iran>
- Dehghan, S. K. (2018, Şubat 2). Tehran hijab protest: Iranian police arrest 29 women. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2018/feb/02/tehran-hijab-protest-iranian-police-arrest-29-women>
- Demirel, A. (2017, Temmuz 5). İran’da kadınların Beyaz Çarşamba protestosu. *Medyascope*. <https://medyascope.tv/2017/07/05/iranda-kadinlarin-beyaz-carsamba-protestosu/>
- Deutsche Welle. (2018, Şubat 1). İranlı kadınların başörtüsü eylemi yayılıyor. <https://www.dw.com/tr/iranli-kadinlarin-basortusu-eylemi-yayiliyor/a-42398734>
- Euronews. (2019, Temmuz 31). İranlı kadınlar 10 yıl hapis cezasına başlarını açarak meydan okuyor. <https://tr.euronews.com/2019/07/31/iranli-kadinlar-10-yil-hapis-cezasina-baslarini-acarak-meydan-okuyor-sosyal-medya-video>
- Gheytnchi, E. (2000). Chronology of events regarding women in Iran since the revolution of 1979: February 1979 - May 2000. *Iran Chamber Society*. https://www.iranchamber.com/society/articles/chronology_events_women_iran.php
- Ghoreishi, S. (2017). “My stealthy freedom” Facebook page: an opportunity for the Iranian feminist movement?. *New Zealand Political Studies Association Conference*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17145.42084>
- Hatam, N. (2017, Haziran 14). Why Iranian women are wearing white on Wednesdays. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40218711>
- Hoodfar, H. (1999). The women’s movement in Iran: women at the crossroads of secularization and Islamization. *Iran Chamber Society*. https://www.iranchamber.com/society/articles/women_secularization_islamization3.php
- Hürriyet. (2013, Eylül 14). İran’da kadın atlete izin verildi. <https://www.hurriyet.com.tr/iranda-kadin-atlete-izin-verildi-24708648>

- Iran International. (2019, Mayıs 28). *The "Girl of Enghelab Street" was released from prison*. <https://iranintl.com/en/iran/girl-enghelab-street-was-released-prison>
- Jayawardena, K. (1986). *Feminism and nationalism in the third world*. Zed Books.
- Kahraman, L. (2014). İranlı kadınların toplumsal ve siyasal profili. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 72-120. <https://doi.org/10.18490/sosars.379171>
- Kamacı, Y. (2012, Ağustos 21). İran'da kadın olmak. *Uluslararası Politika Akademisi*. <http://politikaakademisi.org/2012/08/21/iranda-kadin-olmak/>
- Kaya, Ş. (2018). Kadın ve sosyal medya. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 563-576. <https://doi.org/10.21547/jss.363932>
- Keddie, N. R. (1981). *Roots of revolution: an interpretive history of modern Iran*. Yale University Press.
- Kian, A. (1997). Women and politics in post-Islamist Iran: the gender conscious drive to change. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 24(1), 75-96. <https://doi.org/10.1080/13530199708705639>
- McEniry, W. (2018, Şubat 13). Iran's hijab protests. *Australian Institute of International Affairs*. <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/protests-against-hijab-in-iran/>
- Mir-Hosseini, Z. (2006, Haziran 16). Is time on Iranian women protesters' side?. *Merip*. <https://merip.org/2006/06/is-time-on-iranian-women-protesters-side/>
- Moghadan, V. M. (2002). Islamic feminism and its discontents: toward a resolution of the debate. *Signs*, 27(4), 1135-1171. <https://doi.org/10.1086/339639>
- Moghissi, H. (1994). *Populism and feminism in Iran*. Palgrave Macmillan.
- Mojab, S. (2001). Theorizing the politics of 'Islamic feminism'. *Feminist Review*, (69), 124-146. <https://doi.org/10.1080/01417780110070157>

- Najmabadi, A. (1991). Hazards of modernity and morality: women, state and ideology in contemporary Iran. İçinde D. Kandiyoti (Ed.), *Women, Islam and the state* (s. 48-76). Macmillan.
- Oğuz, S. ve R. Çakır. (2000). *Hatemi'nin İran'ı*. İletişim Yayınları.
- Rostami-Povey, E. (2010). The Islamic sexual division of labour. İçinde M. Poya (Ed.), *Women, work & Islamism* (s. 61-76). Zed Books.
- Rostami-Povey, E. (2016). The women's movement in its historical context. İçinde T. Povey ve E. Rostami-Povey (Ed.), *Women, power and politics in 21st century Iran* (s. 17-34). Routledge.
- Sanasarian, E. (1982). *The women's right movement in Iran: mutiny, appeasement and repression from 1900 to Khomeini*. Praeger Publishers.
- Sancar, S. (2016). *Din, siyaset ve kadın: İran devrimi*. Nika Yayınevi.
- Sekmen, N. (2019). *İslâm ve feminizm temelinde devrim sonrası İranlı kadınlar*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- T24. (2018, Şubat 12). İran'daki protestoların simge ismi Masih Alinejad: hayatımıza dini müdahale istemiyoruz. <https://t24.com.tr/haber/iran-daki-protestolarin-simge-ismi-masih-alinejad-hayatimize-dini-mudahale-istemiyoruz,557656>
- Taşkın, Y. (2008). Devrim sonrası İran'da siyaset: aktörler, stratejiler ve gelecek. İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (39), 21-53. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/issue/597/6010>
- Tulunay, Z. M. (2006). İran ve Mısır'da kadın hareketleri. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Türkiye Gazetesi. (2014, Haziran 22). İran'da kadınlara ilginç yasak!. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/165565.aspx>
- Woodsmall, R. F. (1960). *Women and the new East*. Middle East Institute.

17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevî Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti

Reyhan Şahin Allahverdi*

Öz

Osmanlı diplomasisine dair olan çalışmamız 1696 yılı sonunda II. Mustafa'nın cülusunu tebrik münasebetiyle İran'dan gönderilen ve İstanbul yerine Edirne'de ağırılanan Horasan Hakimi Ebu'l-Ma'sum Han'ın elçiliğini kapsamaktadır. Dolayısıyla elçinin tayininden itibaren doğu sınırında başlayıp geri dönüşte yine aynı yerde biten diplomasi süreciyle söz konusu elçinin Osmanlı Devleti topraklarında bulunduğu zaman diliminde devletin kendisi için verdiği "tayinat" masrafı ele alınmıştır: İran elçisinin yolculuğunda karşılama, eşlik etme, İstanbul'a gelinceye kadar elçinin ve hizmetinde bulunan maiyetinin yol güvenliğinin sağlanması, konaklama işlerinin düzenlenmesi, İstanbul'a ulaştıktan sonra Anadolu yakasından (Üsküdar), Sarayburnu'na geçirilmesi, sultanın Edirne'de bulunması sebebiyle oraya götürülmesi ve Divan-ı Hümayun'a kabul edilinceye kadar ikamet edecekleri yerlerin donatılması, Divan'a kabulleri sırasında ve sonrasında tatbik edilen teşrifat ve elçilik heyeti için yapılan harcama (tayinat) kalemleri değerlendirilmiştir. Bu dönemde II. Viyana Kuşatması'ndan sonra başlayan Batı cephesindeki uzun savaşın kötü gidişatına bağlı olarak İran'la mevcut barış halinin devamının sağlanması Osmanlı hükümeti açısından son derece önemlidir. Bu nedenle, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanan bu çalışmayla elde edilecek bulguların İran'la olan elçi teatilerinin önemini göstermeye katkı sağlaması umulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, elçilik heyeti için yapılan harcamalar üzerinden İran'a atfedilen stratejik ve diplomatik önem analiz edilmiştir. Keza, Osmanlı Devleti'nin Ebu'l-Masum Han'dan önce ve sonra gelen İran elçilerine karşı takip ettiği klasik elçi ağırlama usulleriyle karşılaştırıldığında, teşrifat benzerdir. Merasim ve teşrifatta eski kaidelere riayet edilmekle beraber Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve müttefikleriyle savaşta olmasından dolayı elçi nezdinde İran'a karşı bir hayli dostluk ve büyük bir debdebe gösterildiğine dair bulgular elde edilmiştir. Yine elçinin misafir edilmesi ve huzura kabulü sırasında yapılan merasimlerin İstanbul ve saray dışında gerçekleşmesinin bazı farklı yanları bulunmaktadır. Bunlar ve ilave çıkarımlar için başta döneme dair arşiv evraklar ile çağdaş Osmanlı kronikleri ve bazı araştırmalar kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Osmanlı İmparatorluğu, Diplomasi, Safevî Elçileri, Tayinat Sistemi.

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur, Türkiye, reysahverdi@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5147-4412

The Cost of a Safavid Envoy to the Ottoman Empire at the End of the 17th Century

Reyhane Şahin Allahverdi*

Abstract

This paper on Ottoman diplomacy includes the envoy Abu'l-Ma'sum Khan the ruler of Khorasan, who was sent from Iran to congratulate the enthronement of Sultan Mustafa II at the end of 1696 and was hosted in Edirne instead of Istanbul. Therefore, the diplomatic process beginning at the eastern border following the envoy's appointment and ending at the same point on his return, and the "rations" allotted by the government during the accommodation of the envoy were discussed. The welcoming of the Iranian envoy during his travel, accompanying him on his journey to Istanbul, ensuring the safety of the road for him and his entourage as he journeyed to Istanbul; after reaching Istanbul, his crossing from the Anatolian side (Uskudar) to Sarayburnu; his taking to Edirne as the Sultan was there and equipping the places where they would reside until the envoy had an audience before the Imperial Divan; the honours and expenses (allotment/tayinat) made for the delegation during and after their admission to the Court were tried to be evaluated. It was extremely important during that time for the Ottoman government to ensure the continuation of the current peace with Iran, depending on the bad course of the long war on the Western front, which started after the Second Siege of Vienna. Hence, it is hoped that the findings to be obtained through this study, which is based on Ottoman archival sources, will contribute showing the importance of envoy exchanges with Iran. In other words, the strategic and diplomatic importance attributed to Iran through the expenditures made for the delegation was analyzed. Likewise, the ceremony is similar when compared with the classical methods of hosting the envoys of the Ottoman Empire against the Iranian envoys who came before and after Ebu'l-Ma'sum Khan. Although classical rules were followed in ceremonies, it became clear that as the Empire was at war with Austria and its allies, a great deal of friendship and pomposity was shown to Iran in the envoy's presence. Again, the ceremonies held during the accommodation and reception of the envoy have some different aspects as they all took place outside of Istanbul and the palace. For these and additional inferences the archival documents of the period, contemporary Ottoman chronicles, and some researches have been employed.

Keywords: Iran, Ottoman Empire, Diplomacy, Safavid Envoys, Tayinat System.

---

* Assoc. Prof., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Literature, History Department, Burdur, Turkey, reysahverdi@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5147-4412

1. Giriş

16. yüzyılın başında İran'da Safevî Devleti'nin kurulmasından itibaren Osmanlı Devleti ile Safevî hanedanı arasında yaklaşık 250 yıl devam edecek olan ilişkiler başladı. Osmanlı-Safevî diplomasisi başlangıçta, özellikle Osmanlı'nın doğu sınırında büyük bir tehdit unsuru olarak bulunmasının yanı sıra dini/sosyal ve ekonomik sebeplerle çıkan savaşların öncesi ve sonrasındaki mektup teatileriyle yürütülüyordu. Savaşın taraflardan birinin lehine dönmesiyle özellikle zor durumda olan devlet temsilcileri sulha meyletmeye başlıyordu. İlk iletişim seferde olan padişah / serdarların temsilcilerinin karşılıklı ordugâha gidip gelmesiyle sağlanırdı. Karşı tarafın durumunu tahkik için kullanılan casusların sözlü raporları da dikkate alınarak görüşmeler derinleştirilirdi ve iki taraf da karşılıklı elçilik heyetleri tayin ederlerdi (İskender Bey Münşî, 2019, s. 43, 110, 177-185). Taraflar arası yazışmaların suretleri, Name-i Hümayun defterlerinde kayıtlıdır (M.S. Kütükoğlu, 1994, s. 145-161).

Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin İstanbul'da ağırlanması adettendi. Bu çalışmada ise cülus tebriki için gelen Safevî elçisine İstanbul dışında, Edirne'de uygulanan teşrifat ile elçi ve heyeti için yapılan harcama kalemleri incelenmiştir. Elçi İran'dan gelmiş olsa dahi o tarihteki geliş amacına ve iki ülke arasındaki ilişkilerin durumuna göre gösterilen muamele ve verilen hediyelerde farklılık olmaktadır. Bunun en önemli örneklerinden biri, Ebu'l-Ma'sum Han'ın II. Mustafa'nın tahta cülusu münasebetiyle İran Şahı adına cülus tebrikine gelişinde yaşanmıştır. Zira Osmanlı'nın Batı cephesinde varoluş mücadelesi verdiği bir dönemde, İran'la ilişkiler hayati önem arz etmektedir.

Ağırlama hizmetleri ve tayinat ödeneğinin yanısıra iki sultanın karşılıklı hediyeleşmesi de yine devrin diplomasisinin bir parçasıydı. Muhatap devletle ilişkilerin muhtevasına ve Şah'tan gelen hediyelerin kıymeti derecesinde hatta daha pahalı hediyelerle mukabele edilirdi.

Bu bağlamda, II. Viyana kuşatmasının (1683) başarısız sonuçlanmasından itibaren Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile başlayan ve süren savaş hali doğuda Safevî Devleti ile olan diplomatik ilişkileri ne şekilde etkilemiştir? Osmanlı idaresi Avusturya cephesindeki kötü gidişatın bir sonucu olarak mı İran'dan gelen elçi Ebu'l-Ma'sum Han'ın ağırlandığında bu derece ihtimam göstermektedir, yoksa İran elçisine gösterilen dostane muame-

le zaten klasik Osmanlı diplomasi anlayışının bir sonucu mudur? Ebu'l-Ma'sum Han'ın elçiliğinin Osmanlı idaresi nazarındaki yerini anlamak adına, ondan kısa bir süre sonra, Basra meselesi nedeniyle gerilen ilişkileri düzeltmek üzere, Safevî Şahı adına gelen Rüstem Han'ın ağırlanması ve bu misafirliğin masrafları ile Ebu'l-Ma'sum Han'a yapılan harcamalar arasında ne gibi farklar vardır? Daha genel bir ifadeyle, İran'dan gelen elçilerin Osmanlı Devleti tarafından kabulü, ağırlanması ve yapılan harcamalar Safevî Devleti ile ilişkilerin gidişatına bağlı olarak farklılık gösteriyor muydu? Çalışmanın problematiği bu sorular üzerine inşa olunmuştur.

Bu çalışmada Ebu'l-Ma'sum Han'ın başkent dışında Edirne Sarayı'nda huzura kabul edilişi ele alınmaktadır. Zira II. Mustafa saltanatı boyunca sefer harici zamanlarda dahi Edirne'de uzun zamanlar geçiren padişahlardan biriydi (Sevinç, 2012). Edirne'de elçilik heyetinin misafirliği boyunca başkent İstanbul'da İran elçileri için geçerli olan teamüllerin uygulanıp uygulanmadığı tespit edilmiş; elçi ve maiyetinin yeme-içme, yolculuk ve ikametleri için hazırlanan yerlerin mefruşat giderlerinin; ilaveten elçiye ve heyetine sunulan ihsanlarla (yol harçlığı, hediye vb.) Şah'a gönderilecek hediyelerin, devlet hazinesine maliyeti ele alınmıştır.

Daha önce Osmanlı diplomasi tarihi üzerine yapılan araştırmalardan kısaca bahsedilecek olursa, genel olarak bunlarda iki devlet arasındaki askerî siyasî ilişkiler ve/veya barış antlaşmaları ele alınırken bazı araştırmacılar Osmanlı Devleti ile münasebetleri devam edegelen devletlerden gelen elçiler ve faaliyetleri konusuna yoğunlaşmaktadır. Bunlara ilaveten Osmanlı devletinin Avrupa'ya geçici veya kalıcı olarak ikamete elçi tayin etmeye başlamasından itibaren sefirlerin yazdığı sefaretnameler (Korkut, 2003, s. 491-511) ile yabancı devlet kralları yahut sultanlarıyla yapılan yazışmalarının suretlerinin kaydedildiği Name-i Hümayun Defterleri gibi birincil kaynakları ele alan bazı kitap, tez çalışması ve makale mevcuttur.

Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki “münasebetler” hakkında yapılan çalışmalar daha ziyade siyasi ve askerî meselelerle alakalıdır. Bunlar da belli bir yüzyıl savaş, barış yahut kişi özelinde kaleme alınan son derece kıymetli monografik çalışmalardır. 1721'de bir yıllığına sefir olarak İran'a gönderilen ve bir de sefaretname yazan Dürri Mehmed Efendi'ye kadar 16. ve 17. yüzyıllarda yürütülen elçilik hizmetleri ve elçilerin ağırlanması konusunda mevcut literatürden bazılarını zikretmek yerinde olacaktır. Bu minvalde ilk çalışma, Şerafettin Turan'ın (1964) “1560 Tarihinde Anadolu'da

Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri” adlı makalesidir. Bekir Kütükoğlu’nun (1994) da Şah Tahmasb’ın III. Murad’ın tahta çıkışı münasebetiyle gönderdiği elçi Tokmak Han’a dair bir makalesi bulunmaktadır. Yine 16. yüzyılda, Osmanlı Devleti’yle İran arasında yürütülen diplomasi Reyhan Şahin Allahverdi’nin (2019) kaleme aldığı “İsmiyle Yaşayanlar: Siyavuş Paşa ve Vakıfları” adlı eserde bir kısım olarak yer almaktadır. Özellikle ele aldığımız Şah Hüseyin döneminde İran’dan gelen elçilerin ağırlanması ve tayinatlarıyla ilgili müstakil bir yüksek lisans tezi de Nurten Sevinç (2012) tarafından hazırlanmıştır. İran’dan gelen Ebu’l-Ma’sum Han ve Rüstem Han’ın elçiliklerinin akabinde müteakabiliyet maksadıyla İran Şahı’na gönderilen Defter Emmini Mehmed’in Osmanlı coğrafyasından çıkıncaya kadarki tayinat ve yol masraflarıyla ilgili bir çalışma da Uğur Kurtaran (2019) tarafından kaleme alınmıştır. İran tarafında ise İskender Bey Münşi’nin (2019) yeniden yayımlanan “Tarih-i âlem-Ârâ-yı Abbâsî” adlı çağdaş eserinde 17. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan savaşlar ve her iki ülkenin diplomatik faaliyetlerini yürüten elçilerle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı diplomasisi alanında yapılan çalışmalarda özellikle elçilerin ağırlanması sırasında ve sonrasında devletin harcama kalemlerini gösteren kayıtların incelenmesi son derece önemlidir. Bu evraklara arasında en detaylı bilgi tayinat defterleriyle hazineden verilen tezkire ve temessüklerde bulunmaktadır. Devlet elçilik masrafları için ödemesi gereken parayı her zaman nakit olarak yapmıyor, tahsisat usulünü kullanıyordu (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri [BOA] Ali Emiri Sultan Mustafa II, [AE.SMST.II], 40/3914, 5 Receb 1108/28 Ocak 1697). Bu bakımdan tahsisatın yapıldığı kaynağın incelenmesi sırasında devletin ekonomik-mali yapısına dair bilgi toplama imkânı olduğu gibi bölgesel tarihe dair malzemedenden de yararlanılmaktadır. Bu kayıtların araştırılması sadece devletin masraflarını değil devrin fiyat (narh) politikalarını (Turan, 1964, s. 273-294) ile dönemler arasındaki fiyat değişimini (enflasyon) anlamak bakımından da dikkate değerdir.

Elçi masraflarının incelenmesinde merkez bürokrasiye ait evrakın yanında elçiye yapılan tahsisatların karşılandığı yerel idarenin (kadı sicilleri) kayıtları da son derece aydınlatıcı niteliktedir (Sak, 2009, s. 117-161). Bu tahsisatlar kadı aracılığıyla ilgili yerin mukataa ve vergi (nüzü, avarız vb.) kaynaklarından yapılmaktadır.

Bu çalışma ise İran elçisi sıfatıyla Osmanlı Devleti'nde bir süre ikamet eden Ebu'l-Ma'sum Han ve heyetinin Osmanlı Devleti sınırlarında bulunduğu süre içinde devletin içinde bulunduğu savaş koşullarının elçiye gösterilen misafirperverliği olumlu veya olumsuz etkileyip etkilemediğine; yine bu durumun elçi ve adamlarına verilen tayinat ve hediyelerin değerine yansıyor yansımadağı üzerine yoğunlaşmaktadır.

2. Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulü Uygulamaları ve Tayinat Usulü

Osmanlılar, devletin kuruluşundan itibaren gerek batıda Hıristiyan devletlerle gerek doğuda Müslüman beylikler ve devletlerle diplomatik ilişkiler kurmaya başlamışlardır. 14. ve 15. yüzyılda diplomasi karşılıklı elçiler ve mektuplar teatisiyle yürüdü. Osmanlı-Safevî ilişkilerinin başladığı 16. yüzyılın diplomasi usulü “hususî elçiler”in karşılıklı iki taraf arasında belli bir amaca yönelik olarak gelip gitmesine dayanan, “ad hoc” diplomasisidir. (Arı, 2004, s. 36-65). Bu usulde devletlerin hükümdarlarının değişiminde cülus tebriki, ittifaklar veya barış görüşmelerinin yürütülmesi gibi sebeplerle karşılıklı elçilerin gelip-gitmesi esastı (Uzunçarşılı, 1988, s. 268-272). Bu türden elçilere; müstakil meseleler için gidip geldikleri için “fevkalade elçiler” denilmektedir (M. S. Kütükoğlu, 1989, s. 199). Sultan III. Selim devrinde 1793 yılında elçilikte mütakabiliyet usulünün kabulüne kadar Osmanlı başka devletlerin başkentlerinde “mukim” elçiler bulundurmamıştır. Oysa ilk dönemlerden itibaren Venedik baylolarından başlamak üzere Avrupalı devletler İstanbul'da mukim elçiler bulundurmaya gayret etmişlerdir (Topaktaş, 2015, s. 33; Düzbakar, 2009, s. 186).

Osmanlı Devleti'nin Müslüman çağdaşı devletlerle olan diplomatik ilişkileri de yine batılı devletlerle olduğu gibi karşılıklı “hususî elçiler” vasıtasıyla; mektup ve hediye teatisiyle yürütülürdü. Bunlar içinde Şîî İran ile daima düşmanca ve savaş halinde bir ilişki mevcuttu. Buna karşın Sünnî Hindistan sultanlıkları ve Fas Sultanlıkları ile, onların Osmanlı padişahı (halife) tarafından “himaye” edilmesi tarzında bir münasebet söz konusuydu (Uzunçarşılı, 1988, s. 268-272).

Osmanlı tarafının Safevîlerle ilk temasları Şah İsmail tarafından Tebriz merkezli olarak devletini kurmasına kadar uzanmaktadır. 16. yüzyılın hemen başında Osmanlı'nın doğusunda ortaya çıkan İran'daki Şîî Safevî

Devleti'yle Osmanlı Devleti'nin yakın coğrafyalarda bulunmaları sebebiyle aralarındaki savaşlar kaçınılmaz bir durumdu. Bu devletin doğuşu Osmanlı Sultanı II. Bayezid saltanatına denk gelmektedir. İlk Safevî elçisinin Şah İsmail tarafından 1501 yılında (Unat, 2008, s. 243) Osmanlı Devleti'ne gönderildiği kabul edilmektedir. Osmanlı tarafından ise Şah İsmail Tebriz'de şahlığını ilan ettiğinde, Sultan II. Bayezid, 1505 kışında ona elçiler göndererek tebrik etmişti (Gündüz, 2005, s. 452; Gündüz, 2015, s. 82). 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı öncesinde, savaşta ve sonrasında Sultan Selim ile Şah İsmail arasında karşılıklı mektupların taşınması için de yine karşılıklı elçiler gelip gitmişti (Gündüz, 2015, s. 123-128; Unat, 2008, s. 243). A. Yaşar Ocak'a göre (2002, s. 503) Osmanlı-Safevî münasebetleri, hanedanlar özelinde Safevî Devleti'nin 1501'de fiilen kuruluşundan daha eskiye gitmekle beraber 1501'den sonra "devletlerarası" siyasi ilişkiler boyutunda devam eden "bir çatışmalar tarihidir".

İran savaşları; Sultan I. Selim ve ondan sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Safevî hanedanının fiilen 1722 resmen 1736 yılındaki (Gündüz, 2005, s. 455) yıkılışına kadar aralıklarla devam etti. Dolayısıyla iki buçuk asır boyunca gerek cülus tebriki ve mektup teatisi gerekse barış müzakereleri münasebetiyle karşılıklı heyetler gönderildi. Bu elçilerin gelişi, konaklaması ve geri dönüşü esnasında uygulanan protokol ve elçinin masraflarının karşılanması belli kaideler çerçevesinde olurdu.

Elçi ve heyeti doğu sınırından Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren karşılanır ve Osmanlı yol sistemi dâhilinde mihmandarlar eşliğinde yolculuk ettirilirdi. Mihmandarın görevi, maiyetinde oldukları kişilerin Osmanlı topraklarına ayak bastıkları andan itibaren başlayıp ülke sınırlarını terk etmelerine kadar olan süreyle sınırlıdır (Can, 2019, s. 270-271). Elçiler; İstanbul'a, bazen de sultan seferde yahut kışlakta ise ilgili şehre götürülürdü (BOA, AE.SMST.II, 102/11060). Alman/Avusturya elçisi Busbecq Osmanlı-İran savaşları esnasında Amasya'da kışlakta bulunan Sultan Süleyman'la görüşebilmek için 1555'de Amasya'ya gitmek zorunda kalmıştır (Busbecq, 2014). Mihmandarlık uygulaması Safevîlerde de mevcut olup 1612'de İran'a gelen Özbek Hanı Muhammed Veli Han'ın mihmandarlık görevi, şahın Eşikağası Baş Şamlu Ali Kulu Han'a verilmişti (İskender Bey Münşî, 2019, s. 603).

Bu yolculuklar sırasında da yine elçinin ve yanındaki maiyetinin hatta ona eşlik eden Osmanlı memurlarının masrafları "tayinat" uygulaması (To-

paktaş, 2015, 31-49) dâhilinde devlet tarafından karşılanırdı. Bu maliyetin karşılanması, çoğunlukla elçinin geçeceği güzergâhtaki halkın vergilerinin masraflara tahsisi şeklinde olurdu. Bazen de onlara yollarda eşlik eden mihmandara önceden verilen bir para ile rayiç fiyat üzerinden mal ve hizmet satın alınması usulü takip edilirdi. İlgili güzergâhın yöneticilerine gönderilen emirlerle bu sistemin aksaması önlenmeye çalışılmaktaydı (Kütükoğlu M.S., 1989, s. 199-201).

Tayinat sistemi Osmanlı diplomasisinde başlangıçtan itibaren zamanla yerleşmiş bir kural olmakla birlikte ilk defa 1589 yılında Floransa adına İstanbul'a gelen Dük Kozma dö Medici'nin elçisine hazineden tayinat ödendiği kabul edilmektedir (Uzunçarşılı, 1988, s. 276). Avrupalı devletler de bu kaideye uymak ve mütekalibiyet esasına göre Osmanlı elçilerine tayinat ödemek zorunda kalmışlardır. Aslında Avrupalı devletlerin birbirleriyle ilişkilerinde böyle bir uygulama olmayıp erken Osmanlı asırlarında Doğulu/Müslüman devletlere ait bir teşrifattı ki, elçilerin, sultanın misafiri kabul edilmesinin bir sonucudur (Topaktaş, 2015, s. 34; Topaktaş, 2021, s. 3). Aynı zamanda bu sayede elçilerin ülke içindeki faaliyetleri kontrol altında tutulmuş olurken elçinin başına buyruk hareket etmesi engelleniyor ve devletin gözetimi altında bulunuyordu (Düzbakar, 2009, s. 185).

Avrupalı elçiler Edirne üzerinden İstanbul'a gelirken doğudan gelen elçiler Anadolu tarafından şehre girerlerdi. Bu minvalde İran elçileri unvanlarına uygun bir heyet tarafından Kartal ve Bostancı Köprüsü'nde karşılanarak Üsküdar'a getirilirlerdi. Burada bir gün dinlendirilirler; bu sırada kendileri için matbah-ı amire tarafından organize edilen yemeklik yerine –özellikle Fenerbahçe bölgesine- götürülüp ağırlandırlardı. İranlı elçilerin rütbesine uygun merasim ve teşrifata büyük önem verilirdi. Sonra Kaptan Paşa veya Bostancıbaşı idaresindeki gemi ve kayıklarla top atışları eşliğinde İstanbul [Avrupa] yakasına geçirilirdi (Kütükoğlu M.S., 1989, s. 212-214; Gerlach, 2010, s. 334-335). Eğer elçi İstanbul'da ağırlandırmayacaksa bu defa da konaklayacağı şehre kadar ikinci bir masraf daha yapıldığından devletin harcamaları katlanırdı.

Elçiler getirildikleri şehirde kendileri için kiralanıp hazırlanan saray, konak ve evlerde ağırlandırlardı. Elçi gelmeden evvel buralar temizlenir ve tefriş edilirdi. Yine buraların kiralaları, bakımı ve güvenliği devlet tarafından sağlanırdı (Kütükoğlu M.S., 1989, s. 203-211). Mesela 1698 yılında Edirne'ye Sultan II. Mustafa'nın yanına gelen Safevî elçisi Rüstem Han,

henüz gelmeden Edirne'deki Ahmed Paşa Sarayı'nın temizletilmesi maksadıyla tutulan "ırgad"lara hazineden 30 kuruş (480 akçe) ödeme yapılmıştı (BOA, AE.SMST.II., 32/3188. Evâil-i Zilhicce 1109 / 10 Haziran 1698). Genel uygulamada İslam ülkelerinden gelen elçiler Üsküdar'dan İstanbul yakasına geçirilirler ve burada genellikle Acemi oğlanlar kışlası ve At Meydanı civarında kendileri için hazırlanan konaklarda ikamet ederlerdi. Elçi ve heyetinin güvenliğini yine devlet sağlardı; elçinin kapısında "yasakçı" adı verilen yeniçeriler nöbet tutarlardı (And, 1970, s. 21). İran'a giden Osmanlı elçileri de yine aynı şekilde hazırlanmış devlet adamlarına ait evlerde misafir edilirdi (İskender Bey Münşi, 2019, s. 628).

Elçi ister İstanbul'da isterse başka şehirde ağırlansın, İran'dan gelenlere özellikle de "han unvanı" taşıyanların teşrifatına çok dikkat edilirdi. Yine bu bakımdan geliş ve gidişlerdeki alayların debdebesi ve tayinat ile harçlıkları elçinin İranlı ya da Avrupalı olmasına göre artar veya azalırdı. İran elçilik heyetinin karşılanması hususunda en gösterişli olanlardan birisi 1576 yılında İran Şahı Tahmasb'ın elçisi olan Revan ve Nahçıvan Hâkimi Tokmak Han'ın hediyelerle Sultan Murad'ın tahta çıkışını tebrik ve babası için baş sağlığı dilemek maksadıyla gönderildiği zaman yaşanmıştı (Selaniki, 1999, s. 112; B. Kütükoğlu, 1994, s. 376).

Elçiler; sultanla görüşmeden evvel sadrazam tarafından kabul edilir; şereflerine ziyafet verilirdi. Karşılıklı hediye takdim edilmesi de Osmanlı teşrifatının gereklerindendir. İran elçilerinin Avrupalılara göre üstünlüğü burada da görülürdü. Paşakapısı'na gelen elçi attan iner inmez çavuşlar kâtibi ve emini koluna girerlerdi. Çavuşbaşı, tezkireci, mektupçu, kapıcılar kethüdası ve selam ağası önde olduğu halde avludan arz odasına kadar yürürler; elçiyi önce misafir odasına sonra arz odasına götürürlerdi. Buradaki oturma düzeni de İran elçilerine özeldir. Şahın elçisi sadrazamın yanına, maiyeti elçinin alt yanına oturtulmasına rağmen, Avrupalı elçinin sandalyesi sadrazamın karşısına konurdu (Kütükoğlu M.S., 1989, s. 216-220).

Elçi sultanın huzuruna İstanbul'da çıkarılacaksa İstanbul'a gelişinden iki-üç gün sonra teşrifat gereği alaylarla saraya getirilirdi. Elçinin Sultan'a sunacağı hediyelerin defteri hazırlanırdı. Bu geliş özellikle ulufe divanının olduğu güne rast getirilirdi. Eğer denk getirilememişse "galebe divanı" tertip edilirdi. Elçi saraya getirilmeden önce Müslüman ise Ayasofya Cami'nde sabah namazının kılınmasının ardından III. Ahmed Çeşmesi yakınlarında atı üzerinde sadrazamın gelişi içi bekletilir; sadrazam gelince de

elçi onu selamlar birlikte saraya giderlerdi (M. S. Kütükoğlu, 1989, s. 221-222). Bunların dışında padişah ve sadrazamın elçi kabullerinde gayrimüslim devletlerin elçileriyle aynı teşrifat kaideleri uygulanırdı (Uzunçarşılı, 1988, s. 301).

İran elçilik heyetleri oldukça kalabalık olurdu. Mesela 1740 yılında elçilik göreviyle İstanbul'a gelen Hacı Kulu Han'ın maiyeti 4000 kişiydi (Sevinç, 2012, s. 140-141). Bununla beraber mali açıdan bakıldığında bu kadar kalabalık bir heyete bütün teşrifat kurallarının tam olarak gerçekleştirilmesi, yedirilip içirilmesi, yol masrafları ve hediye verilmesi devlet için büyük bir külfet oluştururdu. Yine de Osmanlı, İran elçilerinin İstanbul yahut sultanın bulunduğu şehre girişinden itibaren, karşılama, konaklatma, ziyafet sofralarında ağırlama ve huzura kabul merasimlerini bir güç gösterisi olarak takdim ederdi (Şahin Allahverdi, 2019, s. 63-64).

Osmanlı Devleti özellikle İran ve diğer Müslüman devletlerin elçilerinin karşılanması, ağırlanması, teşrifat ile verilen tayinat ve hediyeler konusunda Avrupalı devletlerinin elçilerine nazaran daha özenli davranmaktadır. Özellikle Osmanlı'nın Batı'ya karşı üstünlüğünü koruduğu yüzyıllarda Avrupalı elçilerin yıllarca padişahın huzuruna çıkamadığı; elçi hanında kaldıkları süre boyunca kendilerine ülkeleri tarafından verilen para ve eşyayı tükettikleri, zor durumda kaldıklarına dair örnekler az değildi (Şahin Allahverdi, 2019, s. 57-70). Bununla beraber devletin ihtişamının azalmaya başladığı 1683 sonrasında incelediğimiz II. Mustafa döneminde, savaş halinde olunmayan İran elçilerine çok daha dostane davranıldığı kanaati hasıl olmuştur. Osmanlı yönetiminin bu tavrı Avrupa cephesinde işler yolunda gitmediği halde içinde bulunduğu zaafiyeti dosta-düşmana belli etmeme çabası olarak yorumlanabilir.

Fevkalade elçilerin tayinatlarının elçinin Osmanlı topraklarında kaldığı süreyi kapsamaması esastı. Ancak padişahın huzuruna çıkabilmesi için beklediği süreye göre uzayabiliyordu. Böyle durumlarda ek tayinat defteri hazırlanıyordu (BOA Cevdet Hariciye [C.HR], 134/6698, 6 Cemaziyelevvel 1108 / 1 Aralık 1696). Bu da devletin mali yükünün katbekat artması anlamına geliyordu. Devlet sadece elçi ve heyetinin masraflarını karşılamakla kalmaz; mihmandar gibi maiyetlerine dahil edilen vazifelilere de ayrıca tayinat öderdi. Mesela 1151/1738-1739 yılında İstanbul'a gönderilen İran elçisi Mehmed Rüstem Han ve Nazır Ali Han'ın mihmandarlığına tayin edilen ağalardan biri Dergah-ı Âli kapıcıbaşlarından Ebubekir Ağa, diğeri

Bağdad Valisi Ahmed Paşa'nın ağalarından Süleyman Ağa ve Vezir Kaymakam Paşa'nın ağalarından biriydi. Bunların tayinatı toplam 22.712 akcedir (BOA Bab-1 Defteri Baş Muhasebe Kalemî Matbah-ı Amire Eminliği [D.BŞM.MTE]. 11059. 1 Cemaziyelahir 1151 / 16 Eylül 1738).

Tayinat sisteminin dezavantajları sadece Osmanlı yönetimine getirdiği mali yük olmayıp muhatap devletleri de zorluyordu. Avrupalı devletler kendi aralarında ülkelerine gelen elçinin masraflarını karşılamadıkları halde Osmanlı elçilerine aynı teşrifat kurallarıyla mukabele etmek zorundaydılar. Bu da elçilerin sık sık şikâyetçi oldukları bir durumdu. Çünkü her gelişlerinde özellikle padişaha ulaşımaya kadar devlet kademelerinde olan idarecilere pahada ağır hediyeler vermek zorunda kalıyorlardı (Teply vd., 1969, s. 249; Gerlach, 2010, s. 218).

Tayinat usulü İran diplomasisinin de bir parçasıydı. 1612 senesinde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki savaş halinin sona erdirilmesi amacıyla elçiler teatisi yapıldığı sırada İran'dan İstanbul'a elçi tayin edilen Kadı Han'ın yolculuk masrafları olan 1000 tümen halis altın şahın hazinesinden karşılanmıştı (İskender Bey Münşî, 2019, s. 629).

3. Ebu'l-Ma'sum Han'ın Elçiliği ve Ağırlanması (1696-1697)

17. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti batı cephesinde savaşta iken, İran şahı Hüseyin bin Süleyman Şah tarafından İran'dan iki defa elçi gönderilmişti. Birincisi II. Mustafa'nın (1695-1703) tahta geçişini münasebetiyle cülus tebriki için gönderilen (1008 / 1696-1697), eski Horasan Hâkimi Ebu'l-Ma'sum Han'dır. Diğer İran elçisi ise Basra'nın anahtarlarını Sultan'a takdim eden Rüstem Han'dır. Osmanlı Devleti'nin Batı cephesinde savaşta olduğu bir ortamda bir ayaklanmayla önce Manî Aşireti'nin ardından Huveyze Hakimi Ferecullah'ın eline geçen Basra, İran Şahı tarafından alınarak anahtarları İstanbul'a gönderilmişti. Her iki elçi de seferde olan sultanın yanına Edirne'ye götürülüp orada ağırlanmıştı (Uzunçarşılı, 1988, s. 250; bkz. Sevinç, 2012; Kurtaran, 2019, s. 320-321).

Dönemin bürokratlarından ve göz tanığı Teşrifâtî-zâde Mehmed'den aktaran Mercan'a göre (1996, s. 109) elçi Ebu'l-Ma'sum Han, Muharrem ayında (Ağustos 1696) İstanbul'a ulaştı. O zamanın teşrifat usullerince devlet erkânı tarafından karşılandı. Ardından yeme-içme ve konaklama ihtiyaçları verilip birkaç gün dinlenmesi için kendisine ayrılan konağa yerleştiril-

di. Savaş sebebiyle Sultan ve devlet erkânı Edirne’de bulunduğundan elçi Edirne’ye davet olundu.

11 Ağustos tarihli ve elçiye sadeyağ yağ ve diğer gıdaları için 62.800 akçelik bir masraf yapıldığına dair defter, Teşrifâtî-zâde Mehmed’in elçinin Ağustos ayında İstanbul’a vardığına dair kaydını doğrulamaktadır (Sevinç, 2012, s. 29). Bu durumda İran heyeti Ağustos ayından Kasım sonuna kadar İstanbul’da kalmışlardır. Buna rağmen İstanbul’daki ikametlerinde ödenen tayinatlarını bütün olarak gösteren deftere henüz ulaşamadı. Bilindiği gibi cülus tebriki için Osmanlı ülkesine gelen elçilere geldiği günden ayrıldığı güne kadar ikamet ettikleri süre için tayinat ödenirdi (Topaktaş, 2015, s. 36).

Elçi ve maiyetindekiler İstanbul’dan Edirne’ye davet edildikten sonra yol boyunca tüketimleri için dokuz günlük tayinat ödenmiştir. Kendilerinin ve hayvanlarının bütün yeme-içme ve kışın ilk günleri olduğundan ısınma ihtiyaçlarına toplam 410.602 akçelik tayinat hesaplanmıştır (BOA D.BŞM. MTE, 10694. 25 Cemaziyelahir 1108/21 Kasım 1696). Bir kayıтта bu yolculuğun kış şartlarında bir gün konak olmak üzere 11 günde kat edileceğinden (BOA C.HR. 5/522) bahsedilse de yol masrafları dokuz gün olarak hesaplanıp ödenmiştir. İranlıların Edirne’ye varışıyla ilgili olarak ise resmî belgeler ve dönemin tarihçilerinin verdiği tarihler birbirinden farklıdır. Çağdaş tarihçiler (Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa’dan aktaran Topal, 2001, s. 244; Teşrifâtî-zâde Mehmed’den aktaran Mercan, 1996, s. 110) heyetin 12 Aralık günü Edirne’ye ulaştığını naklediyorlarsa da deftere göre Edirne’deki tayinatın başlangıç tarihi 1 Aralık’tır (BOA C.HR. 134/6698).

Edirne’ye yaklaşan ve Hafza menziline gelen elçi; Yeniçeri ocağından bir çorbacı ve neferleriyle, üç-dört divan çavuşu refakatinde çavuşbaşı ağa, sipah ve silahdaran ağaları üzerlerinde selimî ve erkân kürkleri ve Divan-ı Hümayun bisâtıyla; bütün sipah çavuşları ve silahdaran mücevvezeleriyle karşılamaya gönderildiler. Çavuşbaşı İbrahim Ağa beraberinde padişahın elçiye gönderdiği bir at ve ikramları getirmişti. Elçi Ebu’l-Ma’sum Han alay ile getirilip Selimiye Cami yakınlarında kendisi için hazırlanan eski defterdar Ahmed Paşa sarayına kondu. Adet olduğu üzere elçi gelmeden önce şehrin önemli konak/saraylarından biri bedeli hazineден ödenmek üzere döşenirdi ki buna tefriş denilirdi. Aynı şekilde heyetin o günkü yiyecek (mekulat) ve içecekleri (meşrubat) de gönderilirdi.

Gelişinden itibaren birkaç gün burada dinlendikten sonra 16 Aralık günü¹ çavuşbaşı gönderilerek elçi bir gün sonra şerefine verilecek ziyafete davet edildi. Elçiyi almak üzere yine çavuşbaşıyla bir at gönderildi. Çorbacı üst kürkü ve sorgucuyla, neferleri önde üsküfleriyle, çavuşbaşı selimî ve erkân kürküyle ve Divan-ı Hümayûn bisâtıyla donanmış olduğu halde elçi alayla saraya getirildi. Veziriazamın kapıcılar kethüdası ve selam çavuşu elçinin koltuklarına girip atından indirdiler. Veziriazamın tezkirecisi sahn merdiveninde elçiyi karşılayarak önüne düşüp divanhanede saf tutmuş halde bekleyen ağaları selamlayarak arz odasının önüne geldiler. Heyet burada bekleyen reisülküttab ve kethüda tarafından karşılandılar. Onlar elçinin önünde yürüyerek arz odasında bekleyen birun ağalarını selamlayarak, merdivene vardılar. Orada bulunan Enderun ve Birun ağalarını selamladıktan sonra ziyafet verilen büyük odaya geldiler. Elçi, sadrazamı selamladığında sadrazam ayağa kalkarak elçiye doğru birkaç adım attıktan sonra İran şahının mutemed-i saltanatının (başvezir) yazdığı mektubu sadrazama sundu. O da mektubu reisülküttaba teslim etti ve kendilerine ayrılan yerlerine oturdular.

Odanın sağ tarafında 15 adet kapıcıbaşı solunda ise 30-40 Enderun ağası saf tutmuş halde hizmetteler. Elçi ile tahvildarı meclise alınıp heyetin geri kalanına altı-yedi yerde sofralar kuruldu. Ziyafetten sonra aynı atlarla elçilik heyeti konaklarına gönderildiler. Teşrifâtî-zâde Mehmed, sadrazam ve devlet erkânının, şahın elçisine cülus tebrikine gelen diğer elçilerden daha fazla yakınlık gösterdiklerini ikram, izzet ve saygıda son derece cömert davrandıklarını nakletmektedir (Mercan, 1996, s. 112-113).

Yine müellife göre (1996, s. 114-115) elçilik heyetinin nehrin kenarında kurulan otağa davet edilmeleri 21 Aralık günü toplanan divan zamanına denk getirilmiştir. Kubbe vezirleri, kazaskerler, defterdarlar, nişancı ve diğer divan kâtipleri yerli yerinde toplanmıştı. Sadrazam Mehmed Paşa elçiyi davet için İstabl-ı Amire'den atlarla beraber çavuşbaşıyı gönderdi. Çavuşbaşı divan teşrifatına göre ve diğer çavuşlar mücevvezeleriyle elçinin konağına varıp gönderilen atlarla elçiyi ve heyetini getirdiler. Elçi atından inince heyetin sağında çavuşbaşı, solunda şahın namesini başı üzerinde taşıyan kapıcılar kethüdası olduğu halde dergâh-ı âli yeniçerilerini

¹ Silâhdâr'a göre ziyafete davet tarihi 23 Cemaziyelevvel 1108 /18 Aralık 1696'dir (Nusretnâme'den aktaran Topal, 2001, s. 244).

selamlayarak geldiler. Adet üzere hazırlanan çorbayı içtikten sonra ağanın mihmandarlığında divanhaneye girildi. Vezirler ile ayan-ı devlet ve erkân-ı saltanat ayağa kalktı. Sadrazam elçiye hürmeten kaymakam Vezir Hasan Paşa'nın alt yanına oturdu. Elçi gelmeden önce şahın hediyeleri önden gönderilmişti. Hediyeler Teşrifâti Efendi tarafından deftere kaydedildikten sonra "pişkeşçi" aracılığıyla Babüssaade önünde sergilenmeye başlanmıştı.

Matbah-ı amire'den yemek geldiğinde, elçinin maiyetindekilere ayrı sofalar kuruldu. Teşrifâti-zâde Mehmed'den aktaran Mercan'a göre (1996, s. 116) göre elçilik heyeti, elçi dahil 92 kişiydi. Yemekten sonra çavuşbaşı ve kapı kethüdası elçiyi divanhaneden kaldırdı ve hazine önünde elçinin maiyetindeki herkese hilat ihsan edildi. Yeniçeri ağası, Vezir Mahmud Paşa ve kazaskerler arza girme görevlerini tamamladıktan sonra divandan ayrıldılar. Bundan sonra veziriazam, vezirler, çavuşbaşı, kapı kethüdası, elçinin de bulunduğu kapıcıbaşının sofrasına geldiler. Elçiyle beraber tahvildarı ve müftüsü vezirlere katılarak padişahın huzuruna çıktılar. Elçi, şahın gönderdiği nameyi en alttaki vezire uzattı; o da üst tarafında olan vezire vererek, mektup elden ele veziriazama kadar ulaştırıldı. Veziriazam da mektubu (bkz. BOA [Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defteri] A.DVNS. NMH.d, 5, s. 232-238) tahtın kenarına koydu. Padişah elçiden şahın halini hatırını sorduktan sonra elçi huzurdan ayrıldı. Sadrazam da törenden ayrılarak konağına döndü.

Elçilerin devlet adamları tarafından davet edilmesi âdeti gereğince; Rikab-ı Hümayun kaymakamı Vezir Hasan Paşa elçi şerefine bir akşam ziyafet verip kendisine bir de at hediye etti. Elçi de bulunduğu konum itibariyle sadrazamın da izniyle sadece ağaları, kaldığı konağa davet edip onları ağırlayarak mukabelede bulundu. Sadrazam ve Şeyhülislam dahi elçiyi birkaç defa davet edip ikramlarda bulunmuşlardı. Yine aynı müellif; şimdiye kadar İran şahlarından gelen elçilere bu merteye izzet ve ikram olunmadığını hatta bundan sonra gelenlere de bu derecede ihtimam gösterilemeyeceğini nakletmektedir (1996, s. 117-118). Aynı âdet İran tarafında da çeşitli zamanlarda, İran Şahı'na gönderilen Osmanlı Sultanı'nın elçilerine karşı tatbik edilirdi. 1051 / 1641-1642 senesinde Sultan İbrahim, "hatırlarını ve muhabbetlerini tazelemek" maksadıyla Kabil Ağa'yı elçi sıfatıyla Şah I. Safi'ye gönderdiğinde elçi şahın huzuruna çıkıp sultanın mektubunu sunduktan sonra İran devlet erkânı ve emirleri tarafından misafir edilmişti.

Başta Divan Veziri Mirza Taki olmak üzere sıra sıra büyük ziyafetlerle ağırlandı. Sonrasında yine Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi elçiye ve sultanın mektubuna mukabele etmek için Maksud Sultan Hulefa elçilik vazifesiyle Kabil Ağa ile İstanbul'a gönderilmişti (İskender Bey Münşî, 2019, s. 210).

Teşrifâtî-zâde Mehmed Efendi (Mercan, 1996, s. 119-120) göz tanığı olması nedeniyle törenleri canlı bir şekilde tasvir etmektedir. Edirne'de kendilerine hayli izzet ve ikram gösterilen elçi Ebu'l-Ma'sum Han İran'a dönmek için padişahın iznini isteyip veda etmek ve padişahın cevabi mektubunu almak amacıyla 22 Aralık günü Veziriazam Mehmed Paşa tarafından huzura davet edildi. Bölük ağalarının toplantıdan bir gün evvel selîmî ve erkân kürkleriyle sultanın sarayında hazır bulunmaları istendi. 23 Aralık günü Saraçhane başında olan kasrın kapısında Siniciler kasrı yanında bulunan Haseki ağa odası hizasında hassa bostancıları, nimtane ve tüfekleriyle iki geçeli dizilmiş bekliyorlardı. Siniciler kasrının karşısında üç adet "mülukâne" oba kurulmuştu. Buradaki taş köprü'nün diğer başında 200-300 kadar hassa baltacıları toplanmıştı. Demir kapının iç tarafında, Babüssaade ağaları, selîmî ve erkân feraceleriyle beklerken kapının sağında dergâh-ı âli kapıcıları, solunda rikab-ı hümayun solakları ve hassa peykleri elbiseleriyle mertebelerine göre dizilmişlerdi. Dış kapının sol tarafında olan sofada mirahur-ı evvel ve mirahur-ı sâni ağalarla diğer dergâh-ı âli kapıcı-başlılar hazırdu. Veziriazam Mehmed Paşa alayla tören mahaline varınca, atından inip huzura doğru yürüdü. Çavuşbaşı erkân kürküyle 29 kişiden oluşan divan çavuşları ise mücevvezeleriyle elçinin getirilmesine memur edilmişlerdi. Elçinin sarayına giderek daha önce getirildiği kaide üzere çavuşbaşıyla Saraçhane Köprüsü'nden geçerek köprü'nün yanında olan kasrın kapısından girip Siniciler kasrı hizasında atlarından indiler. Elçi donatılmış (mefruş) büyük odaya alınıp tazimhanede oturtuldu.

Başka bir ayrıntı ise Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa tarafından vurgulanmaktadır (Topal, 2001, s. 255-256). Darüssaade ağası "erkân kürk", hazinedar ağası kallavi giyinmiş halde, önden veziriazam daha sonra elçi ve maiyeti Saraçhane Köşkü kapısından Hasbahçe'ye girdiler. Sultan Mustafa kasa geldiğinde sırtında "sarı serâsere dikili semmûr kapanitse" ve başın-

² Silahdar, bu tarihi 23 Cemaziülahir/17 Ocak Perşembe günü olarak yazmaktadır (Nusretname'den aktaran Topal, 2001, s. 255-256).

da “küçük destâr” üzerine Hind sorgucu sokunmuş olduğu halde tahtına oturdu.

Yine Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa’dan aktaran Topal’a göre (2001, s. 254-255) Sadrazam sefer dönüşünde 28 Aralık 1696 günü Edirne’ye gelip huzura çıkmış; ardından padişahın otağı Tunca nehri kenarına kurulmuştu. Padişah eğlence maksadıyla Acemlerin oynadığı çevgan (cirit) oyununu görmek isteyince elçinin heyetindeki Acemlerden 30 kişi otağın bulunduğu yere getirildi. Bu esnada devletin azameti ve kudreti heyete gösterilmek maksadıyla rikap ağaları, solaklar, peykler ve devlet erkanına, mücevherlerle süslü 40 adet atla geçit yaptırıldı. Sultan kendisi için kurulan tahta oturup Tablhane ile iç halkı, harem ağaları ve paşalarla oynanan ciridi ve güreşleri seyretti. Sıra çevgan oyununa geldiğinde bizzat padişah oynamak istediysen de başarılı olmadı. Topu yerden çevganla kaldıramadığı için meydanın karlı oluşunu bahane ederek bir hayli mahcup oldu.

Teşrifâtî-zâde Mehmed ise güreş ve çevgandan hiç bahsetmemekle birlikte İstabl-ı amire’deki murassa ve mücevher rahatlı 50 adet atın meydana getirilerek altın, elmas murassa ve mücevher kalkanlı ve sair bisâtlarıyla süslenmiş oldukları halde elçinin önünden geçirildiğini doğrulamaktadır. Aynı şekilde Nusretname’de (Topal, 2001) bahsedilen geçit töreni de ayrıntılarıyla verilmektedir. Teşrifâtî-zâde Mehmed’den aktaran Mercan (1996),

Arpa emini mücevveze ve üst kürküyle; ahur kethüdası mücevvezeyle; mirahur-ı evvel Ahmed Ağa selîmî ve erkân kürküyle 200 nefer ahur hüddamı tören meydanına çıktılar. Mirahûr-ı evvel ve sâni ile kapıcılar kethüdâsı, çavuşbaşı, ser-bostancıyân-ı hassa toplandığı yerde elçinin heyetindeki 92 adamına kapıcılar kethüdâsı tarafından hilat giydirildi. Önce sadece elçi ve iki adamının huzura çıkmasına müsaade olundu. Sağ taraflarında mirahur-ı evvel Ahmed Ağa ve solda Çavuşbaşı İbrahim Ağa, önlerinde sipah ve silahdar ağaları, kapıcı-başı ağalar ve rikab-ı hümayun ağaları olduğu düzende Hasoda’ya varıldı demektedir (s. 121).

Has Oda Köşkü’nün içiyle arzhanenin oturak yerleri değerli kumaş ve mücevherlerle döşenmişti. Sultanın yeri ise “kaba minder ve semmûr ma’kat ile” döşenip kubbeye çiçek şeklindeki “şebîke” elmaslar, onların altına altından çekilmiş top tellerle iri inciler ve kapı kenarına zümrütler asılmıştı. Köşkün dışına ise şadırvanın karşısında üç adet taht döşenmiş, ortadaki

tahtın önüne elmas, yakut, lâl ve zeberced ile süslenmiş altın bir taht; onun sağına ve soluna da abanozdan birer taht kurularak, hepsinin üzeri kıymetli yastık ve minderlerle donatılmıştı. Minderlerin arasına ve her birinin köşesine mücevher sorguçlu birer “destâr-ı hâs pirâste” konulmuştu. Altından olan tahtın üstüne ceviz büyüklüğünde ve kırk-elli adedi bir arada dizilmiş dört top elmas, yakut, lâl ve altın zincirler asılmıştı. Hazîne-i Amire’de muhafaza edilen Mekke-i Mükerreme’den gelen Kâbe kapısı, kasrın dış kapısının sağ tarafında bulunan çeşme üzerine asılmıştı. Kasrın içi ve dışı son derece gösterişli bir şekilde değerli eşya ve mücevherlerle donatılmıştı. Valide Sultan da meclise geldiğinde Has Odalı 40 kişiyi “murassâ” kuşak ve hançerler kuşandırdı. Yine Harem Ağaları da değerli kumaşlardan mamul elbiseleriyle hazır bulunuyorlardı.

Elçi bir saat kadar veziriazamla birlikte oturup kahve ve şerbet içtikten sonra, ihsan edilen hilatlar veziriazam, elçi ve maiyetindekilere giydirilmişti. Elçiyle beraber; sadece kethüdâsı, defterdârı ve hâcesi Mahmûd Efendi’nin huzura girmesine izin verilmişti. Huzura geldiklerinde Sultan elçiye: *Sa'âdetlü şâh hazretlerine benden selâm eyle gönderdiği nâme ve hediyesi gelüp, makbulü hümâyûnum olmuştur. Sen dahi risâlet tarîkıyla ara yerde bulunup güzel hizmet etdüğünden ber-hûrdâr olasın* deyip, nemesini kendi eliyle teslim etmişti (Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa’dan aktaran Topal, 2001, s. 243; Raşid & Çelebizâde, 2013, s. 533-534; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995, s. 604). Teşrifâtî-zâde Mehmed ise mektubun Darüssaade ağasına verildiğini ağanın mektubu öptükten sonra Veziriazam Muhammed Paşa’ya; o da öptükten sonra mektubu elçiye verdiğini kaydetmektedir (1996, s. 122; bkz. BOA A.DVNS. NMH.d. 5, s. 238-251; Topal, s. 244-247).

Elçi Ebu'l-Ma'sum Han, şahın gönderdiği iki adet murassâ' altın kılıç, büyük bir altın tas, bir dişi fil, 45 adet Acem develerinden oluşan hediyeleri ve cülûs tebrik mektubunu sultana takdim etme işini tamamladı. Ertesi gün ise kendi adına 15 deve, 4 yorga (rahvan) bargir, bir miktar akmişe, harir ve zer-baft cinsinden kumaşlar, hulviyyât (şekerleme) ve şekerli sultana ilettiler (Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa’dan aktaran Topal, 2001, s. 243; Raşid & Çelebizâde, 2013, s. 604; Hammer, 1992, s. 248-249).

Osmanlı diplomasi kuralları gereği elçiye ve muteber adamlarına hilatlar giydirildi. Ayrıca sonradan elçinin yedi-sekiz adamı daha içeriye davet

edilerek huzura alınmışlardı. Dışarı çıkıldığında elçi; name-i hümayunu kethüdasına verdi. Sultan ayrıca Acem şahına hediye olarak bir adet de at ihsan etti (Teşrifâtî-zâde Mehmed'den aktaran Mercan, 1996, s. 122). Elçi, kethüdası aracılığıyla bir bargiri Sultan II. Mustafa'ya hediye ettiğinde Sultan da elçi ve dört adamına bir kabza altın ve hilatler ihsan etti. Son olarak elçi ve maiyeti huzurdan ayrıldılar (Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'dan aktaran Topal, 2001, s. 255).

İran şahlarına ve onların Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçileriyle hizmetkârlarına değerli hediyeler verilmesi de yine Osmanlı diplomasi adetleri arasındaydı. Bunlar değerli kumaş ve mücevherlerle işlenmiş ateşsiz silahlar ve at koşum takımları (bisât)'dan oluşuyordu. Osmanlı'da "bisât" ve "raht" tabiri has ahıra bağlı Raht-ı Hümayûn Hazinesi'nde bulunan değerli eşya için kullanılmaktadır. Bisât, mücevherât, zer-i sâfi, sim mutallâ, sâde, gaddare, altın zincir, abâyi vb. eşya hazinenin başında bulunan hazinedar-ı evvel ağa nezaretinde raht ve bisât defterlerine kaydedilirdi (Özlü, 2013, s. 277-278). İran şahına, elçisine ve elçinin kethüdasına hediye edilen "bisât" da yine bu hazineden verildi.

Padişah tarafından Şah için ihsan edilen "murassâ' *divan rahtı*, abâyî, rikâb, som yapuk ile eyerlenmiş doru küheylan" köşk merdiveninde hazır bekliyordu. Elçi ve adamları, Mirahûr-ı evvel Ahmed Ağa aracılığıyla kendilerine ihsan edilen atlara binerek konaklarına döndüler. Birkaç gün sonra Sadrazam Muhammed Paşa'nın şahın vezirine yazdığı cevabî mektubu (bknz. BOA A.DVNS. NMH.d, 5, s. 280-289) da elçiye teslim edildi. Baş-kapıkulu Osman Ağa aracılığıyla Hazine-i Amire'den elçiye 40 kese, maiyeti için 10 kese harcırah verilerek baharda Erzurum yoluyla ülkelere dönmelerine izin verildi. Padişahın kendi hattıyla yazdığı sülüs hatlı Besmele-i şerif ile âyet-i kerime gümüş kubur içine koyularak arkasından elçiye gönderildi. Günlük "nafaka baha" (tayinat) olmak üzere 200'er kuruş tayin edilirken mutfaklarının hizmetinde vekilharç Seyfi Ağa ile divan çavuşlarından iki-üç çavuşun harcırahları da teslim edildi. (Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'dan aktaran Topal, 2001, s. 256-257; Teşrifâtî-zâde Mehmed'den aktaran Mercan, 1996, s. 123-124, 258-368). Silahdâr Mehmed Ağa (2001, s. 257) elçinin, padişahın ve ortamın gösterişinden şaşkınlık içinde kaldığını ve padişaha dua etmekle yetindiğini; huzurdan ayrılırken son derece hislendiğini ve gözlerinden yaşlar aka aka konağına döndüğünü kaydetmiştir.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995) elçi'ye

İstabl-ı âmireden sîm (gümüş) zencir ve gerdâne; bilanlı zümrüt ve yakutla süslü altın kaplama divan rahtı (eyer takımı); yakut ve pirûze ile işli yeşim kabzalı altın kaplama gaddâre (uzun kama); sîm topuz; minâ-kâri yaldızlı sîm rikâb (üzengi); kaşları sîm kabâreli kadife eyer; zer-dûzi 'abâyî ile müzeyyen bir at; elçinin kethüdasına da kemer-i raht ma'ahû reşme (atın alınına takılan süslü zincir), altun kaplama sîm gaddâre, sîm rikâb, kadife eyer, sırmalı çuka zeyl-pûs ile müzeyyen bir adet at; Şaha has ahur hazinesinden altın zincir, murassa bilan, ökselik, gerdâne, yakut ve zümrütle murassa minâ-kârî altın raht; elmasla murassa sorguç; yakut, zümrüt ve elmaslı topuz; sîm kabzalı yakut ve zümrütle müzeyyen altın gaddâre; yakut ve elmasla murassa yaldızlı sîm rikâb; inci ve zümrütle müzeyyen kadife eyer; inci, zümrüt ve yakutla müzeyyen sarı dibâ 'abâyî; atlas astarlı zerdûzi kırmızı çuka yapak; sîm yedek-deş ile müzeyyen bir at verildiğini nakletmektedir (s. 605).

Raşid ve Çelebizâde (2013) hediyeleri biraz daha farklı olarak, bir altın zincir, murassa bilân, enselik, gerdâne, yakut ve zümrüt ile murassa altın raht; yakut, zümrüt ve elmasla işlenmiş deppus, altın gaddare, elmas ile murassa sorguç, yakut ve elmas ile müzeyyen yaldızlı sîm rikâb, inci ve zümrüt ile murassa kadife eyer, inci ve zümrüt ile işlenmiş sarı dîbâ abâyî, al atlas astarlı kırmızı çuka zerdûz yapak ve sîm-i yedek-deş ile donanmış bir rahş-ı dil-keş şeklinde kaydetmiştir (s. 534).

Yakın tarihlerde ağırlanan İran elçisi Rüstem Han'ın kendisine ihsan edilen ve ayrıca mukabele olarak elçiyle Şah'a gönderilen hediyeler (bisât) ise neredeyse aynı paha ve ziynete sahiptir. Bu hediyelerin işçiliğinde kullanılan mücevheratın cinsi ve boyutları, 5287,5 kuruş olan maliyeti ve kumaşların özellikleri müstakil bir defterde kayıtlıdır. Şaha hediye olarak elmas ve yakutlarla işlenmiş licâm (gem-dizgin), saf altın ve zümrütle işlenmiş bilân³, saf altın ve lale şeklinde elmaslarla işlenmiş sorguç; altın yaldızlı, yakut ve zümrütle işlenmiş enselik; gümüş yaldızlı yakut ve zümrütle işlenmiş gerdân; saf altın zincir; saf altın, yakut, zümrüt ve elmasla işlenmiş topuz; altın ve gümüş işlemeli diba üzerine yakut, zümrüt ve incilerle be-

³ Atın boğazına vurulan gülpüser.

zenmiş topuzluk; saf altın, yakut ve zümrütle bezeli gaddâre; altın ve gümüş üzerine elmas ve yakut işlemeli rikâb (üzengi); kırmızı kadife üzerine altın ve gümüş işlemeli, inci ve zümrütle bezeli zîn (eyer); altın ve gümüş işlemeli diba üzerine inci, zümrüt ve yakutla süslü abâyî elçiye teslim edilmiştir. Sadece, bozulup tekrar yaptırılan, mücevherli bir “tırkeş” (ok kabı) için gereken inci, lâl, zümrüt ve sırma; dibâ-yı Acem bahası; kuyumcu ve sarracların ücretleri 527 iken bütün hediyelerin toplamı 5.287,5 kuruş tutmaktadır. Elçiye ve onun kethüdasına ihsan edilen eşya, doğal olarak şaha gönderilecek eşyaya nazaran sayı, kıymet ve gösteriş bakımından daha azdır (BOA AE.SMST.II, 109/11978, 14 Zilkade 1109 / 24 Mayıs 1698).

Hammer’e göre (1992, s. 260) ise Rüstem Han’la gönderilen hediyeler arşiv ve dönemin tarihçilerine ait kayıtlardan tamamen farklı ve eksiktir. Hediyeler altın, inci ve değerli taşlarla süslü birer sorguç, ok muhafazası, yay; bir deste altın yaldızlı ok, kıymetli taşlarla bezenmiş asalar ve iki saatle, kalkan şeklinde bir saat; yedi Cezir tüfeği, İstanbul’da ve Avrupa’da dokunmuş değerli kumaşlar; şal, eşarp, yastık ve kemerlerden oluşuyordu.

Yukarıda da değinildiği gibi elçi ve maiyetindekiler aralık ayında normalde üç-beş gün süren görevlerini tamamlamalarına rağmen toplam 77 gün Edirne’de ikamet ettiler. Bunun nedeni 15 Şubat’a kadar kışın şiddetinin geçmesini beklemek zorunda kalmalarıdır. Rüstem Han ve Ebu’l-Ma’sum Han’ın Edirne’de kaldıkları süre ve günlük tayinat bedelleriyle maiyetlerindeki kişi sayısı birbirine oldukça yakındır. Ebu’l-Ma’sum Han’ın heyeti 92 iken, Rüstem Han’ın heyeti 100 kişiliktir. Rüstem Han Edirne’de 69 gün kalmıştır (Sevinç, 2012, s. 36, 202) Bu süredeki tayinatı günlük 190,5 kuruş olup 100 kişi olan adamlarına günlük 15,5 kuruş; Edirne’den İstanbul’a varıncaya kadar oturağı (konak) ile 10 günlük elçi masrafı için 1.905 kuruş tayinat bedeli hazineден karşılanmıştır (BOA AE.SMST.II, 102/11059, 28 Şevval 1109 / 20 Mayıs 1697).

4. Elçilik Heyetinin Günlük Masrafları

Yukarıda bahsi geçen hediye ve ihsanlar dışında nakit ve hizmet alımı ve harcırah için devletin karşıladığı masraflar da önemli bir yekun oluştururdu. Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (Topal 2001, s. 256-257) ve Teşrifâtî-zâde Mehmed Efendi’ye (Mercan, 1996, s. 123-124) göre Hazine-i Amire’den nakit olarak 2,5 milyon akçe (20.833 kuruş) harcırah ödenmişti. Raşid

ve Çelebizâde'ye göre (2013, s. 534) elçiye 15 bin, kethüdasına ve tahvildarına 5 biner, toplam 25 bin kuruş tayinat verilmiş olup Edirne'de ve İstanbul'da ikametiyile yol için verilen meblağdan başka elçinin masrafları 261,5 keseyi buluyordu. Bu da yaklaşık 110 bin kuruşluk bir masraf demektir ki müellif bu hesaba hediyeleri de katmış olmalıdır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise bu rakamlara, elçinin ser-zendârına verilen 5.000 kuruşu da ilave etmektedir (1995, s. 605).

Devletin muhasebe kayıtlarına göre ise sadece elçi ve maiyetinin 77 günlük yani 2.5 aydan biraz fazla süren Edirne ikameti masrafı toplam 23.005,5 kuruş olup günlük 300 kuruşa tekabül etmektedir. İlk önce Ebu'l-Ma'sum Han'ın heyeti için 60 günlük bir tayinat ödenmesi planlanmış; ancak kalacakları süre uzayınca 17 gün daha ilave edilmiştir. 6 Cemaziülevvel 1108/1 Aralık 1696 tarihinden 6 Receb/29 Ocak 1697 tarihine kadar 60 günlük bir tayinat hazırlanmıştır. Buna göre elçi ve heyetinin “zehayir bahası” ve “üçârât” (hizmet alımı) masrafı 2.466.870 akçe olup (120 akçeden) 20.557, 1 rub' kuruş tutmaktadır. Ancak narh defteriyle karşılaştırıldığında bazı gıda ürünlerinin tutarının 2.025,5 1 rub' kuruş fazla hesaplandığı anlaşılmış ve düzeltilerek 18.531,5 kuruş olarak güncellenmiştir. Bazı ürünlerin birim bazındaki fiyatı defterde yeniden ve kırmızı kalemle düşürülmüş ancak gün ve sayıyla günlük tayinat miktarının çarpımıyla elde edilen sonuçlar değiştirilmeden bırakılmıştır. Bu nedenle de Ek 1'de görüleceği üzere tabloda eski rakamlarla yapılan hesaplar yer almaktadır (BOA C.HR, 134/6698, 20 Receb 1108/12 Şubat 1697). Bununla beraber sonraki 17 günlük tayinat, tamamen düzeltilmiş rakamlarla hesaplanmıştır. Mevcut rakamlarla heyetin sadece Edirne'deki günlük masrafı yaklaşık 300 kuruşun biraz üstündedir.

Tayinat detaylarına baktığımızda, masraflar birkaç kaleme ayrılmaktadır: Elçinin hizmetinde çalıştırılanlar ve konaklaması sırasında kullanılan konağın ferşi (donatma) için alınan tekstil ürünleriyle mutfak gereçlerinin tedariki önemli bir meblağ tutmaktadır. Yaz-kış aydınlatma için kandil ve kandil yağı, ısınma ve yemek pişirme için odun ihtiyacı da ev sahibi devlet tarafından sağlanmaktadır. Ebu'l-Ma'sum Han'ın 60 günlük Edirne ikameti sırasında kendisine hizmet eden yardımcıları ve tekstil (mefruşat) ve mutfak gereçleri ile aydınlatma masrafı 240 kuruştur. Misafirlerin kullanımına sunulan eşyalar sıradan olmayıp devrin kıymetli malzemelerinden

mamul olanlar tercih edilirdi.

Eşya ve yeme-içme harcama kalemleri dışında elçilerin ikameti boyunca hizmetinde görev yapan çeşitli kişilere yaptıkları işin mahiyetine göre yevmiye ödenmektedir. Bu miktar ilk 60 gün için toplam 205 kuruş olup bunun 150 kuruşu elçinin hizmetinde çalışan 10 kişilik bir ekip olan vekilharç, mehteran-ı hassa, kâtip, odun yarıcı, kilerciye; 20'şer kuruşu suyolcu ve neccerâna; 15 kuruşu ise tespit edilemeyen bir hizmet erbabına ödenmişti. Aynı kalemin 17 günlük toplamı ise 110,5 kuruştur. 77 gün boyunca satın alınan hizmet ve malların birim fiyatları ve toplamaları Tablo 1, Tablo 2 ve Ek 1'de verilmiştir.

Tablo 1

Ebu'l-Ma'sum Han'ın 60 günlük mefruşat ve hizmetli masrafları

Ürün/Hizmet	Miktar/Birim		Ücret
Tuz	90 kıyye		800
Katran	100 kıyye		
Hasır Mısrî	1 aded		300
Hasır kaba	100 aded		1000
Kaşık sedefkârî	3 deste		880
Peşkir beyaz	1 aded		360
Fincan	10 aded		150
Kahve ibriği ve tabak	1 aded	150+150	300
Kaşık-ı kilisker? ma' tabak-ı fağfurî			300
Kaşık-ı siyah	3 deste		90
Peştamal	5 aded		570
Kilid	30 aded		90
Kandil ma' kapak? ⁴	15 aded		175
Makrame-i havlu	1 çift		260
Peşkir-i Dimyad	1 aded		480
Sıfıra-i Yemenî?	1 çift		440
Sünger	5 aded		90
Çarub-ı Mısrî (süpürge)	2 aded		60

⁴ Okunamayan ürün isimlerinin yerine “...” üç nokta; okunuşundan emin olunamayan ürün isimleri içinse “?” soru işareti konulmuştur.

Ab-ı ...	1 ...		100
Muşamma'	1 top		150
Baha-yı kalay ve ücret-i kalaygirân			3000
Na'lince	6 çift		240
Kürek-i nân	1 aded		90
Sabun	25 aded		50
Kağıd	30 deste		300
	Ücârât		
Berây-ı tayinât-ı vekilharç ve mehterân-ı hassa ve hüddemân-ı sâire	Neferen 10 (kişi)	Fî-yevm 150*60 gün	9000 akçe (75 guruş)
Berây-ı hammâliye-i eşyâ	Hammâliye-i bakkal	30 guruş	80 guruş
	Hammâliye-i attâr	30 guruş	
	Bazı hammâliye-i sâire	20 guruş	
Yekün			240,5 guruş
Ücârât	Nefer (kişi)		
Bazara giden	2	Günlük 30 akçe*60 gün*10 kişi	18000 akçe
Mehteran-ı hassa	3		
Kâtip	1		
Kilârcı	1		
Meremmetci	1		
Odun yarıcı	2		
Ücret-i neccarân	60 gün*40 akçe		2400
Ücret-i suyolcu	60 gün*40 akçe		2400
...	60 gün*30 akçe		1800
Yekün	24.600 akçe (205 guruş)		

Not. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Cevdet Hariciye (C.HR.) 134/6698.

Misafir heyetin temizlik malzemeleri ile yemek ve ekmek pişirmek için gerekli mutfak eşyası ve yazışmalarda kullanacakları kâğıda kadar bütün ihtiyaçları düşünülmektedir. Heyetin 92 kişi olduğu göz önüne alınırsa eşyaların miktarı veya adedi az bile sayılır. Örneğin üçü sedefkâri olmak üzere altı deste kaşık ve ayrıca sayısı belirtilmeden “tabak ma’ kaşık” verilmiştir. O halde toplam en az 60 adet kaşık satın alınmıştır. Bu kadar kalabalık bir gruba altı çift nalince ile sadece bir kahve ibriği ve 10 fincan verilmesi; bazı eşyaların sadece elçiye yahut kıdemli kimselere mahsus olduğunu düşündürmektedir.

Edirne’de ülkesine dönmek için sultanın iznini bekleyen elçinin dönüşü geciktiğinden ikinci bir tayinat daha hazırlanmış ve defter edilmiştir. 7 Receb 1108/30 Ocak 1697 ile elçinin dönüş günü olarak belirlenen 23 Receb 1108/15 Şubat 1697’ye kadar 17 günlük tayinat 4.474 kuruş tutmaktadır. Bunun 110,5 kuruşu ücerât (satın alınan hizmet) için harcanmıştır. 70 küsur kuruşu yardımcı hizmetlerde kullanılan 10 kişinin yevmiyesi ve 37 kuruşu ise hamaliye hizmetine sarf edilmiştir. Bu ödemelerin defteri son derece detaylı olarak tutulmuş olup satın alınan eşya veya hizmetlerin birim fiyatı ve toplamları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2

Elçi heyeti için ödenen 17 günlük hizmetli bedelleri

Ücretler	Nefer/kişi		Tutar
Bazara giden	2	10 nefer*17 eyyam =170	5100 akçe
Mehteran-ı hassa	3		
Kâtip	1	Günlük 30 akçe*170	
Kılarcı	1		
Meremmetci	1		
Odon yarıcı	2		
Ücret-i suyolcu		17gün*günlük 40 akçe	680 akçe
Tayinât-ı vekilharç ve Mehterân-ı hassa ve Hüddemân-ı sâire		10 nefer *yevmiye 150 *17 gün	2550 akçe
Keresteî		Günlük 30 *17 gün	510 akçe
Hamâliye-i eşya		Bakkal 15 Attar 12 eşyâ-yı sâire 10	37 guruş
Yekün			110,5 Esedi guruş

Not. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Cevdet Hariciye (C.HR.) 134/6698.

Elçi ve maiyetinin iki buçuk aydan fazla süren Edirne ikametinin sadece yeme içme ve konaklama gideri 23.005,5 kuruş tutmaktadır. Edirne’de kaldığı süre boyunca Ebu’l-Ma’sum Han ve maiyetine her gün için kasapbaşı tarafından 15 koyun verilmiştir (BOA AE.SMST.II, 27/2677. 6 Cemaziyelevvel 1108/1 Aralık 1696). Aynı şekilde ekmekçiler kethüdası aracılığıyla

verilen ekmeğin her biri 110 dirhem ağırlığında olup günlük toplam 230 vukıyyedir ve bunun rayiç bedeli 836 akçedir (BOA AE.SMST.II, 16/1550. 15 Şevval 1108/7 Mayıs 1697). Edirne'deki fırıncı esnafı aracılığıyla verilen ekmeğin günlük fiyatı elçinin kaldığı 77 gün ile çarpıldığında sadece ekmeğin devlete maliyeti 64.372 akçe tutmaktadır.

Elçileri bir yerden bir yere taşıyan arabaların temini ve ücretlerinin verilmesi arabacılar kethüdasının göreviydi. Acem elçisinin Edirne'den İstanbul'a kadar eşyalarının nakli için 15 adet at arabası tahsis edilmiş, bu hizmet karşılığında arabacılar araba başına 10 kuruş, toplam 150 kuruş ödenmiştir (1 kuruş*160 = 24.000 akçe) (BAO AE.SMST.II, 107/11659. 18 Receb 1108/10 Şubat 1697).

Elçinin maiyetinde bulunanların ikameti için Edirne'deki Ayşe Hatun Hanı'nda oda kiralanmıştır. Tayinat defteri 77 günlük olmasına rağmen, hanın kirası 75 gün üzerinden hesaplanmıştır ki günlüğü üçer paradan, toplam 1.725 para (43 kuruş 125 para) tutmaktadır (BOA İbnülemin Hariciye [İE.HR], 4/424. 26 Receb 1108/18 Şubat 1697). Ancak üçer para ücret, kişi başına değil de oda kirası (günlük toplam 23 para) şeklinde hesaplanmış olmalıdır; zira toplam ücret üçe bölündüğünde 575 rakamına ulaşılmaktadır ki İran heyeti bu kadar kalabalık değildi. Bu nedenle handa kaç kişinin kaldığını tespit etmek oldukça zordur. Zaten elçinin bütün adamlarının tek bir yerde kalıp kalmadığı da bilinmemektedir.

Ebu'l-Ma'sum Han'ın dönüşü esnasında Edirne'den İran sınırına kadar olan masrafları konaklanan menzillerin gelirlerine mahsuben karşılanacaktı. Bunun 966,5 kuruşunun Sivas eyaleti nüzul ve avarız bedelinden (BOA AE.SMST.II, 28/2753); 777 kuruşunun ise Gümüşhane mukataasından ödenecektir (BOA AE.SMST.II, 59/6140. 9 Ramazan 1108/1 Nisan 1697).

Elçinin geri dönüşünde maiyetine görevlendirilen Osmanlı memurlarının masrafları yine tahsisat yoluyla karşılanmıştır. Bunun ilginç örneklerinden biri de Ebu'l-Ma'sum Han'ın dönüşünde kendisine refakat edecek kafilende bulunan emektarlardan el-Hac Seyfi Ali'ye verilen tahsisattır. Kendisi Tokat'ta sahip olduğu 40.560 akçelik zeametın artık çürük olduğunu beyan ile bunun yerine hizmetine karşılık başka bir yerden malikâne talep ettiğinde, kendisine Karlılı'ne bağlı bir köyün geliri malikâne usulüyle tevcih edilmiştir (BOA AE.SMST.II, 40/3914).

Ebu'l-Ma'sum Han'ın dönüşünde kendisine Kars'a kadar refakat edecek olan beş nefer çavuşun her birine 55'er kuruş olmak üzere, toplam 275 kuruş harcırah belirlenmiştir (BOA AE.SMST.II, 19/1866).

Tayinatlarla ilgili tespit edilemeyen bazı yönleri de vurgulamak yerinde olacaktır. Mesela; ülkesine dönen elçi Edirne'den tekrar İstanbul'a geldiğinde burada kaç gün kaldı ve kendisi için ne kadar masraf yapıldı? Gelişi ve dönüşü arasında geçen süre toplam ne kadardır? Yol boyunca menzillerde zaman zaman yapılan ödeme giderleri parça parça olsa dahi bunların tarihlerinden yola çıkılarak kabaca bir tahminde bulunulabilir. İranlılar Bolu, Çağa ve Gerede menzillerinde konakladıklarında kendilerine günlük 38.666 akçelik zahire bahası verildiğini gösteren kaydın tarihi 29 Nisan 1698'dir (Sevinç, 2012, s. 35). Kayıt tarihleriyle konaklama günleri birebir aynı olmasa da bir fikir vermesi açısından önemlidir. En azından Ebu'-Masum Han'ın en geç Nisan ayının sonlarına doğru Üsküdar'dan ayrıldığı varsayılabilir. Yine aynı yöntemi kullanarak heyetin, dönüşü sırasında İstanbul ikametinin süresini de hesaplanabilir. Edirne'de elçiye ödenen tayinat 15 Şubat [1698] gününde sona erdiğine göre, bu tarih, heyetin ayrılma tarihi olarak kabul edilebilir. Edirne-İstanbul yolunun, daha önce yolculuk için verilen tayinat gün sayısından 11 gün sürdüğü bilindiğine göre, 26 Şubat'ta İstanbul'a varmış olmalıdırlar. Bolu'da buldukları Nisan ayına kadar en az bir ay, Üsküdar'da ikamet ettikleri düşünülebilir. Zira Rüstem Han'ın, dönüşte Üsküdar'da 27 gün konaklamış olması (Sevinç, 2012, s. 36) da bu çıkarımı desteklemektedir.

Ebu'l-Ma'sum Han'ın elçiliğine dair hazırlanan tayinat defterleriyle, hazine temessükleri ve makbuzlarında yapılan masraflar konusunda bazı detaylar mevcuttur. Başta yeme içme, yakacak, aydınlatma ve kaldıkları sürede onlara hizmet eden kişilere (mehteran, vekilharç, kâtip, kilerci, su-yolcu, hamal vd.) ödenen yevmiyelere kadar dönemin hizmet fiyatlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Yine aynı kayıtlardan elçilerin ağırlandığı konak/saray ve evler için ödenen kiralarla buraların temizlik ve mefruşatı için yapılan harcamaları; ayrıca elçinin bütün masraflarına tahsis edilen mukataa/vergi kaynakları takip edilebilmektedir. İlaveten; sancak ve kaza idarecilerine gönderilen emirler sayesinde elçi ve heyetinin giderleri için hangi kazanın ne kadar ödeyeceği anlaşılmaktadır. Bir başka husus olarak; tayinat defterlerinde verilen ürün/hizmetlerin birim ücretleriyle hizmet/ürün gün sayısı çarpılarak hesaplandığında, defterde verilen sonuçlarla,

elde edilen rakamlar arasında farklılıklar çıkabilmesidir. Bunlar da tablolarda dipnotlarla belirtilmiştir (bknz. Ek 1).

5. Sonuç

Osmanlı Devleti diplomasi tarihinin bir parçası olan elçilik müessesesi ve ona bağlı olarak elçilere ödenen tayinat uygulamasının, Batılı ve Müslüman devletlere mahsus farklı yönleri mevcuttu. Yapılan bu çalışmayla, İran elçisi Ebu'l-Ma'sum Han'ın elçilik misyonunun Osmanlı açısından son derece anlamlı ve olumlu karşılandığı görülmüştür. Evvela Osmanlı Devleti'nin Batı cephesinde savaş halinin devam ettiği, savaşın ne zaman ve nasıl biteceğinin belli olmadığı ayrıca cephelerden ardı ardına olumsuz gelişmelerin yaşandığı bir zamanda tahta geçen Sultan II. Mustafa'nın; tahta geçişinin tebrik edilmesi suretiyle İran Şahı tarafından "tanınması", Osmanlı yönetiminin memnuniyetine sebep olmuştur. İlaveten; İran Şahı'nın elçi aracılığıyla dostluk göstermesi en azından Doğu'da barışın devam edeceğinin bir işareti olarak algılanmış olmalıdır. Çünkü Ebu'l-Ma'sum Han'ın elçilik görevini tamamlamasının hemen ardından gelen elçinin Basra'nın anahtarlarıyla Şah tarafından İstanbul'a gönderilmesi bunu teyit eden bir durumdur. Şahın güvenini tazeleyen Osmanlı yönetimi memnuniyetinin bir yansıması olarak elçiler nezdinde İran'a karşı dostluktan öte bir tavır sergilemiştir. Hatta; Sadrazamın İran Şahı'na yazdığı mektupta sultanın "kafire karşı" "gaza" halinde olduğunun altının çizilmesi de İran'a atfedilen önemi göstermektedir.

Diğer yandan –hiç değilse- devlet teşkilatı bakımından benzer olan iki ayrı Türk ve Müslüman devlet arasında elçilik müessesesinde uygulanan teşrifat ve merasimlerde müteakabiliyet esasının uygulandığı görülmüştür: Elçilere hazineden tayinat ödenmesi, misafir elçinin ev sahibi ülkenin önemli konaklarından birinde ağırlanması, mihmandarlık hizmeti, elçinin önce sultanın huzuruna çıkıp kendi sultanının mektubunu sunduktan sonra ev sahibi ülkenin devlet büyüklerince kendi konaklarına davet edilerek izzet ve ikramlarda bulunulması, elçilerin ülkelerine dönerken getirdikleri hediyeler ve mektuba mukabele edilmesi bu meyandadır. Bu mektupların içeriği elçiye ve onun temsil ettiği sultanına gönderilen hediyelerin pahaça ağırlığı "azamet" ve/veya "dostluk" tezahürü olarak sunulmuştur. Zira artarda ağırlanan iki misafir elçiye evvelki İran elçilerinden daha büyük ih-

timam ve debdebe gösterildiğini çağdaş kaynaklar vurgulamaktadır. Edirne'deki elçi kabulleri ve teşrifat kurallarına bakıldığında İstanbul'da İran elçisine nasıl muamele ediliyorsa başkent dışında yine aynı şekilde aynı merasimlerle ağırlama yapıldığı tespit edilmiştir.

17. yüzyılın son yıllarında (1696-1698) İran elçilerine verilen tayinat benzerdir. Ebu'l-Ma'sum Han ve Rüstem Han'ın tayinatında bulunan gıda, yakacak ve ikamet giderleriyle, adamlarının maiyetine verilen Osmanlı memurlarının masraflarının maliyeti birbirine yakındır. Zira elçinin adamlarının sayıları ve Osmanlı Edirne'de ikamet süreleri de aşağı yukarı aynıdır. Olağan koşullarda İran elçilerinin geliş ve dönüş yolculuğu dahil Osmanlı Devleti topraklarında geçirdikleri süre yaklaşık bir yıldır. Bu kadar bir sürede elçinin bir yerden bir yere naklinde yeme-içme, yakacak, aydınlatma, kalacak yer ve hayvanlarının gereksinimlerinin geçtikleri güzergahlardaki kaza idaresince aynı olarak karşılanması büyük bir organizasyonu gerektirdiği gibi büyük bir malî külfeti beraberinde getirmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- And, M. (1970). XVI. yüzyılda elçilikler ve elçiler. *Hayat Tarih Mecmuası*, (3), 20-25.
- Arı, B. (2004). Early Ottoman diplomacy: Ad hoc period. İçinde A.N. Yurdusev (Ed.), *Ottoman diplomacy studies in diplomacy* (pp. 36-65). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230554436_3
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 102/11060.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 107/11659.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 16/1550.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 19/1866.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 27/2677.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 28/2753.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 32/3188.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 40/3914.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emiri Sultan Mustafa II. (AE.SMST. II.) 59/6140.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Matbah-ı Amire Eminliği (D.BŞM.MTE) 10694. BOA, Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Matbah-ı Amire Eminliği (D.BŞM.MTE) 11059.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Cevdet Hariciye (C.HR.) 134/6698.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defteri (A.DVNS. NMH.d.), 5.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İbnülemin Hariciye (İE.HR.) 4/424.

- Busbecq, O. G. (2014). *Türk mektupları*. (Çev. D. Türkömer). İş Bankası Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1555-1560)
- Can, M. (2019). Osmanlı diplomasisinde mihmandar geleneği. *Akademik Bakış Dergisi*, 13(25), 267-285. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/884360>
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1995). *Zübde-i vekâyiât tahlil ve metin (1066-1116/1656-1704)*. (Haz. A. Özcan). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Düzbakar, Ö. (2009). XV-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde elçilik geleneği ve elçilerin işlerinin karşılınmasında Bursa'nın yeri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6) 182-194. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/diplomatic-tradition-in-the-ottoman-state-in-15th18th-centuries-and-the-status-of-bursaregarding-the-provisioning-of-env.pdf>
- Gerlach, S. (2010). *Türkiye günlüğü*. Cilt 1. (Çev. T. Noyan). Kitap Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi 1573-1576)
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 35, s. 451-457). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gündüz, T. (2015). *Son kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi.
- Hammer Purgstall, J. (1992). *Büyük Osmanlı tarihi* (Cilt. 12). (Haz. M. Çevik). Üçdal Neşriyat.
- İskender Bey Münşî-yi Türkmen ve Muhammed Yusuf Vâle-yi İsfahânî. (2019). *Târih-i âlem-ârâ-yi Abbâsî* (Cilt 4). (Çev. A Genceli & Haz. İ. Aka). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Korkut, H. (2003). Osmanlı sefaretnameleri hakkında yapılan araştırmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 491-511. <https://www.scribd.com/document/397337961/Korkut-Hasan-Osmanli-Sefaretnameleri-Hakkinda-Yapilan-Arastirmalar-pdf>
- Kurtaran, U. (2019, Mart 18-20). *Osmanlı-İran ilişkileri ve defter emini Mehmed B. Şair Nahîfi'nin İran sefaretî (1698-1699)* [Tam metin]. Uluslararası Türkiye Vizyonu Kongresi, Adana, Türkiye. <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-goruntule&id=AW71QGVBzgeuuf-pBt>

- Kütükoğlu, B. (1994). *Vekayi'nüvis makaleler*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1989). XVIII. yüzyılda fevkalade elçilerin ağırlanması. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 17(1-2), 199-231.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı belgelerinin dili*. Kubbealtı Neşriyat.
- Mercan, H. (1996). *Teşrifâtî-zâde Mehmed Efendi'nin defter-i teşrifâtî (transkripsiyon ve değerlendirmesi)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Ocak, A.Y. (2002). Osmanlı kaynaklarında ve modern Türk tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar). *Belleten*, 66(246), 503-516. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/3605/tur>
- Özcan, A. (2000). *Anonim Osmanlı Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Özlu, Z. (2013). XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da âmirinin gelir ve giderleri ile ilgili bir değerlendirme. *Bilig*, 65, 259-284. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2415-published.pdf>
- Raşid, M. E. & Çelebizâde, İ. A. E. (2013). *Tarih-i Raşid ve zeyli* (Cilt 1). (Haz. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, & A. Z. İzgöre). Klasik Yayınları.
- Sak, İ. (2009). 1136-1141 yılları arasında İstanbul'a gelen İran elçilerinin bazı masrafları. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 117-161. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/151596>
- Selânikî, M. E. (1999). *Tarih* (Cilt I). (Haz. M. İpşirli). TTK Yayınları.
- Sevinç, N. (2012). *Osmanlı Devleti'ndeki İran elçilerinin gelir ve giderleri (1696-1741)* (Kayıt no. 293030) [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Şahin Allahverdi, R. (2019). İsmiyle yaşayanlar: *Siyavuş Paşa ve vakıfları*. İdeal Kültür Yayınları.
- Teply, K. & Baykal, B. S. (1969). Nemçe imparatorlarının İstanbul'a yolladığı elçi heyetleri ve bunların kültür tarihi bakımından önemli tarafları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12, 247-263. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000373
- Topaktaş Üstüner, H. (2021). Bab-ı Ali'nin tayinat uygulamalarında Avusturya elçileri (18. Yüzyıl). *Near East Historical Review*, 11(2), 1-18. <http://dx.doi.org/10.29228/nehreview.49773>

- Topaktaş, H. (2015). Osmanlı diplomasisinde “tayinat” sisteminin uygulanışı ve kaldırılışı (1794) üzerine bazı tespitler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(1), 31-49. <https://doi.org/10.17550/aid.63168>
- Topal, M. (2001). *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa - Nusretnâme tahlil metin (1106-1133/1695-1721)* (Kayıt No. 102494) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Turan, S. (1964). 1560 tarihinde Anadolu’da yiyecek maddeleri fiyatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 22(3-4), 273-294. https://doi.org/10.1501/Dtcfder_0000000417
- Unat, F.R. (2008). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*. TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilatı*. TTK.

Ekler**EK 1**

Ebu'lma'sum Han'ın Edirne'de İkameti Süresince Kendisine Ödenen Tazyinat

Ürün	1 Günlük ürün	60 günlük miktar	17 günlük miktar	77 günlük miktar	60 günlük Tutar/ Akçe	17 Günlük Tutar/ Akçe	77 günlük Tutar/ Akçe
Ezr-i Filibe	20 kile	1200	340	1.540	204.000	54.400	258.400
Erz-i Mısır	10 kile	600	170	770	114.000	30.600	144.600
Asel	20 kıyye	1200	340	1.540	28.800	8.160	36.960
Dakik-i Has	120 kıyye	7200	2040	9.240	43.200	12.240	55.440
Revgan-ı sade	100 kıyye	6.000	1.700	7.700	258.000	71.400	329.400
Nohud	12 kıyye 720		204	924	5.760	1.428	7.188
Sirke	18 kıyye	1080	306	1.386	4.320	918	5.238
Soğan	30 kıyye	1800	510	2.310	5.400	1.530	6.930
Sebzevat	70 kıyye	4200	1190	5.390	12.600	3.570	16.170
Ab-ı limon	16 kıyye	960	272	1.232	17.280	4.352	21.632
Şeker-i gubâr (toz)	70 kıyye	4200	1190	5.390	420.000	107.100 ⁵	527.100 ⁶
Şeker-i kelle	20 kıyye	1200	340	1.540	180.000	51.000	231.000
Kahve	6 kıyye	360	102	462	64.800	16.524	81.324
Meyve-i taze	40 kıyye	2400	680	3.080	36.000	8.160	44.160
Şem'-i asel	2 kıyye	120	34	154	15.600	4.080	19.680
Rişte-i Penbe	5 kıyye	300	85	385	36.000	10.200	46.200
Tuz-ı Eflak	40 kıyye	2400	680	3.080	9.600	2.720	12.320
Revgan-ı penbe	30 kıyye	1800	510	2.310	54.000	12.750	66.750
Süd	10 kıyye	600	170	770	5.400	1.020	6.420
Tavuk	60 aded	3600	1020	4.620	72.000	20.400	92.400
Yumurta	300 aded	18000	5100	23.100	18.000	5.100	23.100
Yoğurt	50 kıyye	3000	850	3.850	45.000	6.375	51.375

⁵ 17 günlük toz şekerin tutarı (17*90 akçe*70 kıyye= 107.100) olması gerekirken, 10.700 olarak kayıtlıdır ve bu nedenle hesapların sonuçlarına yansıyan 96.390 akçelik bir fark oluşmaktadır.

⁶ Önceki notta yapılan hesabın farkı sonuca yansımıştır.

Badam	12 kıyye	720	204	924	32.400	8.976	41.376
Fülfül	450 dirhem ⁷	27000/67,5 kıyye	19 kıyye 50 dirhem	2750 dirhem/86,5 kıyye	12.150	3213	15.363
Kimyon	450 dirhem	27000/67,5 kıyye	19 kıyye 50 dirhem	900	2.025	572	2.597
Za'feran	60 dirhem	3600	1020	4.620	21.600	6.120	27.720
Darçın	360 dirhem	21600	6120	27.720	129.600	15.300	144.900
Karanfil	120 dirhem	7200	2040	9.240	43.200	5.100	48.300
Peynir	20 Kıyye	1200	340	1.540	21.600	4.590	26.190
Nişasta	6 kıyye	360	102	462	5.760	1.224	6.984
... ⁸	160 dirhem	7800	2210	10.010	23.400	6.630	30.030
Çörek otu	2 kıyye	120	34	154	3.600	1.020	4.620
Kakule	120 dirhem	720	2040	2.760	2.160	6.120	8.280
Zencefil	150 dirhem	9.000/22,5 kıyye	2.550 dirhem 6, 150 kıyye	11.550 dirhem 28,650 kıyye	2.700	765	3.465
Bekmez	6 kıyye	360	102	462	5.040	1.224	6.264
Ceviziçi	1 kıyye	60	17	77	1.200	340	1.540
Summâk ? ⁹	6 kıyye	360	102	462	28.800	8.160	36.960
Sabun-ı İzmir	3 kıyye	180	51	231	7.200	1.989	9.189
Çırâ	30 kıyye	1800	510	2.310	5.400	1.530	6.930
Paçavralık ... bezi ¹⁰	30 /20 top	30	20	50	3.600	2.400	6.000
...	30 /20 kıyye	1800	510	2.310	18.000	5.100	23.100
Ab-ı verd	2 kıyye	120	34	154	7.200	2.040	9.240
Nân	230 kıyye/500 çift	30000	8500	38.500	45.000	12.750	57.750

⁷ Günlük istihkak dirhem cinsinden verilmiş ancak hesaplar vukiyye üzerinden yapılmıştır. (1 vukiyye=400 dirhemdir).

⁸ Okunamayan ürün isimlerinin yerine “...” üç nokta; okunuşundan emin olunamayan ürün isimleri içinse “?” soru işareti konulmuştur.

⁹ Defterde “Sat” harfiyle yazılmış ancak sözlüklerde “Sat”la yazılış yolu olmayıp, “sin” harfiyle yazılmış hali ise “summâk”tır. Sumak olsa dahi elçiye kıyyesi 80 akçeden, günlük 6 kıyye sumak verilmesi abartılı görünmektedir.

¹⁰ Başka defterlerde “meşale için penbe bezi” varsa da buradaki kelime “penbe” değildir.

Misk	9 kese	540	153	693	9.720	2.754	12.474
Ûd	30 dirhem	1800	510	2.310	72.000	20.400	92.400
Anber	1 dirhem	60	17	77	30.000	8.500	38.500
Şeker-i nebât	10 kıyye	600	170	770	108.000	30.600	138.600
Çay ve ...	100	6000	1700	7.700	18.000	5.100	23.100
Kaymak	7 kıyye	420	119	539	25.200	7.140	32.340
Mastaki (Mastika)	20 dirhem	1200	340	1.540	3.600	1.020	4.620
Turşhâ-yı ...	7 kıyye	420	119	539	12.600	3.570	16.170
Kışniş mor?	10 kıyye	600	170	770	24.000	4.080	28.080
Ades (mercimek)	3 kıyye	180	51	231	1.440	306	1.746
... Şam	2 kıyye	120	34	154	7.200	1.632	8.832
Fındık içi	6 kıyye	360	102	462	10.800	1.836	12.636
Ayva? çekirdeği ve ba'zı... ve ba'zı ma'adin?...						3.000	3.000
Sacayağı ve ahen kürek ve maşa						900	900
YEKÜN				Sonuç	2.393.955	620.028	3.013.983
-				Defterde	2.413.395	523.638	
-				Fark	19.440	96.390	

Not. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Cevdet Hariciye (C.HR.) 134/6698.

Sovyet Propaganda Dergisi Krokodil’de İran İslam Devrimi Sırası ve Sonrasında İran’ın Temsili

Caner Çakı* & Abdülhakim Bahadır Darı**

Öz

İran şahı Muhammed Rıza Pehlevi’nin iktidarı döneminde Batı yanlısı siyasete yönelmesi, Sovyetler Birliği ve İran arasında yakın ilişkilerin kurulmasını engellemiştir. Diğer yandan 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi’nden sonra kurulan İran İslam Cumhuriyeti’nin Komünizm karşıtı bir politika izlemesi nedeniyle de Sovyetler Birliği ve İran arasında yakın ilişkilerin kurulması yine mümkün olmamıştır. Buna karşılık İran şahına karşı gerçekleştirilen İran İslam Devrimi’ni Sovyetler Birliği’nin mizah dergisi Krokodil çeşitli açılardan ele almıştır. Krokodil’in baskı sayısı bakımından Sovyetler Birliği’nin önde gelen mizah dergilerinden birisi olması ve aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin propaganda aracı olarak hizmet etmesi nedeniyle Krokodil’deki İran İslam Devrimi’nin sunumu, Sovyetler Birliği’nin İran İslam Devrimi’ne ve sonrasına yönelik siyasi tutumunu yansıtmaya bakımda önem taşımaktadır. Çalışmada Krokodil’in İran İslam Devrimi sırasında ve sonrasında İran’ı konu alan karikatürleri incelenerek, Sovyetler Birliği’nin İran İslam Devrimi ve sonrası süreçte İran’a yönelik siyasi bakışının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla Krokodil’in konuya ilişkin karikatürleri, Alman dilbilimci Karl Bühler’in Organon Modeli ışığında göstergebilim yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular ışığında devrimin başlarındaki karikatürlerde şah karşıtı İran İslam Devrimi’nin İran’ın ABD’nin etkisinden kurtuluşu olarak sunulduğu buna karşılık ilerleyen süreçte yayınlanan karikatürlerde İran’a yönelik olumsuz bir algının meydana getirilmeye çalışıldığı ortaya çıkarılmıştır. Bu şekilde çalışmada Krokodil özelinde İran’ı konu alan Sovyet mizahının doğrudan Sovyetler Birliği’nin İran’a yönelik dış politikası çerçevesinde şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Propaganda, Mizah, İran İslam Devrimi, Sovyetler Birliği.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye, caner_caki@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1523-4649

** Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü, Yalova, Türkiye, daribahadir@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3525-5823

The Representation of Iran in the Soviet Propaganda Magazine Krokodil During and After the Islamic Revolution

Caner akı* & Abdülhakim Bahadır Darı**

Abstract

The fact that Iran shah Mohammad Reza Pahlavi carried out pro-Western politics during his rule prevented the establishment of close relations between the Soviet Union and Iran. On the other hand, it was not possible to establish close relations between the Soviet Union and Iran because the Islamic Republic of Iran, which was established after the Iranian Islamic Revolution in 1979, followed an anti-Communist policy. On the other hand, the Iranian Islamic Revolution against the Iranian shah was discussed from various perspectives in the humor magazine Krokodil of the Soviet Union. Since Krokodil was one of the leading humor magazines of the Soviet Union in terms of print count and also served as a propaganda tool for the Soviet Union, the presentation of the Iranian Islamic Revolution in Krokodil is important in that it reflects the political attitude of the Soviet Union towards the Iranian Islamic Revolution and its aftermath. In the study, it was aimed to reveal the political view of the Soviet Union towards Iran during and after the Iranian Islamic Revolution by examining the cartoons of Krokodil about Iran during and after the Iranian Islamic Revolution. For this purpose, the cartoons of Krokodil on the subject were analyzed using the semiotics method in the light of the Organon Model of the German linguist Karl Bühler. In the light of the findings obtained in the study, it was revealed that the anti-shah Iranian Islamic Revolution was presented as the liberation of Iran from the influence of the USA in the cartoons at the beginning of the revolution, while a negative perception towards Iran was tried to be formed in the cartoons published in the following period. In this way, it was concluded in this study that the Soviet humor about Iran, in particular Krokodil, was shaped directly within the framework of the Soviet Union's foreign policy towards Iran.

Keywords: Iran, Propaganda, Humor, Iranian Islamic Revolution, Soviet Union.

---

* Dr., Independent Researcher, Ankara, Turkey, caner_caki@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1523-4649

** Asst. Prof. Dr., Yalova University, Faculty of Humanities and Social Sciences, New Media and Communication Department, Yalova, Turkey, daribahadir@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3525-5823

1. Giriş

Siyasi, toplumsal ve ekonomik düzende yaşanan bozulmalarda zayıf, güçlüye karşı mizahı kullanabilmektedir. Diğer yandan mizah mevcut bir düzene karşı insanların özgürlüğünü savunabilmekte, bir savunma veya protesto aracı olarak kullanılabilir (Davulcu, 2015, s. 15). Mizah yoluyla siyasal ve sosyal düzende yaşananlar eleştirilebilmekte ve belirli güç odakları hedef alınarak halkın temel hak ve hürriyetleri ön plana çıkarılabilmektedir. Tüm bu süreçte mizah, resmedilen karikatürlerde insanların zihinlerinde belirli temsillerin oluşmasında önemli bir rol üstlenebilmektedir. Bunun yanında egemen güçlerin elinde siyasal mizahtan belirli ideolojik söylemlerin benimsetilmesinde, belirli kişi veya grupların yüceltilmesinde ya da itibarsızlaştırılmasında da propaganda amaçlı yararlanılabilmektedir. Bu aşamada *Krokodil*'de yer alan siyasal mizah, Sovyetler Birliği'nin siyasal propaganda aracı olarak kullanılmış ve Sovyetler Birliği'nin dış ilişkilerinin Sovyetler Birliği halkına yansıtılmasında etkili olmuştur. *Krokodil*, Sovyetler Birliği siyasetinde 1979 İran İslam Devrimi ve sonraki süreçte İran'ın siyasal mizahtaki temsilinde önemli bir rol üstlenmiştir.

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi sonucunda İran'da ABD'nin yakın ilişki içerisinde olduğu Pehlevi rejimi çökmüştür. Pehlevi rejiminin çökmesiyle aynı yıl iktidarda din adamları etkili olmuş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur (Esfandiari, 2001, s. 75). Yetkisini Ayetullah Ruhullah Humeyni'den alan yeni devrimci hükümet, eski rejimin siyasi yönelimini hızla tersine çevirmiştir. Önce çokuluslu şirketler, özellikle de Amerikan firmalarının etkinliği sonlandırılmıştır. Biri Hazar Denizi kıyısında Bender Şah yakınlarındaki Sovyetler Birliği sınırına bitişik, diğeri ise Meşhed'in seksen mil güneyindeki dağlarda ıssız bir yer olan Kabkam'da bulunan Amerikan istihbarat toplama istasyonu kapatılmıştır. İran, silah alımlarını azaltmış ve Basra Körfezi'ndeki polis rolünden çekilmiş, böylece ABD'yi bölgedeki Batı çıkarlarını koruyabilecek güvenilir bir müttefikten mahrum etmiştir (Rubinstein, 1981, s. 599). Tüm bu süreç Sovyetler Birliği'nin Pehlevi rejiminin aksine yeni rejimle yakın ilişkiler kurması ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Buna karşılık yeni rejiminin Sovyetler Birliği'ne mesafeli duruşu bu ihtimalin gerçekleşmesini engellemiştir.

Sovyetler Birliği'nin İran İslam Devrimi'ne ve kurulan yeni rejime bakışının ortaya konulmasında dönemin Sovyet basınının incelenmesi önem

taşımaktadır. Bu aşamada Sovyetler Birliği'nin dış politikasına ışık tutan ve Sovyet rejiminin bir propaganda aracı olarak hizmet eden *Krokodil* (Крокодил) adlı mizah dergisinin İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'a ilişkin yayımlanan karikatürlerinin ele alınmasının dönemin Sovyet basınının ortaya konulmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

Sovyetler Birliği ve İran ilişkilerini çeşitli zaman ve konular altında inceleyen akademik çalışmalar bulunmaktadır. Khalilzad (1984), Humeyni İran'ında Sovyet ikilemlerini ele almıştır. Makalede, ilk olarak Moskova'nın İran devrimine tepkileri ve İslam Cumhuriyeti'ne yönelik ilk politikaları değerlendirilmiş, ikinci olarak Moskova'nın neden İran'da daha fazla nüfuz elde edemediği incelenmeye çalışılmıştır.

Roberts (2011), İran'da Sovyetler Birliği politikasını incelemiştir. Makale, Soğuk Savaş'ın başlarında Sovyetlerin Yunanistan, İran ve Türkiye'ye yönelik politikasını incelemiştir. Stalin'in bu ülkelerle ilgili amaçlarının sınırlı ve Avrupa'daki daha önemli hedeflere ikincil olduğunu tartışmıştır.

Hunter (1987), Sovyetler Birliği ve İran İslam Cumhuriyeti'ni incelemiştir. Makalenin ana odak noktası Sovyetler Birliği'nin İslam Cumhuriyeti ile ilişkileri olsa da, bu ilişkilerin tarihsel ve psikolojik bağlamlarına değinmiştir.

Olson (1993), 1924–1925 yıllarında Doğu İran'daki Türkmen isyanı ve Sovyetler Birliği'nin tepkisini ele almıştır. 1924 sonbaharından 1926 baharına kadar Horasan'daki Türkmen isyanının başta Sovyetler Birliği olmak üzere bölgesel ve uluslararası sonuçlarını değerlendirmek çalışmanın amacını oluşturmuştur.

Fanani (2012), İran'da İslam devriminin dışa aktarımını ve Sovyetler Birliği'ne yönelik tehdidi incelemiştir. Makale, İran'daki İslam Devrimi'nin arka planını ve bağlamını ve bunun ABD, Sovyetler Birliği ve Arap devletleri üzerindeki etkilerini analiz etmiştir.

Mossaki ve Ravandi-Fadai (2018), 1940'ların sonundan 1960'lara kadar İran'da Sovyet kültürel diplomasisini incelemiştir. Çalışmada daha önce incelenmemiş Sovyet arşiv belgeleri ortaya çıkarılarak ve eski diplomatlarla ilk elden görüşmeler yapılarak, Sovyetler Birliği'nin Dünya Savaşı'nı takip eden on yıllar boyunca İran'daki kültürel örgütler ve olaylar aracılığıyla bozulan Sovyet-İran bağlarını yeniden canlandırmak için nasıl fırsatlar aradığı ele alınmıştır.

Sovyetler Birliği ve İran üzerine gerçekleştirilen akademik çalışmalar incelendiğinde Sovyet basınında İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'ın temsili üzerine alanda önemli bir eksikliğin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mevcut çalışmada İran İslam Devrimi ve sonrasındaki sürecin Sovyet mizahında ne şekilde temsil edildiği incelenerek, mizah dergileri özelinde alandaki boşluğun bir nebze doldurulmasına çalışılmıştır. Bu şekilde Sovyetler Birliği'nin propaganda aracı olarak hizmet eden Krokodil dergisinde yayınlanan karikatürler üzerinden Sovyetler Birliği'nin İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'a bakışının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışma kapsamında Krokodil'in konuya ilişkin karikatürleri göstergebilim yöntemi kullanılarak Sovyetler Birliği'nin mizah propagandası bağlamında analiz edilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular ışığında aşağıda yer alan soruların yanıtlanmasına çalışılmıştır:

- Krokodil'deki karikatürlerde İran İslam Devrimi ne şekilde temsil edilmektedir?
- Krokodil'deki karikatürlerde İran İslam Devrimi ve ABD arasında nasıl bir ilişki kurulmaktadır?
- Krokodil'deki karikatürlerde İran İslam Devrimi sonrasındaki süreçte yeni rejim nasıl yansıtılmaktadır?

Çalışma, Sovyetler Birliği'nin mizah propagandasında İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'ın nasıl temsil edildiğini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Bu açıdan çalışmanın Sovyetler Birliği-İran ilişkileri üzerine çalışmada bulunan siyaset, tarih ve iletişim bilimi alanındaki araştırmacıların yararlanabilecekleri bir kaynak olması amaçlanmaktadır.

2. İran İslam Devrimi Sonrasında Sovyetler Birliği-İran İlişkileri

İran İslam Devrimi sonrasında İran ve ABD ilişkilerinde radikal değişimler yaşanmış, Pehlevi döneminde müttefiklik ilişkilerine sahip olan iki ülke, Humeyni döneminde iki rakip ülke haline gelmiştir. Diğer yandan İran'ın ABD karşıtı politikaya yönelmesiyle İran ve Sovyetler Birliği ilişkilerinin olumlu yönde gelişme ihtimali ortaya çıkmıştır. Humeyni'nin iktidara gelmesinden sonra Sovyet-İran ilişkilerinde öne çıkan meseleler, Sovyetlerin

ilişkileri normalleştirme girişimi; Afganistan'ın işgali; Irak-İran Savaşı; doğal gazın fiyatı ve İran'ın iç karışıklığına Sovyet müdahalesi olmuştur (Rubinstein, 1981, s. 602). Tüm bu meseleler Sovyetler Birliği ve İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

1979 yılında İran şahının düşüşünden sonra ABD, İran'ın Sovyetler Birliği'ne yöneleceğinden ya da daha kötüsü onun uydusu olacağından çekinmiştir. Diğer yandan Sovyetler Birliği, o sırada İran'da yaygın olan güçlü Amerikan karşıtı duyguların, iki devlet arasında güçlü bir ekonomik ve siyasi ve hatta belki de askeri bir ittifak oluşturmaya yardımcı olacağını ummuştur. Ancak süper güçler hem devrimi değerlendirmelerinde hem de Pehlevi sonrası İran'ı anlamalarında yanılığa uğramıştır (Tarock, 2017, s. 520). Nitekim Humeyni yönetimi, Pehlevi yönetimi gibi uluslararası ilişkilerde ABD'ye yaklaşmamış, aksine rehine krizi¹ sürecinde iki ülke ilişkileri belki de tarihinde hiç olmadığı kadar gerilim yaşamıştır. Diğer yandan İran'daki devrim süreci ABD karşıtı söylemleriyle ön plana çıkmasına karşılık, Sovyetler Birliği'yle yakınlaşmaya yönelik radikal girişimlere de izin vermemiştir. Humeyni'nin teokratik yönetimi, Komünizm ideolojisini benimseyen Sovyetler Birliği'yle mesafeli durmayı tercih etmiştir. Soğuk Savaş'ın devam ettiği bir dönemde gerçekleşen devrimde yeni rejim, uluslararası bloklaşmada ne Batı ne de Doğu Blok'u içerisinde yer almıştır.

İran'ın yeni yöneticilerinin belirgin ABD karşıtı tutumunun yalnızca Washington ile yakın ilişkilerin yeniden başlamasını engellemekle kalmayıp, aynı zamanda Tahran ile Moskova arasında bir yakınlaşmayı da kolaylaştırabileceğine dair üzeri örtülü bir umutla, Kremlin Mehdi Bazargan'ın geçici hükümetini tanımıştır. 3 Mart 1979 tarihinde Sovyetler Birliği devlet başkanı Leonid Brejnev devrimin zaferini memnuniyetle karşılamış ve iyi komşuluk ilişkilerinin verimli bir şekilde gelişeceği umudunu dile getirmiştir. Buna karşılık, devrimci rejim kısa süre sonra İran'ın Sovyetler Birliği ile dostluk kurmaya niyeti olmadığını ortaya koymuştur. Hatta Kasım ayında Tahran, Sovyetler Birliği ile 1921 anlaşmasının sırasıyla İran'ın Sovyetler Birliği'nin güvenliğine tehdit oluşturan yabancı güçlerin mev-

---

¹ İran Rehine Krizi, 4 Kasım 1979 tarihinde bir grup İranlı üniversite öğrencisinin Tahran'daki ABD Büyükelçiliği'ni ele geçirmesinin ardından 52 kişinin rehin alınma girişimidir. Rehinelere, 20 Ocak 1981 tarihinde serbest bırakılmıştır. Rehine krizi, ABD ve İran ilişkilerinin gerginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

cudiyetini yasaklayan ve Sovyet birliklerinin İran'a girmesine izin veren 5. ve 6. maddeleri tek taraflı olarak yürürlükten kaldırmıştır. Bu iki maddenin tek taraflı olarak yürürlükten kaldırılmasının emsali 1959 yılında şah tarafından belirlenmiştir. Buna karşılık 1959 yılında, 1979 yılında olduğu gibi, Kremlin, Sovyetler Birliği açısından, 1921 Anlaşması'nın bütünüyle yürürlükte kaldığını açıklamıştır (Smolansky, 1981, s. 321). Yeni rejiminin bu tavrı, Sovyetler Birliği'nin ABD'nin yerine İran'ın yeni müttefiki olmasını engellemiştir.

Moskova-Tahran ilişkileri, 1979 yılının sonlarında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sonucunda daha da kötüleşmiştir. İran, hareketi "Doğu'nun sömürgeciliğinin" bir tezahürü olarak kınamış, Sovyet güçlerinin geri çekilmesini talep etmiş ve anti-komünist isyancılara destek için mütevazı bir program başlatmıştır. 1980 yılının başlarında, Afgan direniş gruplarının temsilcileri Pakistan'daki İslam konferansına katılan İran heyetine katılmıştır. İlerleyen süreçte, İran Dışişleri Bakanı Sadegh Ghotbzadeh, Sovyetler Birliği'ni yıkıcı faaliyetlerle suçlamış ve Moskova'ya Tahran Büyükelçiliği'nin boyutunu küçültmesini ve iki eyalet konsolosluğundan birini kapatmasını emretmiştir (Smolansky, 1981, s. 321). Bu aşamada İran yönetimini Sovyetler Birliği'nden uzaklaştıran başlıca faktörler, 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi ve İran'da ayrılıkçı hareketi körükleme işine karışması olmuştur. İran ayrıca Sovyet birliklerinin varlığının bölgede süper güçlerin karşı karşıya gelmesine yol açabileceğinden çekinmiştir. İran hükümeti, İslam kardeşliğinin bir jesti olarak, Sovyet tepkisini aldirmeden Afgan mültecilere sığınma hakkı vermiştir. İran, bir milyondan fazla Afgan mülteciye sahip olmuş, farklı vesilelerle Sovyetler Birliği'ne karşı gösteri yapılmıştır. 1982 yılında Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği önünde Afganistan'ın komünist işgalini protesto etmek amacıyla büyük bir Afgan mülteci yürüyüşü gerçekleşmiştir (Akbar, 1988, s. 63-64).

İran-Sovyetler Birliği ilişkilerinde Humeyni'nin 1989 yılının başında Sovyet lideri Mihail Gorbaçov'a yazdığı mektupla tetiklenen dönüm noktası, İran'ın önde gelen isimlerinden biri olan Haşimi Rafsancani'nin Moskova'ya yaptığı tarihi ziyaretle somut bir hale kavuşmuştur. İran Meclis Başkanı'nın Haziran ayındaki ziyareti, İran İslam Devrimi'nin ikinci on yılına girerken İran'ın iç ve dış politikalarındaki dönüşüm sürecini yansıtmıştır. İran'ın Sovyetler Birliği ile ilişkilerindeki atılımı, birbiriyle iliş-

kili iki faktör motive etmiştir. Bunlar, bölgede barış arzusu ve Tahran'ın ekonomik kalkınma ve yeniden yapılanma programının başarısını sağlama ihtiyacıdır (Irfani, 1989, s. 5). Bu şekilde İran İslam Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin son yıllarında iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir politikaya yönelmiştir.

3. 20. Yüzyılda Siyasi Karikatürlerin Propagandadaki Rolü

Propaganda, belirli bir fikrin ya da ideolojinin kitlelere benimsetilerek kitlelerin belirlenen hedef doğrultusunda belirli bir düşünce, tutum ya da davranışa sahip olmasının sağlanması amacıyla kitle iletişim araçları kullanılarak gerçekleştirilen ikna odaklı bir iletişim türüdür. Birinci Dünya Savaşı'nda propaganda, rakiplerin birbirlerine üstünlük mücadelesinde kamuoyunu etkilemek, bunun dışında İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş döneminde de ideolojik söylemleri kitlelere benimsetmek için kullanılmıştır. Bu dönemlerde gazeteler, dergiler, posterler, kartpostallar ve pullarda yer alan karikatürler üzerinden gerçekleştirilen propaganda faaliyetlerinde mizahtan etkili bir şekilde yararlanılmıştır. Karikatürler, bir kişinin veya bir grup insanın özelliklerini kolayca tanımlayabilen bir görsel benzerlik oluşturmak için abartı veya çarpıtma kullanabilen sanat eserleridir (Kleeman, 2006, s. 147). Karikatürler üzerinden desteklenen taraf, olduğundan daha güçlü ve daha büyük resmedilerek, kitleler nezdinde yüceltmeye çalışılabilmektedir. Diğer yandan propaganda amaçlı hazırlanan karikatürlerde, karşıt taraf olduğundan daha güçsüz ve daha küçük resmedilerek savaşın kazanılmasına yönelik kamuoyu motive edilebilmektedir. Ayrıca karikatürlerde karşıt tarafın insanlık suçu işlediğine yönelik çizimlere yer verilebilmekte, bu şekilde kamuoyunda savaşılan tarafa yönelik nefret söylemi gerçekleştirilebilmektedir. Bu nedenle mizah, hem desteklenen tarafın yüceltilmesinde hem de karşıt olan tarafın itibarsızlaştırılmasında önemli bir propaganda işlevi üstlenebilmektedir.

20. yüzyılda siyasal mizah propagandası çeşitli basılı kitle iletişim araçları üzerinden gerçekleştirilmekle birlikte mizah dergilerinin siyasal mizah propagandasında ayrı bir önemi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda gerek İtilaf Devletleri gerekse İttifak Devletleri'nde çok sayıda siyasal mizah dergisi devletlerin propaganda amacına hizmet etmiştir. İtilaf Devletleri içerisinde İngiltere'de *Punch* (1841-1992) ve İtalya'da *L'Asino* (1892-

1925), İttifak Devletleri içerisinde de Almanya'da *Kladderadatsch* (1848-1944) ve Avusturya'da *Kikeriki* (1861-1933) ön plana çıkan mizah dergileri olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sında *Lustige Blätter* (1886-1944) ve *Fliegende Blätter* (1845-1944) mizah dergileri Nazi mizah propagandasının önemli bir ayağını oluşturmuştur. Ayrıca bu iki dergi antisemitist mizah propagandasında da rol oynamıştır. Sovyetler Birliği'nde Nazi Almanya'sının mizah propagandasına karşı *Krokodil* (1922-2008) dergisi ön plana çıkmıştır. *Krokodil*, Soğuk Savaş döneminde de Sovyetler Birliği'nin ABD karşıtı mizah propagandasında etkili bir rol üstlenmiştir.

4. Sovyetler Birliği'nde Mizah Propagandası Bağlamında Mizah Dergisi Krokodil

Sovyetler Birliği, kuruluşundan itibaren propaganda faaliyetlerinde mizaha önemli bir yer vermiş ve Sovyetler Birliği'nin mizah propagandasında posterler etkin bir şekilde kullanılmıştır. Sovyetler Birliği, hazırlanan çeşitli propaganda posterleri üzerinden Komünist Parti'nin politikaları doğrultusunda Sovyetler Birliği halkına etki etmeye çalışmıştır. Diğer yandan propaganda posterlerindeki mizah üzerinden Sovyetler Birliği'nin düşmanları Sovyet kamuoyunda sert bir şekilde eleştiriye maruz bırakılmıştır. Sovyetler Birliği mizah propagandasını yalnızca posterlerle sınırlı tutmamış bunun yanında periyodik olarak çıkan mizah dergilerinde de mizah propagandasına yer vermiştir. Nitekim 1920'li yıllarda Sovyet Devleti'nin kurucuları tarafından sadece hiciv sınıf mücadelesinin bir silahı olarak ilan edilmekle kalmamış, Vladimir I. Lenin'in kendisi de kitleler için bir mizah dergisi olarak tasarlanan *Krokodil*'i kurmayı gerekli bulmuştur (Kozin, 2009, s. 222). Bu nedenle *Krokodil*, Sovyetler Birliği'nin kurulduğu yıl olan 1922 yılında yayın hayatına başlamıştır.

Krokodil, ilk olarak İşçi Gazetesi'ne (Рабочая Газета) ek olarak 1922 yılında kurulmuş ve haftada bir yayınlanmıştır. Sovyetler Birliği döneminin büyük bölümünde siyasi hiciv tehlikeli olsa da, *Krokodil*'e siyasi figürleri ve olayları yermek için izin verilmiştir. *Krokodil* ayrıca kapitalist ülkelerle alay etmiş ve Sovyet sistemine karşı olduğu iddia edilen çeşitli siyasi gruplara saldırmıştır. Resmi Sovyet yayınlarındaki mizah, kontrole tabi tutulmuş ve yönlendirilmiştir. Zaman zaman *Krokodil*, Sovyet bürokrasisinin sayısız yönlerinden birine düzgün bir şekilde uyan bir hikâye ya

da karikatür yayınmış, ancak bir kural olarak, buna karşılık arka planda sansüre sıkı bir şekilde bakan gözle yazılan şakalar oldukça zayıf kalmıştır (Chamberlin, 1957, s. 27). Diğer bir ifadeyle Sovyetler Birliği'ndeki sıkı sansür uygulamasının, Krokodil'deki siyasi mizahın sınırlarını belirlediği ileri sürülebilmektedir. Buna karşılık zamanının en büyük ve en popüler hiciv dergisi olan Krokodil, iktidar partisi ile halk arasındaki köprülerden biri olmuştur (Mammadov, 2016, s. 40). Bu köprü Sovyetler Birliği'nin siyasi söylemlerinin kitlelere benimsetilmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Diğer yandan Krokodil, Sovyetler Birliği'nin rakiplerine karşı Sovyetler Birliği halkı nezdinde olumsuz imaj oluşturulmasında da etkili bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Bu amaçla İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'nin işgal ettiği dönemde Krokodil, Nazi Almanyası'na karşı nefret söylemine yönelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan Soğuk Savaş döneminde ise Krokodil'in hedefinde ABD yer almıştır. Krokodil, Sovyetler Birliği'nin rakiplerini mizahi bir dille eleştirerek, Sovyetler Birliği'nin politikalarını kitleler nezdinde meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Krokodil'de yabancı kültürlerin temsilinde anekdotlar önemli bir rol oynamıştır. Krokodil, ilk kez 1966 yılında anekdot yayınlamaya başlamıştır. “Sadece Bir Anekdot” başlıklı düzenli bir sütun, her sayıda beş ila on anekdot içermiştir. Bazı anekdotlar yabancı gerçekliklerle, bazı anekdotlar da Rus veya Sovyet gerçekliğinin açık işaretleri olan yerel gerçekliklerle ilgili olmuştur. 1971 yılında “Sadece bir anekdot” sütununun yerini “Farklı enlemlerin gülümsemeleri” almıştır. Derginin her sayısında bu sütun, yalnızca yabancı gerçeklerle ilgili iki ila on sekiz anekdot içermiştir. “Farklı enlemlerin gülümsemeleri” sütununda ayrıca İskoçlar, Amerikalılar (özellikle Amerikalı turistler ve yeni zenginler hakkında), İngilizler, İtalyanlar vb. hakkında çeşitli ulusal/etnik anekdotlar yer almıştır. Dünyanın dört bir yanından birçok ulus veya etnik grup, önemli bir istisna dışında geniş bir şekilde temsil edilmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'nde yaşayanlarla ilgili –örneğin Gürcüler, Çukçiler, Ukraynalılar veya Yahudiler- hiçbir anekdotta yer almamıştır. Bununla birlikte, yalnızca yabancı değil, büyük ölçüde “yerli” olan birçok anekdot da bulunmuştur. Bazen, bireysel anekdotlar yabancı kültürlerin belirli algılanan işaretlerini gösterse bile, okuyucuların dikkati herhangi bir yabancı kültürden çok yerel gerçekliğe çekilmiştir (Demytyev, 2009, s. 186-187). Diğer yandan Krokodil, Sovyet halkının yabancı görünme takıntısıyla alay eden çok sayıda karikatür yayınlamıştır (Golubev, 2020, s. 272).

Sovyetler Birliği'nde Krokodil'in dışında Perets, Mushtum ve Dadzis gibi farklı mizah dergileri de yayınlanmıştır. Buna karşılık Krokodil, Sovyetler Birliği'nin propagandasında ayrı bir öneme sahip olmuştur. Krokodil, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da yayın hayatını devam ettirmiş ve 2008 yılında yayın hayatı son bulmuştur.

5. Yöntem

Çalışmada İran İslam Devrimi sürecinde İran'da şah karşıtı isyanların başladığı 1978 yılından, Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına kadar geçen toplam 14 yıl içerisinde Krokodil'in İran İslam Devrimi'ni ve sonrasındaki süreci konu alan karikatürleri çalışma kapsamında incelenmiştir. Çalışmada Krokodil'in Sovyetler Birliği'nin dış politikasına ışık tutulan son sayfalarındaki karikatürler özelinde inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada Krokodil'in 1978-1991 yılları arasındaki toplam 504 sayısı incelenmiş ve İran İslam Devrimi'ni ve sonrasındaki süreci doğrudan veya dolaylı olarak ele alan toplam 6 karikatüre ulaşılmıştır. Çalışmada ulaşılan 6 karikatür, Alman dilbilimci Karl Bühler'in Organon Modeli ışığında göstergebilim yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada hem karikatürlerdeki görsel ve yazılı göstergelerin propaganda boyutunda açıklanabilmesi hem de karikatürler üzerinden propaganda boyutunda Sovyetler Birliği halkı nezdinde oluşturulmak istenen düşünce ve tutumların yansıtılabilmesi için karikatürlerin göstergebilimsel analizinde Bühler'in Organon Modeli'nin kullanılması kararlaştırılmıştır.

Organon Modeli'nde anlatımsallık, temsil ve istem olmak üzere göstergelerin üç temel işlevi üzerinde durulmaktadır. Anlatımsallık işlevinde iletişimde kaynağın mesajını iletmek amacıyla göstergeleri nasıl konumlandığı ele alınmaktadır. Temsil işlevinde, göstergelerin anlamları ortaya konulmakta ve iletişimde göstergeler üzerinden kaynağın alıcıya vermek istediği mesaj/lar incelenmektedir. Son olarak istem işlevinde ise iletişimde kaynağın verdiği mesaj üzerinden alıcıda oluşması istenilen düşünce, tutum ve davranış açıklanmaktadır (Erol, 2020, s. 702). Bühler, bir duyurunun konuşmacı tarafından bir temsil eşdeğeri olarak verilebileceğinin ve dinleyici tarafından kabul edilip değerlendirilebileceğinin kabul edildiğini belirtmektedir (Bühler, 1918, s. 11). Bu aşamada gösterge ya da göstergeler üzerinden kaynak, alıcıya belirli bir temsil ya da temsiller yoluyla

çeşitli mesaj ya da mesajlar iletebilmektedir. Bühler'in modeli çerçevesinde göstergelerin temsilleri çözümlenmekte ve verilmek istenen mesajlar ortaya konulmaktadır.

Bühler bir resmin ya da haritanın yalan söyleyemeyeceğini, sadece doğruyu ya da yanlışını temsil ettiğini belirtmektedir (Bühler, 1918, s. 11). Göstergelerin temsil ettiği anlamlar insanlar arasındaki uzlaşıyla meydana gelmektedir. Diğer bir ifadeyle bir göstergenin temsili, insanların ona atfettiği anlam üzerinden şekillenmektedir.

Göstergebilim, insan anlamlandırmasının yer aldığı öz-oluşumunun nesnel çerçevelerini oluşturan ve bilgilendiren gösterge konfigürasyon sistemlerini incelemektedir. Algıyı göstergebilimle ilişkilendirmeye yönelik tamamlayıcı yaklaşımlar, gösterge üretiminin bilinçte izlediği yolları ve farklı gösterge sistemlerinin göstergebilimsel güçlerini ve aralarındaki ilişkileri belirleyebilmektedir. Charles Sanders Peirce'in ikon, indeks ve sembol üçlüsü, Karl Bühler'in semptom/indeks, sinyal ve sembol üçlüsü ve Ernst Cassirer'in ifade, temsil ve saf anlam üçlüsü, bu tür analizlerin nasıl gerçekleştirileceğini birbirine bağlı şekillerde örneklemektedir (Innis, 2020, s. 31). Bu aşamada Bühler'in modelinde göstergelerin anlamlandırılmasının dışında göstergeler yoluyla insanlarda oluşturulmak istenen algı da ön plana çıkmaktadır. Model üzerinden insanların zihinlerinde meydana getirilen algılar ve bu algıların insanların tutumları üzerindeki rolü ortaya konulabilmektedir.

Çalışmada ilk olarak Krokodil dergisinde incelenen karikatürler hakkında temel bilgilere yer verilmiş, ardından karikatürler, Sovyetler Birliği'nin İran İslam Devrimi'ne ve sonrasındaki sürece yönelik propagandası bağlamında sırasıyla Organon Modeli'nin üç temel işlevi üzerinden analiz edilmiştir.

6. Analiz ve Bulgular

Çalışmanın bu kısmında Krokodil'in İran İslam Devrimi'ni ve sonrasını konu alan altı karikatür göstergebilim yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

6. 1. Birinci Karikatür

Çalışmada incelenen ilk karikatür, derginin 1979 yılının 4. sayısında Y. Cherepanov'un çizimidir. Karikatür, İran şahının İran'ı terk ettiği tarihten sonra yayınlanmıştır.

Anlatımsallık işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde burnu uçak gemisine benzetilen sinirli bir şekilde sunulan bir erkek resmedilmektedir. Karikatürde yer alan kişinin başına ABD ordusuna ait bir asker şapkası ve sağ yakasında *US* (ABD) yazısı yer almaktadır. Karikatürdeki kişinin burnundaki uçak gemisinde ABD bayrağı bulunmakta ve uçak gemisi şeklindeki burnundan iki uçak havalanmaktadır. Karikatürde havalanan uçakların üstünde *Иран* (İran) yazan büyük bir anahtar deliğine yöneldiği resmedilmektedir. Anahtar deliğinin içerisinde bina silüetleri ve bina silüetlerinin önünde ise gösteri yaptığı izlenimi veren bir grup insan yer almaktadır. Diğer yandan bina silüetlerinin arka planında büyük bir alev bulunmaktadır.

Görsel 1

Birinci Karikatür²

Not. Uçağını İter ve ABD'nin İran İslam Devrimi'ne Müdahale Girişimi.
Y. Cherepanov tarafından "Crocodile"de basılmıştır. Cherepanov,
1979, *Crocodile*, (4), s. 16. Telif hakkı [1979] Pravda Yayınevi.

² Karikatürün sağ üstünde "Amerikan hükümeti çevrelerinde ve Pentagon'da ABD'nin İran'ın iç işlerine müdahalesi için çeşitli seçenekler tartışılıyor" yazısı ve sol altında ise "Uçağını İter" yazısı yer almaktadır.

Temsil işlevi açısından ele alındığında karikatürde ABD askeri şapkasından ve ABD bayrağından burnu uçak gemisine benzetilen kişinin ABD'yi simgelediği anlaşılmaktadır. Karikatürde ABD'yi simgeleyen kişinin sinirli olarak sunulmasıyla ABD yönetiminin İran'da şah karşıtı gösterilere karşı olduğu algısı oluşturulmaktadır. Karikatürdeki anahtar deliğinin üstündeki İran yazılı göstergesi üzerinden de bina silüetlerinin önündeki kişilerin, İran şahına karşı ayaklanan göstericilerin metonimi olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Karikatürde ABD bayrağı taşıyan uçak gemisinden havalanan uçakların üstünde İran yazılı anahtar deliğine yönelmesiyle ABD'nin İran'daki şah karşıtı olaylara müdahale ettiğine yönelik mesaj verilmektedir. Karikatürdeki yazılı göstergeler üzerinden de bu mesaj güçlendirilmektedir.

İstem işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde şah yanlılarının İran'da kontrolü kaybetmeye başladığı bir dönemde İran'a yönelik olası bir ABD müdahalesinin gerçekleşeceğine yönelik algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu aşamada karikatür üzerinden ABD yönetiminin müttefiki İran şahını yalnız bırakmayacağı ve İran'daki gösterilere hava kuvvetleriyle müdahale edeceğine yönelik mesaj verilmektedir. Bu şekilde karikatürde ABD, İran'ın iç işlerine karışmakla suçlanmaktadır. Ayrıca karikatürde Pehlevi rejiminin iktidarda kalmasının ABD'nin çıkarlarına hizmet ettiği ön plana çıkarılmaktadır. Karikatürde doğrudan İran'daki şah karşıtı göstericileri destekleyici bir mesaj verilmemekle birlikte şah ve ABD yönetimi arasındaki ilişkilere vurgu yapılarak, Sovyetler Birliği halkı nezdinde Pehlevi rejimine karşı olumsuz bir algı oluşturulmaya çalışılmaktadır.

İran İslami devrimci liderliğinin ABD'ye meydan okuması ve anti-emperyalist politikası, ABD'li politika yapımcılar için büyük bir endişe konusu haline gelmiştir. Bölge Müslümanları için devrimci İran, bölge ülkelerinin iki yüzyıllık sömürge ve yeni sömürge yönetimi sırasında kaybettiği bağımsızlığı, onuru ve haysiyeti simgelemiştir (Yazdani ve Hussain, 2006, s. 269). Bu aşamada Krokodil'de ABD'nin devrime müdahale edebileceğine yönelik algı oluşturulmasıyla ABD'nin İran'daki çıkarlarının tehdit altında olduğu mesajı verilmektedir. Diğer yandan karikatürde devrimin şah karşıtı boyutunun dışında ABD karşıtı boyutunun üzerinde durulmasıyla dolaylı yoldan devrime yönelik Sovyet kamuoyunda olumlu bir algının oluşmasına yol açılmaktadır.

6. 2. İkinci Karikatür

Çalışmada incelenen ikinci karikatür, derginin 1979 yılının 10. sayısında Bor. Efimova'nın çizimidir. Karikatürün yayınlandığı tarihte İran'da Pehlevi Hanedanlığı çökmüş ve Humeyni yanlısı güçler, İran'a egemen olmaya başlamıştır.

Anlatımsallık işlevi açısından ele alındığında karikatürde devasa boyutta bir erkeğin elinde, üstünde За независимый демократический иран! (Bağımsız, demokratik bir İran için!) yazılı bir pankartı taşıdığı resmedilmektedir. Karikatürdeki erkeğin önünde ipe asılı bir halı bulunmakta ve erkeğin elindeki pankartla önündeki halıyı silkelediğine yönelik bir algı meydana gelmektedir. Karikatürde ipe asılı olan halının öteki tarafında ise düşmekte olan, üstünde dolar işareti \$ bulunan bir çanta tutan bir kişi, üstünde Военные Базы (Askeri Üsler) yazısı bulunan bir çanta tutan başka bir kişi, üstünde САВАК³ (SAVAK) yazısı bulunan bir çanta tutan bir diğer kişi, üstünde ЦРУ (CIA) yazan bir çanta ve düşmekte olan diğer üç kişi daha resmedilmektedir.

Görsel 2

İkinci Karikatür⁴

Not. Deviriyor ve İran İslam Devrimi Süreci. Efimova tarafından “Crocodile”de basılmıştır. Efimova, 1979, *Crocodile*, (10), s. 16. Telif hakkı [1979] Pravda Yayınevi.

³ SAVAK, Pehlevi hanedanlığı döneminde İran'da 1957-1979 yılları arasında faaliyette bulunan gizli polis, iç güvenlik ve istihbarat servisine verilen isimdir.

⁴ Karikatürün sol altında “Deviriyor” yazısı bulunmaktadır.

Temsil işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürdeki pankarta yer alan yazılardan pankartı taşıyan kişinin İran'da şah karşıtı ayaklanmaya katılan göstericileri simgelediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan halının diğer tarafında bulunan çantaların üstündeki *Askeri Üstler*, *CIA* ve *SAVAK* yazılı göstergeleri üzerinden halının diğer tarafındaki kişilerin de ABD yönetimini ve Pehlevi rejimini temsil ettiği ortaya çıkmaktadır. Karikatürde İran'daki göstericileri simgeleyen kişinin elindeki pankartla halıya vurduğu izlenimi verilerek, İran İslam Devrimi sonucunda ABD yönetiminin ve Pehlevi rejiminin İran'daki etkisini kaybettiği mesajı verilmeye çalışılmaktadır. Karikatürde İran'daki göstericileri simgeleyen kişinin devasa boyutta temsil edilmesiyle İran'daki göstericilerin gücüne vurgu yapılmaktadır.

İstem işlevi açısından ele alındığında karikatürde Pehlevi rejiminin çöküşüne ve şah karşıtı güçlerin İran'a egemen olmaya başladığına yönelik mesaj verilmektedir. Karikatürde CIA ve SAVAK'ın İran'dan uzaklaştırılmasıyla doğrudan ABD yönetimi ve Pehlevi rejiminin arasındaki yakın ilişki vurgulanmaktadır. Bu şekilde Pehlevi rejiminin çöküşüyle aynı zamanda ABD'nin İran'daki etkisinin son bulduğu algısı oluşturulmaktadır. Karikatürdeki yazılı ve görsel göstergeler bir bütün olarak incelendiğinde karikatürde yer alan pankarttaki demokratik İran söylemiyle İran'daki Pehlevi rejiminin sonlandırılmasına ve bağımsız İran söylemiyle de İran'ın ABD'nin etkisinden uzaklaşmasına yönelik mesaj verilmektedir. Karikatürde devasa boyutta resmedilen kişinin taşıdığı pankart üzerindeki yazıdan İran'daki göstericilerin İran'da bağımsız ve demokratik bir İran için mücadele ettiği vurgulanmaktadır. Böylece karikatür üzerinden Sovyetler Birliği halkı nezdinde İran'daki şah karşıtı göstericilere yönelik olumlu bir algı oluşturulmaya çalışılmaktadır.

İran İslam Devrimi'yle birlikte İran siyasetinde yeni bir yola girilmiş ve İran, ABD karşıtı taraf haline gelmiştir (Ekren, 2017, s. 147). Krokodil'in karikatüründe de devrimle İran'ın ABD ile yollarının ayrılmasına değinilmiş ve İran'ın ilerleyen süreçte Sovyetler Birliği ile yakınlaşabileceğine yönelik ihtimalin önü açılmıştır.

6. 3. Üçüncü Karikatür

Çalışmada incelenen üçüncü karikatür, derginin 1979 yılının 28. sayısında Bor. Efimova'nın çizimidir. Karikatür, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yayınlanmıştır. Diğer yandan karikatürün yayınlandığı tarihte İran şahı yurt dışında sürgünde bulunmaktadır. İran şahı, sürgün döneminde çeşitli ülkelerde kalmış ve 27 Temmuz 1980 tarihinde Mısır'da hayatını kaybetmiştir.

Anlatımsallık işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde sırtlarında büyük birer ayak izi olan, valiz taşıyan, birbirlerini şapkalarıyla selamlayan ve havada oldukları izlenimi verilen iki erkek bulunmaktadır. Karikatürdeki erkeklerin birinin üstünde Comoca (Somosa), diğerinin üstünde ise Шах (şah) yazısı yer almaktadır. Karikatürde üstünde *Somosa* yazılı kişi, Nikaragua devlet başkanı Anastasio Somoza Debayle⁵'ye, üstünde şah yazan kişi ise İran şahı Muhammed Rıza Pehlevi'ye benzetilmeye çalışılmıştır. Karikatürde üstünde şah yazan kişinin valizinin yanında İran şahının tacı bulunmaktadır. Karikatürdeki her iki kişinin valizinin üstünde dolar işareti \$ yer almakta ve valizlerin içerisinden banknotlar dışarı sarkmaktadır. Karikatürde yer alan kişilerin arasında - Не посоветуйте ли, где найти надежное политическое убежище? (Güvenilir bir siyasi sığınma yerinin nerede bulunacağı konusunda tavsiyede bulunabilir misiniz?), - Сам ищу (- Kendim arıyorum) şeklinde diyalogun geçtiği aktarılmaktadır. Karikatürdeki kişilerin aşağısında ise bina görsellerine yer verilmektedir.

⁵ Anastasio Somoza Debayle (1925-1980), Nikaragua'da etkili olan Somoza ailesinin devlet başkanı olan son üyesidir. Sandinista Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin (FSLN) liderliğindeki isyancıların Managua'ya yaklaşması sonucu Nikaragua'yı terk etmiş ve devlet başkanlığı sona ermiştir. ABD başkanı Jimmy Carter tarafından ABD'de sığınma talebi reddedilen Somoza, daha sonra Paraguay'a sığınmıştır. Somoza'nın mensubu olduğu Somoza ailesi, ABD ile yakın ilişki içerisinde olmuştur.

Görsel 3

Üçüncü Karikatür

Not. Somoza ve Şah ve Somoza ve Şah'ın Ülkelerini Terk Etmesi. Efimova tarafından "Crocodile"de basılmıştır. Efimova, 1979, *Crocodile*, (28), s. 16. Telif hakkı [1979] Pravda Yayınevi.

Temsil işlevi açısından ele alındığında karikatürde gerek görsel gerekse yazılı göstergelerden karikatürde yer alan kişilerden birinin Nikaragua devlet başkanı Anastasio Somoza Debayle'yi, diğerinin ise İran şahı Muhammed Rıza Pehlevi'yi temsil ettiği anlaşılmaktadır. Her iki liderin sırtında yer alan ayak izi üzerinden yönetimlerinin devrildiği ve ülkelerinden ayrıldıkları mesajı verilmektedir. Karikatürde her ikisinin de ellerinde üstünde dolar işareti bulunan para dolu çantalar ile resmedilmesi, ülkelerinden yüklü miktarda parayla ayrıldıkları algısını oluşturmaktadır. Somoza ve Pehlevi temsillerinin arasında geçen diyalog üzerinden de her iki devrik liderin de sığınma talebinde bulunacakları ülke aradıklarına yönelik mesaj verilmektedir. Karikatürde devrik liderlerin havada resmedilmesi üzerinden de iki liderin sürgünde olduklarına yönelik algı oluşturulmaktadır.

İstem işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde Somoza ve Pehlevi'nin iktidardan uzaklaştırılma süreçlerinin birbirine benzetildiği ortaya çıkmaktadır. Somoza, iktidarı döneminde ABD ile yakın ilişki içerisinde ol-

muş, ABD'nin Somoza'ya desteğini çekmesinden sonra da ülkesini terk etmiştir. Karikatürde Somoza gibi ABD yanlısı bir lider olarak vurgulanan Pehlevi'nin halkı tarafından devrildiğine atıfta bulunmaktadır. Karikatür üzerinden her iki liderin de ülkelerinde istenmediği ve yüklü miktarda paraya sahip olduğu ileri sürülerek, Sovyetler Birliği halkı nezdinde Pehlevi'ye yönelik olumsuz bir algı meydana getirilmeye çalışılmaktadır.

İran şahı, devrim sürecinde 16 Ocak 1979 tarihinde ülkesini terk etmiş ve sürgün döneminde çeşitli ülkelerde bulunmuştur. 1980 yılında da Kahire'de hayatını kaybetmiştir (Buchan, 2013, s. 426). Krokodil'in bu karikatüründe ABD desteğindeki bir liderin, halkı tarafından ülkesinden çıkarıldığı ve sürgün hayatı yaşadığı üzerinde durulmaktadır. Böylece karikatürde Somoza ve şah özelinde ABD desteğindeki liderlerin buna benzer bir süreçte maruz kalabileceğine yönelik mesaj verilmektedir.

6. 4. Dördüncü Karikatür

Çalışmada incelenen ikinci karikatür, derginin 1981 yılının 2. sayısında B. Starchikov'un çizimidir. Karikatür, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesinden ve İran-İrak Savaşı'nın başlamasından sonra yayınlanmıştır.

Anlatımsallık işlevi açısından ele alındığında karikatürde ağaca asılı büyük bir arı kovanı ve içerisinde yarı insan yarı arı şeklinde silah taşıyan canlıların çıktığı resmedilmektedir. Karikatürde yer alan kovanın üstünde Пакистан (Pakistan) yazısı yer almaktadır. Diğer yandan karikatürün çevresinde bulunan üç canlı, üstünde в Индию (Hindistan'a), в Афганистан (Afganistan'a) ve в Иран (İran'a) yazan ve içinde silahlar bulunan çantalar taşımaktadır. Karikatürde yer alan canlıların bazıları sakallı ve sarıklı, bazıları ise yüzü maskeli olarak resmedilmektedir.

Görsel 4

Dördüncü Karikatür⁶

Not. Eşek Arısı Yuvası ve Pakistan, İran, Afganistan ve Hindistan. Starchikov tarafından “Crocodile”de basılmıştır. Starchikov, 1981, *Crocodile*, (2), s. 16. Telif hakkı [1979] Pravda Yayınevi.

Temsil işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde eşek arısı yuvası yazılı göstergesi üzerinden Pakistan’ın eşek arısı yuvasına benzetildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan yine karikatürde yer alan yazılı gösterge üzerinden arı kovanından çıkan yarı insan yarı arı şeklindeki canlıların ise taşıdıkları silahlardan silahlı eylemlere katılan kişileri temsil ettiği ortaya çıkmaktadır. Karikatürdeki canlıların taşıdığı çantaların üstünde yazan *Hindistan’a*, *Afganistan’a* ve *İran’a* yazılarından Pakistan’dan Hindistan’a, Afganistan’a ve İran’a silah taşındığına yönelik mesaj verilmektedir. Karikatürdeki yazılı gösterge üzerinden de taşınan bu silahların ismi geçen bu üç ülkede yıkıcı eylemlerde kullanıldığına yönelik algı oluşturulmaktadır. Karikatürde Pakistan’ı temsil eden arı kovanı tehdit metaforu olarak yansıtılmaktadır. Bu açıdan karikatürde Pakistan tehdit olarak sunulurken, aynı zamanda

⁶ Karikatürün sağ üstünde “Pakistan topraklarında Afganistan, Hindistan ve İran’a karşı yıkıcı çalışma merkezleri var” yazısı ve sol altında “Eşek arısı yuvası” yazısı bulunmaktadır.

Pakistan üzerinden gönderilen silahlarla Hindistan, Afganistan ve İran'ın da tehdit oluşturduğuna yönelik algı meydana getirilmektedir.

İstem işlevi açısından ele alındığında karikatürün Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinden sonra yayınlanması önem taşımaktadır. Sovyetler Birliği, Afganistan'ı işgal ettiğinde belirli bir muhalif gurup Sovyetler Birliği'ne karşı mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele sürecinde muhalifler, Pakistan'dan destek almıştır. Karikatür üzerinden Sovyetler Birliği'nin Afganistan'da mücadele ettiği muhaliflerin Pakistan'da silahlandığı ileri sürülmektedir. Karikatürde benzer şekilde Afganistan gibi Hindistan ve İran'ın da Pakistan üzerinden silahlandığı ileri sürülmektedir. Diğer bir deyişle karikatürde, Afganistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı tehdit oluşturan muhaliflerle İran ve Hindistan'ın benzer şekilde sunulduğuna yönelik algı oluşmaktadır. Bu süreçte karikatür üzerinden Sovyetler Birliği'nde İran karşıtı bir kamuoyunun meydana gelmesine yol açılmaktadır.

Afganistan'daki Sovyet müdahalesi, İran hükümetini bölgede gelecekteki Rus genişlemesi konusunda alarma geçirmiştir (Akbar, 1988, s. 63). Afganistan'ın işgali konusunda İran ve Sovyetler Birliği arasındaki karşıtlığın meydana geldiği süreçte Krokodil, İran'ı doğrudan bir tehdit olarak ön plana çıkarmıştır.

6. 5. Beşinci Karikatür

Çalışmada incelenen ikinci karikatür, derginin 1981 yılının 14. sayısında Vladimir Uborevich-Borovsky'nin çizimidir. Karikatür, İran-İrak Savaşı'nın devam ettiği bir sırada yayınlanmıştır.

Anlatımsallık işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde sol kolunun üstünde *US* (ABD) yazan devasa boyutta bir askerin elleriyle petrol bölgesinin çevresine füzeler yerleştirdiği resmedilmektedir. Karikatürdeki askerin ağzında bir gaz maskesi ve gaz maskesinin ucunda da petrol bölgesine uzanan büyük bir hortum bulunmaktadır. Petrol bölgesinin arka planında ise üstünde *Персидский ЗАЛИВ* (Basra Körfezi) yazısı yer alan bir deniz kıyıısı resmedilmektedir.

Görsel 5

Beşinci Karikatür⁷

Not. Eller Çıkarma ve İran-İrak Savaşı. Uborevich-Borovsky tarafından “Crocodile”de basılmıştır. Uborevich-Borovsky, 1981, *Crocodile*, (14), s. 16. Telif hakkı [1979] Pravda Yayınevi.

Temsil işlevi açısından ele alındığında karikatürde sol kolunun üstünde ABD yazan askerin, ABD’yi simgelediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan karikatürdeki yazılı göstergeler üzerinden Orta Doğu’daki petrol tesislerinin metonimi kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Karikatürdeki askerin elleriyle petrol tesislerine füze yerleştirmesi üzerinden ABD’nin Orta Doğu’daki petrol tesisleri üzerinde kontrol kurma çabası içerisinde olduğuna yönelik mesaj verilmektedir.

İstem işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde İran-İrak Savaşı sürecinde Basra Körfezi’ndeki petrol tesislerinin konumu ele alınmaktadır. Krokodil’in İran-İrak Savaşı sürecindeki karikatürleri incelendiğinde, der-

⁷ Karikatürün sağ üstünde “Amerika Birleşik Devletleri’nde, Basra Körfezi ve Orta Doğu’nun petrol taşıyan bölgelerine fırlatılmaya hazırlanan ‘hızlı konuşlandırma gücü’ hızla toplanıyor” yazısı ve sol altında “elleri çıkarma” yazısı bulunmaktadır.

ğinin savaş sırasında İran'a yönelik destekleyici bir söyleme yer vermediği ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık yayınlanan karikatür üzerinden İran-İrak Savaşı'nın ABD'nin bölgesel çıkarları açısından önem taşıdığına vurgu yapılmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin İran teokrasisine karşı ideolojik düşmanlığı ön plana çıkmış, Sovyet basınının Humeyni'nin İslam Cumhuriyeti'ni "ilerici" olarak övdüğü 1979 başlarındaki söylemden uzaklaşmıştır. Diğer yandan Sovyetler Birliği, İran'ın İslami yayımlıcağını ciddi bir sorun olarak değerlendirmiştir (Segal, 1988, s. 962). Bu süreçte Krokodil, savaşa ilişkin ne ABD'nin desteğini arkasına alan Irak'ı ne de kendisine tehdit olarak değerlendirdiği İran'ı konu edinmemiş ve doğrudan savaş sürecinde ABD karşıtı bir algının oluşmasına yol açmıştır.

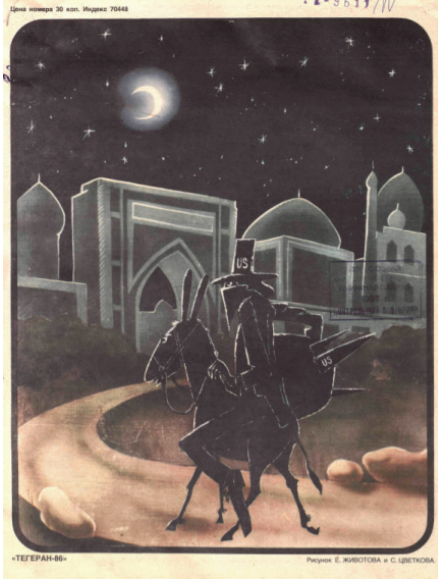
6. 6. Altıncı Karikatür

Çalışmada incelenen ikinci karikatür, derginin 1987 yılının 6. sayısında E. Zhivotova ve S. Tsvetkova'nın çizimidir. Karikatür, 1986 yılında İran-Kontra Skandalı'ndan sonra yayınlanmıştır. Skandal, ABD'deki bazı yöneticilerin İran'a silah satması ve silah satışından elde edilen gelirin Nikaragua'daki kontraları finanse etmek için kullanılmasının planlanmasını içermektedir. Buna karşılık ileri sürülen olayın varlığı ABD tarafından inkâr edilmiştir.

Anlatımsallık işlevi açısından ele alındığında karikatürde geceleyin İran mimarisini yansıtan binaların önünde eşeğe binmiş, yüzü maskeli ve üstünde *US* (ABD) yazısı bulunan silindirik bir şapka giyen bir kişi resmedilmektedir. Karikatürdeki kişi, bir paket taşımakta ve paketin içerisinden uçları sivri nesnelere dışarı çıkmaktadır. Sivri nesnelere birinin üstünde *US* (ABD) yazısı bulunmaktadır. Karikatür, geceyi yansıttığı için karikatürde yer alan kişi, bindiği eşek ve taşıdığı paket siyah olarak resmedilmektedir.

Görsel 6

Altıncı Karikatür⁸

Not: Tahran 86 ve ABD-İran İlişkileri. Zhivotova ve Tsvetkova, tarafından “Crocodile”de basılmıştır. Zhivotova ve Tsvetkova, 1987, *Crocodile*, (6), 16. Telif hakkı [1979] Pravda Yayınevi.

Temsil işlevi boyutunda incelendiğinde karikatürde İran mimarisini yansıtan evlerin, karikatürdeki *Tahran 86* yazılı gösterge üzerinden Tahran’ın metonimi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Karikatürdeki eşek sırtındaki kişinin şapkasındaki *ABD* yazısından da eşek sırtındaki kişinin, ABD’yi temsil ettiği anlaşılmaktadır. Karikatürün hazırlandığı bağlam içerisinde değerlendirildiğinde de eşek sırtındaki kişinin taşıdığı, üstünde *ABD* yazısı olan sivri nesnelerin silah olduğu ortaya çıkmaktadır. Karikatürde ABD’yi temsil eden kişinin gece vakti ve yüzü maskeli olarak silah taşıması üzerinden de İran’ın ABD’den gizlice silah aldığı mesajı verilmektedir.

İstem işlevi açısından ele alındığında karikatürde İran-Kontra Skandalı’nın konu edildiği ortaya çıkmaktadır. Skandal her ne kadar ABD yönetimi ta-

⁸ Karikatürün sol altında “Tahran 86” yazısı yer almaktadır.

rafından kabul edilmese de karikatür üzerinden İran'ın ABD'den silah aldığı ortaya konulmaktadır. Bu şekilde karikatür üzerinden İran yönetiminin, ABD ile gizlice bağlantı kurduğuna yönelik mesaj verilmektedir. Bu algı üzerinden de Sovyetler Birliği halkı nezdinde İran'ın Pehlevi rejimi gibi ABD ile yakınlaştığına yönelik algı oluşturulmaya çalışıldığı belirtilmektedir.

ABD başkanı, bu satışı İranlı ılımlılar ile ABD-İran ilişkilerini geliştirmeye yardımcı olacağını ve Sovyetler Birliği'nin ABD ve müttefikleri için çok büyük stratejik öneme sahip bir ülke olan İran'ın kontrolünü ele geçirmesini önleyecek stratejik bir açılımı oluşturacağını ummuştur (Timbers, 1990, s. 35). Bu aşamada Krokodil, İran-Kontra Skandalı'nı konu edinerek her ne kadar gizli olarak yürütüldüğü ileri sürülen bir durumdan dolayı ABD'ye yönelik olumsuz bir algının oluşmasına neden olurken aynı zamanda karşı taraf olan İran'a yönelik de olumsuz bir algının meydana gelebilmesine yol açmaktadır.

7. Sonuç

Krokodil'in İran İslam Devrimi'ni konu alan karikatürleriyle İran İslam Devrimi sonrasındaki süreçte İran'ı konu alan karikatürleri arasında önemli bir farklılığın olduğu ortaya çıkarılmıştır. Krokodil, İran şahına karşı gerçekleştirilen devrimi, İran'ın ABD'nin etki alanından kurtularak bağımsız bir şekilde hareket etme süreci olarak değerlendirmiştir. Bu aşamada İran şahının ABD ile olan ilişkilerine vurgu yaparak Pehlevi rejimi ve ABD arasındaki yakın ilişki ön plana getirilmiştir. Buna karşılık Krokodil, devrimden sonraki süreçte kurulan yeni rejime karşı mesafeli durduğu ve hatta yeni rejimin Sovyetler Birliği halkı nezdinde olumsuz algılanmasına yol açacak karikatürlere yer verdiği ortaya çıkarılmıştır. İran İslam Devrimi'nden sonra Krokodil'in karikatürlerinde yeni rejim hem tehdit olarak yansıtılırken hem de yeni rejimin Pehlevi yönetimi gibi ABD ile ilişki içerisinde olduğu ileri sürülmüştür.

Çalışmada elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde Krokodil özelinde Sovyetler Birliği'nin İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'a yönelik mizah propagandasının, doğrudan Sovyetler Birliği'nin İran ile olan siyasi ilişkileri çerçevesinde şekillendiği ortaya çıkmıştır. Pehlevi döneminde İran, ABD'nin Orta Doğu'daki önde gelen müttefiklerinden

biri olmuş, bu nedenle İran ve Sovyetler Birliği arasında yakın ilişkiler kurulamamıştır. İran İslam Devrimi sürecinde İran'ın ABD'den uzaklaşması ve yeni rejiminin ABD karşıtı aldığı kararlar, dolaylı olarak Sovyetler Birliği ve İran'ın birbirine yakınlaşmasının önünü açmıştır. Çalışmada bu süreç, Krokodil'in karikatürlerine doğrudan yansıtılmış ve Krokodil'de İran İslam Devrimi ile İran'ın ABD'den uzaklaşarak bağımsız bir ülke haline gelmeye çalıştığına yönelik propagandaya yer verilmiştir. Buna karşılık yeni rejimin Sovyetler Birliği ile mesafeli olması ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali iki ülkenin yakınlaşma sürecini engellemiştir. Yeni rejimin Sovyetler Birliği'ne yönelik temkinli bir siyaset izlemesi, Krokodil'in karikatürlerinde İran İslam Devrimi'nden sonra yeni rejime yönelik olumlu bir imajın oluşmasına izin vermemiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki çıkarlarını doğrudan etkileyen İran-İrak Savaşı sürecinde bile Krokodil'in yalnızca ABD'yi gündeme taşımakla yetinmiş ve İran'ın ABD destekli Irak güçlerine yönelik mücadelesi konu edilmemiştir. Diğer yandan İran-Kontra Skandalı gibi İran'ın uluslararası alanda imajını olumsuz yönde etkileyebilecek iddia Krokodil sayfasında konu edinmiştir.

Çalışma, Sovyetler Birliği basınının İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'a bakışını yansıtarak, hem Sovyetler Birliği ve İran boyutunda uluslararası ilişkiler literatürüne hem de *Krokodil* özelinde Sovyetler Birliği'nin mizah propagandası bağlamında iletişim bilimleri literatürüne katkı sağlaması bakımından önem taşımaktadır. Propaganda ve karikatür konusunda yapılan çalışmalar çerçevesinde bu çalışma, uluslararası ilişkiler boyutunda karikatürlerin propagandadaki rolünü yansıtmıştır. Bu şekilde Sovyetler Birliği'nin İran İslam Devrimi'ne ve İran İslam Cumhuriyeti'ne yönelik bakışına propaganda karikatürleri üzerinden ışık tutulmuştur.

Çalışmada kullanılan yöntem üzerinden karikatürler aracılığıyla kamuoyunun istenilen amaçlar doğrultusunda ne yönde şekillendiği ortaya konulmuştur. Çalışmanın yöntemi, karikatürlerdeki görsel ve yazılı göstergeler üzerinden Sovyetler Birliği yönetiminin İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran yönetimine yönelik Sovyetler Birliği kamuoyunda inşa etmek istediği algıların kapsamlı bir şekilde açıklanmasını sağlamıştır. Alanda konuya ilişkin yapılan çalışmalarda Sovyetler Birliği ve İran ilişkilerinin politika ve diplomasi boyutu ele alınırken, mevcut çalışma iki ülke ilişkilerini Sovyetler Birliği'nin penceresinden basın üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Çalışma, Sovyetler Birliği'nin basın yoluyla İran İslam

Devrimi'ne ve sonraki süreçte İran'a yönelik algısının Sovyet kamuoyuna yansımaları irdelemiştir. Çalışmada *Krokodil*, İran İslam Devrimi sürecinde İran'ı ABD'nin etkisinden özgürleşmiş şekilde sunmuştur. Buna karşılık devrimden hemen sonraki süreçte Sovyetler Birliği ve İran ilişkileri arasındaki mesafenin sürmesi, dergide İran'a yönelik olumlu bir imajın oluşturulmasını engellemiştir. Dergi üzerinden İran, Pakistan ve Afganistan gibi Sovyetler Birliği'ne tehdit potansiyeli olan bir ülke ya da İran-Kontra Skandalı üzerinden ABD ile gizli bir bağlantı içerisinde olan bir ülke olarak sunulmuştur.

Çalışmada Sovyetler Birliği basınının İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'a bakışı, mizah dergileri özelinde propaganda boyutunda incelenmiştir. Gelecek çalışmaların, konuya ilişkin Sovyet basınına mizah dergilerinin dışında *Pravda* (Правда), *Komsomolskaya Pravda* (Комсомольская правда) ve *Izvestia* (Известия) gibi dönemin Sovyet gazeteleri üzerinden de ele almasının Sovyetler Birliği'nin İran İslam Devrimi ve sonrasındaki süreçte İran'a bakışının daha kapsamlı olarak ortaya konulmasını sağlayabileceği düşünülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Rusya ve İran ilişkileri olumlu yönde gelişmiş, İran'ın ABD karşıtlığı İran yönetimini Rusya ile yakınlaştırmıştır. Bu açıdan gelecek çalışmaların Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Rus basınında İran'ın temsilini, mevcut çalışmadaki bulgularla karşılaştırmalı olarak ele alması, Sovyetler Birliği ve Sovyetler Birliği sonrası Rusya'nın İran'a yönelik bakışının karşılaştırmalı olarak ortaya konulmasını sağlayacaktır. Özellikle gelecek çalışmaların Rus basınında İran'ın temsilini yaşanan siyasal gelişmeler bağlamında ele almasının, mevcut çalışmanın sınırlı alanda incelediği basındaki Rusya-İran ilişkilerinin daha geniş bir zaman dilimi içerisinde açıklanmasını sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu açıdan mevcut çalışmanın geçmişten günümüze Rusya ve İran ilişkilerinin medyadaki temsilinde yaşanan değişime ışık tutulmasında önemli bir rol oynaması söz konusu olabilmektedir.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Buchan, J. (2013). The Iranian Revolution of 1979. *Asian Affairs*, 44(3), 418-426, <https://doi.org/10.1080/03068374.2013.826016>
- Bühler, K. (1918). Kritische musterung der neuen theorien des Satzes. *Indogermanisches Jahrbuch*, 6, 1-20. https://pure.mpg.de/rest/items/item_2304854_2/component/file_2304853/content
- Chamberlin, W. H. (1957). The “anecdote”: unrationed Soviet humor. *Russian Review*, 16(3), 27-34, <https://doi.org/10.2307/125941>
- Cherepanov, Y. (1979). Uçağımı iter, *Crocodile*, (4), 1-16. <https://tinyurl.com/5n7n83h7>
- Davulcu, E. (2015). 1950’li yıllarda Kayseri’de yayınlanan mizah gazeteleri ve bu gazetelerin yazılarında siyasi-idari ve ekonomik hayat. *Erçiyas İletişim Dergisi*, 4(1), 14-34, <https://doi.org/10.17680/akademia.v4i1.5000046296>
- Dementyev, V. V. (2009). Russian anekdots of 1970s: on the material of the Soviet humorous journal “Krokodil”. *Russian Journal of Communication*, 2(3-4), 185-198. <https://doi.org/10.1080/19409419.2009.10756750>
- Efimova, B. (1979a). Deviriyor, *Crocodile*, (10), 1-16. <https://tinyurl.com/mtsceh59>
- Efimova, B. (1979b). Somoza ve Şah, *Crocodile*, (28), 1-16. <https://tinyurl.com/2p8c3kyp>
- Ekren, A. (2017). 1979-1995 İran-ABD ilişkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 146-155, <https://doi.org/10.33905/bseusbed.309765>
- Erol, E. G. (2020). Nazi Almanya’sında yayıncılık, Nazizm ideolojisinin yaydığı anti-semitist söylemlerin inşası ve kitapların propaganda amaçlı kullanımı. *Türk Kütüphaneciliği*, 34(4), 693-722, <https://doi.org/10.24146/tk.818460>
- Esfandiari, H. (2001). The politics of the “women’s question” in the Islamic Republic, 1979–1999. İçinde J. L. Esposito, R. K. Ramazani (Ed.), *Iran at the crossroads* (s. 75-92). Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1007/978-1-137-07175-0_5

- Fanani, A. F. (2012). The export of Islamic revolution in Iran and its threat for the US, the Soviet Union, and Arab countries. *Afkaruna: Indonesian Interdisciplinary Journal of Islamic Studies*, 8(1), 1-13, <https://doi.org/10.18196/aiijis.2012.0001.1-13>
- Golubev, A. (2020). The western observer and the western gaze in the affective management of Soviet subjectivity. *Russian Social Science Review*, 61(3-4), 251-280. <https://doi.org/10.1080/10611428.2020.1778414>
- Hunter, S. T. (1987). The Soviet Union and the Islamic Republic of Iran. İçinde, H. Malik (Ed.), *Soviet-American relations with Pakistan, Iran and Afghanistan* (s. 244-266). Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1007/978-1-349-08553-8_12
- Innis, R. E. (2020). Semiotic framing of thresholds of sense. İçinde, *Between philosophy and cultural psychology* (s. 31-48). Springer, Cham, https://doi.org/10.1007/978-3-030-58190-9_3
- Irfani, S. (1989). Iran-Soviet relations. *Strategic Studies*, 13(1), 5-8, <https://www.jstor.org/stable/45181978>
- Khalilzad, Z. (1984). Soviet dilemmas in Khomeini's Iran. *Australian Journal of International Affairs*, 38(1), 1-8, <https://doi.org/10.1080/10357718408444828>
- Kleeman, G. (2006). Not just for fun: Using cartoons to investigate geographical issues. *New Zealand Geographer*, 62(2), 144-151, <https://doi.org/10.1111/j.1745-7939.2006.00057.x>
- Kozin, A. (2009). "Krokodil" in transition: the case of bureaucrat cartoons. *Russian Journal of Communication*, 2(3-4), 215-233. <https://doi.org/10.1080/19409419.2009.10756752>
- Mammadov, R. (2016). "The king is dead, long live the king!": image of the United States as the primary enemy on the pages of Krokodil from Stalin to Khrushchev. *Visual Communication Quarterly*, 23(1), 39-52. <https://doi.org/10.1080/15551393.2015.1130591>
- Mossaki, N., & Ravandi-Fadai, L. (2018). A guarded courtship: Soviet cultural diplomacy in Iran from the late 1940s to the 1960s. *Iranian Studies*, 51(3), 427-454, <https://doi.org/10.1080/00210862.2018.1436402>

- Olson, R. (1991). The Turkoman rebellion in Eastern Iran, 1924-5: Its consequences and the Soviet reaction. *Die Welt des Islams*, (2), 216-227. <https://doi.org/10.2307/1570580>
- Roberts, G. (2011). Moscow's Cold War on the periphery: Soviet policy in Greece, Iran, and Turkey, 1943-8. *Journal of Contemporary History*, 46(1), 58-81, <https://doi.org/10.1177/0022009410383292>
- Segal, D. (1988). The Iran-Iraq war: a military analysis. *Foreign Affairs*, 66(5), 946-963, <https://doi.org/10.2307/20043572>
- Starchikov, B. (1981). Eşek arısı yuvası, *Crocodile*, (2), 1-16. <https://tinyurl.com/2p9e2a34>
- Tarock, A. (2017). Russo–Iranian relations in the post-Soviet era. *Diplomacy & Statecraft*, 28(3), 518-537, <https://doi.org/10.1080/09592296.2017.1347449>
- Timbers, E. (1990). Legal and institutional aspects of the Iran-Contra Affair. *Presidential Studies Quarterly*, 20(1), 31-41, <https://www.jstor.org/stable/20700112>
- Uborevich-Borovsky, V. (1981). Eller çıkarma, *Crocodile*, (14), 1-16. <https://tinyurl.com/2wwvw2fz>
- Yazdani, E., & Hussain, R. (2006). United States' policy towards Iran after the Islamic revolution: an Iranian perspective. *International Studies*, 43(3), 267-289, <https://doi.org/10.1177/002088170604300302>
- Zhivotova, E. & Tsvetkova, S. (1987). Tahran 86, *Crocodile*, (6), 1-16. <https://tinyurl.com/ym5mk5mr>

İmam Hüseyin'in Yaşçıları: Gelenekten Günümüze İran'daki Şii Matem Merasimlerinde Meddahlar

Adem Yılmaz*

Öz

Bu çalışma günümüz İran toplumunda büyük bir coşkuyla tertip edilen matem merasimlerinde okudukları şiirlerle dinleyicileri hüznlendirip ağlatan meddahları konu edinmektedir. Meddahlık usulüyle şiir okuma geleneğinin geçmişi, çeşitli Şii rivayetlerinde Kerbela hadisesine kadar uzanmaktadır. Büveyhîler ile birlikte tarihte ilk kez devlet desteği alıp kamusal alanda görünürlük kazanan meddahlar, Safevîler döneminde Şii kimliğinin yeniden inşasında ve Sünni devletlerle olan mücadelede önemli bir propaganda aracına dönüşmüş ve bu işlevini Kaçarlar döneminde de sürdürmüştür. 1979 Devrimi'ne giden süreçte halkın Şah karşıtı gösteriler için mobilize edilmesinde de etkili olan meddahlar, İran-İrak savaşında da benzer bir işlev görmüş ve kitlelerin cepheye seferber edilmesinde önemli rol oynamıştır. Günümüzde Devrim Rehberi'ne verdikleri destek sebebiyle "Hamaney'in askerleri" olarak nitelenen meddahlar, dini bir ritüelin icracısı olmanın yanında İran'daki sosyo-politik birçok gelişmenin arka planında da adından söz ettirmektedir. Son dönemde meddahlığın icrasında geleneksel uygulamalardan farklı olarak, musiki ve muhteva açısından değişim yaşanmış, "pop tarzı" diye nitelenen yeni bir meddahlık akımı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı Şii hadis rivayetleri, batılı seyyahların gözlemleri ve konuyla alakalı Farsça literatürdeki temel çalışmalar ışığında, İran merkezli Şii devlet ve topluluklarda önemli bir yeri olan meddahlık geleneğinin tarihsel gelişimini ve günümüzdeki etkilerini ana hatlarıyla ele almaktır.

Anahtar kelimeler: İran, Şii, Kerbela, Safevî, Meddah.

* Doktora Öğrencisi, Ecole des hautes études en sciences sociales (EHESS), Dini Sosyal Bilimler Araştırmaları Merkezi (Césor), Tarih ve Antropoloji Bölümü, Paris, Fransa, adem.yilmaz@ehess.fr, ORCID: 0000-0002-3014-6778

The Mourners of Imam Hussain: Maddahs at Shiite Mourning Ceremonies in Iran from Tradition to Modernity

Adem Yilmaz*

Abstract

This study discusses the maddahs who sadden and grieve the audience by reading poems during the mourning ceremonies organized with great enthusiasm in contemporary Iranian society. Traditional background of reading poetry in terms of Maddah style goes back to the Karbala days within various Shia rumors and accounts. Receiving governmental support for the first time during the Buyids era and became visible in the public sphere, the maddahs had been turned into an important propagandistic tool in re-construction of Shiite identity and effectively instrumented during the Safavid campaigns over the neighboring Sunni states, and also maintained this function throughout the Qajar era. In addition, the maddahs had been effective in mobilizing the crowds for anti-Shah demonstrations at the threshold of the 1979 revolution, also had a similar function within the context of the Iran-Iraq war and played an important role in mobilizing the Shiite masses to the front line. Today, the maddahs, described as “Khamenei’s soldiers” due to their support for the supreme leader of the revolution, make a name for themselves in the background of many socio-political developments in Iran as well as being the performer of a religious ritual. Recently, separated from traditional practices in maddah performance, a new public storytelling movement called “pop style” experiencing a transformation in terms of music and content emerged. The purpose of this study is dealing with the historical development and current dynamics of public storytelling tradition, which has a significant ground in Iran-centered Shia states and communities, in context of the Shiite hadith accounts, contemporary western travelers’ observations, and main studies from relevant Persian academic literature.

Keywords: Iran, Shia, Karbala, Safavid, Maddah.

---

* PhD Student, Ecole des hautes études en sciences sociales (EHESS), Centre d’études en sciences sociales du religieux (Césor), History and Anthropology, Paris, France, adem.yilmaz@ehess.fr, ORCID: 0000-0002-3014-6778

1. Giriş¹

Bir şahsı iyilikleri hakkında konuşarak öven kimse anlamına gelen ve Arapça kökenli bir kelime olan meddahlık geleneğinin geçmişi İslam'ın ilk dönemlerine dek uzanmaktadır (Afşar, 1381/2003, s.920). Tarih boyunca bu gelenek etrafında başta Hz. Peygamber olmak üzere din büyükleri ve devlet adamlarını övmek amacıyla birçok kaside ve gazel yazılmış, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bu konuda zengin bir külliyat oluşmuştur (Nutku, 2003, s.293). Meddah usulüyle İslam edebiyatında yoğun bir şekilde işlenen mümtaz şahsiyetlerden birisi de Hz. Hüseyin'dir. Hz. Hüseyin'in Hicri 61. yılın Muharrem ayında (Ekim 680) destekçilerinin daveti üzerine Mekke'yi terk ederek Kufe'ye hareketi esnasında beraberindekilerle Kerbela'da şehit edilişi hiç şüphesiz İslam mezhepler tarihinin en önemli kırılma noktalarından birisi olmuştur. (Mervin, 2006, s.154-155). İslam dünyasında dinmeyen bir acı olarak yer alan bu trajik hadise Şîîliğin siyasi-dini bir akım olarak ortaya çıkışına zemin hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda bu mezhebin kolektif bir hafıza etrafında kimliğini de tanımlamıştır (Parsapajouh, 2019a, s.78). Zaman içerisinde Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Muharrem ayının onuncu günü olan Âşûrâ'nın yıldönümü başta olmak üzere muhtelif gün ve gecelerde Ehl-i beytin acılarını yâd etmek için matem törenleri tertip edilmeye başlanmıştır. Şîî kimliğinin ve kültürünün en önemli hususiyetlerinden birisi olarak kabul edilen bu merasimlerin ana unsurlarından birisi de meddahlardır (Kâhirde, 1392a/2013a, s.96).

Meddah, Şîî yoğunluklu günümüz İran toplumunda matem merasimlerinde şiir ve ezgiler okuyarak Ehl-i beyte övgüde bulunan kimseleri ifade etmektedir. Çağdaş dönemde özellikle İran İslam Devrimi ile birlikte toplumda dini inanç ve ritüellerin daha çok önem kazanmasıyla meddah terimi daha özel anlamlar kazanmıştır. İranlı Sosyolog Hasan Muhaddisî, meddahlık terimini şu şekilde açıklamaktadır:

Şîîlik terminolojisinde meddah, imamların veladet ve şehadet günleri için düzenlenen kutlama ve yas törenlerinde okuduğu şi-

¹ Bu makale, tarafımca kaleme alınan ve Sosyal Bilimler İleri Araştırmalar Okulu'nda (Ecole des hautes études en sciences sociales - EHESS) sunulan "Les Maddahs (les chantres religieux) un outil de propagande utilisé par l'Iran dans la guerre en Syrie" başlıklı Yüksek Lisans tezinin 1. bölümüne dayanılarak hazırlanmıştır.

irlerle Ehl-i beytin faziletlerini öven, onların trajedilerini anlatan kişidir. (Amadî & Hidâyet, 1395/2016, s.62)

Meddahlar, tarih boyunca okudukları şiirlerle İran başta olmak üzere Şîî toplumundaki birçok siyasi, sosyal ve kültürel gelişmenin arka planında etkili olan Kerbela'nın mesajını aktararak halkı hüzünlendirme görevi üstlenmişlerdir. Günümüz İran toplumunda büyük bir coşkuyla tertip edilen matem merasimlerinde dinleyiciler meddahların okumuş oldukları ritimli şiirlere gözyaşı dökme, sine dövme ve zincirle sırtını dövme gibi çeşitli şekillerde tepki vermektedirler (Dârü'l şifâ' & Pûrkâsım, 1392/2013, s.115).

İranlı önemli siyasi-dini liderler, matem merasimlerinin asli unsurlarından birisi olarak kabul edilen meddahlardan övgüyle söz etmişlerdir. Örneğin İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu Ayetullah Ruhullah Humeyni (1902-1989), devrim sonrası Ağustos 1979'da Tahran'da gerçekleştirdiği bir konuşmasında meddahlık kültürünün önemini şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu feryatlar ve okunan mersiyelerdir Seyyidü'ş Şühedâ'nın (İmam Hüseyin) mektebini ve ülkemizi muhafaza eden. Bizi 1400 yıldır muhafaza eden bu minberler, sine dövmeler, gözyaşları ve ağıt okuyucularıdır. Matem merasimleri Hazreti Hüseyin'in mektebini ihya etmek için birer mitingdir. (Mezâhirî, 1390/2011, s.210-211)

İran Devrim Rehberi Ayetullah Ali Hamaney (2005) ise, "Meddah minberi, minberlerin en şerefilerindendir" sözüyle meddahlardan sitayişle bahsetmiş, ayrıca 2011 yılında meddah topluluğuyla gerçekleştirdiği bir görüşmede meddahların Şîî toplumunda kolektif hafızasının ana taşıyıcılığı işlevini gördüğüne işaret etmiştir:

Meddah şiir okuduğunda Hazreti Fatıma, Hazreti Ali ve Hazreti Hüseyin'in derslerini bize intikal etmiş oluyor. Bunun neticesinde yolumuz aydınlanıyor. Bu bizim için çok değerlidir. (Hamaney, 2001)

2. Şîîlikte Meddahlık Kültürünün Tarihsel Gelişimi

2.1. Meddahlık Geleneğine Zemin Oluşturan Şîî Rivayetleri

Matem merasimlerinde meddahlık usulüyle şiir okuma geleneğinin geçmişi çeşitli rivayetlerde Kerbela hadisesine kadar uzanmaktadır. Şîî kaynak-

larına göre Kerbela'yla alakalı ilk mersiyeyi bizzat söz konusu hadisesinin merkezinde yer alan Hz. Hüseyin okumuştur. Fırat nehrinden su almak için Emevi ordusunun kuşatmasını yararak geçen Hz. Hüseyin'in üvey kardeşi Ebulfazl Abbas dönüş yolundayken elleri kesilip başına darbe alarak öldürülmüştür. Rivayetlere göre İmam Hüseyin bu hadise üzerine hüzünlenip, "Abbas'ın ölümüne çok üzuldüm, çünkü o Fırat nehrine yaklaşmıştı" beytini okumuştur (Dârü'l şifâ' & Pûrkâsım, 1392/ 2013, s.125-126)

Yine Şiî kaynaklara göre Kerbela hadisesinden sağ kurtulan Ehl-i beytin bazı üyeleri de bu hazin olaydan duydukları üzüntüyü şiir okuyarak ifade etmişlerdir. Örneğin Hz. Hüseyin'in kız kardeşi Hz. Zeyneb'in Kerbela'da, Hz. Hüseyin'in kızı Hz. Ümmü Gülsüm'ün ise Kûfe'de mersiye okuyarak ağıt yaktıkları ve orada hazır bulunan ahaliden ağlayıp yas tutmalarını istedikleri rivayet edilmiştir (Mezâhirî 1390/2011, s.17-18).

Başka bir rivayete göre, Hz. Hüseyin'in oğlu Hz. Zeynel Âbidîn'in (İsnâaşeriyye Şiîliğinin dördüncü imamı) Kerbela hadisesinin ardından Medine'ye dönüş yolundayken beraberinde bulunan Beşir b. Hazlem'den kafileden önce Medine'ye giderek Hz. Hüseyin'in şehit edildiğini duyurmasını istemiştir. Beşir bin Hazlem'in bu haberi hüzünlü bir şiir eşliğinde duyurduğu ve Medine ahalisinin evlerinden çıkarak ağlayıp feryat ettiği anlatılmıştır (İbn Tâvus,1381/2002, s.266-267).

Şiî kaynaklarda Ehl-i beyt büyüklerinin Kerbela hadisesinin hafızalarda canlı kalması için çevredeki insanları şiir okuyarak gözyaşı dökmeye teşvik ettikleri rivayet edilmektedir. Bu rivayetlerden birisi, Ca'fer es-Sâdik'a (İsnâaşeriyye Şiîliğinin altıncı imamı) isnad edilen "Her kim ki İmam Hüseyin için bir şiir okuyup yas tutup ağlarsa cennet ona nasip olur." sözüdür (Şeyh Sadûk, 1386/2007 s.130-131).

Ehl-i beyt büyükleri Hz. Hüseyin hakkında şiirler yazıp okuyan şairlere de önem vermişlerdir. Örneğin Hz. Hüseyin'in kızı Hz. Fatma dönemin ünlü şairlerinden Kümeyt el-Esedî'ye "*şâiru ehli'l-beyt*" unvanını vermiştir. Ferazdak ve Seyyid Himyeri gibi dönemin önemli Arap şairleri de Ehl-i beyt büyüklerinin iltifat ettiği şairlere örnek verilmektedir (Mezâhirî, 1390/2011, s.34-37).

Bu rivayetlerin doğruluk payı tartışmalı olsa da Şiî gelenekte şiir ve gözyaşı etrafında bir matem kültürünün oluştuğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum ayinlerin bir araya gelmiş gruplar arasında ortaya çıkan, bu grupları

meydana getiren, varlıklarını devam ettirip onları yeniden oluşturan bir eylem biçimi olduğunu söyleyen Emile Durkheim'in (2005, s.27), tespitlerini hatırlatır. Şîî topluluklar tarihi süreç içerisinde Muharrem ayınları ile birlikte devamlılığını korumuş, sosyal ve manevi açıdan birlik sağlamıştır. Kerbela hadisesi, Şîîlik tarihinde toplumsal kimliğin merkezi unsuru olmuştur. Durkheim'e (2005, s.484) göre bir toplum ıstırap çektiğinde ya da öfke duyacağı bir olaya maruz kaldığında üyelerinin üzerinde üzüntülerini, ıstıraplarını veya öfkelerini çeşitli eylemlerle ifade etmeleri için baskı uygular. Onlara ağlama, inleme, kendilerine ya da başkalarına zarar verme görevi yükler. Çünkü bu müşterek tezahür ile kanıtlanan ve pekiştirilen manevi paylaşım, hadiselerin alıp götürmekle tehdit ettiği enerjiyi gruba yeniden kazandırır ve böylece grubun kendisini yeniden toparlamasına imkân doğar. Durkheim'in bu tespitini Şîîlerdeki Kerbela hadisesi sonrası gelişen yas merasimlerinde görmek mümkündür. Şîîler bu hadise özelinde hem derin bir ıstırap kültürü geliştirdiler hem de sınırları kestirilemeyen şiddetli bir öfke hissini günümüze kadar taşıdılar. Bu yas törenleri bir taraftan Şîî toplumunun kolektif vicdanının nesilden nesile aktarımında ana taşıyıcı rol üstlenmiş diğer taraftan ise Şîî kültüründeki sembollerin asli kaynağı olagelmıştır (Rehmânî,1392/2013, s.61).

Richard Senneth (2012, s.90), ritüellerdeki tekrarın bir rutin olmadığını bilakis düzenli gerçekleştikçe ritüellerin yoğunlaşmaya sebep olduğunu ve kök saldığını belirtmiştir. Kerbela hadisesinden sonra özellikle Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Muharrem ayı başta olmak üzere matem merasimlerinin yılın muhtelif günlerinde düzenli olarak tekrar edilmesinin bu ritüellerin Şîî toplum hayatında daha derin iz bırakmasına zemin hazırladığını söyleyebiliriz.

2.2. Büveyhîler: Meddahlık Kültürünün Kamusal Alanda Görünür Kılındığı Dönem

Şîîler, Emeviler (661-750) ve Abbasiler (758-1258) döneminde uygulanan baskı sebebiyle matem merasimlerini gizli bir şekilde düzenlemiştir. İran menşeli Şîî hanedanlığı Büveyhîlerin Sünni Abbasi devletinin merkezi Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte Şîîlere kimliklerini yas ritüelleri şeklinde açıktan ifade etmeleri için sosyo-politik bir fırsat doğmuştur (Rehmânî,1392/2013, s.65). Bu dönem Şîîlerin matem merasimleriyle

birlikte sosyal hayatta görünür kılınmalarında en büyük etken Büveyhî hükümdarı Muizzü'd-Devle'nin verdiği emirlerdir. İbnü'l- Esîr (1987, s.473), el-Kâmil fi't-Târîh isimli eserinde Büveyhî hükümdarının emrini şu şekilde aktarmaktadır:

10 Muharrem günü Muizzü'd-Devle bütün Bağdat halkının dükkânlarını, çarşı pazarlarını kapatarak bütün alışverişleri durdurmalarını; cadde, pazar ve sokaklara dökülerek giydikleri kaba ve çuldan elbiselerle ağıt yakmalarını, ayrıca kadınların da aynı şekilde sokaklara dökülüp ağıtlar ve şiirler söyleyerek siyah elbiseler giymelerini, yaka paçalarını yırtarak ağlamalarını ve bu şekilde gruplar şeklinde şehirde dolaşmalarını, Hz. Hüseyin bin Ali için matemle ağıt yakmalarını emretmişti.

Büveyhîler devrinde Bağdat'ta Âşûrâ matemi gibi Şiî kültürüne yönelik uygulamaların zorunlu hale gelmesinin farklı sonuçları olmuştur. Yas törenlerinde şiir ve menkıbeler okuyup feryat ederek törene katılan kalabalıkların trans haline geçmelerini ve kendilerini yumruklayarak elbiselerini parçalamalarını sağlayan ağıtçılık Büveyhîler devriyle birlikte Şiî gelenekte bir mesleğe dönüşmüştür (Güner, 2010, s.325).

Şiî kültüründeki matem merasimleri üzerine çalışmalar yapan İranlı araştırmacı Muhsin Hesam Mezâhirî (1390/2011, s.36-37), Büveyhîler devrinin Şiî yas törenlerine etkisini şu şekilde değerlendirmektedir:

Büveyhîler, gizli meclislerde ve özel evlerde düzenlenen matem merasimlerini cadde ve çarşılara çekerek aşikâr kılan, yas âdetinin Irak topraklarıyla sınırlı kalmayarak İran, Mısır ve Kuveyt Afrika gibi beldelere ulaşmasını sağlayan öncülerdi.

Şiî Büveyhîlerin Bağdat'taki yüz yıllık hâkimiyetine son veren Sünni Selçuklularla birlikte matem merasimleri ve musibet anlatıcılığı kısmen etkisini yitirse de bu gelenek İlhanlıların Şiî mezhebine geçen hükümdarları Gazan Han (1271-1304) ve Muhammed Hüdabende Olcaytu (1282-1316) dönemlerinde eski serbestiyetine kavuşmuştur (Mezâhirî, 1390/2011, s.37-51).

Diğer taraftan Klasik dönem Fars edebiyatında Kerbela hadisesi konulu zengin bir külliyyat oluşmuş, Hicri dördüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren Âşûrâ Şiiri isimli yeni bir tarz ortaya çıkmıştır (Yeşil, 2019, s.536). Kerbela konulu eserler içerisinde Timurlu döneminde Horasanlı şair Hüseyin

Yin Vâiz-i Kâşifi'nin (1427-1504) Herat şehrinin ileri gelenlerinden Seyyid Mirza Mürşiddin'in ricası üzerine yazdığı Farsça makteli *Ravzatü'ş-Şühedâ*, İran coğrafyasında matem merasimleri için bir dönüm noktası olmuştur. Kerbela hadisesi merkezinde Ehl-i beyt büyüklerinin şehadetlerini anlatan *Ravzatü'ş-Şühedâ* (Şehitler Bahçesi) eseri kısa sürede İran'da tertiplenen matem meclislerinde ağıt okuyucuları için el kitabı olmuş, hatta bu eserden bölümler okuyan meddahlara "ravzahân" (mersiye okuyucusu) denilmiştir (Caferiyân, 1374/1995, s.27).

İran toplumunda şöret bulan, Muharrem ve Sefer aylarında elden ele doluşarak okunan *Ravzatü'ş-Şühedâ* eserinin, Safevîler'in başarılı olmasına zemin hazırladığı iddia edilmektedir (Semîî, 1396/2017, s.54). Bu durum Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eserinin, Ehl-i beytin acılarını İran toplum hafızasında canlı tutmasıyla açıklanabilir. *Ravzatü'ş-Şühedâ* eseri Safevîlerin ilk dönemlerinde Şîleştiren toplumun bu mezheple aşinalıklarının artması için de meddahların ayrılmaz bir parçası olmuştur (Leşker ve Salduz, 2012, s.184).

Ravzatü'ş-Şühedâ'nın İran toplumuna etkisi Safevîlerle sınırlı kalmamış, günümüze dek devam edegelmiştir. Humeyni, bu eserin önemini şu şekilde ifade etmiştir:

Ravzatü'ş-Şühedâ, Seyyidü'ş Şühedâ'nın (İmam Hüseyin) mektebinin koruyucusudur. Bu eserin okunmasını istemeyenler, Hazreti Hüseyin'in mektebinin ne olduğundan haberdar değiller. (Mezâhirî, 1390/2011, s.210-211)

2.3. Safevî Ve Sonrası: Siyasi Ve İdeolojik Bir Enstrüman Olarak Meddahlar

Safevî döneminde Şîliğin İran coğrafyasında resmi mezhep olarak kabul edilmesiyle birlikte bu mezhebin ayinleri İranlıların sosyo – kültürel hayatının her zaviyesinde varlık göstermeye başladı. Bu dönem mezhepsel gayelerle ağıt okuyucuları ve meddahların yaygınlaşmasına özel ihtimam gösteren Safevî sultanları (Şeriatî, 1396/2017, s.560), Şîî matem ayinlerini kendi ideolojik ritüellerine dönüştürdüler (Rehmânî, 1392/2013, s.13).

Safevîler iktidara geldiklerinde, Şîliği bir devlet mezhebi olarak resmileştirip yas törenlerini teşvik ederek, İran toplumunu Sünni rakipleri Osman-

lılar ve Şeybanilerden ayırmaya çalıştılar (Darmagnac, 2008, s.119-140). Safevî sultanları, Şiîliği İran'da hâkim mezhep haline getirmek, siyasi meşruiyet sağlamak, tebaalarını şekillendirmek ve dinsel ideolojilerini oluşturmak için bir propaganda gücü olarak profesyonel hikâye anlatıcılığını (Aghdam, 2015, s.273) ve meddahları (Çelenk, 2014, s.21) kullanmıştır. Clifford Geertz (1973, s.198), törenlerin siyasi sadakat ve bütünleşmenin sadece sembolü değil, özü olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Şiîliğe özgü yas matemlerinin uygulanmasının Safevîler için hâkimiyet ve otoritenin tesisi anlamına geldiği söylenebilir. Safevîlerde yas törenlerinin rakip Sünni devletlerden ayrışmayı yansıttığı kadar ülke içindeki siyasi sadakati ve bütünleşmeyi de sağlamıştır.

Yas törenleri ve meddahlar eliyle geçmişte çoğunluğu Sünni olan bu coğrafyada okuna gelen Ehl-i sünnet büyükleri ve ilk 3 halifenin faziletlerini anlatan eserlerin tesirini yıkmak da amaçlanmıştır (Rehmânî, 1393/2014, s.89). Safevî sonrası İran coğrafyasında matem merasimlerinin nasıl şekillendiği ve meddahlık geleneğinin bu merasimlerde nasıl bir rol oynadığına dair dönemin batılı seyyahlarının izlenimleri bu konuda önemli bir kaynaklık teşkil etmektedir. Örneğin, Safevî Devletindeki Alman elçiliğinde sekreterlik yapan Adam Olearius (1363/1984, s.241-335), yazdığı seyahatnamede İsfahan'ın kahvehane ve çarşılarında dervişlerin şiir ve hikâyeler eşliğinde Ehl-i beyti methettiğini, bu dervişlerin aynı zamanda Sünnilerce değerli addedilen sahabilere de hakaret ve lanetler ettiğini kaydetmiştir. İspanya Kralı III. Felipe tarafından Safevî Devleti'nde elçi olarak görevlendirilen Garcias de Silva Figueroa'nın (1667, s.276-277) Birinci Şah Abbas döneminde İsfahan şehrinde düzenlenen matem merasimine dair gözlemleri de benzer şekildedir. Minbere çıkan bir din adamının Hz. Hüseyin'in şehadeti hakkında hüznü şiirler okuduğunu, dinleyicilerin ağlama ve sine dövme seslerinin kaldığı eve ulaşacak kadar yüksek çıktığını belirten Figueroa, merasimin sonunda Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a lanetler edildiğini belirtmiştir.

Fransız seyyah Jean Chardin, seyahatnamesinde İsfahan'da Safevî Şahı tarafından tahsis edilen bir mekânda yaşayan dervişlerin öğlen sonraları çarşıda dükkânları gezerek ayinler düzenleyip şiirler okudukları anlatılmaktadır (Nuşâbadî, 1391/2014, s.200-201). Sünni Osmanlı'yla dini mücadelede müttefik bulmak amacıyla Papalık tarafından 17. yüzyılın başlarında İran'a gönderilen İtalyan seyyah Pietro Della Valle, yazmış olduğu seyahatname-

sinde İsfahan'da şahit olduğu matem merasimine yer vermektedir. Della Valle, Muharrem ayında tüm meydan ve sokaklarda halkın siyah elbiseler giyerek hep birlikte İmam Hüseyin'in çektiği acıları haykırıp şiirler okuduğunu, topluluğun ellerinde tuttıkları sopa ya da kemik parçalarıyla birbirlerine vurarak ortaya hüznü seslerin çıkmasını sağladığını yazmıştır. Bir süre sonra meydana bulunan minbere bir mollanın çıkıp Kerbela hadisesi üzerine şiirler okuduğunu belirten Della Valle, bu şekilde çevrede bulunan dinleyicileri ağlatmanın amaçlandığına işaret etmiş, okunan mersiyelerin etkisi arttıkça dinleyicilerin hep bir ağızdan 'Ya Hüseyin! Şah Hüseyin!' diye feryat ettiğini ifade etmiştir (Rehmânî, 1393/2014, s.98-100).

Safevî döneminde tertiplenen matem merasimlerine dair gözlemlerini paylaşan bir diğer batılı seyyah Alman Engelbert Kaemper'dir. 17. yüzyılın sonlarına doğru İsfahan'a giden Kaemper, burada muharrem ayının ilk on gününde Kerbela hadisesi münasebetiyle törenler gerçekleştiğini, her gün öğlen saatlerinde şehir meydanlarında minbere çıkan şahısların dinleyicilere *Ravzatü's-Şühedâ'dan* bir bölüm okuduklarını yazmıştır. Akşam saatlerinde insanların şehrin çeşitli noktalarında yakılan ateşin etrafında halka oluşturmakta ve ağıt yakıcılar bu kalabalıklara şiirler okumaktadır. Keemper'a göre, şiirin temposuna ayak uydurarak ayaklarını sert bir şekilde zemine, yumruklarını ise göğüslerine vuran dinleyiciler, şiirde İmam Hüseyin'in adı geçtiğinde hep birden bu ismi feryat etmektedir fakat ağıt yakarcasına değil; kalabalığın hareketleri, bakışları ve ses tonları öfke ve intikam hisleriyle doludur. (Rehmânî, 1393/2014, s.103)

Safevî döneminin bir diğer hususiyeti de matem merasimlerinde Hristiyan geleneğindeki bazı uygulamaların taklit edilmesidir. Ali Şeriatî'ye (1396/2017, s.191-192) göre, Safevîler hedeflenen kimlik inşası için matem merasimlerini bir devlet projesi haline getirdi. Şeriatî, bu dönem matem törenlerinin şekil ve işleyiş formunda değişiklik yapmak adına ağıt okuyuculardan oluşan "Ravzahânî Nazırlığı" kurulduğunu ve bu nezaretten sorumlu yetkilinin Avrupa ülkelerine giderek o dönem Hz. İsa için düzenlenen yas törenlerindeki bazı uygulamaları alıntıldığını belirtmiştir. Buna ek olarak Şah Abbas döneminde İtalya'ya gönderilen elçi vasıtasıyla Hristiyanlarda Hz. İsa için düzenlenen matem merasimi uygulamalarından alıntılar yapıldığı söylenmektedir. Bu uygulamalara sokaklarda şiir eşliğinde toplu halde yürünmesi örnek gösterilmektedir (Mezâhirî, 1390/2011, s.69).

Safevî döneminde meddahlık geleneği minber, sokak ya da şehir meydanlarıyla sınırlı kalmamıştır. Savaş cephelerinde de düzenlenen matem merasimleri Safevî ordusunu Sünni devletlerle olan savaşlarda motive etme işlevi görmüştür. Örneğin Osmanlılara karşı kesin zaferle sonuçlanan Revan kalesi kuşatmasında Safevî ordugâhında matem merasimleri tertiplenmiştir (Mezâhirî, 1390/2011, s.68). Ritüeller devletler için gücün maskesi değil gücün doğrudan kendisi olabilirler (Cannadine, 1987, s.19). Bu dönem için özetlemek gerekirse Safevîlerin içeride Şii kimlik inşası, dışarıda ise Sünni rakiplerle olan mücadelesinde matem merasimleri gücün sembolü; meddahlar ise propaganda ordusu işlevi görmüştür demek mümkündür (Yılmaz, 2021, s.25-28).

Safevî sonrası Afşar Hanedanlığı (1736-1804) döneminde matem merasimlerinin etkisi kısmen azalsa da toplum içerisinde kökleşen bu gelenek devam etmiştir. Kaçar Hanedanlığı (1796-1925) devrinde ise matem merasimleri, birlik duygusunun arttırılması, kitlelerin yönlendirilmesi ve kontrol altında tutulması için teatral bir eylem olarak Safevî döneminden daha şaşaalı bir şekilde icra edilmiştir (Kiren, 2017, s.62). Kaçar döneminde Safevîlerden farklı olarak ağıt okuyucularının düzenlediği ayinlerde müzikten faydalanılmış ve kadınlar arasında hususi matem merasimleri başlamıştır (Mezâhirî, 1390/2011, s.96-97).

Bu dönemdeki batılı seyyahların matem merasimleri ve meddahlara dair izlenimleri bize daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Örneğin, 1851-1860 yılları arasında İran'da bulunan ve bir dönem Kaçar Şahı Nâsıreddin Şah'ın (1831-1896) hususi doktorluğunu yapan Avusturyalı doktor ve yazar Jakob Eduard Polak'ın (1368/1987, s.234-236) aktardığına göre, İran'da özellikle muharrem'in ilk on gününde ülke genelinde umumi bir yas havası yaşanmaktadır. Polak, matem merasimlerindeki okunan şiirlerde 'Ah Hüseyin' ifadesi yüksek sesle okununca dinleyicilerin ağlamaya başladığını, şiirin ritmiyle eş zamanlı olarak merasimlere katılanların göğüslerine yumruk ve zincir darbesi vuruşlarının çok uzaktan bile duyulduğunu aktarmaktadır. Muharrem aylarında ülkenin birçok bölgesinden ağıt okuyucularının Tahran'a akın ettiğini, özellikle Kaşan kentindeki meddahların çok meşhur olduğunu, meddahların şehir meydanlarındaki tekkeleri sırayla gezdiklerini belirten Polak, bazen günlük sırayla 15 tekke gezen meddahların uğradıkları her merasim için fahiş paralar kazandıklarını yazmıştır.

1851'de İran'ı ziyaret ederek Kaçar dönemi matem merasimlerine dair gözlemlerini kaleme alan Alman seyyah Heinrich Brugsch, matem merasimlerinin yaklaşık 150 yıllık geçmişinin olduğunu, her yıl muharrem ayında sokaklara çıkıp kendilerine sopa ve zincirlerle zarar veren kitlelerin bazen aşırıya kaçıp çevredeki Sünnileri de hedef aldıklarını belirtmiştir. Brugsch, İran'ın muhtelif şehirlerindeki Sünni olan Türkler ve Arapların bu dönemde kendilerini gizlediklerini ve evlerinden çıkmadıklarını yazmıştır. (Rehmânî, 1393/2014, s.112). Catherine Bell (2009, s.206.), bilinçli veya bilinçsiz fark etmeksizin ritüelleşmenin yayılmasını, belirli bir iktidar ilişkileri inşasının, belirli bir tahakküm, rıza ve direniş ilişkisinin konuşlandırılması şeklinde yorumlamıştır. Bu bağlamda Safevîler'de olduğu gibi Kaçarlar döneminde de Şîî kimlik inşasının devamlılığına yönelik politikalarda matem merasimleri ve meddahların önemli rol oynadığı söylenebilir.

Nâsireddin Şah döneminde İran'da bulunun bir diğer batılı seyyah Charles James Wills, muharrem ayı geldiğinde tüm ülke sakinlerinin siyah renkli eski kıyafetler giydiğini, sokaklarda küçük çocukların Hz. Ali'nin evlatları için şiirler okuduğunu, bazı evlerin önüne asılan siyah bayrakların o evde şiirler eşliğinde matem merasimi yapıldığını ve isteyenlerin girip dinleyebileceği anlamına geldiğini yazmıştır. Wills, bir tekkede tertib edilen merasimde mersiye okuyan meddahın minbere çıkıp şiir okumaya başladığını, Hz. Hüseyin'in ismini andığında dinleyicilerden inleme ve çığlık sesleri geldiğini, ardından meddahın ritimli bir şekilde 'Hüseyin! Hüseyin! Hüseyin!' diyerek feryat ettiğini ve dinleyicilerin de sinelerini döverek aynı ritme ayak uydurup şiddetli bir şekilde ağlayarak transa geçtiklerinden söz etmektedir (Rehmânî, 1393/2014, s.115-116).

İngiliz seyyah Gertrude Bell (1928, s.54-55), Kaçar dönemi İran'ında Kazvin kentinden başkent Tahran'a giderken bir köyde denk geldiği matem merasimini anlatır. Bell, molla kıyafetindeki bir şahsın minbere çıkarak İmam Hüseyin'in çektiği ızdıraqları şiirsel bir şekilde anlatmaya başladığını, kadınların ıstırap içinde sağa sola sallandığını, erkeklerin elleriyle çıplak göğüslerini dövdüğünü, herkesin yanaklarından yaşlar süzülüğünü ve zaman zaman yaşlı bir koro halinde söylenen 'Hüseyin! Hüseyin! Hüseyin!' nidalarının köyün en ücra köşelerine kadar ulaştığını anlatmaktadır. Bell, bir ara dağınık saçları omuzlarına düşen, elinde uzun bir asa bulunan ve kenara bıraktığı ayakkabıların tozlu halinden uzaktan geldiği belli olan bir dervişin dinleyici kalabalığı yararak minbere çıktığını anlatır.

İmam Hüseyin hakkında mersiyeler okumaya başlayan bu dervişin gözlemlerinde dini fanatizmin çılgınlığının parladığını anlatan Bell, şiir okurken aynı anda meczubane hareketler yapan dervişin konuşması bittikten sonra minberden inerek ayakkabılarını ve esasını alıp diğer köylerde konuşma yapmak üzere gecenin karanlığında aniden kaybolduğunu yazmıştır.

Batılı seyyahlar, Safevî ve Kaçar dönemlerindeki matem merasimlerinde gördükleri manzaraya karşı şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Seyyahların izlenimlerinde Ehl-i beytin acılarını anmak için düzenlenen matemlerin İran'da sosyal hayatın her alanına yayıldığı görülmektedir. Batılı seyyahların vermiş oldukları bilgilerde öne çıkan bir diğer husus ise yas törenlerinde meddahların oynadıkları roldür. Meddahlar başta Hz. Hüseyin'in şehadeti olmak üzere Ehl-i beytin acılarını şiir yoluyla anlatarak dinleyicileri etkilemişlerdir. Dinleyiciler kimi zaman öfke ve intikam hissiyle kimi zaman da derin bir üzüntüyle vecd ve istiğrak haline geçmişlerdir.

İran'da Kaçar hanedanlığının son demlerindeki Meşrutiyet devrinde meddahlığın siyasal etkisini de görmek mümkündür. Dönemin önemli din adamlarından Ayetullah Fazlullah Nuri (1843-1909), meşrutiyet taraftarlarına karşı matem merasimleri tertiplemiş ve meddahlara siyasi şiirler okutturmuştur (Rehmânî, 1393/2014, s.93).

2.4. Pehlevi Devri: Meddahlar Şah Karşısı Mücadelede

Dini vakıfların arazilerine el koyma, din adamlarına askerliği mecburi kılma ve başörtüsü yasağı gibi uygulamaların yürürlüğe girdiği Pehleviler döneminde (1925-1979) matem meclislerine de zaman zaman kısıtlama ve yasaklamalar getirilmiştir (Mezâhirî, 1390/2011, s.147). Buna karşın matem merasimleri, 1979 İran Devrimi'ne giden süreçte halkı rejime karşı ayaklandırmak için eşsiz bir fırsata dönüşmüştür. Humeyni liderliğindeki Şah karşıtı mücadelenin dönüm noktası olan 15 Hordad ayaklanması (5 Haziran 1963) bu anlamda kilit bir rol oynamıştır. Kum Feyziye medresesindeki Âşûrâ merasiminde Pehlevi rejimi aleyhinde bir konuşma gerçekleştiren Humeyni, bu konuşması sonrası tutuklanmıştı. Humeyni'nin tutuklanmasına tepki gösteren halk geniş çaplı gösteriler düzenlemiş, rejim güçlerinin sert şekilde bastırdığı bu gösterilerde Humeyni yanlısı birçok sivil hayatını kaybetmişti. 1979 devrimine giden sürecin taşlarının örüldüğü bu olaylarda matem merasimlerinin ciddi etkisi oldu. Humeyni, yapmış ol-

duğu konuşmada zamanın Yezid’i şeklinde nitelediği Şah’a karşı mücadeleyi her Şif için vazife gördüğünü belirtip bu yolda şehit olmanın en büyük iftihar olduğunu söylemişti (Hicâzî vd., 1391/2012, s.210-211). Humeyni taraftarları bu dönemle birlikte devrime giden süreci Kербela hadisesiyle ilişkilendirilmiş, bu minvalde sloganlar artış göstermiş ve kitlelerin mobilize olması daha çok kolaylaşmıştır. Bu ayaklanmanın şekillenmesinde Âşûrâ yas ritüellerinin yeniden yorumlanıp kullanılmasının rolü oldukça açıktır (Parsapajouh, 2019a, s.78-81).

Ayetullah Humeyni (1989, s.290) de 15 Hordad ayaklanmasının Âşûrâ yıldönümüne denk gelmesine, “Asil halkımız *Âşûrâ*’dan ilham alarak bu çarpıcı ayaklanmaya yol açtı.” sözleriyle değinmiştir. Humeyni, Şah karşıtı mücadelede meddahların potansiyel gücünden faydalanmak için matem merasimi heyetlerine şu şekilde seslenmiştir:

Biliniz ki İslam’ın bugün içine düştüğü tehlike Emeviler döneminde yaşanan tehlikeden daha küçük değil. Merasimlerde okunan şiirlerde İslam’ın, fıkıh merkezlerinin ve diyanetin başına gelen bu musibetler hatırlatılsın (Ekber, 1393/2014, s.78-79).

Matem merasimlerinin halkın mobilize oluştaki etkisinin farkında olan Humeyni yanlısı dini liderler, bu eylemler Şubat 1979’de meyve verene kadar kitleleri seferber etmişlerdir. Şah karşıtı söylemin etkisiyle meddahların okuduğu şiirler birer slogana dönüşmüştür. Michel Foucault’ya göre gösteri şeklini alan bu merasimler, ulusal ayaklanmanın doruk noktasıdır (Tâcîk, 1378/1999, s.91).

Bir Devrimi Sahnelemek: İnan İslam Cumhuriyeti’nde Propaganda Sanatı isimli eserde matem merasimlerinde meddahların okudukları şiirlerin düzenlenen gösterilere etkisini şu şekilde özetlenmektedir:

... Ravzahâni, zamanın zorunluluklarıyla uyum içinde olabilmek için Kербela olaylarını yeniden anlatmanın tarihi bir aracı oldu. İnananların her nesli, Kербela olaylarını yeniden yaratmak için kendi seferberlik hassasiyetlerini oluşturmak zorundaydı. Ve bunlar aracılığıyla kendi endişelerinin net bir ifadesini sunarlardı. Geçmiş olayların hatırlanması, zaman içinde çoktan unutulmuş gerçeklerin yeniden inşası, anında tanımlanması gereken gerçeklerle uzlaşmak için en güçlü sığınak oldu. Politik mitingler gibi, ravzahâni anlatıları da kalabalıkları harekete ge-

çirmeye, marşları, oturma gösterilerini ve sloganları kışkırtmaya yarıyordu. Dinî politik eyleme dönüştürüldüğünde bu toplantılar, kalabalığı sokaklara dökülüp şikâyetleriyle ilgili hoşnutsuzluklarını ve kızgınlıklarını ifade etmeleri için hazırlayabilirdi. Kerbela olayının kalıcı hatırası böylece üzerinden modern politikaların yapıldığı aralıksız duyguların kaynağına dönüşür. (Dabashi ve Chelkowski, 2018, s.80)

Dönemin önemli meddahlarından, Humeyni'nin bülbülü lakaplı Sadık Ahengeran (1384/2005, s.14) devrime giden süreçte meddahların oynadıkları rolü şu şekilde açıklamaktadır:

Devrimden önce hatırlarsanız, düzenlediğimiz gösterilerde okuduğumuz şiirler epik bir hal aldı. Özellikle Tasua ve Âşûrâ'da herşeyin yönü Şah karşıtlığına evrildi. Böylece şiirler saldırgan hale geldi. Sonrasında Âşûrâ ağıtlarımız savaşa (Irak savaşı) bağlantılı hale geldi, şiirlerimiz hem hamasî yönünü buldu hem mesaj taşıdı hem yakıcı oldu.

Bu dönem gazete, radyo ve televizyon gibi iletişim araçları Şahın kontrolünde iken devrim yanlısı meddahlar toplum içine karışıp propaganda yaparak bir bakıma medya görevi üstlenmiştir (Tasnim, 2019).

3. 1979 İslam Devrimi'nden Bugüne: Meddahlık Tarihinin Altın Dönemi

İran'da 1979 yılında gerçekleşen devrimle birlikte Şahlık monarşisi yıkılmış, yönetime Ayetullah Humeyni liderliğinde İslami bir rejim gelmiştir. Pehlevi döneminde çeşitli kısıtlamalarla karşılaşan matem merasimleri ve meddahlar, 1979 devrimiyle birlikte yeniden devlet desteğini kazanmış, kurumsallaşarak İran'ın sosyo – politik hayatında daha görünür hale gelmiştir.

Devrimle birlikte meddahlar topluluğu için resmi teşkilatlanmalar gerçekleşmiştir. Meddahların yaşam koşullarını iyileştirmek ve formasyonlarını sağlamak için çeşitli sendikalar ve örgütler kurulmuştur. 2007 yılında bazı meddahların sağlık sigortası gibi sorunlara dair yazmış oldukları mektuba cevaben İran Devrim Rehberi Ayetullah Hamaney'in emriyle bir vakıf kurulmuştur. Ehl-i beyt için yazdığı şiirlerle meşhur şair Dabal İbn

Ali al-Khuzai'nin isminin verildiği ilmi ve kültürel amaçlı Dabal Ibn Ali al-Khuzai Vakfı, *İslami Propaganda Teşkilatı*'na bağlıdır (Dârü'l şifâ' & Pûrkâsım, 1392/2013, s.143).

Bunun dışındaki oluşumlara 2009 yılında dönemin Tahran Belediye Başkanı Muhammed Kalibaf ve İslami Propaganda Teşkilatı Başkanı Seyyid Mehdi Hamuşî'nin de katılımıyla açılan Ehl-i Beyt Meddahları Evi, 2008 yılında Besic Örgütü'nün (gönüllü milis teşkilatı) desteğiyle kurulan Besic Meddahlar Teşkilatı ve İslami Propaganda Teşkilatı çatısı altında faaliyet gösteren Dini Meddahlar ve Şairler Sendikası gibi yapılar örnek verilebilir. Bu tür sivil toplum kuruluşları yeni meddahlara yönelik eğitimler organize etme, meddahlık kültürüne dair yayınlar üretme ve meddahların yaşadıkları sorunlara çözümler üretme gibi amaçlar taşımaktadır (Hamshahri, 2015). İran İslami Propaganda Teşkilatı'na bağlı Dini Örgütler Genel Müdürü Mecid Babahani, Ocak 2021'de yapmış olduğu açıklamada, ülkede 80 binden fazla meddahın aktif olduğunu ve bunlar içerisinde 32 bin kişinin kayıtlı olduğunu belirtmiştir (Mehrnews, 2021).

3.1. İran-İrak Savaşı'nda Meddahlar

İran, Ayetullah Humeyni'nin iktidarı ele geçirmesinden kısa bir süre sonra Eylül 1980'de Irak ordusu tarafından saldırıya uğradı. Bu savaş çağdaş İran tarihinin en kanlı dönemi olarak kayda geçti. Devrim sonrası ordu da yaşanan kitlesel tasfiyeler ve tutuklamalar sebebiyle Irak için zayıf bir hedef haline gelen İran'da kendilerini Ayetullah Humeyni'ye ve onun devrimci ideallerine adayıp kurban etmeye hazır genç gönüllülerden müteşekkil Besic ve Devrim Muhafızları gibi oluşumlar cepheye öncü kuvvetler oldu (Parsapajouh, 2019b, s.34).

İran'ın kutsal savunma (defa-ye mukaddes) adını verdiği bu savaşta gençleri cepheye seferber etmek ve savaşçıları manevi açıdan motive etmek konusunda meddahlar kilit rol oynadı. Okudukları şiirlerde şehitliği yücelten meddahlar, teşbih sanatını sıklıkla kullandılar. Devrime giden süreçte Şah Muhammed Rıza kötülük ve zulmün sembolü olan Yezid'e benzetilirken, Irak savaşı dönemine geldiğimizde zamanın Yezid'i Saddam Hüseyin olmuştu. Okunan şiirlerde Irak savaşı Kerbela hadisesine benzetilerek hak ve batılın mücadelesi olarak anlatıldı. Diğer taraftan İranlı savaşçıların Kerbela kafilesindeki şehitlere benzetildiği hamasi şiirler motivasyon anlamında çok etkiliydi. Matem kültürünün Irak savaşına etkisini araştıran Sengerî, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Âşûrâ kültürü, savaşçıların zihni ve ruhudur. İmam Hüseyin'in yas merasimi münasebetiyle Âşûrâ ziyareti dualarını okumak, İmam Hüseyin'in ailesi ile arkadaşlarının kahramanlıklarını, fedakarlıklarını ve şehadetlerini daima hatırlamak ve savaştaki bazı sahneleri İmam Hüseyin'in Âşûrâ'sıyla eşleştirmek bütün savaşçıların hususiyetidir. Âşûrâ'nın hatıralarıyla yakınlık kurma hali askeri operasyonlarda daha belirgin hale geldi. Şehit olma şekline göre her şehit Kербela şehitlerinden birine benzetiliyordu; eğer elleri kesilerek şehit olduysa Ebulfazl Abbas'a, eğer genç yaşta şehit olduysa Kasım'a, eğer susamışsa veya başı kesilmişse İmam Hüseyin'e. (Sengerî, 1381/2002, s.50-51).

Devrimden sonra toplumda dini ideolojinin daha baskın olmasıyla birlikte matem merasimleri sosyal hayatın ön saflarında daha görünür olmaya başlamıştı. Irak savaşının başlangıcı ise bu törenlerin olabildiğince yayılmasına zemin oluşturdu. Cephe kültürü ile Âşûrâ kültürü derinden iç içe geçerek birbirini besledi. Düzenlenen matem merasimlerinde okunan beyitler ve dökülen gözyaşları cepheye daha çok savaşçının gitmesini sağlıyordu, cepheden gelen şehitler ise daha çok yas merasiminin düzenlenmesini netice veriyordu. Öte yandan savaş cephesi yeni meddahların ortaya çıkışına zemin hazırlamaktaydı. Örneğin günümüzde Ayetullah Hamaney'in özel ilgi gösterdiği Said Haddadiyan, Mahmud Kerimi ve Mehdi Seleşur gibi önemli meddahlar genç yaşta Irak savaşına katılmış ve cephede varlık göstermişti (Mashregh, 2020).

Meddahların cepheye yönelik faaliyetleri doğrudan yöneticiler tarafından teşvik edilmekteydi. Ayetullah Humeyni, şairlerin direniş hakkında şiirler yazmalarını, meddahların ise bu şiirleri cephe hattında okumaların emretmişti (Tasnım, 2015). Savaş döneminde Kasım Süleymani'nin komutasındaki 41. Sarallah Tümeni'nde meddahlık görevi yapan Mehdi Sedefi, meddahların savaştaki rollerini şu şekilde ifade etmiştir:

Ehl-i beytin musibetlerini zikretmek hedefe ulaşmak konusunda yardımcı oluyordu. Meddahlar kutsal savunma yıllarında önemli rol oynayarak cepheye giden gençler üzerinde rabbani bir motivasyon oluşturdular. İmam Humeyni, propaganda silahı savaş silahından daha çok kazandırır diyerek biz meddahlara cephe hattında çalışmamızı ve savaşçıları motive etmemizi emretti. Savaş silahından daha etkili olma durumunu bizzat tecrübe ettik. (IRNA, 2011).

Irak savaşının en popüler meddahlarından biri olan Ahengeran (1384/2005, s.14), savaş döneminde okunan şiirlerin etkisini şu şekilde açıklamaktadır:

Ben savaşta Ehl-i beytin acılarını zikretmenin etkilerini gördüm, bu acıları zikretmek ve gözyaşı dökmek savaşçıları harekete geçiriyordu. Önce epik şiirler okuyup ardından İmam Hüseyin'in trajedisinden bahsettiğimizde, döktükleri bu gözyaşları kalplerinde bir değişime sebep oluyordu, bu şiirler onları harekete geçirmek için motive ediciydi.”

Humeyni'nin “Savaş, zafere kadar savaş!” ve “Kudüs'ün yolu Kerbela'dan geç” gibi ifadeleri sloganlaştırılarak gençlerin cepheye seferber edilmesi hedeflendi (Abrahamian, 2008, s.171). Bu hedef doğrultusunda Kerbela teması üzerinden şehitliği kutsayan meddahların etkisiyle Irak mevzilerine yönelik gönüllü gençlerden oluşan birliklerin saldırı dalgaları başlatıldı. Okul, sokak, matem merasimi, cephe hattı, kısacası hayatın her alanında dinletilen bu meddahların okudukları şiirlere şunlar örnek verilebilir (Alikhani, 2013, s.214):

Ey zamanın sahibinin (Mehdi) ordusu!
Hazırlan! Hazırlan!
Ey savaşçılar canlarınızı vermeye hazır olun.
Şimdi cesaret zamanı.
Ey Humeyni ordusu şehadet saati geldi
Düşmanı püskürtmek için, hazırlanın! Hazırlanın!
Ey aşıklar! Ey inananlar! Hazırlanın! Hazırlanın!

Yol ve at hazır, hadi gidelim
Kerbela bizi bekliyor hadi gidelim

Ey Besicler devam edin
Kudüs'ün yolu Kerbela'dan geçiyor

Matem merasimlerinde öne çıkan şehitlik teması savaş şartlarında zor durumda olan rejim için de eşsiz sonuçlar doğurdu. Meddahlar öncelikle savaşçıya ihtiyaç duyulan cepheye gönüllüleri kanalize etme işlevi gördü. Diğer taraftan sosyal hayatın merkezinde konumlandırılan şehitlik kültürü rejim için gerçek bir ideolojik dayanak olup sosyal kontrol aracı haline geldi (Parsapajouh, 2014, s.258).

3.2. Meddahlar: “Hamaney’in Askerleri”

Devrim sonrası ideolojik propaganda unsurlarından biri haline gelen meddahlar, İran - Irak savaşı sonrası cepheden döndüklerinde buldukları şehirlerde heyetler teşkil ederek İran'ın kültür ve siyaset sahnesinde birer etkili aktörlere dönüşmüşlerdir. Ayetullah Humeyni'nin 1989 yılında hayatını kaybetmesi sonrası devrim rehberliği makamına gelen Ayetullah Hamaney ile birlikte meddahlar topluluğunda bir başka dönüşüm daha yaşandı. Ayetullah Hamaney bu makama ilk geldiği dönemde kurucu lider Humeyni seviyesinde karizmatik bir şahsiyet değildi. Ulema içerisinde rakipleri vardı, dini otoritesi eleştiriliyordu. Hamaney bu denklemde meddahları yanına çekti. Yılın muhtelif zamanlarında düzenlenen matem merasimlerinde milyonlarca İranlıya ulaşma imkânı bulan on binlerce meddahtan destek almak Hamaney için kitlelere ulaşmak için eşsiz bir fırsat anlamına geliyordu. Bu noktada devrim rehberinin özel teveccühünü kazanan meddahlar, ‘Hamaney’in Ordusu’ şeklinde nitelenmeye başlandı (Pourostad, 2018).

Ayetullah Hamaney ileri gelen meddahlarla her yıl düzenli olarak görüşmeler gerçekleştirmektedir. Hatta Covid-19 salgını sebebiyle 2020 yılında yüz yüze olması planlanan birçok görüşmesini iptal etmesine rağmen yas törenlerinde meddahları kabul etmiştir. Bu görüşmesinde Hamaney, Meddahları “ülkenin propaganda aygıtlarından biri” olarak nitelemiştir (Amiri, 2021).

Beyt-i rehberide (rehberlik yerleşkesi) ağırlanan meddahlar bu toplantılarda okudukları şiirler üzerinden dış politikadan sosyal meselelere, iç siyasetten ekonomiye kadar birçok konuda mesajlar vermektedir. 2015 yılında Ayetullah Hamaney'in rehberlik yerleşkesinde meddahlarla gerçekleştirdiği toplantıda meddah Ahmed Vaizi'nin okuduğu şiirin muhtevası ve dinleyicilerin verdiği tepkiler buna örnek verilebilir. Genç yaşta İran – Irak savaşında cephede meddahlık da yapmış biri olan Vaizi'nin, bu toplantıda ABD yaptırımlarına atıfta bulunduğu şiirin dizeleri şu şekilde:

Ne kadar tehdit ve yaptırıma maruz kalsak da

Allah'a yemin olsun teslim olmayız

Bu dizeleri duyan onlarca dinleyici aynı anda ayağa kalkıp yumruklarını sıkıp hep bir ağızdan İmam Hüseyin'e atfedilen “*Heyhat minnez zille / Zillet bizden uzaktır*” sözlerini slogan atarak galeyana gelmiştir. Heyecan

ve coşku üst safhada iken Hamaney de pür dikkat Vaizi'ye bakıp şiiri dinlemektedir. Vaizi'nin Trump'ı hedef aldığı şiirin devamındaki dize salonu tamamen ayağa kaldırmaya yetmiştir:

Eğer savaş fısıltıların beni rahatsız ederse

Ve rehberim bana izin verirse

Ofisini, masanı, tüm stratejini ateşe vereceğim

Bu dizelerden sonra tüm dinleyiciler ayağa kalkarak hep birlikte "Amerika'ya Ölüm" sloganları atmaya başlamakta, şiirden etkilenen Hamaney de bir Vaizi'ye bir de dinleyicilerde oluşan coşkuya bakarak tebesüm etmektedir. Adeta siyasi bir mitingi andıran bu görüntüler Hamaney'in düzenli olarak gerçekleştirdiği meddah toplantılarında sıklıkla görülen bir manzaradır. Bu toplantılarda hitabeti iyi ve güzel sesli olan meddahlar bir yandan Hamaney'e olan bağlılıklarını vurgularken diğer taraftan o dönem öne çıkan siyasi ve sosyal konularda Hamaney'in duruşuna yakın şiirler okumaktadırlar. Bu tür toplantılar bir nevi lidere biat tazeleme seremonisidir (Aparat, 2017).

Meddahlar kimi zaman cumhurbaşkanlarını dahi hedef alıp eleştirmekten geri durmamaktadırlar. Hamaney ile ters düşen siyasetçiler ve din adamları kimi zaman devlet televizyonunda naklen yayın yapan matem meclislerinde kimi zaman ise Hamaney'in rehberlik yerleşkesinde tertiplenen merasimlerde meddahlar tarafından hedef alınıp kinayeli şiirlerle adeta cezalandırılmaktadır. Bu duruma Hamaney'e yakın meddahlardan Meysem Motei'nin 2017 yılındaki bayram namazında cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'yi hedef alan şiiri örnek verilebilir. Başkent Tahran'daki Musalla Camisi'nde kılınan devlet bakanları ve kuvvet komutanları gibi üst düzey yetkililerle birlikte binlerce kişinin katıldığı bayram namazı aynı zamanda devlet televizyonunda da canlı yayınlanıyordu. Motei'nin şiirinde yer alan Ruhani'nin hedef alındığı bazı dizeler şu şekilde:

Ey en ön safta oturan, adalete dön

Omuzlarında halkın emaneti var

Ey en ön safta oturan, kendini kaybetme

Bu millet hala adım atmanı bekliyor

Sarayda oturanlar yoksulların tokadını yiyecekler

Milletin malına çökenler cezasını bulacaklar

Şiirin okunduğu dönemde İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani nükleer müzakereler konusunda batıya taviz vermekle suçlanıyordu. Ayrıca bir dönem danışmanlığını da yapan kardeşi Hüseyin Feridun yolsuzlukla suçlanmaktaydı. Ruhani'nin bir meddah tarafından on binlerce vatandaşının önünde "sarayda oturup milletin malına çöken" biri şeklinde nitelenmesi İran'da yoğun tartışmalara sebep olmuştu. Hamaney'in ilgi gösterdiği meddahlardan Meyssem Motei devam eden yıllarda da bayram namazlarında şiir okumaya devam etti. (Radio Farda, 2017).

Meddahların Hamaney lehine propaganda faaliyetleri sadece söylemlerle sınırlı kalmamış bazı şiddet eylemlerini de netice vermiştir. Buna Hamaney'in rakibi olan Ayetullah Munteziri'nin Kum kentindeki evinin yağmalanması örnek verilebilir. Munteziri, bir dönem Humeyni'nin kendisine halef olarak işaret ettiği önemli bir din adamıydı. Siyasi muhaliflere yönelik idamlar başta olmak üzere bazı uygulamalara itirazı sebebiyle daha sonra Humeyni tarafından haleflikten azledildi. Humeyni sonrası devrim lideri seçilen Hamaney'e yönelik zaman zaman sert eleştirilerde bulunan Munteziri'nin evi 1997 yılında Hamaney yanlısı meddahların kışkırttığı radikal gençler tarafından basılıp tahrip edilmiş ve Munteziri ev hapsine alınmıştır (Mimarî, 2016).

Meddahların sahneye çıktıkları bir diğer şiddet olayı ise 2009 yılında gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimleri sonuçlarına yönelik protestoların bastırılmasıdır. Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi'nin liderlik ettiği Yeşil Hareketi, seçim sonuçlarına şaibe karıştığını iddia ederek gösteri düzenlemişti. O dönem bu gösteriler güvenlik güçleri ve Besicler (devrim yanlısı radikal gençler) tarafından sert bir şekilde bastırılmıştı. Tahran'daki olayları bastırmakla görevlendirilen Devrim Muhafızı Ordusu komutanlarından Hüseyin Hamedani, meddahların kontrolündeki otuza yakın matem heyetini müdahale için Tahran Üniversitesi çevresine yönlendirdiklerini söylemiştir (Mesdaghi, 2019).

2016 yılında Suudi Arabistan'ın Tahran'daki büyükelçilik binasının hedef alındığı olaylarda da meddahların izine rastlamak mümkün. O dönem Suudi Arabistan'da aralarında Şiî din adamı Şeyh el Nimr'in de bulunduğu 47 kişinin idam edilmiş, buna tepki olarak da yüzlerce İranlı, Tahran'daki Suudi Arabistan Büyükelçiliği'ne molotof kokteylleri ile saldırmış ve elçilik binasını ateşe vermişti. Bu şiddet olaylarıyla alakalı yapılan tahkikatta Hasan Kordmîhen isimli meddahın gençleri organize ettiği ortaya çıktı. Elçili-

ğın ateşe verildiği sırada Esed rejimi saflarında savaşan Şîf milislere eğitim vermek için Suriye’de bulunan meddah Kordmeyhen, gösterici gençlere mesajlar yoluyla direktif vermişti (Bastanî, 2016). Bu gibi örnekler bağlamında Hamaney yanlısı radikal gençlerin şiddet olaylarına yönelmesinde meddahların önemli rol oynadığını söylememiz mümkündür.

3.3. Popüler Meddahlık Tarzının Doğuşu

İran toplumu üzerinde derin olumsuz etkiler bırakan Irak savaşı sonrası meddahlık kültüründe dönüşümler yaşandı. Özellikle genç nesil arasında geleneksel tarz meddahlıktan bağımsız olarak popüler olarak isimlendirilen yeni bir meddahlık tarzı görünür olmaya başladı. Neriman Panahi, Seyyid Cevad Zakir, Rıza Helali ve Mahmud Kerimi gibi isimler “pop tarzı” olarak da nitelenen bu yeni nesil meddahlığın öncüleri oldu. Müsiki, kullanılan dil, performans, şiirlerin muhtevası ve mekân dizaynı gibi farklılıklar yeni nesil meddahlığı klasik meddahlıktan ayıran başlıca unsurlardır. Bu meddahların devrim sonrası Los Angeles’a yerleşen Googoosh, Saeed ve Mansour gibi İranlı ünlü şarkıcıların müziklerini taklit etmesi sonucu klasik meddahlıktaki ağır ve geleneksel ritimler yerini yoğun kimi zaman tekno müziği andıran bir hareketliliğe bıraktı (Rehmânî, 1392/013, s.70). Bu yeni tarzın ortaya çıkışında İran-İrak savaşının sert koşullarının toplumda bıraktığı olumsuz havayı ortadan kaldırmanın hedeflenmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan İran Kültür ve İslami İrşad Bakanlığı’nın yabancı şarkılara kısıtlamalar getirdiği dönemde genç neslin ilgisini çekmek isteyen meddahların bu tür kopyalamayı tercih ettiği de söylenebilir (Biganeh, 2007).

Popüler meddahlıkla birlikte matem merasimlerinin mekân dizaynı da değişmiştir. Meddahlar minberden değil sahneden şiir okumaya başlamışlardır. Kapalı konser salonlarını andıran geniş alanlarda gerçekleşen merasimlerde salon karanlık olurken meddahın sahnede bulunduğu alan ışıklandırma ile aydınlatılmaktadır (Mezâhirî, 1392/2013, s.96-97). Popüler meddahlık tarzı sadece mekânsal olarak değil zaman tayini konusunda da geleneksel meddahlıktan ayrılmaktadır. Geleneksel meddahlığın icrası Muharrem ve Erbain gibi belirli bir takvime ayarlıydı. Buna karşın popüler meddahlık belirli bir zaman dilimini esas almayıp hemen hemen senenin her günü icra edilmektedir (Mezâhirî, 1392/2013, s.86).

Yeni nesil meddahlığın oluşmasındaki bir diğer etken ise kitle iletişim araçlarının artmasıyla birlikte kültürlerarası alışverişlerin kademeli olarak artmaya başlamasıdır. İran toplumunun küresel medyaya erişimiyle birlikte musikideki ritim ve uygulamalarda yaşanan değişiklikler arttı. Benzer şekilde İran'ın zengin bir kültürel mirası olan diğer bölgelerine mahsus ezgi ve müziklerin de görünür olması da popüler tarz meddahlığa etkide bulundu. Huzistan bölgesindeki Arapça yerel ağıt tarzları, ülkenin kuzeybatısına has klasik Türk musikisi ve Kürt yoğunluklu bölgelere özel melodiler gibi belli bir bölgeyle ilişkilendirilen müzik tarzları popüler meddahlıkta harmanlanmış oldu (Rehmânî, 1392/2013, s.22).

Geleneksel ile popüler meddahlık arasındaki bir diğer fark ise merasimlerin video kaydına alınmasıdır. Popüler meddahlığın icra edildiği matem heyetlerinde performansların kayda alınması rutin bir durum değil, asli bir gereklilik olarak kabul görmektedir. Heyetlerde bu görevi deruhte eden ekipler bulunmaktadır. Bazı meddahlık çekimleri belgesel filmleri andıracak şekilde tasarlanmaktadır. Hem meddah hem sinesini döven dinleyiciler birçok açıdan kayda alınmaktadır. Bu çekimler sosyal medyada yoğun bir şekilde paylaşılıp ilgi görmektedir (Mezâhirî, 1392/2013, s.86-87). Bu şekilde ortaya çıkan görüntü sahne ışıklandırması, dinleyicilerin dans edermişçesine hareketleri, meddahın okuduğu şiirdeki coşkulu ritim gibi sebeplerden bazen bir rock konserini andırmaktadır. Geleneksel meddahlık tarzıyla olan bu tür farklılıklar genç neslin popüler meddahlara ilgi duymasının başlıca sebepleridir.

3.4 Meddahların Vaizlerden Daha Etkili Aktörlere Dönüşmesi

İran'ın geleneksel-ulemâ hiyerarşisinde dini elitlerin en alt kademelerinde yer alan meddahlar, devrim sonrası süreç içerisinde giderek baskın ve üstün bir etkiye kavuştu, hatta meddahların dini konularda merkezi bir otorite olduğundan söz edebileceğimiz bir noktaya ulaştılar. Günümüzde meddahlar popüler tarzın gelişmesi ile birlikte orta ve düşük gelirli kesim ile genç nesil üzerinde din adamları ve vaizlerden daha fazla nüfuza sahipler. Devrim öncesi dönemde matem merasimlerinde ana karakter vaizlerdi. Meddahlar genellikle vaizlerin sohbeti öncesi şiirler okuyup kalpleri ısındırma görevi üstlenirdi. Günümüzde ise merasimlerin merkezinde meddahlar yer almaktadır. Vaizler merasimlerde ya hiç yer almamakta ya da meddahtan

önce mukaddime nev'inden kısa vaazlar vermektedirler. Bu açıdan geçmişe kıyasla meddah ve din adamı arasında rol ve statü değişikliğinin gerçekleştiği söylenebilir (Rehmânî, 1392/2013, s.22).

Gelinen bu noktada toplumun din adamlarına yönelik olumsuz bakışının etkisinden de söz edilebilir. Devrimle birlikte din devletin merkezine yerleşti. Din adamları siyasi nüfuz elde edip devlet kurumlarında kadrolaştılar. Karar alıcı pozisyonuna geçen din adamlarının görev başındaki bazı yanlış uygulamaları toplumla aralarına mesafe girmesine sebep oldu. Mevcut rejimin adalet ve ekonomi başta olmak üzere birçok alanda karnesinin iyi olmaması toplumun birçok kesiminde özellikle de gençlerde resmi dindarlığa karşı bir tepki oluşturdu. Bu durumda halkın din adamlarına güveni azalırken herhangi bir resmi görevi bulunmayan meddahlar daha samimi görülmeye başlandı. Örneğin yargı alanında yetkili olup mahkemede yanlış bir hüküm verdikten sonra mescitte kürsüye çıkıp nasihatler veren bir din adamına toplumda teveccüh gösterilmeyebilir. Buna karşın, herhangi bir devlet kurumunda çalışmayan, genç kitleyi ritimli şiir ve şarkılarıyla cezbeden ve rahatlatan sivil bir meddaha teveccüh gösterilmesi anlaşılır bir durum (Kâhird, 1392b/2013b, s.170). İran'da devrim sonrası siyasi, kültürel ve sosyal gelişmelerle birlikte halkın beğeni ve ihtiyaçlarında yaşanan değişim de başka bir etken olarak karşımıza çıkıyor. Örneğin savaşın bıraktığı kederli havanın ardından meddahların coşkulu müzikal merasimleri gençlerin ilgisini cezbetti.

Diğer taraftan meddahların doğrudan Hamaney tarafından ilgi görmeleri de kürsüyü vaizlerden almalarında etkili oldu. Toplum nezdinde popülerlikleri günden güne artan meddahlar, zaman zaman din adamları tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin geneli meddahların matem merasimlerinin ana aktörü olmasına ve okudukları şiirlerin muhtevasına yönelik gerçekleşmektedir. İran İslami Kültür ve Düşünce Araştırmaları Merkezi'nden din adamı Delir Behram, bazı meddahların hak etmedikleri halde ünlendiklerini, ayrıca din, fıkıh, felsefe ve tasavvuf gibi alanlarda eğitim almadan hüküm verdiklerini belirtmiştir. Behram, meddahlığın siyasi olaylara çok müdahil olmalarını da eleştirmiştir:

Bunu söylemek acı olabilir ama Muharrem ve Sefer meclisleri din adamlarının ve ilim havzalarının elinden çıktı. Dini önermelerin yerini bir dizi batıl inanç ve yanlış ifade aldı. Geçmişte meddah vaizden önce meclisi hazırlardı, çünkü İmam Hüseyin

meclisi vaiz ve ilim odaklıydı, meddah odaklı değildi. Ama bugün tam tersi, vaizler matem meclisini meddaha hazırlıyor. Bazen meddahların programlarının yıl boyunca dolu olduğunu görüyoruz. Ancak ilim ehlinde ve büyük âlimlerden bir haber yok. (ISNA, 2017).

Meddahların okudukları şiirlerin muhtevası da kimi zaman din adamlarının hedefi olup, “hurafe” ve “sapıklık” şeklinde nitelenmektedir. Örneğin, İran’ın önemli dini mercilerinden Ayetullah Mekârim Şirazî, “*Yas merasimlerindeki şiirleri sebebiyle bazı cahil ve bilgisiz meddahlar dinden çıkabilir*” ifadesini kullanmıştır (Shafaqna, 2018). Bu tür eleştirilerin odağında popüler meddahlık temsilcisi bazı isimlerin merasimlerde sarf ettikleri bir takım ifadeler yer almaktadır. Bu meddahlar tutkuyu akla öncelemekle eleştirilmektedirler. Örneğin Kaşan kenti merkezli popüler meddahlığın öncülerinden Seyyid Cevad Zakir, bir matem merasiminde “*Ben Hüseyin’in köpeğiyim*” dedikten sonra köpek gibi havlamaya başlamıştır. Bu ifadeler ulemanın tepkisini çekmiştir (Rehmânî, 1393/2014, s.162). Zakir, gelen tepkilere “Hüseyin’in delisiyim, akılla işim yok, Hüseyin’im olduktan sonra akı ne yapayım ki?” şeklinde cevap vermiştir (Rehmânî, 1392/2013, s.73).

Meddahların eleştirildiği bir diğer husus ise icra ettikleri merasimler karşılığında yüksek meblağda ücret almalarıdır. Şii kaynaklarına göre masum imamlar ehli beytin faziletlerini ve Kerbela şehitlerinin mersiyelerini okuyan meddah ve şairleri tebrik ve teşvik için onlara hediyeler vermişlerdir. Bu tarz hediye ve ödüllendirme geleneği, devlet adamlarına takdim edilen övgü içerikli şiirler karşılığında şairlere verilen hediyeleri ifade eden, ödül ve bahşış anlamlarına gelen Arapça kökenli bir kelime olan “*sile - صله*” kültürünün devamıdır. Günümüzde de meddahlara sile verme geleneği devam etmektedir ve bu genelde para cinsinden olmaktadır (Dârü’l şifâ’ & Pürkâsım, 1392/2013, s.124). Bunun yanında devletin de doğrudan sağladığı yardımlar bulunmaktadır. Örneğin İran meclisinin 2021 yılı bütçesinde meddahlara sosyal sigorta yardımı için Dabal Ibn Ali al-Khuzai Vakfı’na 18 milyar tümen² ödeme kararı alınmıştır (Farsnews, 2020).

² İran Merkez Bankası’nın 2 Ekim 2021 tarihli verilerine göre 18 milyar tümen yaklaşık 569 milyon Euro’ya karşılık gelmektedir: Central Bank of the Islamic Republic of Iran, (2021). “Narh-e lahze-ye bazar” <https://fxmarketrate.cbi.ir/>.

Kimi meddahlar icra ettikleri merasimler için herhangi bir ücret almadıklarını söylemektedirler. Buna karşın bazı meddahlar katıldıkları matem merasimlerinde tıpkı konser için sahneye çıkan sanatçılar gibi ücret almaktadırlar. Bu ücretler kimi zaman astronomik boyutlara varmaktadır. Örneğin dini cemaatler konusunda uzman Ruhollah Bagheri, İslami Propaganda Örgütü'nün resmi internet sitesinde yayınlanan bir eleştirisinde, Kaşan kentinde Muharrem ayının ilk on günü için bazı meddahlara gecelik 4-5 milyon Tümen ücret verildiğini açıklamıştır. Bagheri, bir meddahın yarım saatlik performansının bir doktorun aylık maaşından ya da bir futbolcunun maç başı aldığı ücretten daha fazla olduğunu sözlerine eklemiştir (Ensafnews, 2014). Meddahların bu şekilde yüksek miktarlarda ücret almaları İran meclisinde dahi tartışma konusu olmuştur. Yazd kenti milletvekili Muhammed Rıza Sabaghian, 2019 yılında mecliste yapmış olduğu konuşmada meddahların 45 dakikalık programlar için milyonlarca tümen aldıklarını belirtip eleştiride bulunmuştur (Khabaronline, 2019).

3.5. Kadın Meddahlar

İran'da meddahlık geleneği erkeklerde olduğu gibi kadınlar arasında da yaygın bir kültürdür. Yapılan araştırmalara göre İran'da matem merasimi heyetlerinin %25'i erkeklere %75'i ise kadınlara aittir (Dastûrî, 1392a/2013, s.59). İran'da musiki gibi bir takım sanat dallarında kadınlara yönelik kısıtlamaların olması sebebiyle bazı kadınlar ses yeteneklerini meddahlık alanında geliştirmeye başlamışlardır. Hem toplumdan gelen talebin varlığı hem de kadınların sanatlarıyla görünür olmak ve icra ettikleri sanatın iktisadi anlamda karşılığını almak gibi amaçları doğrultusunda kadınlarda meddahlık dini bir faaliyetten öte bir meslek haline gelmiştir. İslami Propaganda Kurumu'na göre kadın meddahların faaliyet sebeplerinin başında iktisadi motivasyon yatmaktadır (Dastûrî, 1392a-2013, s.84)

Kadın meddahlar da erkeklerde olduğu gibi geleneksel ve popüler tarz olarak ikiye ayrılmaktadır. Geleneksel meddahların dinleyicileri genelde ileri yaşta olan ev hanımlarıdır. Popüler meddahların ise toplumun her tabakasından ve her yaş aralığından dinleyici kitlesi bulunmaktadır. Geleneksel meddahlıkta klasik eserler okunurken popüler tarz kadın meddahlar genelde ritimli okunabilen şiirleri ve sevilen teraneleri seslendirirler. Kimi zaman Sima Bina, Şekila ve Derya Derya gibi ünlü şarkıcıların eserleri de

kadın meddahlar tarafından seslendirmektedir. Popüler meddahlar matem merasimlerinin yanı sıra düğün ve kutlamalara da iştirak etmektedirler. Ayrıca icra ettikleri programlarda ney ve def gibi müzik aletleri de kullanılmaktadırlar. (Dastûrî, 1392a-2013, s.68-72) Kadın meddahlar, matem esnasındaki örtünme şekillerinden ve musiki aletleriyle yapılan yas törenlerinin kutlamaya dönüşmesinden ötürü kimi zaman eleştirilmektedir (Dastûrî,1392b-2013, s.151) Ülke sathında tanınan erkek meddahların matem merasimlerindeki performansları sosyal medya ağlarında yoğun bir şekilde paylaşılmaktadır. Kadın meddahlar da izledikleri bu kayıtlar üzerinden bazı erkek meddahlara ait tarz ve yorumları izleyip taklit etmektedirler (Rehmânî, 1393/2014, s.182).

4. Sonuç

Şiîler için matem merasimlerinin geçmişi Kербela hadisesine dek uzanmaktadır. Matem merasimleri, tarih boyunca Şiî topluluklarda kolektif bilinci hüznün ve öfke hislerinin döngüsünde yeni kuşaklara aktarma işlevi görmüştür. Okuduğu şiir ve şarkılarla Ehl-i beytin trajedilerini anlatıp dinleyicileri hüznülendiren ve ağlatan meddahlar, bu merasimlerin icrasındaki en merkezi unsurlardan birisidir. Büveyhîler ile birlikte ilk kez devlet desteği alıp sosyal hayatta görünür olmaya başlayan meddahlar, Safevîler sonrası Şiî kimlik inşası ve Sünnî devletlerle savaş amacıyla propaganda ordusu haline gelmiştir.

Meddahlar topluluğu İran'ın yakın dönem tarihinde gerçekleşen birçok önemli hadisenin de merkezinde yer almışlardır. Devrime giden süreçte Ayetullah Humeyni'nin çağrısıyla yas törenlerini rejim karşıtı mitinglere dönüştüren meddahlar, Humeyni'yi zamanın İmam Hüseyin'i gibi tasvir edip karşısındaki Şah Muhammed Rıza'yı da Yezid'e benzeterek Pehlevî rejiminin temellerini yıkan bu ayaklanmada önemli rol oynamışlardır. Meddahlar, devrimden kısa bir süre sonra gerçekleşen İran – Irak savaşında (1980-1988) da benzer bir rol üstlenerek halkın cepheye gidip seferber olmasında etkili olmuştur.

Humeyni'nin 1989 yılında hayatını kaybetmesi sonrası devrim liderliği makamına gelen Ayetullah Hamaney ile birlikte meddahlar topluluğunda dönüşüm yaşanmıştır. Devrim rehberinin her yıl düzenli bir şekilde ağırlayıp ilgi gösterdiği meddahların popüleritesi vaizlerin de ötesine geçmiştir.

Ülke çapında tanınan önemli meddahlar iç ve dış politikadaki her konuda devrim liderinin çizgisini savundukları için “Hamaney’in askerleri” şeklinde nitelenmiştir. Hamaney ile ters düşen İranlı siyasetçiler ve yabancı liderler, televizyonlarda naklen yayınlanan ve on binlerce kişinin katıldığı cuma ve bayram namazlarında kürsüye çıkan meddahların okudukları şiirlerle adeta cezalandırılmıştır.

Sonuç olarak, İran coğrafyasındaki Şiilik tarihinde gerçekleşen birçok siyasi, sosyal ve kültürel gelişmenin arka planında rol alan meddah topluluğu, günümüzde matem merasimlerini dini bir ritüelin de ötesine taşıyarak belli bir siyasi strateji etrafında toplumu etkilemeyi ve yönlendirmeyi başarmıştır. Güncel olayları tarihi hadiselerle ilişkilendirerek dinleyici üzerindeki tesirlerini arttıran meddahlar, bu etkileşimde hiç şüphesiz Farsçanın şiirselliğinden de faydalanmaktadır. Söz ve müzik gibi iki etkili silaha sahip olan meddah topluluğu bir yandan halkın dini yaşantısında vaizlerden daha etkili birer figür haline gelirken diğer taraftan İran devletinin propaganda faaliyetlerinde önde gelen aktörlerden birisi olarak kabul edilmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there’s no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2008). *A history of modern Iran*. Cambridge University Press.
- Afşar, G. S. (2003). *Ferheng-i mu'âsır-i Farsî*. Ferheng-i Mu'âsır.
- Aghdam, A. A. (2015). *İran anlatı geleneğinin kaynakları üzerine bir inceleme* [Doktora tezi, Ege Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Ahengeran, S. (1384/2005). *Musâhebe bâ Hacı Sâdık Âhengerân*, (20). Heyme.
- Alikhani, B. (2016). Popular war songs and slogans in the persian language during the Iran-Iraq war. *Cambio. Rivista Sulle Trasformazioni Sociali*, 3(6), 211-217. <https://doi.org/10.13128/cambio-19268>
- Amadî, H. ve Hidâyet, G. M. (1395/2016). Terrâh-i algu-yi şâyestegihâ-yi meddahân-i Ehl-i beyt aleyhisselâm. *Fasnâme Mutala'at-i Rahbord-i Besîc*, 19(73), s. 61-85. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=358750>
- Amiri, Y. (2021, Şubat 21). Âdâb maddahân-e mâ. *Zeitoons*. <https://www.zeitoons.com/84600>.
- Aparat, (2017, Eylül 17), Hac Ahmed Va'izi der mahzer-e rahbar-e inkilâb-i islâm. <https://www.aparat.com/v/YXNtg/>.
- Bastanî, H. (2016, Ocak 25). Derbare-i Hasan Kurdmîhen, “destur dehende” hemle be sefâret-i Arabistan. *BBC Persian*. https://www.bbc.com/persian/iran/2016/01/160125_139_file_hassan_kordmihan_saudi_embassi.
- Bell, C. (2009). *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford University Press.
- Bell, G. (1928). *Persian pictures*. Ernest Benn Limite.
- Biganeh, B. (2007, Ocak 28). Çerâ meddahî der İran ezîz şod? *Radio Farda*. https://www.radiofarda.com/a/fl_eulogy_part3/374772.html
- Caferiyân, R. (1374/1995). Molla Hüseyin Vaiz Kaşifi ve kitab-i ravzatü'ş-şüheda. *Âyine-i Pejuheş*, 6(33), 20-38. <http://noo.rs/Mc8gD>
- Cannadine, D. (1987). Introduction: divine rites of kings. İçinde, D. Cannadine ve S. Price (Ed.), *Rituals of royalty: Power and ceremonial in traditional societies* (s. 1-19) Cambridge University.

- Central Bank of the Islamic Republic of Iran, (2021, Ekim 2). Narh-e lahze-ye bazar. <https://fxmarketrate.cbi.ir/>
- Çelenk, M. (2014). Safevîlerin din politikası ve İran'ın şiileşme seyri. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 7-35. <http://acikerisim.lib.comu.edu.tr:8080/xmlui/handle/COMU/1229>
- Dabashi, H. ve Chelkowski, P. (2018). *Bir devrimi sahnelemek: İran İslam Cumhuriyeti'nde propaganda sanatı* (Çev. A. Birer). The Kitap Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1989)
- Darmagnac, C. (2008). Le « tazieh ». *Les Cahiers de l'Orient*, 90(2), 119-140. <https://doi.org/10.3917/lcdlo.090.0119>
- Dârü'l şifâ', Y. ve Pürkâsım, M. (1392/2013). Meddâhî be musâbe-i hüner, meddâhî be musâbe-i şüğl. İçinde, C. Rehmânî (Ed.), *Mutâla'ti Câme'shenâhtî ve İnsân şenâhtîyi Menâsek-i 'azâdâri-yi Muharrem*, (C.2, 1.bs. , s.93-112). Heyme.
- Dastûrî, M. (1392a/2013a). Güneh şenâsî hey'ethâ-yi mezhebi zenân der câme' fe'li Tehran. İçinde, C. Rehmânî (Ed.), *Mutâla'ti Câme'shenâhtî ve İnsân şenâhtîyi Menâsek-i 'azâdâri-yi Muharrem*, (C.2, 1. bs, s.57-91). Heyme.
- Dastûrî, M. (1392b-2013b). Barrasi tehavvol-e hey'ethâ-yi mezhebi zenâne: hey'ethâ-yi sünnetî ve nevîn. İçinde C. Rehmânî (Ed.), *Mutâla'ti câme'shenâhtî ve insân şenâhtîyi menâsek-i 'azâdâri-yi muharrem*,(C.1, 1. bs, s. 133-156). Heyme.
- Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. (Çev. F. Aydın). Ataç Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1912)
- Ekber, F. (1393/2014). *Muharrem ve inkilâb-i islâmî Irân*, (1.bs.). Merkez-i İsnâd-i İnkilâb-i İslâm.
- Ensafnews, (2014, Kasım 7). *Meddâhî 10 şeb, 200 milyûn tümen?* <http://www.ensafnews.com/14830/ان-اموت-ن-نوی-لی-م-200-بش-10-ی-ح-ادم>
- Farsnews, (2020, Aralık 2). *Bütçe-i 18 milyar tümenî, berâyi bîme-i zâkirân-i Hüseyinî der sâl-i 1400*. <https://www.farsnews.ir/news/13990912000752/>- بودجه-۸۱-میلیارد-تومانی-برای-بیمه-ذاکران-حسینی-در-سال-۰۰۴۱

- Garcias de Silva Figueroa, D. (1667). *L'ambassade de D. Garcia de Silva Figveroa en Perse, contenant la politique de ce grand Empire, les mœurs du Roy Schâch Abbâs, & une relation exacte de tous les lieux de Perse & des Indes où cet Ambassadeur a esté l'espace de huit années qu'il y a demeuré.* (Çev. M. Wicquefort) Louis Billaine.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays* (1. bs.). Basic Books.
- Güner, A. (2010). Büveyhîler devrinde Bağdat'ta Kerbela / Aşure, Gadir-i Humm ve benzeri Şiî uygulamaları. İçinde Yıldız, A. ve Aksu, A. (Ed.), *Çeşitli yönleriyle Kerbela*, (C.1, s. 325-329). Asitan Yayınları.
- Hamaney, S. A. (2001, Eylül 9). Beyanât der dîdâr cem'i ez meddahân. *Khamanei.ir* <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3083>
- Hamaney, S. A. (2005, Temmuz 27). Beyanât der dîdâr cem'i ez meddahân. *Khamanei.ir* <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3298>
- Hamshahri, (2015, Ekim 21) *Âşinâyi bâ teşekkulhâyi meddahân*. <https://www.hamshahrionline.ir/news/311236/آشنایی-با-تشکل-های-مداحان>
- Hicâzî, S. M. K., Hünerî, L. Y. & Herâtî, M. C. (1391/2012). Aşûra ve tehvilât-i ictimâ'i-yi İrân asri inkilâb-i islâmî. *Pejouhashhâyi Enqelâb-e Eslâmî 1*(2), 199-220. <https://www.sid.ir/fa/journal/View-Paper.aspx?ID=242716>
- Humeyni, S. R. (1989). *Sâhife-i imâm* (1. bs., C. 16). Müessese-i Tânzîm ve Neşr-i âsâr-i İmâm Humeyni.
- IRNA, (2011, Eylül 29). *Şûr hamasî be nevaye hamasî meddahân der cephehâ*. <http://www.irna.ir/kerman/fa/News/2000129014/>
- ISNA, (2017, Eylül 27). *Mecâlis-i 'azâdârî ez dest-i ruhâniyyet hâric şod/ berhî meddâhân feged hençere dârend*. <https://www.isna.ir/news/96070503564/>
- İbn Tâvus, S. A. (1381/2002). *Luhuf*. (Çev. A. Azizî). Salât.
- İbnü'l Esir, İ. (1987). *El-kâmil fi't-târih* (C.9). (Çev. A. Ağırakça) Bahar Yayınları.

- Kâhirde, N. (1392a/2013a). Nigâhî be meddâhî resâne-yî be musâbe rûykerdî cedîd der teblîğ-i dînî. İçinde C. Rehmânî (Ed.), *Mutâla 'ti câme' şenâhtî ve insân şenâhtîyi menâsek-i 'azâdâri-yi muharrem,* (C.2, 1.bs, s.93-112). Heyme.
- Kâhirde, N. (1392b/2013b). Nigâhî câme' şenâhtî be tehavvol-e negş-i va'iz ve meddah der menâsek-i aşûrâ. İçinde C. Rehmânî (Ed.), *Mutâla 'ti câme' şenâhtî ve insân şenâhtîyi menâsek-i 'azâdâri-yi muharrem,* (C.1, 1.bs, s. 157-178). Heyme.
- Khabaronline, (2019, Eylül 24). İntigâd-i tond ez destmezd-i meddâhân ez tûrbîn-i meclis: berâyi 45 degîye çend mîlyûn mîgîrend? <https://www.khabaronline.ir/news/1302987/-انتقاد-تند-از-دستمزد-مداحان-از-تریبون-مجلس-برای-۵۴-دقیقه-چند>
- Kiren, A. (2017). Dünyevî iktidarın meşrûlaştırılmasında dinî bir ritüelin kullanılması: Kaçarlar ve taziye. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 51-66. <https://doi.org/10.14782/sbd.2017.65>
- Leşker, A. ve Salduz, M. A. (2012). Ruzehânî; nakl-i mezhebî – Şîi der İnan ve temdidhâ-yi edebî – icrâ-yi an. *Mutâla 'ti Ferheng-e Ettîla 'at*, 13(18), 173-208. <https://www.sid.ir/fa/Journal/ViewPaper.aspx?ID=178775>
- Mashregh, (2020, Eylül 21), *Novhe-yi ke ba 'es ehrac maddah az gerdân şod*, <https://www.mashreghnews.ir/news/1120984/-نوحه-ای-که-باعث-اخراج-مداح-از-گردان-شد>
- Mehr, (2021, Ocak 7). *93 hezar heyet mezhebi ve 80 hezar meddâh der keşver faal est*. <https://www.mehrnews.com/news/5116711/-۳۹-هزار-هیئت-مذهبی-و-۸۰-هزار-مداح-در-کشور-فعال-است>
- Mervin, S. (2006). Les larmes et le sang des chiites : corps et pratiques rituelles lors des célébrations de 'Âshûrâ' (Liban, Syrie). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, (113-114), 153-166. <https://doi.org/10.4000/remmm.2973>
- Mesdaghi, I. (2019, Mart 2). Arazel u ovbash dar khadmat nezam sarko-ub. *Radio Zamaneh*. <https://www.radiozamaneh.com/435253>.
- Mezâhirî, M. H. (1390/2011). *Resâne-i şia* (4. bs.). Şirket-i Çap u Neşr-i Beynelmilelî.

- Mezâhirî, M. H. (1392/2013). Barrasi ve tabyîn câme' şenâhtî hey' ethâ-yi mezhebi ammepesend. C. Rehmânî (Ed.), İçinde *Mutâla'ti câme' şenâhtî ve insân şenâhtîyi menâsek-i 'azâdâri-yi muharrem*, (C.1, 1.bs, s. 81-112). Heyme.
- Mimarî, A. (2016, Nisan 2). Tekiyye-i Ayetullah Hamaney be meddahân nişane-i çist?. *BBC Persian*. http://www.bbc.com/persian/blogs/2016/04/160402_144_nazeran_khamenei_madah
- Nuşâbadî, M. M. (1391/2012). Negş-i sûfiye der gösteriş-i âyin-hayî nekkâlî ve ruze-hânî. *Mecelle-i İrfânî – Dânişkede-i Ulum u İnsânî*, (15), 185-214. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=200369>
- Nutku, Ö. (2004). Meddah. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.28, s. 293-294). TDV.
- Olearus, A. (1363/1984). *Sefernâme-i Olearus*. (Çev. A. Behpûr.) Ebtekar.
- Parsapajouh, S. (2014). Les valeurs en cause
- Parsapajouh, S. (2019a). Religiosités entre étatisation et réappropriation populaire. Les cérémonies d'Âshurâ en Iran. İçinde S. Tersingi & C. Veincent-Mory & M. C. Willem (Ed.), *Marques in-désirables. Le religieux au prisme de l'ethnisation et de la racisation* (s. 75-87.) Editions Pétra.
- Parsapajouh, S. (2019b). « À qui sont ces martyrs ? ». *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, (145), 29-58. <https://doi.org/10.4000/remmm.12636>
- Polak, J. E. (1368/1987). *Sefernâme-i Pûlâk, İran ve İraniyân*. (Çev. K. Cihândârî). Hârzemî.
- Pourostad, V. (2018, Ekim 9). Sarbâzân-e rahbar. *Radio Farda*. <https://www.radiofarda.com/a/29520945.html>
- Radio Farda. (2017, Haziran 26). *Hânden-i şî'ri (a'leyhi ber-câm) der merâsim-i nemâz-i eyd-i fitr Tehran, concâl ber engîz şod*. <https://www.radiofarda.com/a/b7-responses-to-reading-a-poem-at-the-eid--fitr-ceremony/28579736.html>.
- Rehmânî, C. (1392/2013). Menâsek-i a'zâdârî ve goftemân-i Kerbelâ der dînürzî efsâr-i furûdestî-yi şehri. C. Rehmânî (Ed.), İçinde *Mutâla'ti Câme' şenâhtî ve İnsân şenâhtîyi Menâsek-i 'azâdâri-yi Muharrem*, (C.1, 1.bs, s. 53-80). Heyme.

- Rehmânî, C. (1393/2014). *Teğyîrât-i menâsek-i 'azâdâri-yi muharrem* (1. bs.), Tîsâ.
- Semiî, M. (1396/2017). *Neberd-i kudret der İran: Çerâ u çegûne ruhâniyyet berende şod* (3. bs.), Neşr-i Ney.
- Sengerî, M. R. (1381/2002). *Peyvend der ferheng-i aşûrâ ve defâ'î mukaddes*. Yakut.
- Senneth, R. (2012). *Together: The rituals, pleasures and politics of cooperation*. Yale University Press.
- Shafaqna, (2018, Eylül 20). *Âyetullâh Mekârîm Şîrâzî: Eş'âr-i kufrâmîz-i berhi meddahân sebeb-i huruc-i ânâ ez islâm mî şevad/ Ferheng-i âşûrâ emrûz yek vâcib-i kâfî est*. <https://fa.shafaqna.com/news/631401/>
- Şeriati, A. (1396/2017). *Teşeyyü-i alevî ve teşeyyü-i Safevî*. Çâpehş.
- Şeriati, S. (1396/2017). *Câme 'şenâs-i teşeyyü: Kitabşenâs-i intikadî*. Neşr-i Nigâh-i Mu'âsır.
- Şeyh Sadûk, İ. (1386/2007). *Savâb al-a'mâl va a'qâb al-a'mâl*. (Çev. M. R. E. Mehalati). Endişe Hadî.
- Tâcîk, M. R. (1378/1999). *Michel Foucault ve inkilâb-i islâmî, Dâniş ve Pejûheş-i Îrân*.
- Tasnîm, (2015, Ekim 6). Şair cephehâ: İmam goft ehl-i kalem ez mukave-met benevised ve Meddahân der sengerhâ behunend. *Tasnîm*, <https://www.tasnîmnews.com/fa/news/1394/07/14/879597/>
- Tasnîm, (2019, Şubat 10). Rivayet meddâh ez maceraye pehş e'lâmiyehaye imam der heyethâye mezhebî. *Tasnîm*, <https://www.tasnîmnews.com/fa/news/1397/11/21/1943772/>
- Yeşil, A. (2019). Bâz-tâb kıyâm-i âşûrâ ve vâkî'a Kerbelâ der eş'âr-i farsî kabl ez kudret-yâbî Safevî. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (17), <https://doi.org/10.29000/rumelide.657935>
- Yılmaz, A. (2021). *Les Maddahs (les chantres religieux) un outil de propagande utilisé par l'Iran dans la guerre en Syrie* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ecole des hautes études en sciences sociales – EHESS.

A Brief History of The Struggle Between Gonabadi Dervishes and the Islamic Republic of Iran (2005 - 2018)

Oral Toğā*

Abstract

The Gonabadi Sufi Order is one of the three main branches of the Nimatullahi Sufi order that was originated by Shah Nimatullahi Wali in the 14th and 15th centuries. The Dervishes, the best known of its followers, assert that they believe in peace, security, and equality and avoid violence and politics. The constitution of the Islamic Republic of Iran is officially based on the “Twelver Shia” and only recognizes a small minority as a religion officially. In spite of this, even though they describe themselves as the “Twelver Shia”, they reject the principal foundations of the Islamic Republic of Iran’s official religion. As a result, dervishes were declared as “heretics” by the state. After the Revolution, especially after 1995, systematic attacks have intensified on members of the order and their Hosseiniyeh, where they performed their religious rituals. The Hosseiniyeh in Kerman was the first place to be attacked; the Hosseiniyehs in Qom, Tehran, Karaj, and Borujerd were also attacked and destroyed. Eventually, the scale of the attacks was expanded to the tombs of the prominent figures of the Gonabadi order. These conflicts increased in intensity after 2005, in Ahmadinejad’s presidency, and caused social outrages that resulted in death at various times. In this study, the background of these fierce conflicts will be examined and the history of the conflict will be conveyed. The events that led the dervishes, who define themselves peaceful at every opportunity, to such violent conflicts with the state will be perused. In addition, the reasons why the state sees these dervishes as an internal enemy will be examined.

Keywords: Iran, the Gonabadi Dervishes, Sufism, Shia, the Nimatullahi Order.

---

* PhD Student, Kadir Has University, Department of International Relations, İstanbul, Turkey, oraltoğa@stu.khas.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2462-3037

Gonabadi Dervişleri ve İran İslam Cumhuriyeti Arasındaki Çatışmaların Kısa Tarihi (2005 - 2018)

Oral Toğa*

Öz

Gonabadi Dervişleri, Şah Nimetullahi Veli tarafından 14 ile 15. yüzyıllarda kurulmuş Nimetullahi Tarikatının üç ana kolundan birisidir. Halk arasında “Dervişler” olarak bilinen Gonabadiler kendilerini barışa, güvenliğe ve eşitliğe inanan, şiddet ve siyasetten uzak bir grup şeklinde tanımlamaktadırlar. Her ne kadar kendilerini On İki İmam Şia’sından tanımlasalar da İran İslam Cumhuriyeti’nin politik temellerini teşkil eden ve anayasasında da bulunan temel unsurları reddetmektedirler. Bu sebeple Dervişler devlet tarafından “sapkın” ilan edilmiştir. Devrim’den sonra, özellikle de 1995 sonrası gelişen süreçte bu grubun mensuplarına ve dini ibadetlerini gerçekleştirdikleri Hüseyniyelerine sistematik saldırılar yoğunlaşmıştır. İlk saldırı Kirman’daki Hüseyniyede gerçekleşmiş, ardından Kum, Tahran, Kerec ve Burucerd’teki Hüseyniyeleri saldırıya uğrayarak yıkılmıştır. En sonunda saldırıların ölçeği Gonabadi Dervişlerinin önemli isimlerinin mezarlarına kadar genişleyerek bu mezarlara saldırılar gerçekleşmiştir. Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanı olduğu 2005 yılı ve sonrasında Gonabadiler üzerindeki baskı artmış ve gerilim yıldan yıla tırmanmıştır. 2005 ile 2018 yılları arasında yaşanan irili ufaklı birçok olay neticesinde çok sayıda derviş tutuklanmıştır. 2018 yılında yaşanan olaylar bu tırmanışın zirve noktası olmuştur. Bu çalışmada, bu şiddetli çatışmaların arka planı incelenecek ve çatışmanın tarihi aktarılacaktır. Kendilerini her fırsatta barışçıl olarak niteleyen Dervişlerin devletle neden sorunlar yaşadığı ve devletin de Dervişleri neden bir “iç düşman” olarak nitelendirdiği detaylıca irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Gonabadi Dervişleri, Sufizm, Şia, Nimetullahi Tarikatı.

---

* Doktora öğrencisi, Kadir Has Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, oraltoga@stu.khas.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2462-3037

1. Introduction

Sufism or *Tasawwuf* has a long history in Iran. Sufism is “a mystical Islamic belief and practice in which Muslims seek to find the truth of divine love and knowledge through the direct personal experience of God”, according to Encyclopedia Britannica (Schimmel, 2019). The Gonabadi Dervishes define Sufism as “the spiritual reality of Islam, even if it was not known as ‘Sufism’ at the inception of Islam” (Pazouki, 2016, p. 439). In Iran, Nimatullahiyya and the Dhahabiyya have been two dominant Sufi *tariqas* -the Sufi doctrine or path of spiritual learning- since the 19th century (Lewisohn, 1998, p. 286). The Gonabadiyya (or the Gonabadi Dervishes) is the largest of the three main Nimatullahi orders and the predominant Shi'ite Sufi *silsila* (chain of spiritual authority) in Iran (van den Bos, 2013). Nimatullahi order has three branches: The Gonabadi-Nimatullahi (the main and largest), the Safi Ali Shah, and the Munawar Ali Shah (Algar, 2002; Lewisohn, 1998; van den Bos, 2013). Besides these orders, other Sufi orders in Iran such as Qadiriyya, Naqshbandis, and Ahl-i Haqq.

Shah Nimatullah-e Wali (Noor ad-Din Nimatullah Wali, d. 1431), Syrian born Iranian Sufi and the founder of the order, which spread rapidly since the 15th century, is a *Sayyid* (descendant of the prophet Mohammad) descendant of Mohammad Bagher, who is the seventh of the twelve Imam. Shah Nimatullah left Iran and received his education in various places. After returning to Iran, he settled in Mahan. He opened a *zawiya* (the place where cult activities are carried out) and, according to rumors, lived there until he died at the age of one hundred and five in 1431. He conveyed the order's lineage to Ali bin Abu Taleb through Juneyd-e Baghdadi. He also dressed his followers in twelve-slice hats representing the twelve imams (Ocak, 1992, p. 45).

Although Sufism has a long history in Iran, not all incidents will be discussed here. During the 17th century, in the Safavid era, several pogroms were launched against the Sufis, and that is why the Nimatullah order entered a period of stagnation until 1770 (Lewisohn, 1998, p. 439). According to Zayn al-Abidin Shirvani, aside from a few dervishes of the Nurbakhshi order and Dhahabi order, Sufism vanished. Shirvani says, “in the whole land of Iran, there is neither abode nor site a dervish can lay his head” (Shirvani, 1929, p. 258). The history of Sufism in Iran contains dozens of murders against Sufis, such as Seyyed Masum Ali Shah, the re-founder of the order, and the next two *qotb* (the leader of the order).

Seyyed Ali Masum Ali Shah's advent in Iran in 1770, the "Nimatullahi renaissance" began. He was a charismatic leader and traveled widely and often throughout Iran. He and his built *khanegahs* (the Sufi centers) in various Iranian cities, and he found to chance to stay in Shiraz in 1775. During his residency with his followers in Shiraz, his and his follower's charisma caused the Nimatullahi order ranks to swell to tens of thousands. The increase of his followers worried Timur Shah Durrani (Kucukkalfa, 2017, p. 305; Lewisohn, 1998, p. 443). However, the "bigoted" *akhunds* (mullahs) could change the air, and Karim Khan Zand, famous as a creator of Shiraz's liberal intellectual and social atmosphere, and initially warmly welcomed the Sufis, exiled the Sufis from the city (Lewisohn, 1998, p. 442)

On the other hand, the supporters of Masum Ali Shah were free to act from the clutches of "bigoted" mullahs, and it may be considered the neo-classical revival in Persian literature (*bâz-gasht-e âdâbi*) as a spiritual counterpart of the Nimatullahi revival that began at the same time. Noor Ali Shah went to Isfahan, but they were obligated to abandon the city after a bit. When they headed to Tehran, the ruler of Isfahan's police chief captured them and cropped their ears (Lewisohn, 1998, p. 443). After this incident, they traveled a lot from India to Najaf. Briefly, Masum Ali Shah came to Kerman, but Agha Mohammad of Qajar invaded Kerman in 1794 and massacred its male and enslaved its female inhabitants. Agha Mohammad Bihbâni, a fanatical Shiite cleric, constantly made anti-Sufi pogrom propaganda. His notorious sobriquet was *sufi-kush* (the Sufi-killer). Eventually, he secretly poisoned Masum Ali Shah in 1795. After a year, the next *qutbs*, Noor Ali Shah and Mozaffar Ali Shah, were murdered by Bihbâni. Hence, the first three *qutbs* of the Nimatullahi order were murdered by a mullah (Lewisohn, 1998, p. 441; Pourjavady, n.d.; Seyed Mostafa Azmayesh, 2003).

Rahmat Ali Shah (d. 1861) was the last universally accepted master of the Nimatullahi order in Iran. He was the deputy governor of Fars under Mohammad Shah Qajar. In his time, the order had reached the peak point of its external power. After his death, there were three claimants to his succession: Munawwar Ali Shah (see appendix 1), Saadat Ali Shah (see appendix 2) and Safi Ali Shah (see appendix 3) (van den Bos, 2013). Consequently, the order had split into three branches.

An Isfahani tobacco merchant, Saadat Ali Shah (Hajji Mohammad Kâzim Tanbâkû-furûsh, d. 1872), became the *qutb* of the Gonabadi branch of the order, and today, this branch is the most crowded Sufi group in Iran. The term “Gonabadi” refers to a city in Khorasan-e Razavi province where Soltan Ali Shah resided (Algar, 2002). The group primarily resides in Tehran, Isfahan, Khorasan, and Lorestan provinces (IRB, 2021).

The dervishes did not have significant problems with the government during the Pahlavi era. The government mostly tolerated the dervishes. For example, Reza Ali Shah (Soltan Hossein Tabandeh Gonabadi, d. 1992) had good relations with the government. For this reason, the Dervishes will be accused by their opponents in the future for the claim that they enlarged the order during the Shah period (Seda-ye Iran, 2018b, 2018a). On the other hand, he had criticized the government regarding the religious point of view (van den Bos, 2013). He also sent a congratulation letter to Ayatollah Khomeini upon Khomeini’s release from the prison. After the Revolution, he proclaimed his fealty to the new political establishment (Nurbakhsh, 1992).

After the Revolution, the dervishes gradually lost their religious rights. Therefore, the conflict timeline can be divided into two parts: after the Revolution and after 2005 when Ahmadinejad was elected. Also, the problems can be categorized into four categories: the rejection of Velayet-e Faqih (guardianship of the jurist, a theory developed by Ayatollah Khomeini), rejection of the concept of the *taqlid* (the conformity of one person to the teaching of another), disputes in the Islamic tax apportionment, and people’s interest in Sufism. Therefore, the first part will discuss the differences of opinion behind the conflict between the Dervishes and the government, and the second part will examine the incidents after 2005.

The main purpose of this study is to give a brief history of the conflict between the Gonabadi Dervishes and the Islamic Republic of Iran until 2018 and to discuss about the reasons behind the conflict by implementing historical descriptive approach through media review. Although there are many sources about Sufism, its history, and Iranian Sufism, there is a limited number of reliable sources about Sufism in the Islamic Republic of Iran. Moreover, in addition to the difficulty of accessing Persian resources, during the research phase of this study, the Gonabadi order’s official website was shut down. On the other hand, the Munawwar Ali Shah

Branch-Nimatullahi order leader, Dr. Alireza Noorbakhsh, lives in Oxford/England. He and his father, the previous *qutb*, Noor Ali Shah (Dr. Javad Nurbakhsh, d. 2008), published many books and articles about Sufism and the Nimatullahi Order. However, even though there are a couple of books of Majzoob Ali Shah, the Gonabadi Dervishes do not have that chance to publish their works as the other branch does. Only sources about them are a couple of encyclopedia articles, periodically published international human rights reports, and a few academic studies. There are also very few YouTube videos about them. On the other hand, many harsh texts (or video) describe how strange their prayers are, how heretic they are, or how they engage in *shirk* (polytheism), especially in Persian sources. Hence, the most challenging part of researching the dervishes is the lack of reliable resources.

Encyclopedia articles and academic works such as Leonard Lewisohn's work were beneficial in understanding the historical background of the order. In addition, human rights reports and news about the dervishes were also beneficial in understanding where they resided and the chronology of the incidents. Iran Human Rights Documentation Center's report dated March 2021 is the most comprehensive study ever prepared about the conflict. Finally, news, interviews, and videos published in 2018 during the Dervish protests gave much information about the dervishes.

2. Background of Conflict Between the Dervishes and the Government

The first issue of conflict between the two sides is over Velayet-e Faqih. The Gonabadi Order does not accept the Velayet-e Faqih (Guardianship of the Jurist) theory which is the crucial pillar of the Revolution and the system (Algar, 2002; Ansari, 2018; van den Bos, 2013; Witschge, 2018). Naturally, this situation disturbs the establishment. Moreover, the Gonabadi Dervishes acknowledge the holiness and leadership of their Qutb, not Shiite clerics, during the Mahdi's occultation (IHRDC, 2021). Qutb is the highest rank in sufism. According to Oxford Dictionary of Islam, Qutb is, "in Sufi thought, a human manifestation of divine consciousness, only one of which exists in any age, and around whom the spiritual life of the age revolves, that is, through whom spiritual knowledge is gained. It is the

highest rank in the Sufi hierarchical structure of saints or walis, equivalent to the Shii understanding of the role of the imam” (The Oxford Dictionary of Islam, 2003).

Another reason is that Noor Ali Shah was a relatively politically active figure. He was a lawyer and served in Mehdi Bazargan’s provisional government. He also defended high-profile political prisoners. In one of his letters, he says, “Dervishes do not interfere in politics, But Dervishes do have free will” (IHRDC, 2021). Considering all this, apart from the historical incidents between the two groups, it is also seen that the conflict has other philosophical backgrounds.

Another essential conflict issue is the rejection of the concept of the *taqlid*. *Taqlid* (emulation) is “in religious laws means acting according to the verdict of a Mujtahid” (Sistani, nd). Senior Shiite clerics interpret the holy texts and traditions for laypersons, who have no choice but to follow them (Ansari, 2018; Iran Global, 2018). *Taqlid* is crucial for Shia, but the Gonabadi order does not accept the Velayet-e Faqih notion.

Disputes in the Islamic tax apportionment is another severe issue between the two sides. According to Shiite jurisprudence, Shiite Muslims should pay two types of taxes: *Zakat* and *Khums*. As these taxes are a matter of faith, the Iranian state does not enforce them like state-mandated taxes (IQNA, 2020). These taxes are collected in the Faqihs, and the Faqihs are highly dependent on the *Khums* as a financial resource. However, the Gonabadi Dervishes do not pay the *Khums*. They give one-tenth of their income to their Qutb under the name “Osheriyeh” to be used for charity. As a result, the Faqihs unanimously decided that this tax was against Islam (IHRDC, 2021). In summary, the Dervishes also conflict with faqihs financially.

Another subject of disagreement between the state and the dervishes is people’s interest in Sufism. The notion of love is at the center of the philosophy of Sufism. In brief, they argue that Islam spread that much with good words, not with the sword and the punishments (Ansari, 2018). The idea of Sufism about unity without discrimination attracts the attention of those who reject the Faqihs politically but do not want to abandon Islam. Moreover, this group is growing day by day (Saber, 2006). This is another issue that makes the establishment feel threatened.

That is why there is much anti-Sufi propaganda about the Gonabadi order. There are dozens of articles, news and, videos accusing that the Dervishes worship their Qutb, that they are heretic and apostate (Seda-ye Iran, 2018a; YouTube, 2016, 2017, 2018). There is even a website called “Majzooban-e Koor” (Sobers of the Blind) referring to the official website of the Gonabadi order, “Majzooban-e Noor” (Sobers of the Light, it is also referring the name of Qutb, Majzoob Ali Shah).

3. The Chronology of the Conflicts or the Attacks towards the Gonabadi Dervishes

Although the dervishes are Twelver Shia (the largest branch of Shia Islam), and the sources indicate that they pray five times a day and fast during Ramadan (IRB, 2021), there are many fundamental differences between the Dervishes and faqihs as it will be explained further. The conflict between Sufis (*ashegh*) and Mullahs (ascetics, *zahed*) can be observed as a theme even in classical poetry in Iran, the Ottoman Empire, and India for centuries. The masters of the dervishes describe themselves as “*majzoob*” (sober) or “*masf*” (rapt) (van den Bos, 2013). This is related to the concept of “*ashq*” (love), “*asheq*” (lover), and “*mashooq*” (beloved). Mullah (or in poetry *zahed*) sees the Sufi (in poetry *ashegh*) as a heretic, and the Sufi always despises the Mullah not to understand the “secret”.

When the incidents in the sources are examined, it is seen that the point of view of the Mullahs towards the Sufis has never changed and vice versa. In brief, the fate of the Sufis has changed depending on whether the Shah or the ruler who came to power respects the anti-Sufi propaganda of the Mullahs or not. From a historical perspective, it is seen that the Sufis were subjected to pogroms and murdered in times when mullahs had power, like the Safavid era. At the same time, they even took office in the state in the more tolerant periods like the Qajars. In this context, the reasons can be understood why the tension between the Dervishes and the government increased during the Ahmadinejad era when there was intense conservatism.

3.1. The situation of the Dervishes After the Revolution

The Mullahs in Iran have had the state's power by coming to power with the Revolution on February 11, 1979. Therefore, the above-mentioned Mullah-Dervish conflict has gone to another level. Just after the Revolution, there were attacks on dervish graves in Kerman. Then in November 1979, Moshir Al-Sataneh Hosseiniyeh (Amir-Soleimani Hosseiniyeh) on Behesht Street in Tehran was burned (DeutscheWelle, 2018). At the same time, there were attacks on the dervish leaders' tombs buried in the Shah Abdul Azim area in Shahr-e Reh, South of Tehran (IHRDC, 2021). The Shia clerics supported these attacks, and they justified their actions by accusing Dervishes of "misleading the youth and Hezbollah" (DeutscheWelle, 2018).

Hujjat al-Islam Mohammad Madani Gonabadi, a mullah who is famous for his hostility towards the Dervishes from the time of the Pahlavi, tried to influence the state by doing propaganda. He claimed that the Dervishes are always pro-Shah, and they reached current power with the Shah's support. He wrote two books about the Dervishes and organized the people against them (Seda-ye Iran, 2018a, 2018b). With his propaganda, people burned farms that belonged to dervishes. Moreover, he supported thugs to harass Soltan Reza Ali Shah. Subsequently, Soltan Reza Ali Shah relocated to Tehran from Gonabad (Ansari, 2018).

In 1983, a conservative group raided the Gonabadi Dervishes' Hosseiniyeh. After that, the municipality completely demolished the damaged building and turned it into a public park (Chamani, 2018). During this period, there were several attacks toward the Dervishes. At the end of the process, the leaders of the Dervishes were banned from free travel between cities. In 1980, a Gonabadi leader, Hedayat Ali Nasouti, was beaten and arrested by plainclothes police on his way from Shiraz to Jahrom in Fars Province (IHRDC, 2021).

After all these incidents, Ayatollah Khomeini granted the request to reconstruct Amir Soleimani Hosseiniyeh in 1981. He also guaranteed the safety of the Dervishes and the freedom to travel again (Ansari, 2018). It should not be forgotten that the Iran-Iraq War broke out at that time, and the establishment tried to prevent all kinds of issues that would cause internal unrest in the country. Another reason is the past good relations of Khomeini's family with the Gonabadi Dervishes (Ansari, 2018). However, things were changed after Khomeini's death.

The 1990s were the years when targeting against the Dervishes has begun. During these years, universities, especially in Qom, carried out “academic” activities against deviant groups, including the Gonabadi order (DeutscheWelle, 2018). In 1997, Saeed Emami, former deputy to the Minister of Intelligence and responsible for chain murders, made a speech about the Dervishes. Emami describes the Dervishes as “one of the four most dangerous groups”. This speech is considered a milestone by the Dervishes (VOA, 2015; YouTube, 2018). Another critical incident took place in 1991. A part of the Amir Soleimani Hosseiniyeh was set on fire. Soon after, a wall was built in the burned area, and the area was later occupied by a state foundation (Shabtab News, 2018).

3.2. The Situation of the Dervishes After 2005

The conservative atmosphere in the country increased even more with Ahmadinejad becoming the president, and the situation has begun to deteriorate for the Dervishes. After this time, the Dervishes’ religious sites have started to be closed by the government (Ansari, 2018). In addition, many statesmen, even the Supreme Leader, made statements against the Dervishes. As a result, violence has escalated rapidly and reached the breaking point in the 2018 protests.

This part will explain how the events after 2005 escalated day by day and how the dervishes who describe themselves as “peaceful” were drawn into the circle of violence. In 2018, the Golestan-e Haftom incidents were the culmination of this process and resulted in police death. For this reason, the cornerstones of this process will be covered year by year in this section.

Between 2005 and 2018, almost all the Gonabadi order’s Hosseiniyehs were destroyed, many dervishes were arrested, and some died in custody. From the same year, propaganda activities about dervishes have also accelerated. For example, several anti-Sufi books were published and distributed widely in Qom (BBC-Persian, 2014), or many times, leaflets were distributed in various cities against the Dervishes, and they called them “the enemies of Mohammad” (IHRDC, 2021). Although Majzoob Ali Shah, the *Qotb* of the Gonabadi Dervishes at that time, wrote a letter to Rouhani after he was elected in 2013, the violence has continued (Bciran, 2013).

In 2006, the government prevented the Dervishes who wanted to open a Hosseiniyeh in Qom. Although the Dervishes attempted to overcome this problem, from distributing sweets and flowers to people in the streets to writing a letter to Khamenei, they could not get any results. Eventually, Basij, a paramilitary group of Iran, came in front of the Hosseiniyeh and set on fire and two houses belonging to the Dervishes next to Hosseiniyeh. Afterward, it was demolished with bulldozers. According to some Shiite clerics such as Shashhani, “in Islam there are only mosques, not *khanegahs*, like in Christianity there are only churches or in Judaism only Synagogues. So, therefore, there must only be mosques in Islam, and they will not tolerate building a *khanegah* next to the Masoumeh Shrine and the offices of senior Shia clerics in Qom”. As a result of the protests, around 200 Dervishes were injured, and many were arrested (IHRDC, 2021).

Similar incidents took place in Boroujerd in 2007. One of the Dervishes’ Hosseiniyeh was burned, and the media said that this incident was “the result of a fight between the Dervishes, who insulted the Friday Prayers, and the Basij”. As a result, 180 dervishes were arrested, and most of them were injured (IHRDC, 2021). According to the Dervishes, plainclothes Basijis surrounded the Hosseiniyeh and demolished the part of the wall. After the demolition of the walls, there was a clash between the Dervishes who wanted to protect themselves (BBC, 2007).

Due to city code violations, another Hosseiniyeh of the Gonabadi order was demolished in Chermahin, a small city in Isfahan Province, in July 2007. In June and October 2008, the Hosseiniyehs in Ahvaz and Omidieh, cities in Khuzestan Province, were attacked with Molotov cocktails. The Dervishes received threatening letters on the same days (Refworld, 2010).

In December 2008, security forces attacked another Hosseiniyeh in Kish Island while the Dervishes were inside. They beat and arrested the Dervishes and locked the Hosseiniyeh’s door. Afterward, lawyers who went to the Island to defend the Dervishes were also arrested (Pezhvak, 2008).

Funeral ceremonies were prohibited in Mazar-e Soltani, an important cemetery for the Order, located in Bidokht, the central city of the Gonabadi Order. The supervisor of Mazar-e Soltani was sentenced to one year in prison for the violation of this prohibition. The Dervishes who wanted to

protest this situation by sitting in front of the Provincial Governor's office in Gonabad in July 2009 were also arrested. In May 2010, 24 Dervishes were sentenced to prison, flogging, and internal exile (Refworld, 2010).

The central Hosseiniyeh was closed in 1995, and several Gonabadi leaders were forced to relocate from Isfahan. However, leaflets were distributed in Isfahan in the Friday Prayer in 2009. It calls people to attack the Gonabadi Hosseiniyehs. There was another Hosseiniyeh and library in Takht-e Foulad, a historical cemetery of the Dervishes. The Dervishes were concerned about the safety of their historical place, and several Dervishes started to stay overnight (Radio Farda, 2009b). On the night of February 18, 2009, the security forces attacked the Hosseiniyeh and library. Bulldozers destroyed both. Before the destruction, security forces collect all of the books and valuable things from the place. In the following days, the Dervishes gathered near the ruins and began to wait. This time, the Basij attacked them, several Dervishes were wounded and arrested again (Radio Farda, 2009a).

After 2010, the violence started to increase even more. In January 2010, a group of dervishes wanted to bury a body at Mazar-e Soltani Mausoleum in Gonabad. However, security forces prevented the Dervishes, and 24 Dervishes were arrested on charges of "disturbing public order and burying corpses at a forbidden place". Ten Dervishes were sentenced to five months' imprisonment, flogging, and internal exile for one year (IHRDC, 2021). In the same year, there were attacks on Sayed al-Shoada Hosseiniyeh in Karaj, but these attacks had less dire consequences than others (IHRDC, 2021).

During 2011, there were fatal attacks between Basij members and dervishes in small cities such as Kovar in Fars Province, and Fooladshahr, In Isfahan Province. Several Dervishes died as a result of these attacks (IHRDC, 2021).

In January 2013, the tension between the Dervishes and the government had begun to rise considerably. The attack on Shahr-e Kurd prayer center played an essential role in increasing the tension. The Shar-e Kurd municipality announced that a house in which dervishes held their gatherings and prayers must be destroyed because such usage in a residential dwelling was against the law (IHRDC, 2021). However, when the security forces

came to the place, they faced severe resistance and retreated. Dervishes from all over the country began to come to the city for resistance. They also sent open letters to high-ranking officers, including Khamenei (Asrar Haqiqat, 2013). After a bit of these incidents, another conflict occurred in Bandar Abbas and Khorramshahr in Khuzestan Province in May 2013. In the tension between the intelligence ministry local officers and the Dervishes, the Basij threatened the Dervishes and severely beat the two of them (IHRDC, 2021).

Dervishes describe themselves as peaceful and aloof from politics. However, hundreds of thousands of people exposed to such systematic attacks have become politicized and started organized civil resistance as of 2014. The Dervishes in Evin and Adel Abad prisons went on hunger strike because their friends could not access adequate medical treatment. The families of the imprisoned dervishes called for a gathering at the Tehran prosecutor's office to express their support on March 8, 2014. Despite the officials' promises, security forces violently attacked protesters and arrested at least 300 Dervishes (Haghighatnejad, 2014). According to the Iran Human Rights Documentation Center's Report, the security forces dragged the ladies on the ground, pulled on their hair, and their scarves fell off their heads (IHRDC, 2021). Soon after, on July 20, 2014, the Majzoooban-e Noor website called for a campaign named the *Kouch* (Migrate). This is quite an exciting campaign. They demanded a fatwa from the Ayatollahs about whether they were a heretic or not. They also demanded that all dervishes come to the Tehran Prosecutor's Office with their hands tied and blindfolded. Thus, they asked the government to arrest them all. On September 20, 2014, dervishes from all over the country arrived in Tehran. The police arrested 800 people and held them for two days. As a result, the campaign was unsuccessful (IHRDC, 2021).

3.3. The Golestan-e Haftom Incident

The Golestan-e Haftom Incident or the Dervish Protests in 2018 is the peak point of the conflicts between the two sides. Basij placed a checkpoint near the house of the 90 years old spiritual leader of the Order, Noor Ali Tabandeh, in the northern Tehran, street of Golestan-e Haftom. The Gonabadi Dervishes were concerned that their leader would be arrested

and started to protest (IHRDC, 2021). Dervishes from all over the country gathered around Tabandeh's house. A few days later, the Dervishes started to patrol around the house because of rumors that their leader would be under house arrest (VOA, 2015; YouTube, 2018; Zimmt, 2018).

On January 31, the dervishes, who were sleeping in a car in a parking spot, were attacked by the Basij. In the following days, the Basij attacked the people by coming and escaping on their motorcycles. On January 17, several dervishes were arrested, including a 68-year-old dervish, Nimatullah Riahi (IHRDC, 2021). Two days later, a video of Noor Ali Tabandeh was posted on the Majzooaban-e Noor Telegram channel. In the video, Tabandeh urged the Dervishes to "stay away from violence and disperse" (Pooya, 2018; Witschge, 2018).

Nimatullah Riahi had severe health issues, and the Dervishes began to gather to stage a peaceful protest at the police station around noon to end his detention. A couple of hours later, several warning gunshots were fired from inside of the station. In response, the Dervishes started to chant "*Allahu Akbar*" and blocked the Pasdaran Avenue, where the police station was located. Thereupon, dozens of anti-riot police came to the area in a short time and fired tear gas and plastic bullets (IHRDC, 2021).

The Dervishes returned to Golestan-e Haftom street. The anti-riot police surrounded them, and they were attacked by people in plain clothes. Dervishes tried to defend themselves by creating barricades, throwing stones, and setting trash bins on fire (IHRDC, 2021; Witschge, 2018; Zimmt, 2018). The clashes continued all night. A bus came from Paydarfar Street and ran over polices. Three of them were killed. Later in the day, a car ran over a police group and ran away. At 2 pm, a group of security forces visited Tabandeh and a group of the Dervishes and asked them to help end this situation. Tabandeh and the Dervishes accepted (IHRDC, 2021).

As a result, 300 Dervishes were arrested on February 20, 2018. Police announced that, apart from the three officers, two more Basij members were killed. President Rouhani said, "he will not tolerate any violent behavior toward law enforcement officers". Noor Ali Tabandeh expressed his regret over the death of police and Basij forces. He said, "If you are worried about my health and you want to come to Tehran, thank God, I am well, and there is no concern about that. Do not come to Tehran during this

period”. Interior Minister Abdolrahman Rahmani Fazli stated that “those who clashed with police were not dervishes” (Al-Monitor, 2018). Those thought to be guilty were executed. The clashes between the two groups ceased since Noor Ali Tabandeh’s death in 2019. Iran’s current economic and political conditions also have a role because the establishment does not want any new protests.

When all these events are taken into account, it is seen that the reactions that started with the sit-ins from 2005 grew to the police crushing with bus and car in 2018. All of these incidents were widely covered in the domestic and foreign press. Moreover, human rights organizations closely followed and reported these events.

4. Conclusion

Both Sufism and the Sufi-Faqih conflict have a long history in Iran. Sufis have been accused of being a heretic by Faqihs and subjected to anti-Sufi propaganda in all eras. After a series of massacres in the 17th century, Sufism declined in Iran. However, the “Nimatullahi Renaissance” began with the arrival of Seyyed Ali Masum Ali Shah in Iran in 1770. He was a charismatic leader and spread Sufism by visiting many parts of Iran. Thus, Sufism settled in Iran and found a chance to develop again.

The three branches of the Nimatullahi Order, founded by Shah Nimatullah-e Wali, are active in Iran today, and the Gonabadi branch is the most populous. Today, members of all branches are actively engaged in their activities. Among the tension that fell with the death of Noor Ali Tabandeh, as well as sanctions, economic problems, elections, and social issues, the attention is not on the Dervishes today. However, considering the historical process, it can be said that this issue may come up again in the future.

The problem between the Sufis and the Mullahs dates back to ancient times and has remained unchanged until today, and it does not seem to change. Because they have severe differences of opinion, they reject the most important pillars of the Islamic Republic by not accepting the Velayet-e Faqih, the concept of *taqlid*, and the *Khums* taxation. Thus, they stand against the Mullah both politically, theologically, and economically. This refusal is a major cause of all conflicts with government. In addition, the increasing interest of the people in Sufism and the crowded dervish

population made the establishment feel threatened. This perception of threat caused dervishes to experience years full of distress and pain.

Despite all the anti-Sufi propaganda, the Sufis lived relatively comfortably under the Qajar and Pahlavi Dynasties compared to the Islamic Republic. From the first month of the Revolution, the Sufis have constantly been attacked. Their Hosseiniyehs were destroyed, and their members were imprisoned. All this conflict peaked with the protests in 2018. The “peaceful” reactions of the dervishes turned violent with these events. As a result of the protests, hundreds of Dervishes were arrested, and those thought to be guilty were executed. The conflict between the two groups seems to have subsided since Noor Ali Tabandeh’s death in 2019. Iran’s current economic and political conditions also have a role in this because the establishment does not want any new social outbreak. At this stage, it is difficult to say that tensions will rise between the two sides in the near future.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there’s no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. alışmada katılımcı bulunmamaktadır. alışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. alışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar atışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Algar, H. (2002). Gonabadi Order. *Iranica* (pp. 122–126). Encyclopædia Iranica Foundation. <https://iranicaonline.org/articles/gonabadi-order>
- Al-Monitor. (2018). *Iranian authorities, sufi leader move toward reconciliation*. <https://www.al-monitor.com/originals/2018/02/iran-gonabadi-dervishes-sufi-clashes-tehran-tabande.html>
- Ansari, N. (2018). *The Gonabadi Dervishes: Gnostics, royal advisors, political and religious adversaries*. Kayhan Life. <https://kayhanlife.com/people/the-gonabadi-dervishes-gnostics-royal-advisors-political-and-religious-adversaries/>
- Asrar Haqiqat. (2013). *Nāmih darāvish gonabadi bi mas'ulin va maqāmāt-i dolati dar khusūs-i ḥamlīh bi majles darāvish dar shahr-e kurd*. Asrar Haqiqat. <https://asrarehaghighat.wordpress.com/2013/01/17/مقاما-و-مسئولين-به-گنابادی-در-اوپش-نامه/>
- BBC. (2007). *Takhrīb hosseinieh daravish gonabadi dar boroujerd*. BBC Persian. https://www.bbc.com/persian/iran/story/2007/11/071111_bd-gonabadi
- BBC-Persian. (2014). *Itisab ghaza khanegi darvishan dar Iran*. BBC Persian. https://www.bbc.com/persian/iran/2014/03/140307_nm_darvish_gonabad_strike
- Bciran. (2013). *Name-ye vokela-ye zendegi-ye deravesh be Hassan Rouhani: Ma hich dar khasti az jonabali nedarim*. Nefes Dar Ghafes. <https://bciran.org/اروحانی-حسن-به-در-اوپش-زندانی-وکلاي-نامه/>
- Chamani, A. (2018). *Zist darvishan dar Iran: Az takhrīb kanaghah ta sarkub piravan*. Tribune Zamaneh. <https://www.tribunezamaneh.com/archives/152912>
- DeutscheWelle. (2018). *Moshkel-e jomhoori-ye eslami ba deravesh-e Gonabadi chist? Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/fa-ir/ا-چيست-گنابادی-در-اوپش-با-اسلامی-جمهوری-مشکل/a-42663244>
- Haghighatnejad, R. (2014). *Majara-ye 14 ruz istadegi-ye darvishan Iran; Ulgu-ye mughavemat madani*. Iran Wire. <https://iranwire.com/fa/features/531>
- IHRDC. (2021). *Living under suppression: The situation of gonabadi*

- dervishes in Iran*. Iran Human Rights Documentation Center. https://iranhrdc.org/living-under-suppression-the-situation-of-gonabadi-dervishes-in-iran/#_ftnref166
- IQNA. (2020). *Chera natavanistim khoms va zakat ra varid maliyatha konim; mafhum vajh-u-imarh*. IQNA News Agenc. <https://iqna.ir/fa/news/3872646> / هاماالیات-واردر-زکات-و-خمس-ایمنتوانسته-چرا / اسلامی-اقتصاد-در-الامار-وجه-مفهوم-کنیم
- IranGlobal. (2018). *Goftegu ba Dr. Seyyed Mostafa Azmayesh darbare aghayed va vazeyat deravish Gonabadi*. Iran Global. <https://iranglobal.info/node/65277>
- IRB. (2021). *Iran: Situation and treatment of Gonabadi dervishes and their family members by society and authorities, including whether dervishes can practice their faith in Iran (2018–February 2021)*. Immigration and Refugee Board of Canada. <https://www.ecoi.net/de/dokument/2048922.html>
- Kucukkalfa, A. (2017). Nimatullahi Sufi Order, Safavids and interviews on Nimatullahi Sufi Order (2014-2015). *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 15, 301–321. <https://doi.org/10.24082/abked.2017.15.012>
- Lewisohn, L. (1998). An Introduction to the history of modern Persian sufism , Part I: The Ni‘matullāhī Order: Persecution, Revival and Schism. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 61(3), 437–464. <http://www.jstor.org/stable/3107753>
- Nurbakhsh, J. (1992). *In the tavern of ruin: Seven essays on sufism*. Khaniqahi Nimatullahi Publications.
- Ocak, A. Y. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu’nda marjinal sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Pazouki, S. (2016). *Sultan ‘Alishah Gunabadi — The renewer of the Nematullahi Order in Iran (part one)*. Majzooban-e Noor. <https://www.majzooban.org/en/6873/>
- Pezhvak. (2008). *Vaziyat daravish Nematollahi Gonabadi dar sal 1387*. Pezhvak Iran. <https://www.pezhvakeiran.com/page1.php?id=9181>
- Pooya, A. (2018). *Otobus mozi online siyosatmadaran dar bare deravish Gonabadi*. BBC Persian. <https://www.bbc.com/persian/43126628>

- Pourjavady, N. (n.d.). *Shah Nematollah Vali: An heir to two mystical literary traditions*.
- Radio Farda. (2009a). *Hosseinieh Deravish Gonabadi dar Isfahan takhrib shod*. Radio Farda. https://www.radiofarda.com/a/o2_daravish_isfahan_demolished/1495488.html
- Radio Farda. (2009b). *Ludirha dar maghbarih darvish Naser Ali*. Radio Farda. https://www.radiofarda.com/a/fl_Dervishes_Isfahan/1495744.html
- Refworld. (2010). *Discrimination against ethnic and religious minorities in Iran*. International Federation for Human Rights. <https://www.refworld.org/docid/4c8622f72.html>
- Saberi, R. (2006). *Growing popularity of Sufism in Iran*. BBC. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4907406.stm>
- Schimmel, A. (2019). Sufism. In *Encyclopedia Britannica*. Encyclopedia Britannica inc. <https://www.britannica.com/topic/Sufism>
- Seda-ye Iran. (2018a). *Bozorgterin mokhalef-e deravish-e Gonabadi kist?* Seda-Ye Iran. <https://sedayiran.com/fa/news/179009/>
کیست-گنابادی-در اویش-مخالف-بزرگترین
- Seda-ye Iran. (2018b). *Deravesh-e Gonabadi che kesani hastend?* Seda-ye Iran. <https://sedayiran.com/fa/news/177344/>
هستند-کسانی-چه-گنابادی-در اویش
- Seyed Mostafa Azmayesh (Ed.). (2003). *Celebrating a sufi master: A collection of works on the occasion of the second international symposium on Shah Nematollah Vali* (p. 126). Simorgh Sufi Society.
- Shabtab News. (2018). *Vagha-ye golestan-e haftom: nīshdar bar zakhmhaai chehel salai daravesh Nematollahi Gonabadi*. Shabtab News.
- Shirvani, H. (1929). *Hadaigh al-siyaha*. Sazman-e Chap-e Daneshgah.
- Sistani (nd). *Following a mujtahid (Taqlid) Taqlid: Following a Mujtahid*. <https://www.sistani.org/english/book/48/2116/>
- Van den Bos, M. E. W. (2013). Gunābādiyya. In *Encyclopaedia of Islam* (pp. 148–152). Brill. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/*-COM_27547

- VOA. (2015). *Barnameh va tarh "emha-ye deravish" az Saeed Emami ta emrooz*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=4P6i9ssFbx8>
- Witschge, L. (2018). *Iran's Gonabadi Dervishes: A 'long history' of persecution*. Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/features/2018/02/27/irans-gonabadi-dervishes-a-long-history-of-persecution/>
- The Oxford Dictionary of Islam (2003). *Qutb*. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100359648>.
- YouTube. (2016). *Sajdeh ber qotb - reis-e fergaha-ye zaleh-ye deravish-e Gonabadi*. Sadid Sadidonline. <https://www.youtube.com/watch?v=4P6i9ssFbx8>
- YouTube. (2017). *Karha-ye acib va khandedar peyrovane fergaha-ye Gonabadi*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=4P6i9ssFbx8>
- YouTube. (2018). *Chera in heme-ye sheddat 'amel ba deravish-e Gonabadi?* YouTube.
- Zimmt, R. (2018). *A year of protests in Iran: Situation assessment*. The Institute for National Security Studies. <https://www.inss.org.il/publication/year-protests-iran-situation-assessment/>

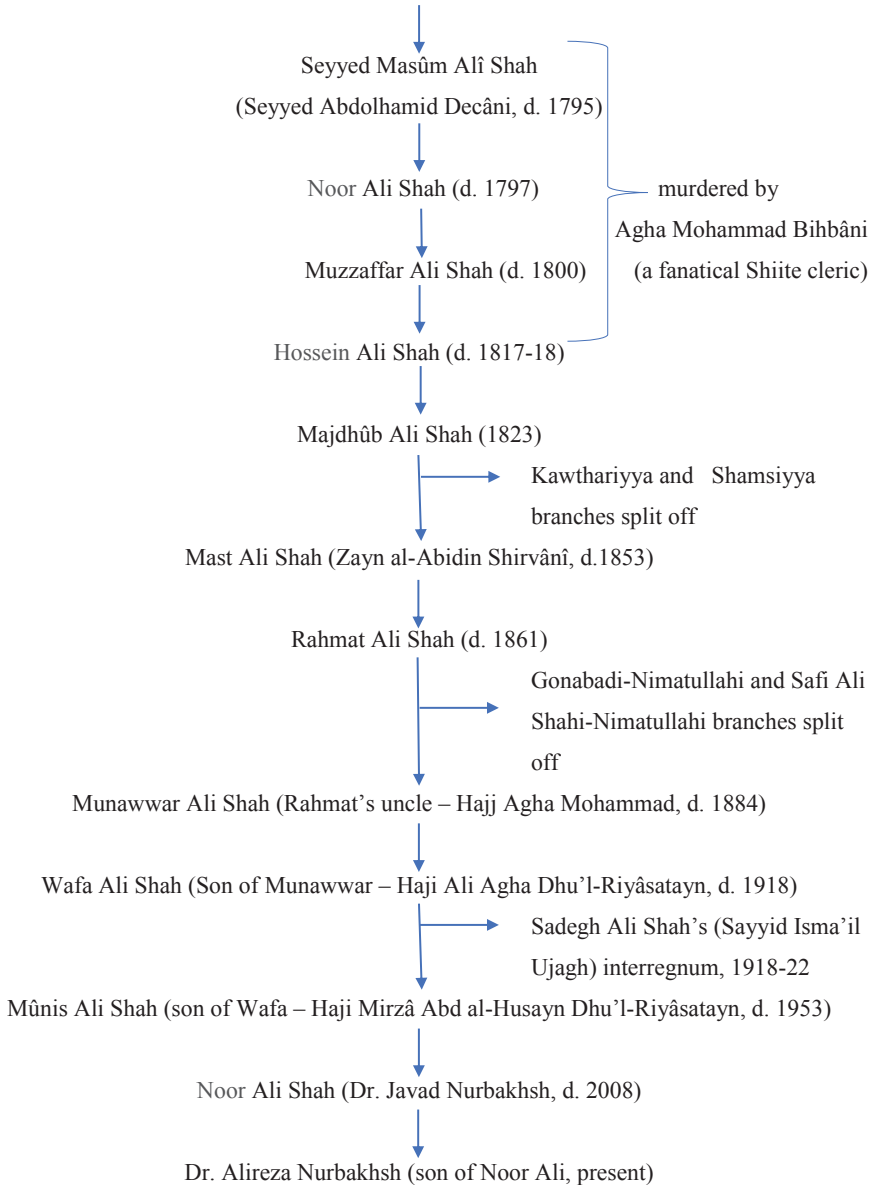

Appendices

Appendix 1

The Lineage of Nimatullahiyya order (Munawwar Ali Shah branch)

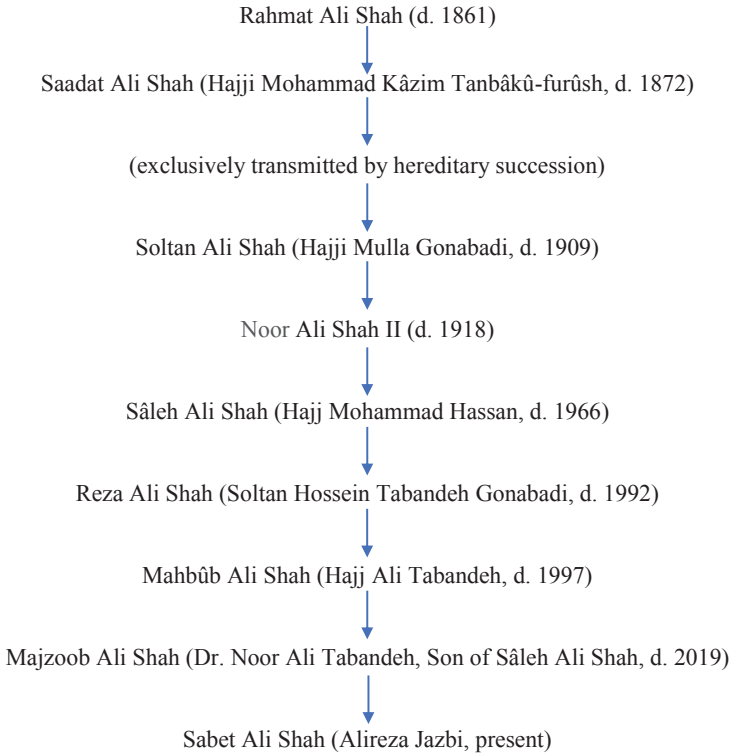
in 1770, Seyyed Masûm Ali Shah comes to Iran at the behest of Reza Ali Dikkani (d. 1796)

Source: (Lewisohn, 1998, p. 447)

Appendix 2

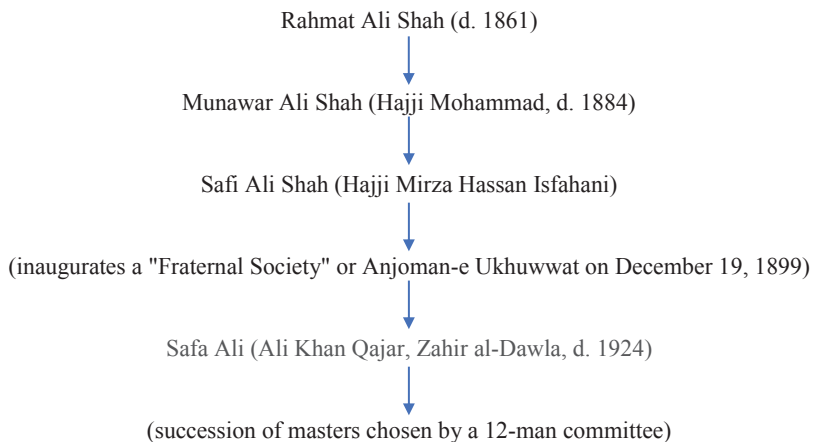
The Lineage of the Gonabadi-Nimatullahi order

Source: (Lewisohn, 1998, p. 451)

Appendix 3

The Lineage of the Safi Ali Shahi-Nimatullahi brotherhood

Source: (Lewisohn, 1998, p. 455)

Yazılı ve İkonografik Kaynaklara Göre Antik İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Hâkimiyet Anlayışı: Tanrısal Seçim

Muzaffer Duran*

Öz

İktidarın kaynağına dair ideolojiler devletlerin meşruiyetinin dayandığı temel unsurlardan biridir. Devletlerin hâkimiyet anlayışını yansıtan bu ideolojilerden biri hükümdarın ve onun üyesi olduğu hanedanlığın kutsiyeti düşüncesine dayanan ilahi destektir. Eski İran tarihinde egemenliğin ve iktidarın kaynağı dini temeller çerçevesinde gelişen bir yapı arz etmektedir. Bunun esasını hükümdarın tanrı ile olan iyi (doğruluk, adalet, düzen) veya kötü (yalan, kargaşa) münasebeti oluşturmaktadır. Bu ilişki çerçevesinde hükümdarın tanrı ile ilişkisi “iyi” üzerineyse tanrının ona hükümdarlık yetkisi bağışladığına inanılırdı. Ancak hükümdar kötü bir yönetim sergilerse yönetme erki yine tanrı tarafından geri alınırdı. Tanrı ve hükümdar arasındaki bu ilişki Eski İran’ın yazılı ve arkeolojik kaynaklarında ifade edilmiştir. Bu hususta Avesta metinlerinden Yasna ve Yaşt bölümleri ile Pers ve Sâsânî dönemi yazıtları hükümdarlık geleneği çerçevesinde tanrısal seçim/ yetki anlayışını yansıtmaktadır. İkonografik kaynaklarda da bu durum birtakım kutsal anlamlar yüklenen sembollerle ifade edilmiştir. Bu çalışmanın amacı da Eski İran’daki Pers, Parth, Sâsânî hanedanlıkları döneminde tanrısal seçim ideolojisinin yazılı ve ikonografik kaynaklardaki yansımalarını incelemek ve bu ideolojinin söz konusu hanedanlıklardaki tarihi seyrini takip etmektir. Bu hususta Eski İran’da söz konusu hanedanlıklar döneminde hükümdarın tanrı tarafından seçilmiş bir temsilci olduğu, buna rağmen iktidarı elde etmenin de bazı şartlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu şartın temeli ise tanrının lütfunu kazanmaktır. Bu amaç için dindar bir kral imajı yaratılmıştır. Bunun yanında tanrısal seçim ideolojisinin bir sonucu olarak Pers ve Sâsânî dönemine ait kaynaklarda dünya hâkimiyeti fikri ortaya çıkmıştır. Bütün bu ideoloji yazılı ve görsel araçlarla bir mesaj olarak sunulmuş ve dolayısıyla meşruiyet propagandasının da bir aracı haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski İran, İktidar, Hâkimiyet, Hükümdarlık, Tanrısal Seçim.

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta, Türkiye, muzafferduranduran@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8209-1759

The Divine Choice: The Source of Power in Ancient Iran (Persians, Parthians, Sasanians) in the Light of Written and Iconographic Evidence

Muzaffer Duran*

Abstract

Ideologies with regard to the source of power are one of the basic elements that the legitimacy of states based on. One of these ideologies, which reflect the perception of sovereignty of states, is divine support based on the idea of the sanctity of the ruler and the dynasty of which the ruler is a member. The source of sovereignty and power in the history of Ancient Iran represents a structure that develops in the scope of religious principals. The main point of this is the good (truth, justice, order) or bad (lie, chaos) relationship of the ruler with god. According to this relationship, it was believed that if the ruler had a good relationship with the god, god bestow power (Glory) to the ruler. However, if the ruler showed misgovern on the country, the power was taken back by the god. This relationship between god and the ruler was expressed in written and archaeological sources in ancient Iran. In this regard, the Yasna and Yasht sections of the Avesta and the Persian and Sasanian inscriptions reflect the divine choice/authority. In iconographic sources, divine choice was illustrated by the symbols with some sacred meanings. The aim of this study is to examine the reflections of the divine choice ideology in written and iconographic sources during the Persian, Parthian and Sasanian period in ancient Iran and to trace the historical course of this ideology in the mentioned dynasties. In this regard, it is understood that the ruler in the mentioned dynasties period was a representative chosen by god, but there were some obligations that needs to be fulfilled by him in order to take the power. The basis of this is to gain the grace of god. For this purpose, the image of a pious king was created. As a result of the divine choice ideology, the idea of world domination emerged in the sources of the Persian and Sasanian periods. Divine choice ideology was presented as a message with the written and visual materials and therefore it became a symbol of the legitimacy propaganda.

Keywords: Ancient Iran, Power, Sovereignty, Rulership, Divine Choice.

---

* Asst. Prof., Süleyman Demirel University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Isparta, Turkey, muzafferdurand@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8209-1759

1. Giriş

Devletlerin hâkimiyet anlayışında iktidarın kaynağı hususundaki temel ideolojilerden biri karizmatik hâkimiyet düşüncesidir. Bu ideolojinin temelini hükümdar ve tanrı arasındaki ilişki oluşturmaktadır. Söz konusu münasebetin odak noktası ise tanrısal seçim/yetki anlayışıdır. Bu anlayışa göre hükümdar olacak kişiyi tanrı tayin eder, bu kişiye tanrı tarafından üstün yetenekler bahşedilir ve böylece seçilmiş kişi tanrı korumasına mazhar olur (Kafesoğlu, 2005, s. 248). Bu ideoloji Eski Çağdan itibaren birçok devletin hâkimiyet anlayışında yerini almıştır. Zira Eski Mezopotamya geleneğinde hükümdarlar, tanrısal irade ile yönetme gücünü elde ettiğini iddia etmekteydi. Bu konuda bir Sümer kral listesi, Tufandan önce yeryüzünü yönetme görevinin bir hanedanlığa verildiğinden bahseder. Tufandan sonra ise yönetimlerin el değiştirmesinin savaş yoluyla olduğu, bu savaşları kazanıp hâkimiyeti elde eden hükümdarın bu işleri “tanrının izni” ile başardığı anlatılmaktadır (Nadali, 2015, s. 309-310).

Eski İran tarihinde de iktidarın kaynağı hususunda tanrısal seçim düşüncesine dair kanıtlar mevcuttur. Eski İran'daki bu düşüncenin kökleri Avesta'da ve Zerdüş'tün inancın esaslarında yatmaktadır. Zerdüş'tün yaşadığı dönem konusunda kesin bir bilgi olmasa da MÖ 6. yüzyıldan itibaren Pers hükümdarlarının yazıtlarında Zerdüş'tü inanca ait olan Ahura Mazda (Kent, 1950, s. 119-134, 138, 147-150 (DB, DNa, XP, vd)), Anahita ve Mithra'ya (Kent, 1950, s. 154-156 (A²Ha, b; A²Sa; A³Pa)) dair atıflar bulmak mümkündür. Bu hususta M. B. Garrison (2011, s. 21) Perslerin veya en azından yönetici seçkinlerin Zerdüş'tün inancına sahip olduğunu düşünmektedir.¹

Zerdüş'tlüğün evrensel bir kurtuluş dini olarak görülmesi, İran hükümdarlarının bu durumu ideolojik olarak kullanmasını sağlamıştır (Mann, 2012, s. 285). Bu ideoloji şemasının en tepesinde Ahura Mazda yer almaktadır. Bu isim, tanrı/efendi anlamına gelen *Ahura* ve bilge anlamına gelen *Mazda* kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Zerdüş'tün inanışta Ahura Mazda “iyi olan her şeyin yaratıcısı”, diğer tüm kutsallar da dâhil olmak üzere sonsuza dek var olan yaratılmamış tanrıdır (Garrison, 2011, s. 21). Bu inanışa göre dünyayı düzene koymak için tanrı tarafından bir hükümdar yetkilendirilmiştir (Daryaei, 2009, s. 42). Eski İran'da hüküm sürmüş olan

¹ Zerdüş'tün yaşadığı dönem hakkındaki düşünceler için bkzn. Eliade, 2017, s. 418-419; Henning, 1951, s. 3-17.

Pers (Akhaemenid Hanendalığı), Parth (Arsak Hanedanlığı) ve Sâsânî devletlerinde de iktidarın kaynağı tanrısal seçime dayandırılmıştır. Bu çalışmada öncelikle tanrısal seçim ideolojisinin dini temelleri için başta Avesta metinlerinde geçen tanrı ve hükümdar münasebeti; ardından bu ilişkinin söz konusu hanedanlıklara ait yazıtlar, rölyefler, sikke ve mühürlerde ifade edilmiş biçimleri ele alınmıştır. Bunun yanında bazı Eski Yunan ve Roma yazılı kaynakları da konu ve kapsam çerçevesinde çalışmaya dahil edilmiştir.

2. Tanrısal Seçim Düşüncesinde Zerdüşî İnancın Rolü

Hint Avrupa dil ailesinin Hint-İran sınıfının İran kolunda, Doğu İran lehçesi ile yazılmış olan Avesta, Zerdüşî öğretilerinin yazılı olduğu metinlerdir. Kaynaklarda Büyük İskender'den önce Avesta metinlerinin var olduğu, İstahr'da² saklandığı ancak Büyük İskender'in bu metinleri yaktığı yönünde bir anlayış bulunmaktadır (Malandra, 1983, s. 30). Söz konusu metinler Parth ve Sâsânî hükümdarlarının çabaları neticesinde tekrar bir araya getirilmiştir (Garrison, 2011, s. 22).

Avesta'nın Vendîdâd bölümünde maddi dünyayı, dünya üzerindeki diyarları ve ülkeleri yaratan Ahura Mazda olduğu ifade edilmektedir (Darmesteter, 1895, s. 2-49 (Vendîdâd, Fargard I-IV)). Avesta'ya göre Ahura Mazda evrendeki kaos ile savaşım kainattaki düzeni sağlamıştır. Dünyadaki kaosu da (kötülüğü) düzene (iyiliğe) çevirmek için bir hükümdar görevlendirmiştir (Daryae, 2009, s. 42). Avesta metinleri ayrıca seçilmiş olan hükümdarın evrensel olduğunu, yani tüm dünyayı idare etmek için yetkilendirildiğini belirtmektedir (Darmesteter, 1883, s. 79 (5. Âbân Yaşt (25); Mills, 1965, s. 283 (Yasna 35.5)).

Avesta'da tanrı tarafından kişiye verilen yönetme yetkisi *x^varenō/khvareno* (ferr, ferre, farr) kelimesi ile karşılanmaktadır (Hintze, 1994 (19. Zamyâd Yaşt)). Kelime Hotan dilinde *farra*, Soğdcada *prn*, Kuşhan-Baktria dilinde *farro* olarak ifade edilir (Malandra, 1983, s. 88). Kelime Yunan kaynaklarında genellikle Tykhe ve Daimon, Latin kaynaklarında ise Fortuna olarak geçmektedir (Shahbazi, 1980, s. 129). Ferr anlayışı İran'da ulusal bir

---

² Persepolis'in 7 km. kuzeyinde, Hacıâbâd köyü (Uslu, 2001, s. 202). İbnu'l-Belhî'nin Farsnâme adlı eserinde Zerdüşî kitabının İstahr yakınlarındaki Nefşet Dağı'nda bulunduğu ifade edilir (Bakır, 2008, s. 110).

anlayış (Airyanam xvaranah=Ferr-i Êrânî) olarak görülmüştür (Yarshater, 2006b, s. 408). Görkem, ululuk, mutluluk, aydınlık, büyüklük, şan, layık olma, yaraşırılık anlamlarına gelen ferr, Avesta'nın Zamyâd Yaşt bölümünde *tanrısai/ilahi* ışık olarak adlandırılmaktadır: “Bu ışığın aydınlığıyla kişi hükümdarlığa erişir, taht ve tacı ele geçirir. Sözcüğün insanlar için anlamı hayatı boyunca yaptığı iyiliklerdir.” (Yıldırım, 2008, s. 316; Hintze, 1994 (19. Zamyâd Yaşt)). Avesta'da ve Pehlevi edebiyatında da “bereket, ikbal ve baht” (Yıldırım, 2008, s. 316; West, 1897, s. 9 (Dîn. VII. 22-25); Peterson, 2002, s. 161 (Bundehişn XXXIII.6-8); Hintze, 1994, s. 20-22 (19. Zamyâd Yaşt (31-38)) kavramları ile ilişkilendirilmektedir. Ferr kutsal (tanrısai, dünya dışından), güçlü (hükümdarlık veya kahramanlık payesi veren), manevi (zekâ ve bilgelik veren), güneş (ateşli) ve aynı zamanda yaratıcıdır (Eliade, 1971, s. 14-15). Ahura Mazda tarafından yaratılan ilahi ışık herkese bahşedilecek bir güç değildir. Bu güç tanrı tarafından en iyi, adil, akıyla hareket eden, doğruluk peşinde koşan, yasalara uyan, tanrılara inanan ve onun yolundan gidenlere başışlanmıştır (Hintze, 1994 (19. Zamyâd Yaşt)). İran mitolojisinde de Ahura Mazda tarafından yaratılan ve Mithra tarafından korunan ilahi ışık hükümdarlık ile ilişkilendirilir. Nitekim Eski İran mitolojisinde ilahi ışığa sahip olan kişi hükümdarlığa da sahip olmaktadır. Yani ilahi ışık bir bakıma meşru yöneticiyi belirlemektedir. Işık tanrısı olarak kabul edilen Mithra ezelden beri var olan aydınlık ile şimdiki aydınlık arasında bir araç olarak görülmektedir. Işığı simgeleyip aydınlığın temsilcisi olduğu için güneş anlamında da kullanılmıştır (Curtis, 2016a, s. 21). Avesta'dan anlaşıldığına göre ışık ve parlaklık saçan göksel varlıklara tanrısallık atfedilmiş, kurbanlar sunulmuştur. Bu varlıklar *Güneş* (Darmesteter, 1883, s. 85-87 (6. Khôrshed Yaşt)), *Ay* (Darmesteter, 1883, s. 88-91 (7. Mâh Yaşt)) ve *Sirius Yıldızıdır* (Darmesteter, 1883, s. 92-109 (8. Tîr Yaşt)). Zerdüşt'ün doğumu sırasında da kutsal ışık teması yansıtılmaktadır. Dînkert'e göre Zerdüşt'ün annesi onu doğurmadan önce üç gün boyunca güçlü bir ışık saçmış ve güneş gibi parlayan o ışık alacakaranlığı dağıtmıştır (West, 1897, s. 30 (Dîn. VII.2.56); Eliade, 1971, s. 13). Eski İran ikonografisinde yansıtılan hükümdarlık ideolojisinde de parlaklık saçan bu cisimler -aşağıda görüleceği üzere- tanrısai/kutsal semboller olarak, hükümdarlarla ilişkilendirilerek rölyefler ve sikkeler üzerinde sıklıkla kullanılmıştır.

İran geleneğinin en kalıcı kavramlarından biri haline gelen ferr zamanla İran ulusal tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Eski İran inan-

cına göre, hiçbir hükümdar o olmadan başarılı olamazdı. Kudret, ün ve şan ondan kaynaklanırdı. Meşruiyeti sembolize ederdi. Yokluğu insanların talihini olumsuz olarak değiştirirdi. Bir hükümdarın düşüşünün ya da yenilgisinin ferr'in onu terk etmesinden kaynaklandığı düşünülmekteydi (Yarshater, 2006a, s. 345). Bu anlayış İran'da kalıtsal bir hanedanlık karizmasının (kraliyet ferr'i) fikrî temelini oluşturmuştur (Gnoli, 1999, parag. 18). Böylece İran hükümdarlarının *talihi* olan ferr, "Kraliyet Talihi" (Kavaem Khvarenah=Ferr-i Keyânî) olarak adlandırılmıştır (Yarshater, 2006a, s. 345). Bu kavram, İran hükümdarlarının sahip olduğu iktidarın desteğini ve kaynağını belirtmektedir (Yıldırım, 2008, s. 317). Kraliyetin ön şartıdır. İran krallarının soyundan olmayanlar için erişilemez bir unsurdur (Shahbazi, 1980, s. 128). Bu kavram, İran ülkesini düşmanlardan ve kötülüklerden koruyan güç anlamına gelen (Yıldırım, 2008, s. 317-318) "İran'ın Talihi" kavramı (Airyanem Khvarenah=Ferr-i Îrânî) ile özdeşleştirilmiştir (Yarshater, 2006a, s. 345). Ferr-i İranî, hem doğmuş hem de doğacak olan İranlılara aittir ve İran'ı kötülüklerden ve düşmanlardan koruyan bir güçtür. Her statüden (askerler, din adamları, satraplar, hükümdarlar) İranlıyı kapsayan Ferr-i İranî, Ferr-i Keyânî'den daha genel ve ulusal bir kavramı temsil etmektedir (Shahbazi, 1980, s. 128, 141, 143). Bunların dışında gücü ve iktidarı ifade eden ferr-i îzedî, ferr-i yezdânî, ferr-i hudâyî, ferr-i âsumânî, ferr-i pehlevânî, ferr-i husrevî, ferr-i şahinşahî, ferr-i şehriyarî, ferr-i tâc ifadeleri de bulunmaktadır (Yıldırım, 2008, s. 318; Balcı, 2016, s. 371 (dn.378)). Kısacası ferr, İran ulusal birliğinin bir sembolüdür (Malandra, 1983, s. 88).

Ferr'in İranlılara geçmesinin Avesta ve Eski İran edebiyatında anılan Kavi (Keyânî) hanedanlığı vasıtasıyla olduğuna inanılmaktadır. Nitekim Avesta Yaştlardan yola çıkarak T. Daryae, İran'ın eski hanedanlıklarından Keyânî hanedanlığı hükümdarlarının, İran toprakları üzerinde hâkim olmak isteyen düşmanlara karşı ferr'i kazanmak için tanrılara sunular yaptığını, böylece tanrıların kararıyla ferr'in İranlılara bahşedildiğini, ancak bu yetkinin kalıcı olmadığını, zira gerektiğinde İranlı hükümdarlardan veya İranlı olmayan şeytanî karakterlerden geri alındığını ifade etmektedir (Daryae vd., 2017, s. 165). Ferr'in geri alınmasının nedeni, hükümdarın dini geleneklerden ve kurallardan yani dindarlıktan uzaklaşması olarak açıklanmaktadır. Bir nevi hükümdarlıktan azledilme anlamına gelen bu durumun, seçilmiş hükümdarın tanrının yolundan ayrılması, yalana başvurup doğruluktan vazgeçmesi, tanrılara yüz çevirip benlik duygusuna kapılması durumunda gerçekleşeceğine inanılmaktaydı (Curtis, 2016a, s. 21). Ferr,

birinden ayrıldığında veya kaçtığında genellikle hızlı hareket edebilen bir hayvan şeklinde tezahür edilmiştir. Bu durum ferr'in kişileşmesi olarak kabul edilmektedir (Shahbazi, 1980, s. 128). Avesta'da, Yima'nın (Cemşid) hükümdarlığının anlatıldığı bölümde, tanrı tarafından hükümdar olarak yetkilendirilen Yima'nın yalana yenik düştüğü (doğru yoldan saptığı) ve ferr'in ondan ayrılıp tanrı Mithra'ya geri döndüğü; bir şahin (varegna) şekline bürünüp Vouroukaşa Gölü'nde tanrı Apam Napāt'ın korumasına girdiği anlatılmaktadır (Hintze, 1994 (19. Zamyâd Yaşt (31-53); Yarshater, 2006a, s. 345). Burada geçen *varegna* kelimesinin, şahin gibi yırtıcı bir kuşu (veya simurg kuşunu) tanımladığı düşünülmektedir (Yıldırım, 2008, s. 318). Nitekim İran ikonografisinde varegna'nın, ferr'in taşıyıcısı olduğuna dair göstergeler de bulunmaktadır (Soudavar, 2016, parag. 7; Curtis, 2016b, s. 181, Res. 31b). Böylece Cemşid hikâyesinde ferr'in üç önemli yönünün altı çizilmektedir: “a) Kalıcı olmadığı ve kaybolabileceği. b) Etkin olmadığı zaman su altında uyku halinde olduğu. c) Birinin ona sahip olabilmesi için su altından çıkması gerektiği.” (Soudavar, 2016, parag. 2).

Yukarıda verilen Yima örneğinde olduğu gibi ferr, kötülüğe sapsın hükümdarlardan ayrılmaktaydı. Anlaşılan o ki ferr, dünyada kötülük üstünlüğü elde ettiğinde meşru bir hükümdarın tekrar ortaya çıkacağı zamana kadar kozmik deniz Vouroukaşa'ya sığınmaktaydı (Malandra, 1983, s. 88). Söz konusu anlayış, Eski İran tarihi boyunca meşruiyet bağlamında kullanılan en önemli unsur haline gelmiştir. Nitekim bu anlayış yazılı metinlerde işlendiği gibi Eski İran ikonografisinde de yer edinmiştir. Bunu ifade edebilmek için bir takım ilahi anlamlar yüklenen semboller, işaretler kullanılmış ve bu işaretler hükümdarın yasallığını kanıtlayan bir araç haline gelmiştir (Daryae vd., 2017, s. 165). Avesta metinlerindeki bu anlayışın tarihi süreçte İran edebiyatına da yansındığını söyleyebiliriz. Nitekim buradaki birçok hikâyeyi ve temayı Şahnâme geleneğinde de görmek mümkündür. Mesela Şahnâme'nin birçok satırında İran hükümdarları için “yeryüzü padişahı” ifadesi kullanılır. Yine Şahnâme'de bütün dünyanın hükümdarı olarak dünyayı yönetme gücünün tanrı tarafından Feridun ve oğullarına verildiği ifade edilmektedir (Firdevsî, 2009, s. 85-102). Avesta'daki Yima hikâyesi de Firdevsî'nin Şahnâme'sinde Cemşid hikâyesi olarak geçmektedir. Şahnâme'de Cemşid'in tanrılar tarafından tahta çıkmaya layık görüldüğü ancak bölümlenerek kendinden başka kimseyi görmez hale gelince “tanrıya karşı benlik davasına girince” tanrının ferr'inin Cemşid'den ayrıldığı anlatılmaktadır (Firdevsî, 2009, s. 69-78).

Pers dönemine ait Persepolis'teki sırlı tuğla panel üzerindeki sahne (Schmidt, 1953, s. 91, Res. 35) (MÖ 6-5. yüzyıl) Avesta'daki Yima hikâyesinin adeta ikonografiye yansımış halidir diyebiliriz. Bu sahnede ferr, suyun altında dairesel bir kabın içindedir ve sudan yükselerek nilüfere, oradan da bir ayçiçeğine dönüşmektedir. Ayçiçeği Mithra'nın, nilüfer ise su tanrılarının sembolü olarak bilinmektedir. Bu sahnede yer alan inci motifi de daha sonra bir ferr sembolü haline gelmiştir. Güneş'te yaşayan Mithra gündüzleri, sulara yaşayan Apam Napat (Anahita) ise gece vakti bu işi idare etmektedir. Benzer durum Sâsânî hükümdarı III. Şâpur'un (383-388) Tak-ı Bostan'daki (Kırmanşah) rölyefinde de işlenmiştir. Burada Ahura Mazda, hükümdarı yönetim için yetkilendirirken Mithra da büyük bir nilüferin üzerinde durmaktadır. Bu sahnede Romalılara karşı kazanılan zaferin suyun altından nilüfer vasıtasıyla yüzeye çıkarılan ve Mithra tarafından bahşedilen İran ferr'inden kaynaklandığı sembolize edilmektedir (Soudavar, 2016, parag. 13).

3. Pers Kaynaklarında Tanrısal Seçim İdeolojisi

Pers yazıtları dünyayı, insanoğlunu ve dünya üzerindeki diğer canlıları, insanların rahat etmesi için her türlü imkânı Ahura Mazda'nın yarattığını ifade etmektedir: "Büyük tanrı Ahura Mazda bu yeryüzünü yarattı, cenneti yarattı, insanoğlunu yarattı, insanlar için refahı yarattı." (Kent, 1950, s. 138, 148, 156 (XPa §1; A³Pa §1; DNa §1)). Pers hükümdarlık ideolojisine göre, Ahura Mazda nasıl ki kâinatta düzeni sağladıysa onun seçtiği hükümdarın görevi de dünyadaki düzeni sağlamaktır. Zira Pers yazıtlarında dünyanın başlangıcında kaos ve kargaşanın hâkim olduğu, düzenin bozulduğu ifade edilerek Ahura Mazda'nın yardım ve inayetiyle hükümdarın insanları kurtardığı, düzeni yeniden sağladığı bildirilmektedir (Kent, 1950, s. 138 (DNa §4)). Pers kral yazıtlarının genelinde hükümdarlar, tanrının yardımı ve isteği ile yönetme erkinin kendilerine verildiğini açıkça bildirilmektedir.

Pers hükümdarlarının tanrı ile olan bağlantıları, Pers ikonografisinde de birtakım sembollerle ifade edilmiştir. Bu sembollerden en dikkat çeken, ikonografik sahnelerin en üstünde tasvir edilen, kanatlı disk ve diskten yükselen figürdür. Bu sembolün tanımı ve işlevi konusunda birçok tartışma bulunmaktadır (Root, 1979, s. 169, 171). Bu noktada sembolün Ahura Mazda'yı ve hükümdarın Fravahr/Fravaşi'sini temsil ettiği ileri sürülür

(Alram vd., 2007, s. 28-29). Fravahr/Fravaşi, Pehlevicede dünyevi varlıkların koruyucu ruhu olarak ifade edilmektedir (Nyberg, 1974, s. 77). Ancak Avesta'da fravaşinin dişi olmasından dolayı, söz konusu kelimenin kralın ruhunu ifade etmesinin çelişki arz etmektedir (Alram, vd., 2007, s. 29). Curtis, Perslerin kullandığı bu sembolün Mısır ve Asur medeniyetlerinden uyarlandığını, İran tarihinde ilk olarak Persler tarafından kullanılan bu sembolün, Ahura Mazda'yı ya da *hükümdarın ferr'i* (Ferr-i Keyâni) gösterdiğini ifade etmektedir (Curtis, 2016b, s. 179). A. Sh. Shahbazi bu sembolün iki kavramı simgelediğini söylemektedir. Buna göre kanatlı disk, Ferr-i İranî'yi sembolize ederken kanatlı adam Ferr-i Keyâni'yi tanımlamaktadır (Shahbazi, 1980, s. 121). Sembol, bir kartalın veya benzeri bir kuşun kanatları ile bir kralın birleşimi gibi görünmektedir. Shahbazi, İran'ın krallık kavramının, "kuşların kralı" ile bağlantılı olmasının rastlantı olmadığını düşünmektedir. Ayrıca bu durumu Avesta'daki Varena (şahin) ile ilişkilendirerek bunun İranlıların dini ve milli geleneklerine dayandığını belirtmektedir (Shahbazi, 1980, s. 137-138).

Perslerin Ahura Mazda'yı diğer tanrılara üstün tuttuğu da ifade edilebilir. Bu durumun I. Dareios ile başladığı düşünülmektedir. Dareios'un oluşturduğu Pers hükümdarlık ideolojisine göre bu tanrının her yerde mevcut ve her şeye gücü yeten olması gerekmektedir. Avesta'da karşılaşılan diğer tanrılar Mithra ve Apam Napat, ferr'i bağışlayan ve koruyan tanrılardır. Ahura Mazda ise ferr'in yaratıcısı olarak ilan edilmiştir (Soudavar, 2016, parag. 5, 9).

Pers ikonografisinde kanatlı disk figürünün altında genellikle bir kral figürü yer almaktadır. Bunun yanında her iki figüre halka/yüzük, ateş sunağı ve göksel cisimler gibi birtakım farklı semboller de eşlik etmektedir. Bu semboller Pers hükümdarlık ideolojisi bağlamında tanrı ve hükümdar ilişkisi açısından birbirleriyle ilişkilendirilir. Behistun Rölyefinde Pers hükümdarı ve tanrı aynı mekânı paylaşmaktadır. Bunun yanında fiziksel olarak da aynı biçime sahip oldukları dikkat çekmektedir. Pers hükümdarı bu sahnelerde adeta kanatlı diskten yükselen figürün bir yansıması gibidir. Her iki figür de aynı saç ve sakal tipine, benzer taca ve giysiye sahiptir (Llewellyn-Jones, 2017, s. 79). Aynı ikonografi Nakş-i Rüstem'deki kral mezarlarında da işlenmiştir. Burada da hükümdar ile ilahi varlık birbirlerine sağ elleri ile selam vermektedir. Selamlama/kutsama denilen bu hareket bir iyi niyet göstergesi olarak yorumlanmaktadır ve Yeni Asur döneminde de

bilinen bir durumdur (Garrison, 2011, s. 39; Root, 1979, s. 174-176). İlahi varlığın sol elinde kraliyet gücünü simgeleyen halka/yüzük bulunmaktadır. Nakş-i Rüstem’de ayrıca kürsü ve ateş sunağı motifleri işlenmiştir. Sahnedeki bütün figürler ve semboller, tahtı anımsatan bir yapının üzerine yerleştirilmiştir. Tahtın altındaysa, Pers egemenliğinde bulunan halklar, kralın tahtını taşıy vaziyette tasvir edilmiştir (Kuhrt, 2019, s. 395-396). Bu ikonografilerde karşılaşılan kanatlı diskteki figürün krala sunmuş olduğu halka/yüzük, hükümdarlığa atanmanın bir sembolü olarak yorumlanmaktadır. E. Ehrenberg aynı zamanda bunun, ilahi ışık olan ferr’in “kozmetik özü” olduğu ifade eder ve halkanın/yüzüğün dairesel yapısının dünyayı temsil ediyor olabileceğinden hareketle tanrının, dünyaya hükmetme yetkisini kendi seçtiği hükümdara verdiği anlamının çıkarılabileceğini belirtmektedir (Ehrenberg, 2017, parag. 4-5).

Tanrı ile hükümdar arasındaki bu münasebet, Pers mühürleri üzerinde de tasvir edilmiştir. Bu bakımdan Persepolis Tahkimat (Sur) Mühürleri (PFS) Pers hükümdarlık ideolojisinin ilahi bağlantılarını yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Mühürlerde, rölyeflerden farklı olarak mitolojik hayvanlar ve palmye ağacı motifleri de yer almaktadır. Mühürlerde Pers kraliyet kaftanı içindeki figür, sağında ve solunda bulunan iki mitolojik yaratığı boynuzlarından tutmuş vaziyette tasvir edilmiştir. Sahnenin merkezinde bulunan bu tasvirin hemen üzerinde kanatlı disk, figürün sağında ve solunda palmye ağaçları ve yazıtlar yer almaktadır (Garrison, vd., 2001, s. 18; Finn, 2011, s. 229-230). Finn, bu tarz kullanımın Pers öncesi dönemde kutsallığın bir temsili olarak yorumlandığını, erken Pers döneminde de bu imgenin hükümdarın ilahi seçimini yansıtmak için kullanıldığını ifade etmektedir (Finn, 2011, s. 231). Mühürlerde ayrıca hükümdarın hayvanlarla mücadele sahnelerinin, hükümdarın sadece insanların değil yeryüzündeki diğer canlıların da hâkimi olduğu ideolojisini yansıtmak için kullanıldığı düşünülmektedir (Kaptan, 2018, s. 261). Garrison, “kralın aynası” olarak nitelendirilen mühürlere Pers ideolojisi bağlamında “panoptik/emperyal” adını verdiği bir teori ile açıklama getirmektedir. Buna göre mührün merkezinde hükümdar, hükümdarın tam üzerinde kanatlı disk figürü yer almaktadır. Mühür tam ortasından dikey bir çizgiyle ayrılırsa, her iki tarafta da sırasıyla aynı görüntü sahnelenir. Garrison bunun, kişide bir süreklilik, devamlılık hissi uyandırdığını söylemektedir. Aynı zamanda tanrı ve hükümdar arasındaki ilişki ile de bu durumun yinlendiğini ifade etmektedir (Garrison, 2011, s. 62-64. Ayrıca bknz. Briant, 2002, s. 217-219; Finn, 2011, s. 232-233).

İkonografideki bu sembolizm, kâinatın hükümdarı olan tanrı ile onun dünyadaki vekili olan hükümdar arasındaki bağlantıyı vurgulamaktadır. Burada verilen mesaj son derece açıktır: “Hükümdara karşı gelmek, kozmik ve ahlaki düzene karşı gelmek” demektir. Bu tarz bir davranış Ahura Mazda’yı inkâr etmekle, yani dinsizlikle eş tutulmuştur (Kuhrt, 2019, s. 400). Böylece tanrının isteği hükümdarın gücüyle birleştirilmiştir. Pers hükümdarı, tanrı korumasına mazhar olarak yönetimini yasallaştırmıştır (Allen, 2005, s. 122).

Pers krallık ideolojisindeki tanrısal yetki, böylece Pers hükümdarlarını evrensel kral haline getirmiştir. Tanrısal yetkiyle donatılan Pers hükümdarı, artık dünyanın ve dünya üzerinde yaşayan canlıların (insanların ve hayvanların) egemeni olarak yükselmiştir. Bunu da tanrıların izni ile gerçekleştirmiştir. Kyros Silindirinde tanrı Marduk’un desteğiyle Babil’i ele geçirdiğini ilan eden Büyük Kyros, kendisini “dünya kralı”, Sümer ve Akkad’ın kralı, dört iklim kralı” olarak nitelendirmiştir (Brosius, 2006b, s. 10-11). I. Dareios ise hâkimiyeti altında bulunan memleketleri listeler halinde sıralamıştır: “Kral Dareios der ki: ... Ahura Mazda’nın isteği ile onların kralı oldum; Persia, Susa, Babil, Asur, Arabia, Mısır, denizde olan topraklar, Sparda, Ionia, [Media], Armenia, Kappadokia, Parthia, Drangiana, Aria, Khorasmia, Baktria, Sogdia, Ga(n)dara, İskitya, Sattagydia, Arakhosia, Makai; hepsi toplam yirmi üç ülke.” (Kent, 1950, s. 119 (DB. I. §6)). Bu gibi listelere I. Dareios’tan sonraki Pers hükümdarlarına ait yazıtlarda da rastlanmaktadır. İmparatorluğun himayesindeki memleketlerin belirtildiği egemenlik listelerine zaman zaman Hindistan gibi Asya coğrafyasından farklı bölgeler de dâhil edilmiştir (Kent, 1950, s. 136, 138 (DPe §2; DNa §3)). Pers hükümdarlarının bu listeleri vermesindeki amaç, kendilerinin ne denli geniş nüfuza ve topraklara sahip olduklarını ilan etmek olmalıdır. Dikkatli bir şekilde bakıldığında kitabelerde adı geçen bölgelerin, zamanın yaşam merkezlerine işaret ettiği fark edilmektedir. Pers hükümdarları başta İran coğrafyası olmak üzere Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Avrupa ve kısmen Indus gibi Pers merkezine yakın ve uzak bilinen dünyanın mamur coğrafyalarına sahip olduklarını ilan etmiştir (Kent, 1950, s. 138 (DNa §4)). Böylece Pers hükümdarı açık bir şekilde her yerin kralı, dünya kralı olduğunu bildirmiştir. Artık Pers himayesinde olanlar Pers kural ve kanunlarına tâbi olmuştur. Onlar Pers hükümdarının emirlerine uyan hizmetkârlar haline gelmiştir (Kent, 1950, s. 119 (DB. I. §7-8)). Persepolis Apadanasının merdivenlerine nakşedilen, yılın belirli bir zamanında Pers

hükümdarının evrensel durumunu kabul edip ona itaatlerini sunmak üzere Persepolis'e gelen halkların tasvirleri; Nakş-i Rüstem'de hükümdarın tahtını taşıyan halklar rölyefi; Dareios'un Susa heykeli üzerindeki Perslere bağlı halkları tasvir eden kabartmalar da Pers hükümdarının evrensel durumunun yansıtılmasına hizmet eden diğer araçlardır (Kuhrt, 2019, s. 396). I. Dareios'un Susa heykeli üzerinde tasvir edilen halkların avuç içleri açık ve yukarı bakar vaziyette, kollarının öne ve yukarı doğru uzatılmış halde tasvir edilmesi hükümdarı taşıma ve destekleme anlamına gelmektedir (Ehrenberg, 2017, parag. 3). Bu bakımdan Susa heykelinin anlamsal olarak tahtı taşıyan halklar rölyefleri ile benzer olduğu söylenebilir (Colburn, 2014, s. 787).

Pers dönemine son vermeden önce Yunan kaynaklarında geçen bir duruma da kısaca değinmek gerekmektedir. Antik Yunan kaynaklarında Pers hükümdarlarının tanrılığına dair bir düşünce olduğu anlaşılmaktadır. Onları bu düşünceye sevk eden sebep Pers hükümdarlarının huzuruna çıkan kişilerin yaptığı bir selamlama hareketidir (Garrison, 2011, s. 24). Yunan kaynaklarında bu selamlama hareketi προσκυνέω (proskuneo) olarak ifade edilmektedir (Hdt. VII. 136; Ksen. *Anab.* I.8.21; Plut. *Them.* 27.4). Kelime aslen "tanrılara bir öpücük gönderme" anlamına gelmektedir (Choksy, 1990, s. 202). Herodotos'un ifadesine göre Pers hükümdarının karşısına çıkan kişinin hükümdara secde edip (προσκύνησις) onun ayaklarının dibinde yeri öpmesi gerekirdi (Hdt. VII. 136). Hükümdarın huzuruna girerken karşısında dizlerini ve vücudunu hafifçe öne eğip eliyle de bir öpücük göndermek şeklinde yapılan bu hareket Pers hükümdarlarının ilahi statüsünün değil, hükümdarın yüceliğinin tanınmasının ve bir itaat göstergesinin ifadesidir³ (Garrison, 2011, s. 24-25; Frye, 1972, s. 103; Briant, 2002, s. 223; ayrıca bkzn. Wiesehöfer, 2003, s. 57; Garthwaite, 2011, s. 52). Zira Herodotos Kserkses'in Yunanistan seferi sırasında Kserkses-Artabanos konuşmasında geçen diyaloglarda Kserkses'i bir insan olarak tanımlamaktadır (Hdt. VII.46-47). Bunun yanında savaşta başarılı olabilmek için Kserkses'in tanrılara dua edelim diyerek askerlerine telkinde bulunduğunu ifade etmektedir (Hdt. VII.53). Bu ifadeler aslında Herodotos'un Pers hükümdarını tanrı olarak değil bir insan olarak gördüğü anlamına gelmektedir. Kaldı ki Herodotos, Perslerin kurucu kralı Büyük Kyros'un soyu hak-

---

³ Bu hareket hürmet selamlaması olarak Sâsânîler ve erken İslami döneme kadar devam etmiştir (Choksy, 1990, s. 202).

kında bilgi verirken onun tanrısal olduğuna dair bir ifade kullanmamasının yanında annesi ve babasının kimliklerini de açıkça ifade etmektedir. (Hdt. III.75, VII.11; ayrıca bkzn. FGrHist II A 90 F66 (3-7) ‘Nikolaos’ = Const. Proph. de Insid. p. 23. 23). Bunun yanında Pers yazıtlarında da hükümdarlar soylarını bir tanrıya dayandırmamıştır. Perslerin kurucusu Büyük Kyros Babil’i ele geçirdikten sonra yazdırdığı kendi adıyla anılan silindir mühründe soyunu Anşan krallarına dayandırarak kutsal bir davet üzerine (Marduk’un yardımıyla) gelip Babil Kralı Nabonidus’u mağlup ettiğini, ardından Babil Kralı olduğunu bildirmektedir (Brosius, 2006b, s. 10-12). Bir başka yazıtında ise kendisini bir Akhaimenid olarak ifade etmiştir (Kent, 1950, s. 116 (CMA, b)). Sonraki Pers hükümdarları da soylarının ilk basamağı olarak kral Akhaimeniş’i işaret etmektedir ve kendilerini “bir Aryan, Aryan soyundan” olarak nitelendirmiştir (Kent, 1950, s. 119, 138, 148 vd (DB I. §2, 5, DNa §2-3, XPa §2, 4 vd)). Yazıtlarda geçen “Aryan soyundan” ifadesi Eski Farsça’da *Ariya ciça* (Avesta’da çitra, Pehlevicede çihir) şeklinde ifade edilmiştir (Nyberg, 1974, s. 55; Panaino, 2009, s. 236; Daryae, 2002, s. 41).

4. Parth Dönemi Kaynaklarında Tanrısal Seçim İdeolojisi

Parth dönemine tarihlendirilen rölyeplerde ve bazı sikkelerde iktidarın kaynağına dair göstergeler bulmak mümkündür. Bu konuda Elymais bölgesindeki Tang-i Sarvak’taki bir rölyef dikkat çekicidir. Elymais, Güneybatı İran’da (Huzistan, Susa) MÖ 2. yüzyıldan MS 3. yüzyılın başlarına kadar bazen bağımsız bazen Parthlara bağlı hüküm sürmüş bir krallıktır (Hansman, 2011, parag. 12). Elymais Krallığı, I. Kamnaskires’in çabalarıyla MÖ 147’de bağımsızlığını elde etmiştir. Parth Kralı I. Mithradates (MÖ 171-139/8) zamanında da Parthlara bağlanmıştır (Curtis, 2007, s. 10). Bu bölgede bulunan Tang-i Sarvak’ta sedir biçiminde bir taht üzerinde uzanmış bir hükümdar sahnelenmektedir. Sedirin ayakları kartal olduğu düşünülen bir kuş formunda tasvir edilmiştir. (Henning, 1952, s. 155). Burada uzanmış vaziyetteki kralın elinde halka/yüzük bulunmaktadır (Sivrioğlu, 2018, s. 52). Hükümdarın önünde iki figür daha tasvir edilmiştir. Bu figürlerin tanrıları sembolize edip etmediğine dair tartışmalar mevcuttur (Haerinck, 2005, parag. 7; tanrısal seçimi sembolize ettiğine dair bkzn. Schlumberger, 2007, s. 1043).

Elymais'taki Khung-i Nevruzi/Azhdar (Huzistan, İzeh) rölyefinde de halka/yüzük motifi ile karşılaşılmaktadır. Khung-i Nevruzi'deki sahnenin Parth Kralı tarafından Elymais Krallığına bir kralın atanmasının tasvir edildiği düşünülür. (Brosius, 2006a, s. 131, Res. 29). Muhtemelen buradaki Parth Kralı I. Mithradates'tir (Schlumberger, 2007, s. 1043).⁴ Sahnede iki şahin motifi yer almaktadır. Şahinlerden biri sahnede ayakta duran yöneticiye atanma halkası/yüzüğünü götürmektedir. Diğer şahin ise atının üzerinde duran hükümdara kurdeleli bir halka/yüzük ulaştırmaktadır (Soudavar, 2003, s. 22). IV. Artabanos'un bir sikkesinde de hükümdarın tanrıdan bir hükümdarlık sembolü alması tasvir edilmiştir (Curtis, 2007, s. 14). Bunun yanında bazı araştırmacılar tarafından Parth sikkelerinin arka yüzünde bir omphalos üzerinde (daha sonra taht) oturan, eline yay tutan erkek figür, efsanevi veya mitolojik bir İran kahramanı olan Areş ile bağdaştırılmaktadır. Oturur vaziyetteki bu okçu figür, hükümdarlık otoritesini ifade etmek için kullanılmıştır (Lerner, 2017, s. 9; Areş hakkında bkz. Yıldırım, 2008, s. 66-67). Tang-i Sarvak ve Khung-i Nevruzi'deki ikonografik sahnelerdeki halka/yüzük ve kuş motiflerinin Pers dönemindeki tanrısal yetkiyi ifade eden motiflerle benzerliği dikkat çekmektedir.

MS 1. yüzyıldan sonraki Parth sikke ikonografisinde hükümdar ve tanrı münasebetini yansıtan semboller yer almaya başlamıştır. Ferr ile ilgili olan bu semboller diadem, yıldız, hilal ve yırtıcı bir kuş motifidir (Curtis, 2016b, s. 182). Başa sarılan ince şerit olan diadem özellikle Hellenistik krallar tarafından sıklıkla kullanılmış ve zamanla kraliyet simgesi haline gelmiştir (Uygun, 2019, s. 266; Calmeyer, 2011, parag. 4). IV. Phraates'in sikkesinde, gagasında kraliyet diademi taşıyan kartal figürü ile hilal içinde yıldız sembolü tasvir edilmiştir. Phraatekes'in drahmilerinde hilal içinde yıldız sembolü bulunur (semboller için bkz. Curtis, 2016b, s. 184). II. Vonenes'in ve IV. Artabanos'un sikkelerinde altı uçlu yıldız ve güneş sembolü görülmektedir (Gariboldi, 2004b, s. 38-39). Yıldız motifinin hükümdar ile tanrıça Anahita'nın bağlantısını gösteriyor olabileceği düşünülmektedir. I. Vologases'in bir gümüş tetradrahmisinde Parth hükümdarı, tanrıça Anahita'dan diadem alırken tasvir edilmiştir (Curtis, 2016b, s. 183). Parth sikkelerinde ferr'in bir başka sembolü, hükümdarın altında bulunan nokta şeklindeki siğil motifidir. Bu işaret zamanla Parth hanedanlığının ayırt

---

⁴ Burada sahnedeki kral Parth Kralını değil Seleukos Kralı II. Demetrius Nikator'u tasvir ediyor olabilir (Invernizzi, 1998'den aktaran Brosius, 2006a, s. 131).

edici bir özelliği haline gelmiş ve bu ikonografi Parthların hanedanlık kazanımının güvencesi olmuştur. Özellikle Roma ile yapılan Kharrae (Harran) Savaşı'ndan (MÖ 53) sonraki sikkelerin bütün tiplerinde hükümdarın kaşı üzerinde siğil motifi tasvir edilmiştir (Sellwood, 2006, s. 290, levha 4-5).

Parth sikkelerinde tanrısal seçimi yansıtan bu durumun yanında Parth hükümdarlarının doğrudan tanrı ilan edildiğini düşündüren ifadelerin bulunması, Parthlarda tanrı-kral ideolojisi üzerine tartışmaları beraberinde getirmiştir. Nitekim II. Arsakes'in bir gümüş drahmisinde ΒΑΣΥΛΕΩΣ ΘΕΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ (basileos theou Arsakou/tanrı kral Arsakes) ifadesi bulunmaktadır (Lerner, 2017, s. 5-6). II. Mithradates'in sikkesinde ΘΕΟΠΑΤΟΡΟΣ (theopatoros/babası bir tanrı) lejantı yer alır (Curtis, 2007, s. 9-10). II. Mithradates, III. Mithradates, II. Orodes ve diğer bazı Parth hükümdarlarının sikkelerinde ise ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ (epiphanous/(tanrı) tezahürü) ibarelerine rastlanmaktadır (Sellwood, 2006, s. 285). MS 4. yüzyılın Romalı yazarı A. Marcellinus da Parth hükümdarlarının tanrısallığına dair atıf yapmaktadır. Marcellinus, Parth hükümdarlarının kurucu Arsakes'ten sonra halk tarafından ilahlaştırıldığını, ay ve güneşin kardeşleri olarak anıldığını, bundan dolayı Arsakes'in soyundan gelen birinin hükümdarlık için tercih edildiğini ifade etmektedir (Amm. XXIII.VI.5-6).

Sikkelerde karşılaşılan bu tarz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak Parth sikkelerinde görülen bu Yunanca ibarelerin Hellenistik kültürün, yani Seleukosların tesiri olduğu ve bu durumun siyasi bir propaganda aracı olarak kullanıldığı düşünülür. Bu durum Hellenistik dönemde ilk defa Büyük İskender'in Mısır'da Amon'un oğlu olarak selamlanmasından sonra görülmüş, Ptolemaioslar ve Seleukoslarda da tanrı-kral düşüncesi devam etmiştir (Diod. XVII.77.5; Arr. An. IV.7.4; Güzel, 2017; Yurtsever, 2015, s. 8-10). Bu düşünceden hareketle Gariboldi, sikkelerde geçen theopator ifadesinin Ortodoks Zerdüş dini ile çeliştiğini, kralın bir tanrı değil, tanrının bir temsilcisi gibi düşünülebileceğini ifade etmektedir (Gariboldi, 2004a, s. 368-269, 376). Lerner, bu durumun Parth hükümdarlarının tanrı olduğu anlamına gelmediğini, halkın ve seleflerin I. Arsakes'e tanrı gibi saygı duydukları anlamına geldiğini söylemektedir (Lerner, 2017, s. 5-6). Frye (1964, s. 45-46) ise İranlıların yaşayan hükümdarlarının tanrı olduğuna inanmadığını, sikkeler üzerindeki Yunanca elkâbların Parth devletinde yaşayan Hellenik yerleşimciler için tasarlandığını düşünmektedir. Ona göre tanrısallık içeren unvanlar hükümdarın kişiliğinden ziyade, hükümdarlık

makamına yöneliktir. Nitekim erken Parth dönemi sikkelerinde yer alan Yunanca lejant Parthların son iki yüzyılında İranlı köklere dönüşle birlikte ortadan kaybolmuş ve sikkelerde Parthça lejantlar hâkim olmuştur (Wiesehöfer, 2003, s. 189, 197).

5. Sâsânî Kaynaklarında Tanrısal Seçim İdeolojisi

Sâsânî dönemine ait eserlerde hâkimiyetin kaynağı, tanrısal destek olarak yansıtılmıştır. Bunun yanında Parthlarda olduğu gibi hükümdarın tanrısalılığına dair tartışmalar da mevcuttur. Karnâme-i Ardeşir-i Bâbekân'da Ferr-i Keyânî'nin Sâsân'ın soyundan olan Ardeşir'e bahşedildiği propagandası yapılmaktadır. Karnâme'de Pâpag'ın (Bâbek) üç gece boyunca rüya gördüğü, ilk gece rüyada kutsal bir ateşin Sâsân'ın başında bir güneş gibi parladığı ve adeta tüm dünyayı aydınlattığı; ikinci gece beyaz bir filin üzerinde oturan Sâsân'a etrafındakilerin saygı duyduğu; son gece ise kutsal ateşler Adar Farnbag, Adar Guşnasp ve Adar Burzin'in Sâsân'ın evine ve tüm dünyaya ışık saçtığını gördüğü anlatılmaktadır. Pâpag bu rüyaları, rüya yorumcularına anlatmış, yorumcular da Sâsân'ın soyundan birinin bu dünyanın egemeni olacağını bildirmiştir (Sanjana, 1896 (Kârname Ardeşir-i Bâbekân, I.8-21, IV. 15, VII. 1)). Karnâme'ye göre Ferr-i Keyânî, Ardeşir'e bir koç şeklinde zuhur etmiş ve koç, Parth hükümdarı IV. Artabanos ile mücadelesinde Ardeşir'in yanından ayrılmamıştır (Soudavar, 2003, s. 20-21; Cereti, 2011, parag. 4). Benzer bir hikâye Şahnâme'ye de yansımıştır. Şahnâme'de Ardeşir'in arkasından gelen bir dağ koyununun, Ardeşir'e ulaşan tanrısal bir destek, ilahi bir güç olduğu vurgusu yapılmaktadır (Firdevsî, 2020, s. 469). Bu noktada, Pers dönemindeki kanatlı adam sembolünün yerini Sâsânî dönemde kanatlı koç motifinin aldığı düşünülmektedir. Burada koç, Ferr-i Keyânî'yi temsil etmektedir. Kraliyetle bağlantısı ise koçun boynuna bağlanan uzun kurdeleli bir taçla sağlanmıştır (Shahbazi, 1980, s. 140, Res. 10).

Ardeşir'in oğlu I. Şâpur dönemine ait yazıtlarda da hükümdar ve tanrı arasındaki ilişkiler ve tanrısal koruma ve destek ideolojisi yansıtılmaktadır. Bilindiği üzere I. Şâpur döneminde Roma ile çetin mücadeleler yaşanmıştı. Bu savaşlar genel olarak Sâsânîlerin üstünlüğü ile sonuçlanmış, hatta Edessa Savaşı'nda (259/260) Roma imparatoru Valerianus esir alınmıştı (Zerrinkûb vd., 2019, s. 49-52). Bu başarılar Nakş-i Rüstem'e hem rölyef hem yazıt olarak kaydedilmiştir. Nakş-i Rüstem'deki Kâbe-i Zerdüş yazıtı

tında I. Şâpur, bu büyük zaferlerin tanrının desteği ve koruması ile gerçekleştiğini bildirmektedir (ŞKZ 31-32: <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/>). Arap tarihçilerin eserlerinde de İran'daki tanrısal seçim anlayışına dair referanslar bulmak mümkündür. Taberî tarihinde Parth hükümdarı IV. Artabanos ile Ardeşir'in mektuplaşmalarından bahsedilirken, Ardeşir'in tanrıların bahşettiği güç ve kuvvetle hükümdar olduğunu söylediği ifade edilmektedir (Taberî, 1973, s. 194).

Sâsânî ikonografisi üzerinden de tanrı ve hükümdar münasebetini figür ve semboller vasıtasıyla takip etmek mümkündür. Bu bakımdan Sâsânî rölyefleri (Nakş-i Rüstem, Nakş-i Recep ve Tak-ı Bostan) ve sikkeleri önemli detaylar sunmaktadır.

Sâsânî rölyeflerinde hükümdarların atanma sahnelerinin işlendiği tasvirler, hükümdar ile tanrı arasında olan bağlantıyı yansıtmaktadır. Sâsânî öncesi İran ikonografisinde karşılaşılan, ilahi varlığın hükümdara halka/yüzük sunma teması Sâsânî döneminde de devam etmiştir. Sâsânî ikonografisinde yüzüğe diademe benzeyen bir kurdele eklenmiştir (Sivrioğlu, 2018, s. 52). Bu kurdelenin Parth döneminde kullanılan diademin yerine kullanılması, Sâsânîlerle birlikte yeni bir hanedanlığın yükselişini ifade etmektedir. İlk kez I. Ardeşir tarafından kullanılan kurdeleye I. Şâpur'un Roma galibiyetlerinden sonra dast-ar (zafer veren) anlamı yüklenmiştir (Soudavar, 2016, parag. 11). Nakş-i Rüstem'e yaptırılan kabartmalardan I. Ardeşir'in tanrı tarafından hükümdarlığa atanmasının sahnelendiği rölyefte, Ardeşir, Ahura Mazda'dan hükümdarlık sembolü olan bir halka/yüzük alırken tasvir edilmiştir. Buradaki sahnede solda bulunan Ardeşir, Parth hükümdarı IV. Artabanos'u atının ayakları ile çiğnemektedir. Aynı şekilde karşısındaki Ahura Mazda da kötü ruh Ahrimen'i (Ehrimen) atının ayaklarına sermiş vaziyettedir. Ahura Mazda, sağ eli ile iktidar halkasını/yüzüğünü Ardeşir'e uzatır. Tanrının sol elinde ise bir asa (barsom) bulunmaktadır (Luschey, 2011, parag. 7; Canepa, 2010, s. 576, Res. 12; Beyânî, 2020, s. 33). Burada Sâsânîlerin Nakş-i Rüstem bölgesini kullanmaları dikkat çekmektedir. Zira Persler için de burası kral mezarları, rölyefler ve yazıtların bulunduğu özel bir bölge idi. Bu konuda M. P. Canepa, I. Ardeşir ve I. Şâpur'un yaptırmış olduğu rölyefler vasıtasıyla Pers kalıntıları arasında bağlantı kurduğunu, iki hanedanlığın (Pers-Sâsânî) kalıntılarının kaynaştırıldığını ve Nakş-i Rüstem bölgesinin Sâsânîler için bir hafıza alanına dönüştüğünü ifade etmektedir (Canepa, 2010).

Bu tarz sahneleri I. Şâpur, I. Behram ve Narseh'in kabartmalarında da görmek mümkündür. II. Hüsrev Perviz döneminde ise Tak-ı Bostan rölyefinde diadem getiren bir melek figürü ile karşılaşılacaktır (Sivrioğlu, 2018, s. 55-56, 60, 70). Söz konusu atanma rölyeflerinde Ahura Mazda ve hükümdar taç giymiş olarak tasvir edilmiştir. Burada Ahura Mazda'nın tacının onun kâinattaki yetkisini, hükümdarın tacının ise onun dünyadaki hâkimiyetini simgelediği ifade edilir (Garthwaite, 2011, s. 93). Sâsânî ikonografisinde önceki dönemlerde görüldüğü üzere kuş motifine de rastlanmaktadır. III. Şâpur'un Tak-ı Bostan'daki betimlemesinde hükümdarın *korymbosunun*⁵ üzerinde bir şahin figürü bulunmaktadır (Soudavar, 2003, s. 22). Rölyeflerin haricinde bazı Sâsânî sikkelerinde de hükümdar ve tanrı figürleri işlenmiştir. I. Hüzmüz'ün sikkelerinin arka yüzünde tasvir edilen hükümdar, sağında bulunan Mithra'ya doğru sağ elini kaldırmaktadır. Tacından da bir ışık huzmesi çıktığı görülmektedir (Yücel, 2013, s. 98).

Sâsânî ikonografisinde hükümdarın tanrı ile olan bağlantılarını gösteren diğer ferr sembolleri göksel motifler, üç nokta, kurdele ve inci sembolleridir. I. Şâpur'un sikkesinin ön yüzünde hükümdarın alnında üç nokta bulunur. Arka yüzündeki Pâpag'ın alnında da üç nokta tasvir edilmiştir (Yücel, 2013, s. 41). Buradaki üç nokta sembolü, üç takımyıldızı ifade etmektedir. Diğer göksel cisimler ise hilal ve gecenin en parlak yıldızı olan Tir/Tiştrya (Sirius) yıldızıdır. Ayrıca Tak-ı Bostan'daki II. Hüsrev'in rölyefinde ferr'in bir işareti olarak parlak bir nimbus elde etmesi tasvir edilmiştir (Soudavar, 2016, parag. 7, 12). I. Ardeşir'in gümüş drahmisinin her iki yüzünde hükümdarın tacı üzerinde hilal ve yıldız motifleri dikkat çekmektedir. Camasp'ın drahmisinde aynı şekilde bu iki sembol tasvir edilmiştir. Bu tarz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Sâsânî ikonografisindeki bu cisimler tanrısal varlıklara atfedilmektedir. Sâsânî öncesinde de kullanılan bu motiflerin, hükümdarın, evrenin düzenleyicisi, *kosmokratör* olarak görüldüğü bir kraliyet kavramına referans olduğu düşünülmektedir. Hükümdar, dünyayı güneş ve ay gibi aydınlatan bir "dağıtıcı" ve ölümlüler arasında birinci olarak yansıtılmıştır (Göbl, 2006, s. 328; Gariboldi, 2004b, s. 32).

Tanrı ve hükümdar ilişkisinin kurulmasına dair bir başka motif ateşgedelerdir. Ateş sunağı tasvirleri, İran'da Pers döneminden beri kullanılan bir

⁵ Korymbos, hükümdarın başının üzerinde ipek benzeri kumaşla kaplı bir saç topuzu gibi tacın üzerinde yükselen küre şeklindeki parçadır. Bu parça Sâsânî kraliyet başlığının en ayırt edici özelliğidir (Brosius, 2006a, s. 163).

motiftir. Bu motif bütün Sâsânî döneminin hâkim ikonografisi olmuştur (Gariboldi, 2004b, s. 41-42). Sâsânî sikkelerinin arka yüzüne işlenen ateşgedelerin, Pers tahtının temsili olduğu düşünülür (Göbl, 2006, s. 327). I. Ardeşir'in IV. Artabanos'u devirip Sâsânî egemenliğini başlatmasıyla kutusal Zerdüş ateşi, krallığın sembolü olan Pers tahtı ile birleştirilmiştir. Curtis, Sâsânîlerle birlikte Zerdüş dininin artık emperyal projenin bir aracı haline geldiğini ifade etmektedir (Curtis, 2016b, s. 186). Zira iktidara gelen Sâsânî hükümdarları, sikkelerinin arkasındaki ateşgede motifinin etrafında kendi adını anarak "kralın ateşi" (Ardeşir'in ateşi, Şâpur'un ateşi vd.) lejantını eklemiştir (Yücel, 2013, s. 50-51, 86). Böylece ateş ve ateş sunağı sembolleri her ne kadar hükümdarın dindarlığını yansıtsa da aynı zamanda ferr'in de bir yansıması olarak görülmüştür (Soudavar, 2016, parag. 12).

Bunun yanında Parth sikkelerinde karşılaşılan hükümdarın tanrısallığına dair tartışmalar içeren ifadeler, Sâsânî yazılı kaynaklarında da bulunmaktadır. Bu bakımdan iki ifade dikkat çekmektedir: "bag/bay" ve "yazdân/yazadân". Sâsânîlerin kurucusu Ardeşir'in sikkelerinde "bgy p'pky MLKA=bay Pâpag Şah" (tanrı/yüce kral Pâpag'ın oğlu) ifadesi geçmektedir (Beyânî, 2020, s. 26; Yücel, 2013, s. 48). Ardeşir'in Ktesiphon'u ele geçirip devletin sınırlarını Mezopotamya'ya genişletmesinden sonra ise sikkelere "ctry MN yzd'n=çih az yazdân" (tanrıların soyundan gelen) ifadesi eklenmiştir (Yücel, 2013, s. 46, 59). Ardeşir'in Nakş-i Rüstem'deki yazıtında bay kelimesinin Yunanca karşılığı θεός (theos, tanrı) olarak verilmiştir (Alram, vd., 2007, s. 33). Ardeşir'in ardından hükümdar olan I. Şâpur'un Nakş-i Rüstem'deki Kâbe-i Zerdüş yazıtında da (ŞKZ) *az, mazdēzn bay Šābuhr... kē çih az yazdân...* ifadesi bu noktada dikkat çekmektedir. Daha sonraki bazı hükümdarların sikke lejantlarında da aynı formül bazı değişikliklerle kullanılmaya devam etmiştir (Yücel, 2013, s. 101).

Söz konusu ifadelerden bag/bay kelimesinin Pehlevce'deki sözlük anlamı tanrı, lord (Ahura Mazda), ulu/yüce'dir (Nyberg, 1974, s. 42; MacKenzie, 1986, s. 17). Çih kelimesi öz, şekil, köken, çehre (Nyberg, 1974, s. 55; MacKenzie, 1986, s. 22); *yazdân* ise tanrı anlamına gelmektedir (Nyberg, 1974, s. 226). Çih kelimesinin geçtiği en erken kayıt olan Şâpuragân'da kelime sıklıkla saf ışıktan oluşan ilahi varlıkların görünümüne ya da parlaklıklarına atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Burada kelimenin basit bir "görünüş" olmaktan ziyade görülen ve muhtemelen ayırt edilen "biçim" olarak kullanıldığı ve hem ilahi hem de maddi varlığa atıfta bulunduğu ile-

ri sürülmektedir (Alram vd., 2007, s. 35). Yazıtlarda geçen *kē čihr yazadān* ifadesi Hellenistik dönemdeki $\acute{\epsilon}\kappa \gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\varsigma \theta\epsilon\omicron\upsilon\nu$ (ek genous theon/tanrı soyundan) ifadesinin karşılığı olarak görülmektedir (Panaino, 2009, s. 212). T. Daryae, bu durumu İran'ın Hellenistik geçmişine bağlamaktadır. Nitekim Büyük İskender ve Seleukoslar kendilerini $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ olarak görmekteydi. Daryae de bu ifadenin, erken Sâsânî yazıtlarındaki *MNW ctry MN yzd'n* ifadesinin karşılığı olduğunu söyler (Daryae, 2009, s. 6). Daryae, ayrıca *čihr* kelimesinin anlamının erken dönem Sâsânî rölyeferindeki tanrı ve hükümdar tasvirlerinin “benzerliğini” izah ettiğini düşünmektedir. Nitekim erken dönem Sâsânî rölyeferindeki Ohrmazd (Ahura Mazda), Mithra veya Anahita, aynı sahnede tasvir edilen Sâsânî hükümdarı ile benzer fiziksel özelliklere ve giysilere sahiptir. Buradan hareketle Daryae, erken Sâsânî döneminde Zerdüştlüğün, Sâsânî kraliyet ideolojisine bir etkisi olmadığını, Sâsânîlerde gerçekten de erken dönemlerde hükümdarlara tanrısallık atfedildiğini, bu durumun söz konusu dönemin ideolojisi çerçevesinde kutsal bir “İranşehr” yaratmak için oluşturulduğunu; ancak 4. yüzyıldan sonra Zerdüştlüğün güçlenmesiyle böyle bir iddianın ortadan kalktığını, bundan sonra Sâsânî hükümdarlarının tanrılar ve insanlar arasında aracı olan *koz-mokratöre* dönüştüğünü ifade etmektedir (Daryae, 2008, s. 62-63, 65-67). A. Soudavar ise tanrı kral imajının İran'ın hükümdarlık geleneğine uymadığını, *kē čihr yazdān* ifadesinin “dini ve siyasi alanda parlaklık” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu ifadenin kralların gücünün, zaferlerinin ve ihtişamının iletilmesi ve yayılması için kullanıldığı, böylece *čihr* kelimesinin ferr sembolü olarak algılanması gerektiği düşünülmektedir (Soudavar, 2016, parag. 12; tartışmalar için bkz. Soudavar, 2012, s. 30-39). Nitekim 4. yüzyılın sonlarından itibaren Sâsânî krallarının “tanrı soyundan gelen” (ctry MN yzd'n) unvanı sikkelerden kaldırılmıştır. Bu durumun Zerdüşť din adamları Kerdir ve Âdurbâd-i Mahrşpandan'ın faaliyetleri neticesinde gelişen ve güçlenen Zerdüşťlük ile ilgili olduğu ifade edilir. Böylece Sâsânî krallarının ilahi gücü azalmış ve krallar seküler hale gelmiştir. 6. yüzyılda da ideolojik olarak ilahi krallıktan Keyânî Krallığına geçiş olmuştur. Bu doğrultuda Sâsânî kralları artık rām-šahr, hu-kay, kay gibi unvanlar almıştır (Daryae, 2002, s. 41-43).

Son olarak Sâsânî yazıtlarında -Perslerde olduğu gibi- devletin egemenliğinin engin sınırlarını göstermek için hâkim oldukları memleketlerin listeleri sunulmaktadır. I. Şâpur'un Kâbe-i Zerdüşť yazıtında “Persia, Parthia, Khuzistan, Mesan, Asur (=Babil), Nodşiragan [=Adiabene], Arbayestan, Azer-

baijan, Armenia, Wirzan [=Iberia], Sigan, Albania, Balasagan, Elburz Dağlarının bütün sırası, Media, Gurgan (Hyrkania), Merv, Harew, ve Abarşahr, Kirman, Sakestan, Tugran, Makran, Pardan, Hindistan, Peşavar'a kadar Kuşan ve Kaşgar'a kadar, Sogdia ve Taşkent, ve Mazun (Umman) denizinin uzak kıyılarına" (ŞKZ 2-5: <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/>) kadar olan memleketlerin ele geçirildiği ifade edilmektedir. Elbette burada Perslerin sahip olduğu Orta ve Batı Anadolu, Avrupa (Skudra) ve Mısır gibi coğrafyalardan bahsedilmez. Nitekim bu dönemde söz konusu coğrafyaların Roma'nın nüfuz sahasına girdiği bilinmektedir. Ancak Roma kaynaklarından anlaşılacağı üzere Sâsânîler, Persleri ataları olarak görmüş ve bu toprakların da kendilerinin mirası olduğu iddiasını Romalılara göstermiş ve bildirmiştir (Herodian. VI.II. 1-7; Amm. XVII.5.3-6). Buradan hareketle Sâsânîlerin de kendilerini dünyanın egemeni olarak gördüklerini söyleyebiliriz. Öyle ki Sâsânî sanatında da İran hükümdarının dünyanın merkezinde olduğunu gösteren ikonografilere rastlanmaktadır. Nitekim 6. yüzyıldan kalma bir Sâsânî sikkesinde dört çember üzerinde güneş ve ay sembolleri bulunmaktadır. Bu ikonografiden hareketle T. Daryae, bunun hükümdarın dünyanın merkezine yerleştirilmesinin, ay ve güneşin de onun etrafında dönüşünün temsili olduğunu ileri sürmektedir. Sâsânî hükümdarları kendilerini dünyanın dört bir yanının hükümdarı olarak adlandırmıştır. Eski Mezopotamya hükümdarlarının kullandığı ifade olan bu niteleme ile Sâsânî hükümdarı kendisini diğer bütün hükümdarlardan statü bakımından üstün görmüştür. Hatta Sâsânî hükümdarlarının sarayında hükümdarın tahtından daha aşağı seviyede Roma, Türk ve Çin hükümdarları için ayrılmış üç küçük taht bulundurulduğu ifade edilmektedir (Daryae, 2009, s. 41).

6. Bulgular

Eski İran'daki söz konusu hanedanlıklar döneminde iktidarın kaynağı konusunda tanrısal seçim, yetki ve koruma ideolojisi, yazılı ve arkeolojik kaynaklarda sıklıkla işlenen bir temadır. Söz konusu Eski İran hanedanlıklarındaki bu anlayışın kökenleri onların dini inanışının bir gereğidir diyebiliriz. Yazılı metinlerde tanrısal seçim/yetki, ferr (xvarenah) ile ifade edilmiştir. Yine yazılı metinlerde kutsal/tanrısal ışık olarak anılan ferr, genellikle bir hayvan (kuş, koç) şeklinde somutlaştırılmıştır. Metinlerdeki ifadeler İran ikonografisine görsel olarak da yansıtılmıştır. Eski İran ikonografisinde ferr'in nilüfer ve ayçiçeği motifleri ile bağlantılı olduğu an-

laşılmaktadır. Bunların yanında ay, yıldız gibi ışık saçan göksel cisimler ile halka/yüzük ve ateşgede gibi motifler de hükümdar-tanrı ilişkisi bağlamında işlenmiştir. Bütün bu kanıtlardan anlaşılan, Pers, Parth ve Sâsânî İran’ında, hükümdarın tanrı tarafından yeryüzünü yönetmek için gönderildiğine dair bir “karizmatik hâkimiyet” anlayışının bulunduğuudur. Bunun yanında Parth metinlerinde geçen *theopatoros*, *epiphanous* gibi ifadelerle Sâsânî metinlerindeki *bag/bay*, *çih*r, *yazdân* ifadeleri, Eski İran hükümdarlık geleneğinde tanrı-kral anlayışı olduğuna dair tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Son olarak bu ideolojinin söz konusu hanedanlıklarda dünya hâkimiyeti fikrini de beraberinde getirdiğini ifade edebiliriz.

7. Tartışma ve Sonuç

Kaynaklarda ifade edilen ferr ve ferr sembolleri, kutsallığın birer işareti olarak işlenmiştir. Eski İran kaynaklarında ferr’in hükümdarlıkla ilişkilendirilmesi, *tanrının* ışığının, yani yönetme erkinin tanrı tarafından seçilmiş bir hükümdara ulaştırıldığı anlamına gelmektedir. Anlaşıldığına göre Eski İran’da kraliyetin kutsallığına dair bir düşünce hâkimdi. Hükümdar burada tanrı olarak değil, tanrı tarafından kutsanmış bir beşer olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak “sıradan” bir insan da değildir. Tanrı tarafından sıradan insandan daha üstün yetenek ve becerilerle donatılmıştır. Bu noktada Eski İran’da *kut* anlayışının bulunduğuunu ifade edebiliriz. Hükümdarın bu kutsal durumuna dair yazılı ifadeler ile ikonografilerde tanrı ve hükümdarların dış görünüş olarak birbirlerine benzer tasvirleri de “tanrının yeryüzündeki gölgesi”ni yansıtmak için kullanılmış olmalıdır. Bu bakımdan söz konusu durum Müslüman Arap ve Türk devletlerindeki *zillullah-i fi’l-arz* (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) anlayışı gibi bir durumu yansıtır olmalıdır. Yani hükümdar tanrının bir yansıması olarak dünyanın düzenleyicisidir; tanrının ışığını dünyaya yayandır. Böylece hükümdarın hâkimiyeti de meşrulaşmaktadır.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre tanrısal seçim/yetki ideolojisi Pers, Parth ve Sâsânî bağlamında değerlendirildiğinde bir gelenek olarak sürdürülmüştür. Bu ideolojinin bir propagandanın aracı olduğunu söylemek de mümkündür. Buradaki esas amaç elbette ki hâkimiyetin meşrulaştırılmasıdır. Ancak aynı zamanda hükümdarlığını tanrının izni ve yetkisine bağlayan İran hükümdarları, egemenliği altındaki halkların hükümdara ve ha-

nedanlığa koşulsuz ve şartsız bağlanmalarını da amaçlamaktaydı. Böylece hükümdara karşı gelen tebaanın tanrıya da karşı geleceği düşüncesi yayılmıştır. Bu amacın iki hedefi olduğunu ifade edebiliriz: İran ve gayri İran. Rölyefler bakımından İran hükümdarlarının Aryan halklarını hedeflediği düşünülebilir. Ancak rölyefler üzerindeki çok dilli yazıtların, diğer halklara da söz konusu mesajı ileten bir araç işlevi gördüğü düşünülebilir. Sikkelerin yayılım potansiyeli düşünüldüğünde ise buradaki hedefin özellikle gayri İran halkları olduğu ifade edilebilir. Sikkeleri politik mesajlar üzerinden değerlendirecek olursak, Pers sikkelerinde tanrısal seçim propagandasının görülmediğini ifade edebiliriz. Ancak Parth ve Sâsânî sikkelerinde tanrısal seçim mesajı oldukça sık ve yaygın kullanılmıştır. Zira bu dönemlerde İran'ın ciddi bir rakibi bulunmaktaydı: Roma. Belki de Roma'nın Anadolu, Mezopotamya ve Armenia üzerindeki politikaları düşünüldüğünde Parthlar ve Sâsânîler, sikkelerde verdikleri bu mesajla gayri İranî halklara ulaşabilmek ve onların İranlıları desteklemelerini sağlamak için bu ideolojiyi Roma'ya karşı demografik bir "kalkan" oluşturmak için kullanmıştır.

Eski İran'daki tanrısal seçim anlayışı aynı zamanda İran hükümdarlarını ideolojik olarak "dünya kralı" statüsüne ulaştırmıştır. Bu durumun söz konusu Eski İran devletlerinde "dünya hâkimiyeti" fikrini oluşturduğunu ifade edebiliriz. Bu durumla Pers ve Sâsânîlerde karşılaşıldığını söylemeliyiz.

Metinde Kullanılan Yazıt Kısaltma Listesi

- CMA, b : Kyros, Murgab/Pasargad Yazıtı.
DB : I. Dareios, Behistun Yazıtı.
DNa : I. Dareios, Nakş-i Rüstem Yazıtı.
DPe : I. Dareios, Persepolis Yazıtı.
A²Ha, b : II. Artakserkses, Hemedan Yazıtı.
A²Sa : II. Artakserkses, Susa Yazıtı.
A³Pa : III. Artakserkses, Persepolis Yazıtı.
XP, a : Kserkses, Persepolis Yazıtı.

Yazıtlar İçin Kullanılan Metin ve Çeviri: Kent, R.G. (1950). *Old Persian grammar, texts, lexicon*. American Oriental Society.

ŞKZ : I. Şâpur, Kâbe-i Zerdüşt Yazıtı.

Kullanılan Metin ve Çeviri: <http://parthiansources.com/texts/skz/skz-translation/>

Metinde Kullanılan Antik Yazar-Eser Kısaltma Listesi

Amm. (Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum Libri*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ammianus Marcellinus*. (Çev. J. C. Rolfe). Harvard University Press, 1986; *Roma Tarihi*. (Çev. S. Özgüler). Historia Yayınları, 2020.

Arr. *An.* (Arrianus, *Anabasis*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anabasis*. (Çev. P.A. Brunt). Cambridge, 1976-1983; *Anabasis Alexandri*. (Çev. E. Iliff Robson). Book I-IV, Harvard University Press, 1967.

Diod. (Diodorus Siculus, *Bibliotheke Historike*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*. (Çev. C. Bradford Welles). Books XVI.66-95 and XVII, Cambridge Massachusetts, London, 1963.

FGrHist (*Die Fragmente der griechischen Historiker*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Weiter Teil, A, Berlin, 1926; *Ctesias's History of Persia*, (Çev. Lloyd Llewellyn Jones, James Robson), Routledge Classical Translation, 2010.

Hdt. (Herodotos)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Histories*. (Çev. A. D. Godley). Harvard University Press, 1920; *Tarih*. (Çev. M. Ökmen). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Herodian. (Herodianus, *Historicus*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of the Roman Empire From the Death of Marcus Aurelius To the Accession of Gordian III.* (Çev. E. C. Echol). University of California Press, 1961.

Ksen. *Anab.* (Ksenophon, *Anabasis*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon. *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*. (Çev. Oğuz Yarlığaş). Kabalcı, 2011.

Plut. *Them.* (Plutarkhos, *Themistokles*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's lives II, Themistocles and Camillus, Aristides and Cato major, Cimon and Lucullus.* (Çev. Bernadotte Perrin). Harvard University Press, 1968.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Allen, L. (2005). *The Persian empire*. The University of Chicago Press.
- Alram, M. & Blet-Lemarquand, M. & Skjærvø, P.O. (2007). Shapur, king of kings of Iranians and non-Iranians. İçinde R. Gyselen (Ed.), *Des Indo-Grecs aux Sassanides: Données Pour l'histoire et la Géographie Historique (Res Orientalis 17)* (s. 11-40), Bures-sur-Yvette.
- Bakır, A. (2008). *Ortaçağ tarihi ve medeniyetine dair çeviriler I*. Bizim Büro Basımevi.
- Balcı, M. (2016). *Taşa kazınmış sözler: İslâm öncesi Fars öğüt edebiyatı*. Büyüyenay Yayınları.
- Beyânî, Ş. (2020). *Eşkânîlerin (Parthların) düşüşü ve Sâsânîlerin yükselişi*. (Çev. A. H. Toğay). Selenge Yayınları.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian empire*. (Çev. P. T. Daniels). Eisenbrauns. (Orijinal yayın tarihi, 1996)
- Brosius, M. (2006a). *The Persians*. Routledge.
- Brosius, M. (2006b). *The Persian empire from Cyrus II to Artaxerxes I*. Lactors.
- Calmeyer, P. (2011). Crown i. In the Median and Achaemenid periods. *Iranica Encyclopaedia* (Online Edition): <https://www.iranicaonline.org/articles/crown-i>
- Canepa, M. P. (2010). Technologies of memory in early Sasanian Iran: Achaemenid sites and Sasanian identity. *American Journal of Archaeology*, 114(4), 563-596. <https://www.jstor.org/stable/25763803>
- Cereti, C. G. (2011). Kār-nāmag ī Ardašīr ī Pābagān. *Iranica Encyclopaedia* (Online Edition). <https://iranicaonline.org/articles/karnamag-i-ardasir>
- Choksy, J. (1990). Gesture in ancient Iran and Central Asia II: Proskynesis and the bent forefinger. *Bulletin of the Asia Institute*, 4, In honor of Richard Nelson Frye: Aspects of Iranian Culture, 201-207. <https://www.jstor.org/stable/24048363>
- Colburn, H. P. (2014). Art of the Achaemenid empire, and art in the Achaemenid empire. İçinde B. A. Brown, M. H. Feldman (Ed.), *Critical approaches to ancient near eastern art* (s. 773-800), De Gruyter.

- Curtis, S. V. (2007). The Iranian revival in the Parthian period. İçinde V. S. Curtis, S. Stewart (Ed.), *The age of the Parthians: The Idea of Iran II* (s. 7-25), I.B. Tauris.
- Curtis, S. V. (2016a). İran mitleri. (Çev. F. E. Aslan). Phoenix. (Orijinal yayın tarihi 2010).
- Curtis, S. V. (2016b). Ancient Iranian motifs and Zoroastrian iconography. İçinde A. Williams, S. Steward, A. Hintze (Ed.), *The Zoroastrian Flame exploring religion, history and tradition* (s. 179-204), I.B. Tauris.
- Darmesteter, J. (1883). *The Zend-Avesta: The sirôzahs, yasts, and nyâyis* (Part II). Clarendon Press.
- Darmesteter, J. (1895). *The Zend-Avesta: The vendîdâd* (2. bs.). Clarendon Press.
- Daryaee, T. (2002). Notes on early Sasanian titlature. *Journal of the Society For Ancient Numismatics*, XXI, 41-44.
- Daryaee, T. (2008). Kingship in early Sasanian Iran. İçinde V. S. Curtis, S. Stewart (Ed.), *The idea of Iran III: Sasanian era* (s. 60-70), I.B. Tauris.
- Daryaee T. (2009). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. I.B. Tauris.
- Daryaee, T., Rezakhani, K. (2017). Sasanian empire. İçinde T. Daryaee (Ed.), *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE)* (s. 155-197), Jordan Centre for Persian Studies.
- Ehrenberg E. (2017). Achaemenid visual representations of royal figures. *Encyclopaedia Iranica* (Online Edition). <https://iranicaonline.org/articles/achaemenid-visual-reps>
- Eliade, M. (1971). Spirit, light, and seed. *History of Religions*, II(1), 1-30. <http://www.jstor.org/stable/1061780>.
- Eliade, M. (2017). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi*. (Çev. Ali Berk-tay). Alfa. (Orijinal yayın tarihi 1975).
- Finn, J. (2011). Gods, kings, men: trilingual inscriptions and symbolic visualizations in the Achaemenid empire. İçinde J. Lusaka (Ed.), *Ars orientalis*, 41 (s. 219-275), www.jstor.org/stable/23075965

- Firdevsî (2009). Şahnâme. (Çev. N. Lugal). Kabalcı Yayınevi.
- Firdevsî (2020). Şahnâme II. (Çev. N. Yıldırım). Kabalcı Yayınevi.
- Frye, R. N. (1964). The charisma of kingship in ancient Iran. *Iranica Antiqua*, 4, 36-54.
- Frye, R. N. (1972). Gestures of deference to royalty in ancient Iran. *Iranica Antiqua*, 9, 102-107.
- Gariboldi, A. (2004a). Royal ideological patterns between Seleucid and Parthian coins: The case of teopator. İçinde R. Rollinger, C. Ulf (Ed.), *Commerce and monetary systems in the ancient world* (s. 366-384). Verlag.
- Gariboldi, A. (2004b). Astral symbology on Iranian coinage. *East and West*, 54(1/4), 31-53. <https://www.jstor.org/stable/29757605>
- Garrison, M. B. (2011). By the favor of Auramazda: Kingship and the divine in the early Achaemenid period. İçinde P. P. Iossif, A. S. Chankowski, C. C. Lorber (Ed.), *More than ten, less than gods studies on royal cult and imperial worship* (s. 15-104), Peeters.
- Garrison, M. B. & Root, C. M. (2001). *Seals on the Persepolis fortification tablets: Images of heroic encounter*, Cilt I, Chicago Oriental Institute Publications.
- Garthwaite, G. (2011). İran tarihi Pers imparatorluğundan günümüze. (Çev. F. Aytuna). Inkilâp. (Orijinal yayım tarihi, 2005, 2007).
- Gnoli, G. (1999). Farr(ah). *Encyclopaedia Iranica* (Online Edition). <https://www.iranicaonline.org/articles/farrah>
- Göbl, R. (2006). Sasanian coins. İçinde E. Yarshater (Ed), *The Cambridge history of Iran: The Seleucid, Parthian And Sasanian Periods* (4. bs.) (s. 322-339), Cilt 3(1), Cambridge University Press.
- Güzel, E. (2017). Eski Mısır tarihindeki dinsel yönetim stratejisinin Ptolemaios Hanedanı'ndaki yansıması. *Asya Studies*, 2, 27-35. <https://doi.org/10.31455/asya.372124>
- Haerincq, E. (2005). Tang-e Sarvak. *Encyclopaedia Iranica* (Online Edition). <https://www.iranicaonline.org/articles/tang-e-sarvak-1>
- Hansman, J. F. (2011). Elymais. *Encyclopaedia Iranica* (Online Edition), <https://iranicaonline.org/articles/elymais>

- Henning, W. B. (1951). *Zoroaster politician or witch-doctor?*. Oxford University Press.
- Henning, W. B. (1952). The monuments and inscriptions of Tang-i Sarvak. *Asia Major, II*, 151-178.
- Hintze, A. (1994). *Zamyād Yašt: Introduction, Avestan text, translation, glossary*. Riechert Verlag.
- Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk millî kültürü*. Ötüken Yayınları.
- Kaptan, D. (2018). Anadolu'da Pers dönemi mühürleri. İçinde K. İren, Ç. Karaöz, Ö. Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da: Güç ve Kudret* (s. 254-267), Yapı Kredi Yayınları.
- Kent, R.G. (1950). *Old Persian grammar; texts lexicon*. American Oriental Society.
- Kuhrt, A. (2019). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)* (5. bs.). (Çev. D. Şendil). Cilt II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1995).
- Lerner, J. (2017). Mithradates I and the Parthian archer. İçinde J. Schlude, B. Rubin (Ed.), *Arsacids, Romans and local elites: cross-cultural interactions of the Parthian Empire* (s. 1-24), Oxbow Books.
- Llewellyn-Jones, L. (2017). Achaemenid empire. İçinde T. Daryae (Ed.), *King of the seven climates: a history of the ancient Iranian world (3000 BCE-651 CE)* (s. 63-103), Jordan Center for Persian Studies.
- Luschey, H. (2011) Ardašîr I ii. rock reliefs. *Encyclopaedia Iranica* (Online Edition). <http://www.iranicaonline.org/articles/ardasir-ii>.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A concise Pahlavi dictionary*. London University Press.
- Malandra, W. W. (1983). *An Introduction to ancient Iranian religion reading from Avesta and Achaemenid inscriptions*. University of Minnesota Press.
- Mann, M. (2012). İktidarın tarihi: Başlangıcından 1760'a kadar toplumsal iktidarın Kaynakları. (Çev. E. Saraçoğlu, S. Torlak, E. Kolay, O. Sevimli). Cilt I, Poenix. (Orijinal yayın tarihi 1995).
- Mills, L. H. (1965). *The Zend-Avesta: The yasna, visparad, âfrīnagān*,

- gāhs and miscellaneous fragments* (Part III). Motilal Banarsidass.
- Nadali, D. (2018). Krallıkların inşa faaliyetleri: Kralın imajı ve eserleri. (Çev. L. Tonguç Basmacı). İçinde U. Eco (Ed.), *Antik Yakın Doğu* (s. 308-311). Alfa Tarih Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2015).
- Nyberg, H. S. (1974). *A manuel of Pahlavi II*, Weisbaden.
- Panaino, A. (2009). The king and the gods in the Sasanian royal ideology. İçinde R. Gylesen (Ed), *In Sources pour l'histoire et la géographie du monde iranien (Res Orientales XVIII)* (s. 209-256), Peeters.
- Peterson, J. H. (Ed.). (2002). Zand-Akasih: Iranian or Greater Bundahishn (Çev. Behramgore Tehmuras Anklesaria). (Elektronik Baskı: <http://avesta.org/mp/grb.pdf>)
- Root, M. C. (1979). *The King and kingship in Achaemenid art: Essays on the creation of an iconography of empire*. Acta Iranica XIX, Brill.
- Sanjana, D. D. P. (Çev.) (1896). *Karnâme-i Ardashîr-i Babagân* <http://avesta.org/mp/karname.htm>
- Schlumberger, D. (2007). Parthian art. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran, the Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (5. bs.) (s. 1027-1054), Cilt 3(2), Cambridge University Press.
- Schmidt, E. F. (1953). *Persepolis I*. The University of Chicago Press.
- Sellwood, D. (2006). Parthian coins. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (4. bs.) (s. 279-198), Cilt 3(1), Cambridge University Press.
- Shahbazi, A. S. (1980). An Achaemenid symbol II. farnah '(God given) fortune' symbolised. *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 13, 119-147.
- Sivrioğlu, U. T. (2018). Sāsāniler dönemi İran'da kaya kabartmaları. *Arkeoloj ve Sanat*, 158, 47-76.
- Soudavar, A. (2003). *The Aura of kings: Legitimacy and divine sanction in Iranian kingship*. Mazda Publishers.
- Soudavar, A. (2012). Looking through the two eyes of the earth: A re-assessment of Sasanian rock reliefs. *Iranian Studies*, 45(1), 29-58. <https://www.jstor.org/stable/41445196>

- Soudavar A. (2016). Farr(ah) ii. Iconography of farr(Ah)/X^vArənah. *Encyclopaedia Iranica* (Online Edition). <http://www.iranicaonline.org/articles/farr-ii-iconography>
- Taberî, (1973). *Tarih-i Taberî tercemesi*. (Çev. M. Eminoğlu). Cilt II, Can Kitabevi.
- Uslu, R. (2001). İstahr. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C.23, s.202-203). TDV.
- Uygun, Ç. (2019). Adana Müzesi'nden diadem örnekleri. *OLBA, XXVII*, 265-306. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/olba/issue/47315/596555>
- West, E. W. (1897). *Pahlavi texts V: Marvels of Zoroastrianism*. Clarendon.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers tarihi*. (Çev. M. A. İnci). Telos.
- Yarshater, E. (2006a). Iranian common beliefs and world view. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran, the Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (4. bs.) (s. 343-358), Cilt 3(1), Cambridge University Press.
- Yarshater, E. (2006b). Iranian national history. İçinde E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge History of Iran, the Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* (4. bs.) (s. 359-481), Cilt 3(1), Cambridge University Press.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars mitolojisi sözlüğü*. Kabalcı Yayınevi.
- Yurtsever, A. (2015). Neokoros düşüncesinin kökeni ve gelişimi: Tanrı, kutsal krallık ve yönetici ilişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 1-16. <https://doi.org/10.18037/ausbd.66091>
- Yücel, M. (2013). *Erken dönem Sasani tarihi ve sikkeleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zerrinkûb, A. & Zerrinkûb, R. (2019). *Sâsânilerin siyâsî tarihi*. (Çev. A. Hüseyin Toğay). Önsöz Yayıncılık.

The Spaces of Finance in Iran and Turkey at the Beginning of the 20th Century: The Cases of Melli Bank, the Sepah Bank, Turkish Central Bank, and the Ziraat Bank

Farivash Ghanadi Maragheh* & Hilal Tuğba Örmecioglu**

Abstract

After the complex socio-political environment of the 19th century, modernist and nationalist movements began to rise significantly at the beginning of the following century. In Iran and Turkey, similar political and social circumstances caused these movements to operate boldly. Various reforms initiated by national-cum-modern governments led by comparable leaders in both countries, started new chapters in different fields in their countries; architecture was among them. Financial reforms were one of these which brought the need for new financial buildings to symbolize the national power and economical independence. Therefore, in both countries, the most famous architects of the period were chosen to design the new style of financial buildings which were going to be the important examples of the modern architectural style combined with the nationalist approach. This study aims to examine the architecture of the 20th-century financial structures in Iran and Turkey, to obtain information about the architectural ideologies affected by nationalism and modernization in both countries during this period. For this purpose, the case studies were selected among the significant financial buildings of the period such as Sepah Bank by Vartan Hovanessian, Melli Bank by Mohsen Foroughi, Turkish Central Bank by Clemens Holzmeister, and Ziraat Bank by Giulio Mongeri.

Keywords: Iran, Turkey, Modernization, Architecture, Financial Buildings.

---

* M.A., Akdeniz University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, Antalya, Turkey, farivashghanadim@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7655-4929

** Assoc. Prof., Akdeniz University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, Antalya, Turkey, ormecioglu@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0662-4178

20. Yüzyıl Başında İran ve Türkiye’deki Finansal Mekanlar: Melli Bankası- Sepah Bankası- Türkiye Merkez Bankası ve Ziraat Bankası Örnekleri

Farivash Ghanadi Maragheh* & Hilal Tuğba Örmecioglu**

Öz

19. yüzyıldaki karmaşık sosyo-politik ortamın ardından, modernist ve milliyetçi hareketler 20. yüzyılın başlarında dikkat çekici bir şekilde yükselmeye başlamıştır. Benzer siyasi ve sosyal koşullar bu hareketlerin İran ve Türkiye’yi de güçlü şekilde etkilemesine neden olmuştur. Her iki ülkede de benzer karakterdeki liderler tarafından yönetilen modernist-ulusal hükümetlerce başlatılan çeşitli reformlar, aralarında mimarlığın da bulunduğu farklı alanlarda yeni açılımlar yaratmıştır. Ulusal gücü ve ekonomik bağımsızlığı simgeleyecek yeni yapılarla olan ihtiyacı beraberinde getiren ekonomi alanındaki reformlar da bunlardan biridir. Bu nedenle, her iki ülkede de milli yaklaşımlarla birleştirilen modern mimari üslubun önemli örnekleri olacak olan finansal yapıların bu yeni mimari tarzını tasarlamak için dönemin en ünlü mimarları seçilmiştir. Bu çalışma, İran ve Türkiye’deki 20. yüzyıl finansal yapılarının mimarisini incelemeyi, bu dönemde her iki ülkede de milliyetçilik ve modernleşmeden etkilenen mimari ideolojiler hakkında bilgi edinmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, dönemin önemli banka yapılarından olan Vartan Hovanessian tarafından tasarlanan Sepah Bankaları, Mohsen Foroughi tarafından tasarlanan Melli Bankaları, Clemens Holzmeister tarafından tasarlanan Merkez Bankası Binası ve Giulio Mongeri tarafından tasarlanan Ziraat Bankaları incelenmek üzere örnek olarak seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, Modernleşme, Mimarlık, Finansal Yapılar.

* Yüksek Lisans Mezunu, Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Antalya, Türkiye, farivashghanadim@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7655-4929

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Antalya, Türkiye, ormecioglu@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0662-4178

1. Introduction

The modernization movements, the first sparks of which started in European-centered Western countries, are therefore called “westernization” in non-Western countries such as Iran and Turkey. Although the history of modernism goes back to the 19th century, the rise of the movement dates back to by the early 20th century -especially in the Eastern countries-. In addition to the progressive modernist transformations that took place in various fields such as art, literature, social life, and architecture, reactionary ideologies which are opposed to modernist movements also came to the fore in Europe and also the Middle East. Hence, it can be claimed that the modernization and nationalism movements have been processed concurrently in the 20th century. Although these two ideologies were fundamentally opposed, they were simultaneously influential in countries such as Iran and Turkey at the beginning of the 20th century.

Iran and Turkey are the two countries of the Middle East that have been frequently studied in comparison among many aspects such as political, historical, etc. due to the similarities and differences in the trajectories of modernity. These two countries have major similarities that invite researchers to compare different aspects. Both of these countries have strong imperial history and also have faced modernization processes under similar conditions. The new modernist and nationalist governments which were established by the reformist leaders in both of countries in close periods are one of the most important of these similarities between Iran and Turkey.

After the First World War, influential leaders such as Reza Pahlavi in Iran, Shah Amanullah Han in Afghanistan, and Mustafa Kemal Atatürk in Turkey interacted modernity and nationalism with their own laws. In other words, they tried to build new and modern societies by keeping their national values alive (Daneshvar Rouyandozagh, 2020, p. 291). For this reason, while on the one hand revolutions were made with great enthusiasm, on the other hand, national identity was tried to be preserved by sometimes inventing traditions (Elhan, 2019, p. 15) and sometimes placing traditional elements in the public environment in a symbolic way to have a continuum with the past. The regimes of Iran and Turkey were both changed at the beginning of the 20th century, the foundation of the Pahlavi dynasty by Reza Pahlavi in 1925 and the foundation of the Turkish Republic by

Mustafa Kemal Atatürk in 1923 were one of the most important influences for modernization. Atatürk and Pahlavi both initiated revolutions in many fields such as politics, law, economy, social life, education, and culture. The meeting of the two leaders in 1934 and some of their decisions are the proof of their akin ideologies, common ideals, and goals.

The reformist leaders of these new nationalist-cum-modern governments in Iran and Turkey started to build a new and modern nation by making various reforms in social, cultural, educational, financial, etc. spheres. The architecture was one of the most consciously used tools to build the modern nation. Therefore, both of the governments tried to construct the modern nation by building new modernist-cum-nationalist style public buildings with all the means at their disposal. Hence, all kinds of public-service buildings such as educational, military, medical, administrative buildings, etc. have gained great importance in this period as they are used to reflect the national power of the new modern country. In fact, the state not only used every available economic means for the construction of these public buildings, but also invited experts and well-known architects from abroad. For instance, under the influence of politics of educational modernization, a need for new educational buildings suitable for western-style education occurred. Hence, in both countries, most of the significant educational buildings were designed not only in modernist style but at the same time by western architects.

Among these, bank headquarters and branches played a special role in representation of national ideologies both symbolically and ideologically, because they are the only non-governmental buildings that epitomize the national power and economical independence. For the new modern-cum-nationalist architecture, most of which was represented by the construction of public buildings in the both countries, the architecture of financial buildings also meant the reflection of new ideologies in the private sector. Although both of the states played an important role in the establishment of the modern financial sector in this period, the autonomy of the financial sector was of great importance for a reliable and stable economy. Therefore, the architecture of financial institutions not only aim to reflect modern and nationalist approaches but also the autonomous corporate identity of the institution. As the financial buildings were loaded with complex representational challenges beyond their functional needs, the design of

these buildings became a vital problem; hence prominent architects of the period were assigned to the design of bank buildings.

This paper aims to compare the architecture of the 20th-century financial structures in Iran and Turkey, to obtain information about the architectural ideologies affected by nationalism and modernization in both countries during this period. The main research question is whether the state-directed architectural approach in the construction of public buildings in both countries was also adopted in the field of private sector. The scope of the study is limited with the financial buildings of the early 20th century in Iran and Turkey.

Although it is known that one of the founding partners of the financial sectors in this period was states, the scope of the study is limited to architecture of financial buildings. Because, the financial sector had been one of the few private sectors that has the economic capacity to build its own architectural style in Iran and Turkey at the beginning of the 20th century. Within the scope of the article, Sepah Banks designed by Vartan Hovanessian, Melli Banks by Mohsen Foroughi, Turkish Central Bank by Clemens Holzmeister and Ziraat Banks by Giulio Mongeri will be examined as case studies of representation of modern and national monetary politics.

2. Methodology

The article adopts a comparative methodology of the architecture of financial buildings in Iran and Turkey, which were built in the early years of the 20th century. In this method, the important bank buildings built by famous architects in both countries are being compared by their architectural style. The architectural style of these buildings is analyzed along with the architect's modernist and nationalist approaches applied in the architectural design of these financial buildings. The examination of these modern and national approaches includes the analysis of architectural features such as facades, ornaments, materials, plan schemes, geometric masses, etc. In addition to these architectural features, the architects of these financial buildings will also be introduced together with their modern-cum-national approaches within the scope of this paper.

In this article, in the continuation of the comparison of certain bank buildings in both countries, the common and different aspects of their

architectural styles and modern-national approaches will be analyzed. Therefore, the financial buildings which were built under complex social, political, and financial circumstances in earlies of 20th century in both countries, will be compared to each other by their modern-cum-national architectural approaches. This comparison will be focused on the most obvious characteristics that represent a modern or a national perspective of the building.

In this article, it has been seen that the application of these characteristics differs not only between these two countries but also between various bank buildings constructed by different architects in the same country and in the same period. Therefore, this study aims to analyze various architectural approaches in both countries and their features reflected on financial buildings in the same period, to find their similarities and differences.

3. The Modernization in the Financial Platforms in Iran and Turkey

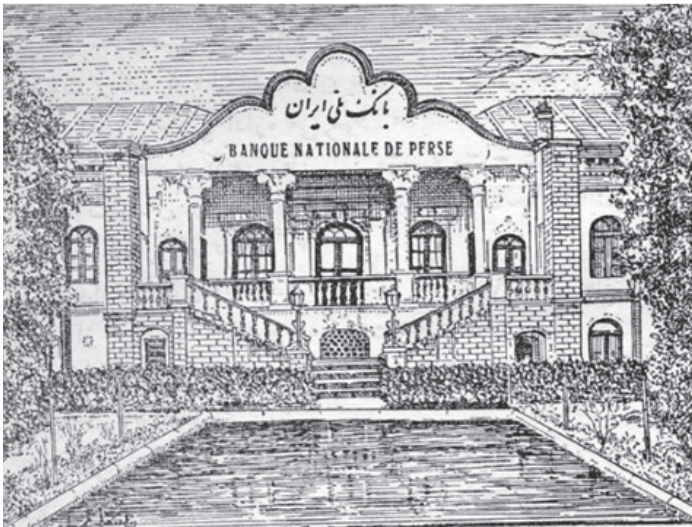
In the 20th century Iran was experiencing two notions concurrently: modernization and the building of new national power. The Pahlavi Dynasty, ruled by Reza Shah, was reforming country in several ways, one of which was finance. From the mid to late 1930s, famous magazines of the period such as *The Official Newspaper*, and *Le Journal de The'ran* published architectural images of newly built modern buildings such as modern banks, railway stations, hotels, sanatoriums, and bridges under titles such as “A Few Aspects of Modern Iran”, “Iran has transformed itself into a modern country” (Grigor, 2005, p. 102). Among these buildings, bank offices were given a special attention as the representation of national capital and wealth.

Iran was highly economically reliant on foreign capital in the last years of the Qajar Dynasty before Reza Shah's reign. As Grigor (2005, p. 116) claims, one of the most radical reforms by the Pahlavi was the establishment of the first Iranian bank which was the proof of “freeing the state from foreign dependency in finance”. Established in different cities of Iran during the reign of Reza Shah, Melli Banks had become one of the most important institutions in the field of finance under the goal of building modern and national sovereignty in Iran.

Although the first attempts to establish the National State Bank of Iran – known as the Melli Bank- were started during the Qajar period, they could not be accomplished due to the obstruction of foreign powers (Hamshahri Online, 2012, parag. 2). Established on a concession as the Imperial Bank of Persia in 1889, the British Bank of Middle East was functioned as the state bank of Iran -issuing banknotes, lending to the government, etc.- until the establishment of Bank Melli in 1927 (Pamuk, 1988, p. 359). After the Constitutional Revolution in 1906, the proposal of the Minister of Finance to solve the economic crisis by borrowing money from European countries was rejected in the National Assembly of Iran. As Farahani (2015) conveyed the “national sentiment was hurt by past loans and the behavior of foreign banks”; hence, members of the Parliament, who oppose foreign indebtedment, called for the establishment of a National State Bank in order to cut off the political and economic oppression of foreign powers. However, the establishment of Melli Bank had been delayed due to political conflicts in Iran until the end of Qajar Dynasty (Archive.org, 2008).

Figure 1

A drawing of Iran Melli Bank in 1928

Note. From *Bank-e Melli Iran naghashi dar 1307* [Drawing], by Wikipedia, 2008, (<https://bit.ly/3q10gfi>). In the public domain.

In Turkey, the financial issues of the country before Mustafa Kemal Atatürk were complicated as well. Ünay (2010, p. 110) described the late Ottoman financial situation as an “asymmetrical integration process with the European economy-politics”. As interest is prohibited to Muslims, the non-Muslims have always been very influential in the Turkish financial sector; yet, foreign actors and non-Muslim wealthy families corner the market in the financial sector in the last years of the Ottoman Empire like in the Qajar Dynasty (İpek, 2011; Clay, 2000; Jones, 1986). In the Ottoman Empire these families came mainly from the Greek, Armenian and Jewish millets, and in Iran mainly from the Armenian and Zoroastrian (Parsee) communities. For prolonged periods from the 16th century to 19th century, in most parts of the Ottoman Empire and Iran, these families played a key role legally in the financial activities, along with the illegal practice of Muslim big merchant-entrepreneurs (*tujja*̄r) (Gilbar, 2012, p. 115).

The activities of foreign banks in Turkey had been initiated in the first half of the 19th century when Ottoman Empire accepted the Western finance and Western business model since the country hadn't enough amount of funds to build the national banking system. From the middle of the 18th century, until the establishment of new banks within the framework of the concessions, almost all of the banking activities in the Ottoman lands were carried out by Armenian, Greek and Jewish financiers known as “Galata Bankers” (Ünay, 2010, p. 121). In 1845, an organization similar to the foreign banks in Istanbul was established under the name of Istanbul Bank; however, it did not last long due to lack of funds and was closed in 1850. Although the first bank of Turkey, which was Ottoman Bank, had been established during the Ottoman Empire in 1855, it can't be claimed as a national bank since its headquarters were in London and two English entrepreneurs, Stephen Sleight and Peter Pasquali, were running the bank (Arts and Culture, n.d.). The bank, which was reorganized under the name “Bank-ı Osmanî-i Şahane” in 1863, gained the privilege of printing banknotes for 30 years and gained the status of a state bank (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2018). The fact that the capital of this bank belongs to foreigners has led to reactions over time as in İnan. In the 2nd Constitutional Period, the idea of establishing a national central bank was initiated. For this purpose, the Ottoman İtibar-ı Milli Bankası was established on March 11, 1917, based on domestic capital; but could not be continued, due to the defeat of the Ottoman Empire in the First World War.

It was the Ziraat Bank, founded in 1888 during the reign of Abdülhamit, the first national bank in Turkish history (Pıçak et al., 2018, p. 143).

The modernist revolutions that started right after Mustafa Kemal Atatürk's declaration of the Republic of Turkey were also reflected in the field of finance. Being aware of the need to establish a National State Bank, the early republican government provided for the formation of the Turkish Central Bank as an independent institution from the government. The Turkish Central Bank, which started its activities on October 3, 1931, was established as a joint stock company as an indication of its independence and difference from other public institutions. Following the Ziraat Bank, İş Bank, the first bank of the republican period, was established in 1924. Subsequently, bank branches began to be built in various cities of Turkey, primarily in the new capital: Ankara.

4. Financial Buildings of Modernization Era in Iran and Turkey

As mentioned before, in the early years of the 20th century, the new governments, reformist leaders, and the combination of modernization and nationalism triggered the rise in constructions. The construction of public buildings, especially financial buildings, continued rapidly in both countries during this period. Reza Pahlavi was a highly reformist leader who had the goal of making Iran a modern country with strong national power. Besides his ambitious reforms on several spheres such as social, cultural, educational, etc., he started a huge architectural revolution in Iran aiming at the representation of the modern and national ideals of the state. In line with this aim, architectural activities commissioned by Reza Shah concentrated on two areas: reconstruction of monumental structures and construction of new modern buildings.

Accordingly, the radical reforms of Reza Shah were highly reflected in architecture of the period. Most of the newly constructed buildings were public buildings that assumed to be the symbols of national power. Under these circumstances, where national capital was seen as national sovereignty, financial buildings also played an important role in representation. Although, these reforms aimed at a financial freedom that was not dependent on Western powers, the financial buildings of the period, like the other buildings, were desired to have western typologies.

For reaching this goal Reza Shah usually believed in Western educated experts. Grigor (2005) interpreted this as:

...Reza Shah's elite had felt that these Western experts were needed to give modern forms to new functions that had been historically absent in Iran such as administrative offices, ministries, banks, prisons, dams, bridges, barracks, schools, universities, museums, cinemas, cabarets, bars, villas, and parks modeled after their Western prototypes. While these architectural manifestations of modernity often served as tools to enhance and exercise state power, each successful building represented an important moment in Iran's architectural profession - each an emblem of new beginnings for the reformists. (p. 354)

It can be claimed that the ideology of Reza Shah became visible in the architecture of the financial institutions of the period. For instance, Mohsen Foroughi and Vartan Hovanessian who were the architects of Melli Banks and Sepah Banks were both educated in Western countries and had the modernist approach in their architectural style. The Melli Banks' first three buildings were built shortly after its establishment in 1927; one of them was in the downtown of Tehran, one in the Bazaar and the other in the state of Boushehr.

On the other hand, Turkey was not much different from Iran in terms of preferring architects who received professional training in foreign or western countries for such structures. In Iran the Sepah Banks and Melli Banks were designed by Vartan Hovanessian who was an Iranian architect that had his professional education in École Spéciale d'Architecture of Paris in France and Mohsen Foroughi who were graduated from École des Beaux-Arts of Paris in France as well. In Turkey the Ziraat Bank buildings and the İş Bank buildings were designed by Giulio Mongeri, an Ottoman architect, who was educated in Milan; while architect of the National State Bank of Turkey was Clemens Holzmeister, an Austrian architect graduated from Technische Universität Wien.

It is remarkable that the construction of financial buildings is given priority in the construction activities of both regimes in both Iran and Turkey. In the both countries, financial buildings, which are seen as the symbols of the national economy of the newly established modern country, were rapidly built in city centers, especially in the capitals.

4.1. The Sepah Banks by Vartan Hovanesian

Architect Vartan is a famous architect of the 1950s who used the Art Deco style popular in Iran at the time, in his architectural works. He was one of the Western-educated architects of Iran who also had worked in Europe for a while. Vartan was graduated from *École Spéciale d'Architecture* in the earlies of 20th century (1922). The *École Spéciale d'Architecture* was a school of architecture which adopted a new educational philosophy opposite to *Ecole des Beaux Art* and initiated the notion of engineer-architect instead of artist-architect (Hornstein-Rabinovitch, 1990). After his graduation, Vartan took part in many architectural projects in Paris and gained professional experience before returning to Iran. Vartan Hovanesian, who became one of the important architects of Iran by designing many buildings after returning home, can be interpreted as a modernist architect who tries to combine Iranian culture with modern style appropriately. Because as Hovanesian (1946, p. 90) stated, *“a society should not be tied solely to its past; on the contrary, it should think more about the present and the future. Because everything in the world is under development; architecture is among them.”*

Figure 2

Vartan Hovanesian

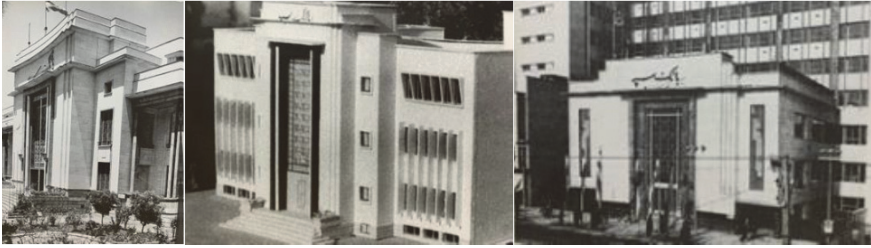
Note. From *Vartan Hovanesian* [Photograph], by Contemporary Architecture of Iran, 2021, (<http://www.caoi.ir/en/projects/item/636-vartan-hovanesian.html>). Copyright 2012 by caoi.ir. In the public domain.

During 1950s and 1960s most of the Sepah Bank branches had been designed by Vartan Hovanessian. The Sepah Bank's Tehran Branch (1950-1953), Esfahan Branch (1957-1959) and Central Branch (1964-1965) buildings are among Vartan's most important projects (Figure 3); and at the same time, are one of the important examples of the modernist-cum-nationalist architectural style among the financial buildings of the period. Vartan's bank buildings are classified as works of his third architectural period (Soroushiani et al, 2008). Therefore, it can be claimed that these bank buildings are the projects of Vartan's mastery period.

Figure 3

Left to right: The Sepah Bank Tehran Branch (1950-1953), Esfahan Branch (1957-1959) and The Central (Main) Branch (1964-1965)

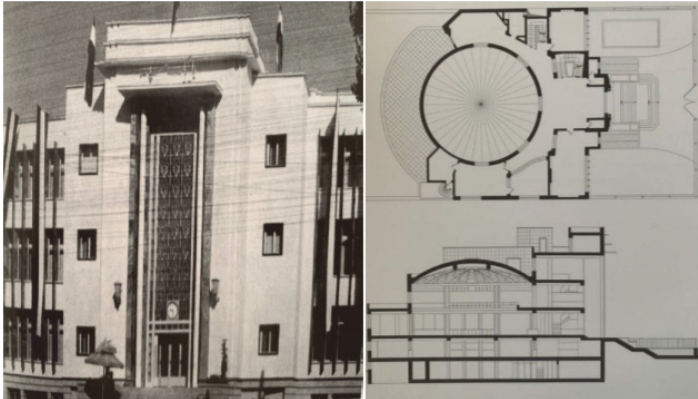
Note. From “Architecture of changing times in Iran: Vartan Hovanessian architecture” (p. 154-168), by S. Soroushiani, V. Daniel, and B. Shafei, 2008, Tehran: Iran: Did Publications.

The building of Sepah Bank Esfahan Branch was built in 1957. As it is in other Sepah Bank branches that had been designed by Vartan, the Art Deco style is combined with the characteristics of national architecture of Iran in Esfahan Branch (Soroushiani etc., 2008). In this building, the modernist character is provided by the cubic mass and basic modern decorations, while the nationalist character is implied by Iranian ornaments and especially the dome (Figure 4). Thus, the architect Vartan designed a financial building fitting with the nationalist and modernist spirit of the period.

Figure 4

Left: The entrance of Esfahan Sepah Bank, right: The plan and section of Esfahan Sepah Bank

Note. From “Architecture of changing times in Iran: Vartan Hovanessian architecture” (p. 166-167), by S. Soroushiani, V. Daniel, and B. Shafei, 2008, Tehran: Iran: Did Publications.

4.2. The Melli Banks by Mohsen Foroughi

Although buildings of the Sepah Bank built in the 1950s and the 1960s are the significant representatives of the Iranian financial architecture in the 20th century, these buildings are not the first important examples of this architectural type. The Melli Banks, which date back to the Qajar Dynasty, has an older history in the field of financial corporations in Iran.

Mohsen Foroughi is the architect of the Melli Bank buildings in Iran during the 1940s. The buildings of Melli Bank Tabriz Branch (1940), Tehran Bazaar Branch (1941), Esfahan Branch (1941), and Shiraz Branch (Figure 6) were designed by Foroughi who was a popular name in architectural area in that period. As he was the son of Mohammad Ali Foroughi, the first prime minister of Reza Shah, he was personally close to the Pahlavi dynasty. Therefore, he truly adopted the opinions of Reza Shah, and placed an emphasis on Persian or Ancient nationalism in his architectural works.

Figure 5

Mohsen Foroughi

Note. From “Forugi Mohsen” by Encyclopedia Iranica by Frye and Merefat, 2012, ([https://iranicaonline.org/articles/forugi-mohsen#prettyPhoto\[content\]/0/](https://iranicaonline.org/articles/forugi-mohsen#prettyPhoto[content]/0/)) Copyright 2012 by Foroughi, P. In the public domain.

Not only Melli Banks, Foroughi had been the architect of many important national buildings during the First Pahlavi period. Intertwined with the new nation-state in Iran, he brought originality to its modernist structures with Pahlavi nationalism. Not surprisingly, he had his professional education in Europe as well; he was graduated from the *École des Beaux-Arts* in Paris in 1937 (Moghaddasi et al, 2020, p. 28). Foroughi was a modernist architect who admired Iranian cultural values and was one of the most important architects of the last years of Reza Shah’s rule. As conveyed in *Iran Architect Journal* in 1948 “*Mohsen Foroughi is considered one of our recognized and first-rate architects; With a full desire and enthusiasm, he rendered extraordinary services to the architectural changes of the country.*” (Architecthaye ma ra beshnasid: Mohsen Forough, 1948).

Figure 6

Left to right: The Melli Bank building in Tabriz (1940) (Contemporary Architecture of Iran, 2019), The Melli Bank building in Esfahan (1941) and The Melli Bank in Shiraz

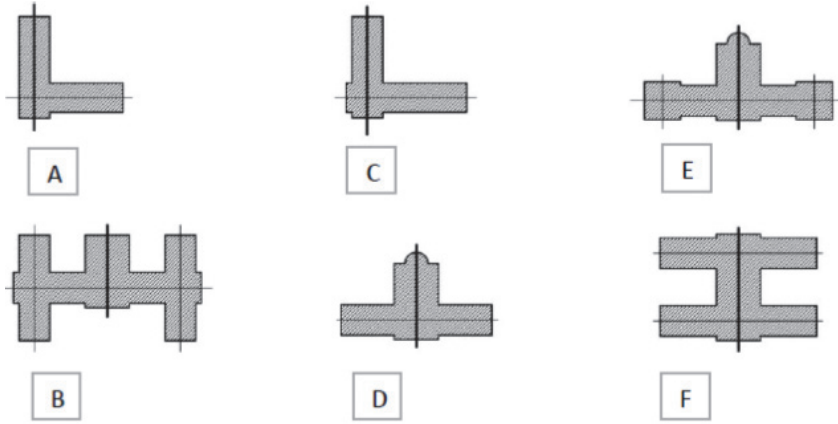

Note. Mohsen Foroughi designed the modern and national financial buildings, with his own architectural perspective, in The Melli Bank buildings. From “*Melli Bank Tehran Bazaar Branch.*” by Contemporary Architecture of Iran, 2019, (<http://caoi.ir/en/projects/item/375-melli-bank-tehran-bazaar-branch.html>) Copyright 2012 by caoi.ir. In the public domain. From “*Bankhaye Khiaban-e Zand.*” by Payju, 2019, (<http://caoi.ir/en/projects/item/375-melli-bank-tehran-bazaar-branch.html>) Copyright 2019 by Shiraz New Courier Advertising Center. In the public domain.

As a graduate of École des Beaux-Arts, Foroughi frequently used symmetry in his plan schemes. Symmetry was also a principle in his plans for Melli Bank branches. Except for the Melli Bank building in Esfahan, Melli bank branches had a symmetrical plan schema (Figure 7). According to Akhgar (2018, p. 12), due to the site limitations, it was not possible for this building to have a symmetrical plan scheme like other projects. Moreover, in the Melli Bank buildings, Foroughi aimed for sustainability by paying close attention to climatic conditions. Therefore, he utilized some traditional climatic techniques. For instance, the material, which has been used in the facade of Melli Banks, is a traditional material that has the ability of isolation; hence it can be claimed as a sustainable and vernacular material.

Figure 7

Foroughi's plan structure and axes, A: asune Ecole des langues Orientales (school project), B: Faculty of Law, C: Melli Bank building in Esfehan, D: Melli Bank building in Shiraz, E: Melli Bank Tehran Bazar Branch, F: Melli Bank building in Tabriz

Note. From “The ecole des beaux-arts and the advent of modern architecture in interwar Iran” by P. Akhgar, 2018, 35th annual conference of the society of architectural historians of Australia and New Zealand, 4(7), p. 12. Copyright 2018 by Society of Architectural Historians Australia and New Zealand. In the public domain.

Mohsen Foroughi interpreted the concepts of modernity and nationality in the Melli Bank buildings from his own architectural point of view. The reconciliation of modern and national architectural elements in the building of Esfehan Branch was achieved by combining modernist geometry with Iranian decoration styles. Mohsen Foroughi applied his modernist approach with a simple geometry, using only concrete, stone and glass materials without intense ornaments. Although the building was surrounded by the historical buildings in Esfehan city, there was no similarity between this modern bank and other old buildings. On the other hand, the use of simple ornamentations of Iranian architecture such as Kashikari and the use of local spatial types such as iwan were some national elements applied in this building. However, the Kashikari and iwan had not

been applied just for ideological and aesthetic concerns. The main idea of Mohsen Foroughi for using these national elements were their functional benefits. For example, Kashikari is useful for the isolation of cold and hot air; It was also the inspiration for the bank's logo (Akhgar, 2018, p. 12). Consequently, in the Esfahan branch of Melli Bank, Foroughi had caught the modernist part of his architecture by using modern materials, simple geometries and avoiding heavy ornamentations; using the Iranian and national architecture elements for their climate protection and decorations were the part that Mohsen Foroughi was applying his nationalist approach.

As a result, in the Esfahan branch of Melli Bank, Foroughi had captured the modernist side of his architecture by using modern materials, simple geometries and avoiding heavy ornaments, while applied the nationalist side by using traditional architectural elements for basic ornamentation and climatic protection.

4.3. The Turkish Central Bank Building by Clemens Holzmeister

Besides the national architects who had their professional educations in European countries, the foreign architects were also on the list of the most trustworthy architects to build the modern buildings of the new nation. Clemens Holzmeister was one of these foreign architects that played the significant role in forming the new capital city of Turkey, Ankara. The Austrian architect, who received his architectural education at the Technical School of Vienna, became one of the most trusted architects who built the most important structures of the early Republican Turkey, such as various ministry buildings and the Turkish Grand National Assembly.

Figure 8

Clemens Holzmeister

Note. From “Neugesstaltung des Festspielhauses” by Die Bühne, 1937, ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften, (451), p. 37. (<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=bue&datum=1937&page=847&size=45>). Copyright 2011 by Österreichische Nationalbibliothek. In the public domain.

The architectural approach of Holzmeister is interpreted as a combination of monumental classicism and modernism, showing the “strength and determination of the new Turkish state” (Mimar Gözünden Ankara, 2016). According to Ballice and Karabağ Aydeniz (2016, p. 104), it is him who gave the first examples of the modernist architectural style that replaced the Ottoman Revival architectural style in Turkey after 1927. The courtyards, the U formed plans and the use of symmetry was the most obvious characters of Holzmeister’s architecture. Although, it has been claimed that the first architectural works of Holzmeister in Turkey had the universal style, after getting used to Turkish culture and Turkish architecture, his architectural approach started to get more vernacular. This transformation is more visible in his works after 1930 (Erkmen, 2003, p. 64).

The Turkish Central Bank building (1931- 1934), designed by Holzmeister is located next to The Ziraat Bank building in Ankara. In 1933 Emlak Bank was built in front of these buildings; therefore, by the middle of 1930s the avenue started to be known as the Banks’ Avenue of Ankara (Ergut,

2005, p. 29). Although this building was designed to be the headquarters of Emlak ve Eytam Bank, the building was transferred to the Turkish Central Bank due to the financial problems experienced during the construction process. The building is designed as spaces around the central hall, which is illuminated from the ceiling (Figure 9), and the working areas on the upper floor are placed around this atrium. The symmetrical mass design, the monumental entrance, natural stone covered façades and the windows of equal size giving a uniform effect on the façade are some of the characteristic features of Holzmeister architecture used in the design of the Turkish Central Bank. In order to balance this horizontally expanding mass, 2-storey high neo-classical columns of the entrance and vertical window arrangement on the façade were preferred (Koyuncu, 2010).

Figure 9

Left: The interior of Central Bank. Right: The entrance of Turkish Central Bank

Note. From “*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*” by Goethe-Institut, 2010 (<https://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/geb/ban/zen/trindex.htm>) Copyright 2020 by Goethe-Institut. In the public domain. From “*Geçmişin modern mimarlığı-8: Ankara-1*” by P. Koyuncu, 2010, Arkitera, (<https://v3.arkitera.com/h56097-gecmisin-modernmimarligi---8-ankara-1.html>). Copyright 2021 by Arkitera Mimarlık Merkezi. In the public domain.

Besides these modernist features of Holzmeister architecture, there are national approaches in his architecture. Although Holzmeister tried to

design a simple and modern façade, he also used some local materials, and traditional elements of the Turkish House. For example, although he avoided ornaments while designing cubical blocks with a modernist approach, he preferred to cover his cubic mass with a local material, called Ankara stone -a pinkish colored stone from Çubuk region-. This application was soon widespread and became a characteristic of early republican façades. In addition, Erkmen (2003, p. 61) spoke of Holzmeister architecture in Ankara as a climate-appropriate design, “interpreting traditional architectural forms as a contemporary regionalism”.

4.4. Ziraat Banks by Giluio Mongeri

Just as Melli Bank is the oldest example of financial building architecture in Iran, Ziraat Bank’s architecture, which has an older banking background, is one of the early examples of Turkish financial architecture after Ottoman Bank. As Saban (2019a, p. 495) stated, while Ottoman Bank buildings were inspired by the Renaissance palaces built in Europe, the national architectural style was adopted by Mongeri in Ziraat Bank buildings.

Figure 10

Giulio Mongeri

Note. From “Mimar Giulio Mongeri ve Majik sinemasi hakkında bir özet” by Starcephe, (n.d.), (http://www.starcephe.com/guilio_mongeri.html). In the public domain.

Giulio Mongeri was a popular architect of the late Ottoman period and a professor at Sanayi-i Nefise Mektebi during Vedat Tek's department chair. He taught many famous architects such as Sedad Hakkı Eldem and Arif Hikmet Koyunoğlu. Mongeri is one of the architects of the period who was highly influenced by the First National Architecture Movement. In addition to his several buildings in Istanbul in the late Ottoman period such as St. Antuan Church (1912), Karaköy Palas (1920), Maçka Palas (1920), etc. he carried out important architectural works for Ankara, which was chosen as the new capital with the proclamation of the Republic (Çinici, 2015).

Along with his many other projects, he designed numerous financial buildings for different companies, such as Ziraat Bank, İş Bank and Ottoman Bank. These bank buildings can be claimed as his most precious architectural works. As Akşit (2010, p. 7) implies, the banks of the early Republican era were structuring economic independence and representing the national economy, and Mongeri embraced the I. National Architecture Movement in his buildings. The bank built in these years structures economic independence and represents national the economy.” Furthermore, Giulio Mongeri had played a great role as a nationalist and modernist architect of that period in Turkey because he had affected intensely by The First National Architectural Movement. Thus, a successful financial architecture emerged from this harmonious alliance.

Figure 11

The Ziraat Bank Headquarters building in Ankara

Note. From “Başkent Ankara'nın inşasında etkin bir mimar: Giulio Mongeri ve yaşam öyküsü” by D. Çinici, 2015, Ankara Araştırmaları Dergisi, 3(1), p. 26. (https://jag.journalagent.com/jas/pdfs/JAS_3_1_13_41.pdf). Copyright 2021 by Ankara Araştırmaları Dergisi. In the public domain.

The Ziraat Bank Headquarters building, designed by Giulio Mongeri in 1929, is one of the significant examples of the First National Architecture Movement in Ankara which was rebuilt from scratch after the first decade proclamation of the republic. Nevertheless, in the first decade, the image of the capital was a continuation of the Ottoman reformist landscape, hence, the architectural character of this newly built environment was more nationalistic than modern. Şener (2016, p. 211) has interpreted this architectural character by these points: “Almost all of the ornaments and decoration elements used both inside the building and on the facade of the building contain traces of Seljuk and Ottoman art and architecture.” (Figure 11).

Nevertheless, the Ziraat Bank building was not only as an important example of nationalist architecture. As mentioned before this building was one of the most important architectural construction in the new and modern capital city of a modern, national and reformist government. Therefore, it had the important role of symbolizing the new economic power, national sovereignty, independency, and modernism in architecture.

Figure 12

Left: The main hall of the Ziraat Bank in Ankara, right: the European style stained glass ornamentations of Ziraat Bank in Ankara

Note. From “Başkent Ankara’nın inşasında etkin bir mimar: Giulio Mongeri ve yaşam öyküsü” by P. Çinici, 2015, Ankara Araştırmaları Dergisi, 3(1), p. 28. (<https://doi.org/10.5505/jas.2015.57966>). Copyright 2021 by Ankara Araştırmaları Dergisi. In the public domain.

In Ziraat Bank Headquarters, Mongeri who was also a licensee of the patented Hennebique system (Fasoli, 2017, p. 213), emphasized the modern aspect of the design by using the modern construction techniques and new materials such as reinforced concrete and steel. Despite the dominant use of Turkish motifs, European and Western motifs were also preferred in decoration, as well (Figure 12). On the other hand, the nationalist image of this bank was highly obvious. The facade and its decorations such as towers, pointed arches, tile embroideries, and floral patterns, and the symmetric plan schema with the central entrance were the elements of Ottoman Architecture.

However, Giulio Mongeri has been criticized because of his architectural preferences in this building, for instance, the excessive use of ornamentations. According to the statements of Zeki Sayar quoted by Tümer (1998, as cited in Şener, 2016), Atatürk, who wanted a modern architecture, did not like and approve of the style Ziraat Bank Headquarters building, which was designed in the style of the Ottoman revivalism, although it was a successful building. In other words, Giulio Mongeri was criticized for prioritizing aesthetics over modernist functionality (Hazar, 1986, as cited in Şener, 2016). Therefore, it has been a controversial issue how modern the Ziraat Bank Headquarters building can be interpreted, especially when compared with other buildings of the period, while being built with the newest techniques of its age, on the other hand, using the revitalization of historical styles.

Figure 13

a) Ziraat Bank Building in İzmir, b) Ziraat Bank Building in Adana, c) Ziraat Bank Building in Aydın, d) Ziraat Bank Building in Eskişehir, e) Ziraat Bank Building in Kütahya, f) Ziraat Bank Building in Manisa.

Note. From “Cumhuriyet dönemi mimarlığı: Giulio Mongeri’nin Anadolu’daki izleri: Ziraat Bankası şube binaları” by D. Saban, 2019b, *Mimarlık*, (405), p. 73-74-75. (<http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=419&RecID=4626>). In the public domain.

Together with the Ziraat Bank Headquarters in Ankara, Mongeri also designed the branch buildings of the same bank in İzmir, Adana, Aydın, Eskişehir, Kutahya and Manisa between 1924 and 1930 (Figure 13). It is seen that Mongeri had achieved to develop modest but functional spatial organization in these Ziraat Bank branch buildings in five Anatolian cities, which were designed on parcels of different sizes and forms. Unlike the headquarters building in the capital, it is seen that the decorations on the facades of the branch buildings have decreased, and Ottoman motifs are also used in addition to geometric Art Deco motifs in the existing ones. As Saban (2019b) conveyed it can be argued that Ziraat Bank branch buildings have less ornamentation compared to its headquarters in Ankara, and functional needs are the determining factor in the design.

In addition, to being the architect of many branches of Ziraat Bank in several cities of Anatolia, Mongeri had also designed the buildings of two other important financial institutions, Ottoman bank and İş Bank, in Ankara, the capital of the new republic.

5. The Comparison of Financial Buildings in Iran and Turkey

Iran and Turkey in the 20th century, experienced a great revolution in architecture along with many other fields such as social life, politics, finance etc. In this field, some special building types have started to attract more attention, so the interest in buildings with some special functions has increased. Finance was one of these functions. Hence the buildings of finance were designed by famous architects of their period and were considered as symbols in both countries. The popularity of modernist and nationalist movements and the modern–cum-national architectural styles together with the sociopolitical and socio-economical context of the period, caused the financial buildings to be the solid applications of the new architecture in Iran and Turkey.

As the modernist and nationalist contexts were similar in both countries, Iran and Turkey were similar in approach to architecture, in purpose and principle. However, despite similar modernist and nationalist goals, it had been applied from different perspectives due to cultural differences (Ghanadi Maragheh, 2021). Although different features can be seen in buildings designed by different architects in the same country, the main purpose of this article is to make a comparison between the two countries. Therefore, the analyzes of the comparison will be listed as similarities and differences between the financial buildings in Iran and Turkey.

The Ziraat Bank in Turkey and the Melli Banks in Iran were the first financial institutions established with national capital; therefore, the architecture of the buildings is also of special importance. Although, the Ziraat bank which visibly follows its Ottoman encounters of the 1st Nationalist Architecture Movement, elements such as domes were strongly avoided in the mass and façades of the Ziraat Bank. Instead, the building was inspired from elements of Anatolian domestic architecture such as fringed roof cover, cumba projections, etc. and these were all used in design on a modest scale. After all, as Bozdoğan (1996) conveys “the traditional “Turkish House” constitutes a recurrent theme in the 20th century Turkish architectural culture”. On the other hand, the Melli Banks which represent the power of being the state bank of Iran was also inspired by traditional architecture and employed traditional elements such as iwan; but on a more visible scale. Nevertheless, after these first institutions, the financial sector started to rise rapidly in both countries; hence, various important bank buildings

have been constructed such as Sepah Banks and Central Bank buildings in Iran.

In Iran, after a short time of building the Melli Banks (1940s) by Mohsen Foroughi the Sepah Banks (1950s) by Vartan Hovanessian started to be built. In Sepah Banks, the architect Vartan has combined the modern and national architecture as the modern materials and construction technics with the geometry of Iranian decoration. In Melli Banks by Mohsen Foroughi, this combination was applied as the modern materials and technic with the functional and planimetric characteristics of Iranian architecture along with geometric decoration.

On the other hand, in Turkey, two architects of different architects, Mongeri and Holzmeister, who have different architectural styles, also dealt with the same dilemma: the reconciliation of modern and national elements in architecture. Giulio Mongeri who had been an important architect for designing the bank buildings since late Ottoman, had been the first choice for the design of financial buildings of the new Republic such as the Ziraat Banks and the İş Banks (1920s). Nevertheless, by the 1930's Clemens Holzmeister became an option due to his classist and modern style which suits with the desired image of modern and powerful state of the new Turkish Republic. The Turkish Central Bank by Holzmeister was designed as a cubic and modern mass of reinforced concrete frame with the addition of some vernacular architectural characteristics from the traditional Turkish architecture, such as the Ankara stone covered façades or climatic considerations. However, in the Ziraat Banks designed by Giulio Mongeri, the combination gets different. The use of modern building materials and construction technics were mutual, but Mongeri applies a completely Turkish style façade under the effect of The First National Architectural Movement.

As a result, it can be claimed that instead of an inclusive architectural understanding, in both countries, while the modernity of banks was represented by cubic masses, construction techniques and materials, it was expected to reflect national characteristics in architecture with decorations, façade layouts or sometimes small additions to their masses, such as the dome of the Sepah bank or the entrance of the Turkish Central Bank. Nevertheless, the number of decorative elements vary in different architects, for instance the use of ornamentations in Mongeri's Ziraat

Banks were highly intense than other examples, since he was considered as a continuation of Ottoman Revivalism.

6. Conclusion

In the 20th century, modernization reached its highest level all over the world. Meanwhile, nationalist ideologies began to increase alongside modernist ideologies. One of the areas most affected by this dilemma had been the field of architecture, and nationalist architecture had risen as an opposition to cubic uniform buildings of modern architecture. This global situation began to affect Middle Eastern countries such as Iran and Turkey in a short span of time. Moreover, Iran and Turkey had special conditions that accelerated these transformations. The new governments established by leaders with common ideologies in both countries were the most effective among them. These conditions brought about epic reforms that caused a new wave in the field of architecture in both countries. One of the various reforms reflected in architecture was the financial reforms that gave impetus to the construction sector and thus to the construction of financial structures. These bank buildings were of great importance as they represented economic power, national independence, and the new modern country.

By establishing The Melli Banks in Iran and The Ziraat Banks in Turkey, the national financial institutions started their path in these modern nations. In the continuation, beside the branches of these institutions in capitals and various cities, the other bank brands started to build their buildings as well. Therefore, after Melli Banks by Mohsen Foroughi and Ziraat Banks by Giulio Mongeri, The Sepah Banks by Vartan Hovanesian and The Turkish Central Bank by Clemens Holzmeister are some important examples of the financial buildings in that period. As it mentioned before, these buildings were designed by most famous architects of that time; who had the ability of symbolizing the national power and the modernity of these two new nations. Despite the fact that all these buildings are evaluated as the nationalism and modernist approach in architecture, the approaches of their architects have some differences. In the other words, it can be claimed that each of these architects in both countries emphasized their national and modern architecture differently by their own unique style. For instance, for architects such as Mohsen Foroughi the function and sustainability had its

priority; but for Giulio Mongeri the decorations are being interpreted as the most distinct design approach. However, the modernist approach of architects was mostly mutual in these buildings; which were as using the modern materials, techniques and geometries.

As a result, it is possible to claim that in both countries, the famous architects of the financial buildings in 20th century, emphasized the natural power and economical independency of their country by their architecture in bank buildings. Although their national approaches of design had shown some differences, their modernist approaches were mostly mutual. It must be mentioned that despite the fact of the differences of their architectural approaches, the main goal of architects was also mutual; which was designing modern buildings by using national architecture characteristics. Therefore, these financial buildings in 20th century are important examples of different architectural styles in history of architecture in Iran and Turkey.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Akhgar, P. (2018, July, 4-7). *The ecole des beaux-arts and the advent of modern architecture in interwar Iran*. [Paper Presentation]. 35th annual conference of the society of architectural historians of Australia and New Zealand, Wellington, New Zealand. https://www.sahanz.net/wp-content/uploads/SAHANZ18_paper_Akhgar.pdf
- Akşit, Ş. S. (2010). *Ulusalçı mimarlık ve başkentte finans merkezi: Ankara İş Bankası genel müdürlüğü* (Publication No. 269171) [Master's thesis, Gazi University]. Thesis Center.
- Architecthaye ma ra beshnasid: Mohsen Forough. (1948). *Arkitekt*, (6), 213-219.
- Archive.org (2008, March 3). *Tarikhcheye taasis-e Bank-e Melli İran*. <https://web.archive.org/web/20180303110041/https://bmi.ir/Fa/bmihistory.aspx?smnuid=10>
- Arts and Culture. (n.d.). *Osmanlı Bankası Müzesi kuruluşu ve zor yıllar*. <https://artsandculture.google.com/exhibit/osmanli-bankasi-m%C3%BCzesi%CC%87-kurulu%C5%9F-ve-zor-yillar-salt/QQnLUDFI?hl=tr>
- Ballice, G. & Karabağ Aydeniz, N. E. (2016). The contribution of German architects to the Turkish architectural culture in the early republican period: an evaluation through Clemens Holzmeister. In P. Yildiz (Ed.), *1st international symposium 'education in interior architecture' in the year of German – Turkish research, education and innovation* (pp. 104-116). Cambridge Scholars Publishing. <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-8940-7-sample.pdf>
- Bank-e Melli Iran naghashi dar 1307. (2008, November 7). In *Wikipedia* <https://bit.ly/3ehC0oQ>
- Bozdoğan, S. (1996). Vernacular Architecture and Identity Politics: The Case of the “Turkish House.”. *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 7(2), 7–18. <http://www.jstor.org/stable/41757194>
- Çinici, D. (2015). Başkent Ankara'nın inşasında etkin bir mimar: Giulio Mongeri ve yaşam öyküsü. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 13-41 https://jag.journalagent.com/jas/pdfs/JAS_3_1_13_41.pdf

- Clay, C. G. A. (2000). *Gold for the Sultan, western bankers and Ottoman finance, 1856-1881*. I.B. Tauris.
- Contemporary Architecture of Iran. (2019, October 19). *Melli Bank Tehran Bazaar Branch*. <http://caoi.ir/en/projects/item/375-melli-bank-tehran-bazaar-branch.html>
- Contemporary Architecture of Iran. (2021, June 11). *Vartan Hovanesian*. <http://www.caoi.ir/en/projects/item/636-vartan-hovanesian.html>
- Daneshvar Rouyandozagh, Y. (2020). Modernizm ve İran konutlarının dönüşümü (1870-1979). *İran Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 283-314. <https://doi:10.33201/iranian.821203>
- Die Bühne. (1937). Neugesstaltung des Festspielhauses, [ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften] 451. 38-40 <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=bue&datum=1937&page=847&si ze=45>
- Elhan, N. (2019). Pehleviler dönemi'nde İran'da ulus-devlet: Milli kimlik ve geleneğin icadı. *İran Çalışmaları Dergisi*. 3(2), 13-37. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iranian/article/630767>
- Ergut, E. A. (2005). Ankara 'Bankalar Caddesi' ve ötesi. In TMMOB Mimarlar Odası *Bülten-Mimarlar Odası Ankara Şubesi*. (31), 28-30. Matsa Publication. https://www.academia.edu/38338510/Ankara_Bankalar_Caddesi_ve_%C3%96tesi
- Erkmen, E. (2003). Clemens Holzmeister mimarlığı. *Tasarım ve Kuram Dergisi*, 2(3), 57-66. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tasarimkuram/issue/22537/240835>
- Farahani, M. (2015, 23 August). *Negahi be Bank-e Melli dar 87 salegi*. <http://naghdineh.com/page/9616>
- Fasoli, V. (2017). Giulio Mongeri Edoardo De Nari and the "Società Anonima Ottomana Costruzioni (S.A.O.C.)". In P. Girardelli & E. Godoli (Eds.), *Italian architects and builders in the Ottoman Empire and modern Turkey: Design across borders* (pp. 213-227). Cambridge Scholars Publishing.
- Frye, R. N., & Marefat, M. (2012). Forugi Mohsen. In *Encyclopedia Iranica*. Retrieved December 14, 2021, from [https://iranicaonline.org/articles/forugi-mohsen#prettyPhoto\[content\]/0/](https://iranicaonline.org/articles/forugi-mohsen#prettyPhoto[content]/0/)

- Ghanadi Maragheh, F. (2021). *20. yüzyıl başı Türkiye ve İran mimarisinde modern ve milli kavramlarının incelenmesi* (Publication No. 674986) [Master's thesis, Akdeniz University]. Thesis Center.
- Gilbar G.G. (2012). The Qadi, the big merchant and forbidden Interest (ribā), *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39(1), 115-136. <https://doi.org/10.1080/13530194.2012.659441>
- Goethe-Institut. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. <https://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/geb/ban/zen/trindex.htm>
- Grigor, T. (2005). *Cultivat(ing) modernities: The society for national heritage, political propaganda, and public architecture in twentieth-century Iran* (Publication No. 59671153) [Doctoral dissertation, Massachusetts Institute of Technology]. DSpace@MIT. <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/28748>
- Hamshahri Online. (2012, June 7). *Ashnayi ba Bank-e Melli Iran*. <https://www.hamshahrionline.ir/news/173264>
- Hornstein-Rabinovitch, S. (1990). Architecture on the edge: Stephen Sauvestre, the école centrale d'architecture, and marginalist practice. *Journal of Architectural and Planning Research*, 7(3), 209-221. <https://www.jstor.org/stable/i40117231>
- Hovanessian, V. (1946). Masaele memari dar Iran. *Arkitekt*, (3). 90.
- İpek, N. (2011). *Selanik ve İstanbul'da seçkin Yahudi bankerler (1850–1908)* (Publication No. 287753) [Doctoral dissertation, Istanbul University]. Thesis Center.
- Jones, G. (1986). *Banking and empire in Iran: The history of the British bank of the middle east*. Cambridge University Press.
- Koyuncu, P. (2010, August 25). *Geçmişin modern mimarlığı - 8: Ankara-1*. Arkitera. <https://v3.arkitera.com/h56097-gecmisin-modern-mimarligi---8-ankara-1.html>
- Mimar Gözünden Ankara. (2016, May 1). *Modern Ankara'yı taçlandıran mimarlar (1): Clemens Holzmeister*. <http://mimargozundenankara.weebly.com/>

- Moghaddasi, A., Moghaddasi, M., & Khalilabad, H. (2020). Mohsen Foroughi (1907–1983): thoughts and sustainability in the works of an Iranian modernist architect. *Architecture and Engineering*, 5(4), 28-34. <https://doi.org/10.23968/2500-0055-2020-5-4-28-34>
- Pamuk, S. (1988). Review: The history of the British bank of the middle east. by Geoffrey Jones. vol. 1: banking and empire in Iran. vol. 2: banking and oil. *The Journal of Economic History*, 48(4), 953-954. <https://doi.org/10.1017/S0022050700006975>
- Payju. (2019, April 21). *Bankhaye Khiaban-e Zand*. <https://bit.ly/3ySFJ5v>
- Pıçak, M., Süloğlu, D., & Eker, A. (2018). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye İş bankası'nın kuruluşu ve ekonomiye etkisi. In S. Koç, S. Yılmaz Genç, & K. Çolak (Eds.), *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları* (pp. 140-161). Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları. https://www.academia.edu/34779807/D%C3%BCnden_Bug%C3%BCne_Ekonomi_Yaz%C4%B1lar%C4%B1
- Saban, D. (2019a). An architectural examination of early bank buildings in Turkey. *Humanities and Social Sciences Review*, 5(03), 493-503. <http://www.universitypublications.net/hssr/0503/html/V6Z327.xml>
- Saban, D. (2019b). Cumhuriyet dönemi mimarlığı: Giulio Mongeri'nin Anadolu'daki izleri: Ziraat bankası şube binaları. *Mimarlık*, (405), 73-77. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=419&RecID=4626>
- Şener, M. (2016). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ziraat Bankası ve İş Bankası hizmet binaları: 'milli mimarlık' ve banka yapıları. *Tarih ve Uygarlık-İstanbul Journal*, 1(9), 205-225. <https://avesis.kocaeli.edu.tr/yayin/88395b8d-a50c-4866-a89c-2f7358f26d17/cumhuriyetin-ilk-yillarinda-ziraat-bankasi-ve-is-bankasi-hizmet-binalari-milli-mimarlik-ve-banka-yapilari>
- Soroushiani, S., Daniel, V., & Shafei, B. (2008). *Architecture of changing times in Iran: Vartan Hovanessian architecture*. Did Publications.
- Starcephe. (n.d.). *Mimar Giulio Mongeri ve Majik sinemasi hakkında bir özet*. http://www.starcephe.com/guilio_mongeri.html
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2018). *Türkiye cumhuriyeti*

merkez bankası: Tarihçesi ve görevleri. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/e6ccf55f-b2ac-4153-8d5a-c7ba61afa053/TCMB+TK+BASKI+WEB.pdf?MOD=AJPERES>

Ünay, S. (2010). Uluslararası sistem ve iç dönüşüm: Osmanlıdan cumhuriyete Türkiye'nin kalkınma sorunsalı. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (45), 109-131. <http://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12462/4965>

Iran's New Iraq Policy After Saddam: From Sociological Dynamics to Political Realities

İsmail Sari*

Abstract

Relations between Tehran and Baghdad, from the Baath Party's coup in 1968 to the US invasion of Iraq in 2003, were neither neighborly nor normal. Therefore, the overthrow of Saddam Hussein can be considered as one of the turning points in the course of Iran-Iraq relations. With the invasion of Iraq by the US, Iran got rid of an enemy like Saddam, while Iraq quickly entered Iran's influence area. However, the US presence in Iraq has also caused serious security concerns for Iran. During this period, while Iran accelerated its nuclear program due to security concerns, it also maintained its priority of ending the US occupation in Iraq and withdrawing its troops. The new political environment that emerged in post-Saddam Iraq brought risks as well as opportunities for Iran. In addition to the historical and sectarian ties between the Iraqi Shiites and Iran, the search for external support in the power struggle in the country caused the Shiites to get closer to Tehran, while Iran's relations with the Kurds, with whom Iran had cooperated against Baghdad for many years, deteriorated relatively during this new period. While this study analyzes Iran's relations with Shiites and Kurds, which are the main parameters of its policies towards Iraq, it also claims that Iran has increased its effectiveness in Iraq with the Shiite population's increasing presence in the Iraqi administration, though local and regional dynamics will prevent Iran from continuing this activity for a longer period of time. Consequently, Iran's policies towards post-Saddam Iraq are analyzed in this context.

Keywords: Iran, Iraq, Shiites, Kurds, Middle East.

---

* Assist. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Ankara, Turkey, ismail.sari@hbv.edu.tr , ORCID: 0000-0003-2623-2494

Saddam Sonrası İran'ın Yeni Irak Politikası: Sosyolojik Dinamiklerden Politik Gerçeklere

İsmail Sarı*

Öz

Tahran ile Bağdat arasındaki ilişkiler Baas Partisi'nin 1968'deki darbesinden 2003'de ABD'nin Irak işgaline kadar, hiçbir zaman iyi komşuluğa dayanmadığı gibi normal de olmamıştır. Dolayısıyla İran-İrak ilişkilerinin seyri açısından Saddam Hüseyin'in devrilmesi dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Zira 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgaliyle İran, Saddam gibi bir düşmanından kurtulurken, Irak ise kısa süre içinde İran'ın nüfuz alanı haline gelmiştir. Ancak bununla birlikte Irak'taki ABD varlığı İran için ciddi güvenlik endişelerine de neden olmuştur. Bu dönemde İran güvenlik kaygılarıyla nükleer programına hız verirken, Irak'taki ABD işgalinin sona ermesi ve askerlerinin çekilmesi önceliğini de korumuştur. Saddam sonrası Irak'ta oluşan yeni siyasi ortam, İran için fırsatlarla birlikte riskleri de getirmiştir. Irak Şiiileri ile İran arasındaki tarihi ve mezhepsel bağların yanı sıra ülkedeki iktidar mücadelesinde dış destek arayışı Şiiilerin İran'a yakınlaşmasına neden olurken, İran'ın uzun yıllar ortak düşman Bağdat'a karşı işbirliği geliştirdiği Kürtler ile ilişkileri ise bu yeni dönemde görece bozulmuştur. Bu çalışma İran'ın Irak'a yönelik politikalarının temel parametreleri olan Şiiiler ve Kürtler ile ilişkilerini analiz ederken, İran'ın, Irak'ta Şii nüfusun yönetimde söz sahibi olmasıyla bu ülkede etkinliğini arttırdığını ancak yerel ve bölgesel dinamiklerin İran'ın daha uzun süre bu etkinliği devam ettirmesine engel olacağını iddia etmektedir. Bu bağlamda Saddam sonrası dönemde İran'ın Irak'a yönelik politikaları analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Irak, Şiiiler, Kürtler, Ortadoğu.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, Türkiye, ismail.sari@hbu.edu.tr , ORCID: 0000-0003-2623-2494

1. Introduction

For states like Iraq, which could relatively be classified as a “*weak/failed state*” after the collapse of government and the subsequent anarchical environment, the establishment of national security is also not possible due to the weakness of the government’s institutional presence (Newman, 2007, 2009). Local actors tend to come into prominence during these circumstances, as a democratic and strong constitutional structure cannot be established. In this political atmosphere, new actors, instead of reforming the government, try to strengthen their own sects (Salihi, 2017, p.17). In this respect, after the overthrow of Saddam Hussein the sudden chaos in Iraq and the unstable situation in Iraqi politics made it possible for local/ethnic/sectarian movements promising security to flourish, because the ordeals several communities have gone through in the past brought together those who are going through the same experiences and triggered the emergence of ethnic nationalism (Salihi, 2017, p.18).

The overthrow of Saddam Hussein also affected Iran-Iraq relations. When we look back at the historical context, border problems, ethnic tensions, and regional geopolitical transformations have largely been decisive in both countries relations. While the two countries took part together in the Baghdad Pact against the Soviet Union in the mid-1950s, relations began to regress with the change of government in Baghdad in 1958. During this period, the new Baghdad government became an ally of the Soviet Union. At this stage, unresolved issues such as border uncertainty, access to the Shatt al-Arab waterway, and ethnic tensions were exacerbated. Another factor that has overwhelmingly affected Iran-Iraq relations is the 1979 Iranian Revolution. Although the revolution in Iran overthrew Mohammad Reza Shah Pahlavi, one of Baghdad’s strongest rivals in the Gulf and one of the West’s strongest regional allies, Iraq’s reaction to the developments was not positive. Revolutionary Iran, which turned to revisionist policies in the region, was perceived as a threat by Arab nationalist-secular Iraq, where the majority of Shiites but Sunnis dominate. While Iraq attacked Iran to turn the uncertainty in Iran into an opportunity, the Gulf countries and the US, which united against the Iranian threat, supported Iraq. The Gulf countries, which benefited from the containment of Iran, thought that with such a war, they would get rid of the effects of the Khomeini regime on their countries. The eight-year war (1980-89) between Iran and

Iraq and the geopolitical changes that followed and the ongoing rivalry increased the hostility between Iran's revolutionary regime and Saddam's government (Ehteshami. 2003, pp.115-117). While the global and regional developments after the September 11 attacks have also deeply affected relations between the two countries, the overthrow of Saddam Hussein was a turning point in relations.

After the 9/11 terror attacks, the Washington administration, with the justification of being threatened by some governments and organizations, followed a new strategy called "*preemptive strike*" (Dumbrell, 2010). For this reason, after the 2001 invasion of Afghanistan, the US invaded Iraq in 2003, on the grounds that the leader of Iraq, Saddam Hussein, was in the possession of weapons of mass destruction. The invasion of Iraq by the US revolutionized the geopolitics of the Persian Gulf. The relations between Iran and Iraq were among those that were radically changed by this move from the US (Takeyh, 2006). Iran, which eliminated its arch enemies in the east and west (The Taliban and Saddam Hussein) thanks to the US, on the other hand, was alarmed by the US's settlement in the region.

During this period, US President Bush described Iran as being a part of the "axis of evil" along with Iraq and North Korea. With the start of the military operation against Iraq that the US included in the axis of evil, there was a widespread concern in these countries that the turn would come to Syria and Iran. In addition, Bush accused the Tehran administration of concealing some nuclear materials in the Natanz and Arak regions. These allegations that Iran is hiding nuclear materials started a new crisis in Iran-US relations (Ercan & Bilgin, 2012, p.4).

While Iran accelerated its nuclear program due to security concerns, it also gave top priority to the matters of ending the American occupation in Iraq, and the departure of American soldiers from the country. However, in this new situation, the fact that Iraq's Shiite majority, about 60 percent of the country's population, is the ruling majority has also created new opportunities for Iran at the domestic, regional, and international levels (Barzegar, 2008, p.96). In the following pages, Iran's new policy towards Iraq in the post-Saddam era and its relations with Shiites and Kurds will be analyzed. In addition, after the US withdrawal from Iraq in 2011 and the expansion of Daesh in Iraq, Iran's relations with the Baghdad government and their military cooperation will be discussed. Finally, the challenges

faced by Iran in Iraq and Mustafa al-Kadhimi, Iraq's prime minister, seeking a new equilibrium in the relationship with Iran will be deliberated.

2. Iran's New Iraq Strategy

In Iran's regional strategy, Iraq is hugely important geopolitically. Iraq provides Iran with a land connection to its Syrian and Lebanese allies as Iran's western neighbor and Syria's eastern neighbor. This ground connection has allowed Iranian-backed militias to readily move between the three countries against perceived challenges to the Iranian-led "axis of resistance" in the area, particularly since the start of the Syrian war in 2011 and the expansion of Daesh in 2014. At the same time, because of Iraq's geopolitical importance, Iran is extremely sensitive to competing forces' presence and actions in Iraq. In addition, Tehran sees Iraq as a potential market for Iranian goods, as well as power and gas exports. It also uses Iraq's geographic location to establish transit links with Iran, Syria, the Mediterranean, and eventually Europe. Finally, in the social field, Iran tried to provide a social and ideological basis to expand its influence in Iraq by gaining the support of the Iraqi people, especially the Shiites (Azizi, 2021).

After the overthrow of Saddam, the influence of the Shiite and Kurdish political-religious elites in Iraq, who spent most of their lives in exile in Iran during the Saddam era is one important reason for increasing Iran's influence in Iraqi politics. Iran supported the Iraqi Shiites both during the Baath regime and during the process of transition to the democratic system, where they could turn their crowds into political influence. Furthermore, the rise in sectarian tensions in Iraq, as well as the discomfort of the Arab countries regarding Shiites getting more powerful, pushed Shiites closer to Iran. In other words, the positive attitude of the Shiites towards Iran is a result of the historical and sectarian ties between the parties, as well as the asking for external support in the power struggle in Iraq (Sinkaya, 2013, p.10).

In Iraq, which was restructured after 2003, the establishment of an administrative system based on an ethnic (Kurdistan Regional Government) federal structure and the relative progress of this region in terms of security, stability and economy, compared to other regions, led other segments of society to create an ethnic (Arab-Kurdish) or a sectarian-based (Shiite-

Sunni) federal region. The central government in Baghdad, on the other hand, is weak, unable to withstand terrorist attacks, incapable of providing basic services to citizens and is susceptible to corruption. Sectarian strife, one of the most prominent features of this political process, has become a chronic problem in Iraq and has been the main reason for the endless political and security crises in the country since 2003 (Abbas, 2017, p.82). In the new political atmosphere, Iran tried to improve its relations with different actors in its new Iraq strategy. Iran has strong relations with the Iraqi Kurds like it has historical relations with the Iraqi Shiites.

2.1. Iran's Relations with Iraqi Shiites

Iran has always supported Shiite groups in Iraq that have a positive view of Iran as opposed to Sunni, nationalist, or pan-Arab groups that traditionally do not have a positive view of Iran. In this respect, in the new post-Saddam era, Shiite groups have become Iran's main allies in Iraq, even if they cannot fully and sustainably dominate the Iraqi government.

Three families come forward among the Shiites of which Iran has assumed patronage in Iraq: Sadr, al-Hakim and Shirazi. These families became important representatives of Shia Islam in Iraq. However, the relations between these families and Iran change over time. The Sadr family is the most well-known Shiite group in Iraq (Rezaei, 2019). The Sadr family in Najaf was specifically targeted in Saddam's operations following the Shiite uprising attempts that failed in 1991. During Saddam's hegemony (1980-2003), the leading figures of the family were killed. Currently, the leader of the al-Sadr group is Muqtada al-Sadr, son of Grand Ayatollah Muhammed Sadiq al-Sadr, who was killed in 1999 and the nephew and son-in-law of Muhammad Baqir al-Sadr, who was executed by Saddam in 1981 (Arı, 2004, p.524). Sadr has put a strong emphasis on "Iraqiness" and "Arab identity". Following the overthrow of the Baath regime, the Sadr group and its militia, the Mahdi Army, emerged as an effective force in street politics. Although the Sadr group, which has never left Iraq, was initially quite distant from both Iran and the Islamic Supreme Council of Iraq (ISCI) and the Dawa Party, both of which were thought to be under Iranian influence. But this group relatively approached Iran as the coalition and government forces increased pressure on the Sadr group in 2007 (Sinkaya, 2013, p.12). In the following period, Sadr returned to his distanced stance from Iran.

Firstly Sadr increased his influence in the 2018 elections, gaining the most votes and 54 seats in the parliament. As a populist leader, Sadr, unlike some other Shiite leaders, opposes Iranian influence in the country. Sadr, who follows a “nationalist” policy, argues that foreign countries, including the US, should not interfere with Iraq’s decision-making mechanisms. According to the results, Sadr’s party became first in the Iraqi parliamentary elections held on October 10, 2021. Sadr promised to establish a nationalist government independent of foreign intervention in his victory speech (BBC, 2021).

The political movement closest to Iran among Iraqi Shiites is the Islamic Supreme Council of Iraq (ISCI), which was founded by Ayatollah Muhammad Baqir al-Hakim in 1982. SCIRI (Supreme Council for the Islamic Revolution in Iraq), the precursor of ISCI was established by the Shiite politicians who took refuge in Iran, under the auspices of the Iranian administration and under the leadership of al-Hakim. With the support of Iran, it started armed attacks against the Baathist government. The Revolutionary Guards were effective in terms of the establishment, training, and organization of the Badr Brigade as a militia force, affiliated with SCIRI. SCIRI, which was directly under the influence of Iran, with its adherence to the “Velayat-i Faqih” principle of the Iranian regime, and the Badr Brigade’s participation in the Iranian-Iraq war, taking the sides of Iran, caused the organization to be seen as an agent used by Iran to expand its sphere of influence. Aiming to establish a state based on religious principles in Iraq, as in the case of Iran, the group tried to achieve a good position in the restructuring process of Iraq without having too many problems with the United States during the occupation process (Ari, 2004, p.525). This group is in intense competition with the Sadr group. While al-Muwatin coalition, backed the Islamic Supreme Council of Iraq led by Ammar al-Hakim, which is seen as the political continuation of the al-Hakim tradition, won 19 seats in the 2018 elections, it won only 4 seats in the 2021 elections by making an electoral alliance with the former prime minister Haider al-Abadi. Thus, the al-Hakim Group was among the losers of the 2021 election (Reuters, 2021).

Another Shiite group that has an influence on Iraq is the Islamic Dawa Party. The group, established in 1959, has been carrying out all its activities from abroad or undercover in recent years. Mohammad Nasiri, the leader

of the group, returned to Iraq after the US invasion in order to seek support. The group, which did not attend the first meetings chaired by the United States, later became involved in the process. Dawa leaders stated that they wish to have a pluralistic government in power based on democracy and human rights (Ari, 2004, p.527). Compared to the Islamic Council of Iraq, the Dawa Party has been less close to Iran. Some of the members of the Dawa Party who immigrated to Iran in the early 1980s due to the Baath regime's anti-Dawa approach were uncomfortable by Iran's unification of the Iraqi opposition under the Islamic Supreme Council of Iraq in 1982 and therefore, went to Syria. After, the Dawa was divided into three parts, namely the London branch, the Damascus branch, and the Iranian branch, which was under the influence of Iran. The Iranian-influenced branch of the Dawa founded the Tanzim al-Iraq under the leadership of Abdulkarim al-Anazi and Shirwan al-Waili just before the invasion. Tanzim al-Iraq was one of the first political parties to return to Baghdad after the fall of the Baath regime. After other members of Dawa returned to Iraq, the party was reorganized in the entire country and attained an influential position in Iraqi politics (Keynoush, 2016).

The party's leaders Ibrahim al-Jaafari, and Nouri al-Maliki, were elected as Prime Ministers of Iraq in April 2005 and May 2006, respectively. Along with the changes within the Dawa Party, Jaafari lost support in sectarian tensions and increasing violence in the country. Therefore in April 2007, Maliki was elected as the General Secretary of the Islamic Dawa Party (Sinkaya, 2013, p.11). On August 11, 2014, Iraqi President Fuad Masum nominated Haider al-Abadi, who previously served as the Dawa Party's political bureau chief and spokesperson, as well as vice president of the assembly. Al-Abadi was Iraq's Prime Minister from September 2014 to October 2018. Former prime minister Nuri al-Maliki, a senior leader Dawa, heads the State of Law coalition which won 25 seats in 2018. Maliki is widely blamed for fuelling corruption and anti-Sunni sectarianism that helped Islamic State gain followers. The Dawa Party of former Prime Minister Nouri al-Maliki, known to be close to Tehran, was the third biggest winner and took more seats than it had in the previous parliament in the 2021 election (Atlantic Council, 2021).

In addition, Iran has given significant support to Shiite militias in their struggle against American forces. Among the militias supported by Iran is

the Jaish al-Mahdi (the Mahdi Army), which started the anti-US uprising in April 2004. Two other powerful Iranian-backed militias - Kata'ib Hezbollah and Asaib Ahl al-Haq - also came to the fore as active members of the anti-US front since 2006. When the US government officially announced the withdrawal of American troops from Iraq in 2011, Iran's influence in Iraq reached its highest level in recent history (Azizi, 2021). Thus after the 2014-2017 War with Daesh, some components of Hashd al-Shaabi politicized and decided to enter the 2018 elections, and they received support from Iran. This initiative entered the 2018 elections as the Fatah Coalition and came in second by receiving 13.16% of the vote. Hadi al-Amiri is the leader of the coalition. In this coalition, there were groups that left the Sadr Group and were close to Iran, especially Kata'ib Hezbollah and Asaib Ehli-l Haq. The Iran-backed Fatah Coalition, which won 48 seats in the 2018 elections, was defeated when it lost more than two-thirds of its seats in the 2021 elections (Reuters, 2021).

It cannot be said that Iran has good relations with all Shiite groups in Iraq. In particular, Grand Ayatollah Ali al-Sistani, the most influential Shiite religious leader, in Iraq, has a distant stance towards Iran. In addition, he does not share the idea of "Velayat-i Faqih", which is the basic idea of the Iranian regime. Ayatollah Sistani gave fatwas urging the country to get along well not only with Iran but also with Arab states in the region (Mustafa, 2016). The cold rivalry between the Kum and Najaf schools, which has lasted for many years, is a situation that requires attention in this regard. So much so that, for the first time in his lifetime, Sistani met with an Iranian President who is Hassan Rouhani on March 13, 2019, and He warned Iran not to interfere in Iraq's internal affairs in the meeting (Daragahi, 2019). Ayatollah Sistani held a meeting with the United Nations (UN) Special Envoy to Iraq Jeanine Hennis-Plasschaert on September 13, 2020, requested that the parliamentary elections in Iraq be held under the supervision of UN representatives. Sistani's invitation of UN observers to the Iraqi elections caused tension in Iran-Sistani relations. Hossein Shariatmadari, Editor-in-Chief of Kayhan Newspaper published in Iran and affiliated with Supreme leader Ali Khamenei, criticized Sistani's call (Kayhan, 2020). Shariatmadari's criticism of Sistani in the Kayhan newspaper brought up two prominent issues regarding Iran-Iraq relations again. The first is Iran's intervention in Iraq's internal affairs, and the second is the Qom-Najaf conflict in the Shiite world.

2.2 Iran's Relations with the Iraqi Kurds

After the US invasion of Iraq and the collapse of Saddam Hussein's regime, the balance of regional power and strategic alliances in the Middle East has once again changed dramatically. Therefore Iraqi Kurds have achieved the most autonomous structure since World War I. (Entessar, 2010). Moreover, when the US invaded Iraq in 2003, a new era opened for the Kurds. After the invasion, the Iraqi Kurds were playing an increasing role in Baghdad. The US government relied on Kurds to serve their interests in Baghdad, to become advocates for internal talks in Iraq, and to make decisions about Iraq's relations with the United States. The Kurds constantly supported the US in Baghdad and thus played an important role in rebuilding Iraq (Shareef, 2014). For the first time in Iraq's history, a Kurdish president was elected in January 2005. Iraq's Deputy Prime Minister and Foreign Minister were also Kurdish.

Although Iran is uncomfortable with the good relations between the Kurds and the US, it attempted to preserve its good relations with the Kurds, as it had done before the collapse of Saddam Hussein's regime. Thus, having an influence on the Iraqi Kurds, it has regarded the Kurds as an important actor in Iraqi policy, considering them as an indispensable balancing element both in preserving its own border security and in maintaining its interests in Baghdad. It is well acknowledged that Iran used the Kurds to create instability in Iraq. But, after the overthrow of Saddam It saw Kurds as a balancing factor against the Arab nationalism in Iraq (Power, 2007).

Looking back over the previous century, it is seen that Iran and Iraqi Kurds were allied against their mutual enemy, Baghdad. Despite occasional tensions between Iraqi Kurds and Iran, Iran supported Kurdish uprisings against Baghdad in 1961, 1963, and 1965 until the 1975 Algiers Agreement. However, the 1975 Algiers Agreement signed for the settlement of the problems between Iran and Iraq also stipulated that Tehran cut off support to the Kurds in Iraq (Yıldız, 2004, pp.23-24). While Iran withdrew its support for the Kurds upon this agreement, the Baghdad government succeed in suppressing the Kurds who were deprived of Iran's support. Following the Iranian Revolution, however, it re-established contact with the Kurds after the war with Iraq in 1980, and the two anti-Baghdad actors conducted joint operations against Iraqi forces in this process. Furthermore, while Iran welcomed Kurdish refugees during the war, it also permitted political-

military elites from groups such as the Kurdistan Democratic Party (KDP) and the Patriotic Union of Kurdistan (PUK) to settle in Iran (McDowail, 1996, pp.287-367). In order, not to strengthen Iran, the US chose to overlook Saddam Hussein's massacres against the Kurds. On March 16, 1988, the Baghdad administration used chemical gas in Halabja against the Kurds who had cooperated with Iran. The US believed that the conflict between Saddam Hussein and Ayatollah Khomeini was beneficial to its interest (Power, 2007).

There had been a two-way interaction between Iranian Kurds and Iraqi Kurds until the fall of Saddam Hussein. While the Iranian government backed the Iraqi Kurds, the Baghdad government backed the Iranian Kurds as well. In addition, there were Iraqi Kurds who immigrated to Iran as a result of unsuccessful rebellions, and after the Second World War, following the Shah Mohammad Reza Pahlavi's subversion in 1947 of the Kurdish Republic of Mahabad, which was established in 1946 within the border of Iran through the support of the Soviet Union, many Iranian Kurds also immigrated to Iraq. The Kurds migrating to Iraq were reorganized with the support of the Iraqi government and entered the struggle against the Shah in the 1960s. The headquarters of the Kurdish Democratic Party of Iran (KDPI) and KOMALA, which became stronger with the support of Baghdad, have been in Iraq since then (Keskin, 2015).

The KDPI is a political party established after World War II. Its first leader, Ghazi Mohammed, led an armed struggle against the Iranian government for years, backed by tens of thousands of peshmerga. Others followed in his footsteps after he was executed by the Iranian government. Their second important leader, Doctor Qasim, was also executed by Iranian government. Problems occurred between Iranian Kurds and the Tehran government following these executions, particularly after the 1979 revolution. For years, the Kurdish opposition in Iran carried out clandestine operations against Tehran. However, Iran did not respond positively to any of the Kurdish demands for rights. Thousands of people died in armed conflicts in the country. The KDPI's armed struggle lasted until 1996. Realizing the fact that no achievements were obtained with the help of weapons, Massoud Barzani and Jalal Talabani invited the KDPI to Northern Iraq. Thereupon, most of the party members came and settled in the camps allocated for them in Northern Iraq.

After the Gulf War II, the cooperation relation between Iran and Iraqi Kurds against a mutual enemy, which had grown organically with the intense migrations experienced in the 1980s and had a historical continuity as described above, began to change. Finally, after the US invasion of Iraq and the fall of Saddam Hussein in 2003, the US has taken over the traditional patronage role of the Iraqi Kurds from Iran. Additionally, Iran no longer needed the Kurds to weaken Baghdad, the establishment of a Shiite-dominated and Iran-friendly government in Baghdad has become a contradictory aspect of the relationship between Iran and the Kurds. From the perspective of the Kurds, the US factor became an important parameter of the current relations with Iran (Gunter, 2011b, 2011c, 2011a). Because Kurds have good relations with the US. The Kurds did not want to take sides in the Iran-US conflict. After the American invasion of Iraq, the cooperation relation between Tehran and Erbil against Baghdad, which is the mutual enemy, has left its place to the Tehran-Baghdad alliance, and the Iraqi Kurds have become the opposite party in this equation. According to Iran, Iraq should protect its territorial integrity, support democratic pluralism, and strengthen the central government while weakening the federal structure (Takeyh, 2008, p.27).

After the 2010 Arab Spring, Iran increased its influence in the Middle East over Iraq, Syria, Lebanon, and Yemen, which alarmed the Kurdistan Regional Government (KRG) as well as other regional Sunni governments; the KRG began to seek new ways to counter Iran's struggle for hegemony in the region through Shiism (Sinkaya, 2014). Barzani's visits to Saudi Arabia and the United Arab Emirates in December 2015 are important in this respect. Sources close to Barzani stated that during this visit, there were no conditions for living together in Iraq due to the negative attitude of the federal government and for this reason, they followed it with concern along with Arab countries, especially with Saudi Arabia that Barzani felt the pulse for an independent Kurdistan, and, Iran had taken steps towards becoming a regional power by increasing its influence in the region and its influence in the governments in Syria and Iraq (Azad, 2015).

Following Barzani's visit, numerous developments took place in the region that drew Tehran's attention. Several Kurdish organizations, delegations, and religious functionaries visited Saudi Arabia by Tehran was likewise suspicious of the operations of the Saudi Arabian Consulate in Erbil (Ali,

2017). In addition, after the KDPI resumed actions in Iran at the end of 2016, Iranian authorities made statements accusing Riyadh and Erbil. In this direction, the Tehran government expressed its discomfort with the attacks of the KDPI, which was headquartered in Erbil, and demanded that the KDPI's Peshmerga members be barred from crossing through Kurdish-controlled border gates and that the attacks in the Iranian Kurdistan Region be halted (Aslan, 2016). Iran continues to make similar demands and conduct similar military operations in the region today (September 2021).

The independence of Northern Iraq since the establishment of a semi-independent Kurdish region in the north of Iraq in the second wave of the Gulf War has been intensively discussed by Tehran, and the negative consequences of such a situation in the region have been voiced. However, after the overthrow of Saddam Hussein in 2003, Iraqi Kurdish leaders increased their dominance in the north under the protective roof of the US, as well as the tension between Erbil and Baghdad, especially in terms of sharing resources and controlling oil fields and disputed regions, Kurdish rulers openly state that their ultimate goal is independence (Nader, Hanauer, Allen, & Scotten, 2016).

While the Kurdistan Regional Government declared in June 2017 that it had decided to hold the independence referendum on September 25, the referendum was held this time, despite prior independence referendum decisions being postponed numerous times (Reuters, 2017). On the other hand, the Baghdad government opposed the referendum but was unable to stop it from taking place. Of course, this referendum was about more than Iraqi internal politics between the Erbil regional government and the Baghdad central government. Despite the fact that the referendum did not result in a direct declaration of independence, it had a considerable impact on regional dynamics.

The Northern Iraq Independence Referendum was cause the self-determination principle, which is considered one of the most controversial issues of the 20th century, to come to the fore again in the Middle East. In this context, Iran is the country that has the most problems in terms of territorial integrity and political integrity in the region and has the highest level of sensitivity in this sense (Uzman & Balcı, 2017). The most important

factor shaping Iran's perspective on Iraqi Kurds is the separatist potential¹ of the Kurdish minority in its own country. Due to the multi-ethnic structure of Iranian society and as the legitimate rights of these ethnic groups are generally ignored by the Tehran government, Kurdish, Arab, Baluch and Turkmen minorities have not embraced the official Iranian identity. Azeri Turks, who constitute the majority of the minority in Iran, have different problems. Given that more than half of Iran's population is based on non-Persian ethnic elements and ethnic nationalism is on the rise in the country, the Tehran government is able to foresee the domino effect of the Northern Iraq referendum and its independence as the next stage (Barzegar, 2014).

As expected, Iranian Kurds were not indifferent to the referendum decision of the Kurdistan Regional Government. The KDPI and KOMALA, which have offices in Erbil and Sulaymaniyah, have announced that they support the KRG's referendum decision. Mustafa Hijri, Secretary-General of KDPI, and Abdullah Muhtedi, First Secretary of KOMALA, stated that the result of the referendum would increase the self-confidence of the Iranian Kurds and set a precedent for them. In addition, it is known that the Dawat and Islah Community, which is one of the leading Sunni Kurdish groups in Iran, and the Mekteb-i Qur'an Movement, have positive opinions about the referendum and these groups have close relations with the Iraqi Kurdistan Islamic Union Party (İttihad-ı İslam), which supports the referendum (Koç, 2017). In this respect, it is not possible for Tehran to have a positive view of an independent Kurdish state in the region. These formations are both internal and external security threats for Iran.

In the face of these developments, Iran gave a message to the Kurdistan government clearly in signing the defense cooperation agreement with Iraq on July 23, 2017. In the meeting, Iranian Defense Minister Hossein Dehgan with Iraqi Defense Minister Arfan al-Hayali emphasized that national unity

---

¹ Although the precise population of Kurds in Iran is unknown, it is estimated to be between 5 and 7 million. Shiites make up 30 percent of the population, while Sunni Kurds make up 70 percent. Sunni Kurds are the majority of those who adopt Kurdish nationalism. Shiite Kurds, on the other hand, have been integrated into the system within Iran. It can be said that the nationalist Kurds have been working to establish an "autonomous Kurdistan" within the border of Iran from the beginning of the 20th century to the present. For this purpose, Iranian Kurds carried out armed actions against both the Shah and Khomeini governments. This conflict has kept the Kurdish issue on the agenda in Iran and the ethnic issue in Iran has been identified with the "Kurdish question" (Keskin, 2015).

and integrity in Iraq guarantees stability, security and the interests of all ethnic groups in the country. The defense cooperation agreement gained more meaning in this context. Thus, on the one hand, Iran demonstrated its full support for Baghdad; on the other hand, it sent a message to the Erbil government. Also on these dates, Ali Shamkhani, Secretary of the Supreme National Security Council of Iran (SNSC) especially emphasized the territorial integrity of Iraq in his meeting with the Iraqi minister. Referring to the independence referendum of Northern Iraq, Shamkhani stated that all kinds of separatist tendencies in Iraq will lead this country to instability and insecurity. General al-Hayali, Iraq's Defense Minister, stated that separatist tendencies would put Iraq in jeopardy, and that the Iraqi Army would not tolerate any sedition or illegal attempt to divide the country (Sahebkhavar, 2017). SNSC Secretary Ali Shamkhani also touched upon this issue during his meeting with Abdullah Rasul Ali, Deputy Secretary-General of the Patriotic Union of Kurdistan, held in Tehran on 17 July. Shamkhani asserted during the meeting that the IKRG's independence referendum decision never corresponded to the actual needs and priorities of the Iraqi people, and that it was a colonial power's plan to weaken Iraq.

The Tehran government also expressed its opposition to the referendum from the highest authority. During the meeting between the Supreme leader Ayatollah Ali Khamenei and Iraqi Prime Minister Haider al-Abadi in 20 June, Khamenei said that Iran was against the independence referendum that envisaged the separation of the Iraqi Kurdistan Regional Government from Iraq (BBC Persian, 2017). Iran put some embargoes and closed the border gates with Northern Iraq, but gave up on them soon after. Although Iran-KRG relations deteriorated for a short time after the referendum held in 2017, Iran took steps to quickly restore relations to limit Turkey's influence here. However, bilateral relations could not return to before the 2017 referendum.

3. Iran-Iraq Relations After 2011

The period that started with the 2003 US invasion of Iraq and ended with the US retreating in 2011 left three significant legacies. Accordingly, the south of Iraq was homogenized in the axis of the Shiite population, the northern Iraq region was severely separated from the central government

in Baghdad, and the terrorist actions that started during the occupation period turned into the main dynamic of the country's politics. While the first of these main dynamics drew Baghdad closer to Iran's axis, the second drew Erbil closer to Turkey, and the third, centered on the Daesh axis, drastically altered regional politics (Balci, 2016). In this context, the exclusion of Sunnis from Iraqi politics with the support of Iran has had negative consequences both in Iraq and in terms of finding an area for an organization like Daesh to develop. But Iran's considerable military assistance to Iraq in the fight against Daesh cleared the path for greater military collaboration between the two countries in the process that started with Daesh's attack on some cities in Iraq in 2014. Therefore, security threats against Iraq have led to the increase of Iran's influence in Iraq and the deepening of strategic relations between the two countries. While the rise of Daesh as a threat in Iraq caused alarm bells to ring in Tehran, on the other hand, it was considered as an opportunity to improve relations between Iran and Iraq in the field of defense (Tamer, 2016, p. 109). In other words, since the power gaps in international politics would be filled by other actors in a short time, Iran also attempted to fill the power gaps created by Daesh in Iraq in its own way.

Hashd al-Shaabi also played a key role in the victory Iran achieved in Iraq in the fight against Daesh (Kardas, 2017). In the process of Daesh's actions and establishing control of a large territory, the Iraqi army and security forces proved unsuccessful. After the Iraqi army could not stop the progress of the organization, following the jihad call of Ayatollah Ali es-Sistani, the largest Shiite religious authority in Iraq, thousands of Iraqi Shiites formed the "Hashd al-Shaabi", known as the "Popular Mobilization Forces", under the leadership of militia groups (Duman, 2016). However, Hashd al-Shaabi, which was established as reinforcement to the Iraqi security forces, has evolved into a regular army over time and joined the Iraqi army. In this respect, Iran is also de facto effective within the Iraqi army. The fact that Hashd al-Shaabi was so closely linked to the Iraqi army and that Iran gained an area of influence on this occasion also attracted the attention of the US government. However, the fact that the fight against Daesh is at the top of the priority list, as well as the idea that this fight cannot be won without Iran, has permitted the United States to shut its eyes to the situation (Tabatabai & Esfandiary, 2017, p.133).

Daesh, which is actually a continuation of al-Qaeda in Iraq, emerged as a new global terrorist organization with the effect of the authority gap after the 2003 invasion of Iraq and the chaos caused by the developments after the Arab Spring. Daesh had a chance to strengthen its authority in the region by using the retreating of US troops from Iraq in 2011, the pressure imposed by the Shiite government in Baghdad on Iraq's Sunni groups, and the gap left by the popular uprising in Syria devolving into a civil war. While the chaotic environment in the region increased the influence of Daesh, it also enabled Iran, which introduced itself as the antidote to the Wahhabi thought that produces terror like Daesh, to expand its area of influence. While Iran found the opportunity to expand its influence in Iraq, Syria, and Yemen in the Arab Spring, the Obama administration moved closer to Iran's policies at the expense of its traditional allies in the Middle East. On the other hand, with the nuclear agreement signed between Iran and the P5+1 countries in 2015, the American government allowed Iran to play a more active role in the region, especially as a counterweight to Sunni states and groups. In this respect, the Iranian threat has brought Israel and many regional countries, especially Saudi Arabia, closer, created a regional bloc and increased the tension in the Middle East. It also prepared the path for the Trump administration to construct an anti-Iranian axis (Saudi Arabia- UAE-Israel) in the region (Tajbakhsh, 2019).

Especially in May 2018, the Trump administration's withdrawal of the United States from the nuclear agreement and the start of the containment policies of Iran signaled the beginning of a new era for Iraq as well as for Iran. In this process, Iraq has become an area of conflict between US and Iran. The pro-Iranian Shiite militias' attack on the US K1 Military Base in Kirkuk on December 27, 2019, sparked a fresh round of tension between Washington and Tehran over Iraq. This tension, which culminated in the killing of Qasem Soleimani, the Commander of the Quds Force of the Iranian Revolutionary Guards Army, and Abu Mahdi al-Muhandis, Vice President of the pro-Iranian Hashd al-Shaabi organization, in a missile attack on the airport in Baghdad, the capital of Iraq, on January 3, 2020, turned into a hot conflict between the pro-Iranian Shiite militias and the US with the attacks on the Taji Camp in Iraq on March 11, 2020 (The New York Times, 2020). Since the killing of Soleimani, pro-Iranian groups in Iraq have continued their intermittent attacks on US missions and military bases. Despite the fact that the intensity of these attacks has diminished as

a result of the relative decrease in US-Iranian animosity since Joe Biden's election as US president in 2020, it is nevertheless utilized as a message to Iran in nuclear discussions from time to time. However, Iran does not allow large-scale attacks that will adversely affect the nuclear discussions. In addition, the airstrikes on June 28, 2021, targeting the operation bases and weapons storage facilities of the US Iranian forces at two points in Syria and one in Iraq, have shown once again that the US will continue to target Iran's presence in the region.

4. Iraq Seeks a New Equilibrium in Relationship with Iran

Iran sees the United States, Arab Gulf States, and Turkey as its main competitors in the race for greater influence in Iraq. The growing influence of Turkey and Saudi Arabia in Iraq further complicates the situation. Since the beginning of 2020, Turkey has increased its activities in Northern Iraq to combat terrorists linked to the Kurdistan Workers Party (PKK). In addition, Turkey has good economic relations with the KRG. According to Iran and its Iraqi allies, Turkey's ultimate goal is to dominate the Iraq-Turkey border region. Furthermore, Iran is concerned about Saudi Arabia's growing ties with the Iraqi government. By establishing close ties with Baghdad, Riyadh appears to be attempting to limit Iran's influence in Iraq's political, security, and economic fields. Mustafa al-Kadhimi, Iraq's prime minister, wants to restore balance to his country's foreign relations by strengthening ties with Riyadh. The Saudis may also be able to assist him in achieving this goal. As a result, Iran faces an environment that challenges Tehran's hitherto overwhelming influence in Iraq (Azizi, 2021).

What further complicates matters for Iran is that some Iraqi politicians, traditionally known to be close to Iran, are also moving away from Tehran. At the top of the list is the influential Shiite cleric Muqtada al-Sadr. According to the results of the early general elections held in Iraq on October 10, 2021, the Sadr Group, affiliated with es-Sadr, became the first party. According to the final election results published by the Iraqi official news agency: "Sadr Group 73 led by Muqtada es-Sadr, Takaddum Party 37 led by Former Parliament Speaker Muhammed Halbusi, State of Law Coalition 33 led by former Prime Minister Nuri al-Maliki, Kurdistan Democratic Party led by Masoud Barzani 31, Fatah Coalition 17 led by

Hadi al-Amiri, the political extension of Hashd al-Shaabi close to Iran, Azim Coalition 14 affiliated with Sunni politician Hamis Hançer, alliance consisting of Patriotic Union of Kurdistan and Goran 17, New Generation Movement 9, Nasiriyah-based Imtidad Coalition won 9 seats.” As can be seen from the election results, pro-Iranian groups have suffered a great defeat (Reuters, 2021).

The Sadr militias were among the most active Iranian-backed groups fighting American forces in Iraq after the US-led invasion in 2003. Sadr, on the other hand, has spent the last ten years attempting to portray himself as a pragmatic and nationalist political figure. From time to time, he does not hesitate to openly criticize Iran’s actions in Iraq. This shift in behavior can be attributed to Sadr’s efforts to capture the Iraqi people’s changing attitudes toward Iran. It opposes Iran’s involvement in Iraq. Nouri al-Maliki, the former Iraqi Prime Minister, appears to be moving away from Iran as well. Maliki, who backs Kadhimi’s efforts to control the militia, claims that “the US-Israel-Saudi axis does not allow Iran to intervene in Iraq.” Iran’s power and influence in Iraq are eroding at both the government and political levels. This changing public awareness towards the search for a stronger and more independent government in Iraq is causing this new political situation (Azizi, 2021).

The reason for this drop in Iran’s popularity should be found, first and foremost, in the activities of Iranian-backed militias operating arbitrarily and outside the government’s control in various parts of the country in the political, economic, and security fields. Furthermore, the Iraqi people are aware of Iran’s role in their country due to the inefficiency and weakness of the Iranian-backed governments. Iraqi demonstrators attacked Iranian consulates in Najaf and Karbala, two Shiite-majority cities, during the 2019 protests. Moreover, following the protests, public dissatisfaction and criticism of the Iran-backed Hashd al-Shaabi grew. Overall, criticism of Iran appears to have become a common feature of Iraqi popular and anti-government demonstrations. These protests were the main reason why the Iran-backed government of Adel Abdul-Mahdi resigned in November 2019 (Azizi, 2021).

The political crisis environment that continued for five months in Iraq following Prime Minister Adel Abdul Mahdi’s resignation on November 29, 2019 as a result of mass protests in the country was overcome on May

6, 2020, when the cabinet chaired by Mustafa Al-Kadhimi received a vote of confidence in the Iraqi Parliament. The failure of Mohammed Tevfik Allavi and Adnan al-Zurfi's attempts to form a government accelerated the political blocs' search for reconciliation, and finally, a consensus was reached in the name of Kadhimi, who was vetoed by the Iran-backed Fatah Alliance after being accused of providing intelligence to the USA in the murder of Soleimani and al-Muhandis, and whose candidacy was blocked.

In stating that *"I urge all political actors to come together around a national program to serve Iraq's interests"* (Anadolu Agency, 2020) Prime Minister Kadhimi has demonstrated in his speech after the vote in parliament that he knows that the biggest challenge in front of him is to convince people who are exhausted with the complicated crises in Iraq, which are facing economic, security, and health problems, that he is acting in the interests of the country, not the interests of any other foreign power such as the USA or Iran. Consequently, Kadhimi follows a policy of balance as a requirement of the fragile political spectrum at home, and also follows a policy of balance between the US and Iran in order to open up space for himself.

In this context, the Baghdad Conference for Cooperation and Partnership² was held on August 28, 2021. In this way, Kadhimi encourages more actors to play roles in Iraq and wants Iraq to play a mediating role in the region. Iraq has been hosting meetings between Iran and Saudi Arabian delegations since the beginning of 2021. Kadhimi tries to alleviate, through his mediation, the Tehran-Riyadh rivalry, which stretches from the Levant to the Persian Gulf, polarizes the Middle East with the Shiite-Sunni and

---

² "On August 28, 2021, with the initiative of Iraqi Prime Minister Mustafa al-Kadhimi, and the participation of representatives of nine countries, as well as the Secretary-General of the Arab League Ahmed Abou Gheit, the Secretary-General of the Organization of Islamic Cooperation Yousef al-Othaimeen and the Secretary-General of the Gulf Cooperation Council Nayef al-Hajraf, the Baghdad Conference for Cooperation and Partnership was held. Turkish Minister of Foreign Affairs Mevlüt Çavuşoğlu attended the conference representing Turkey, while French President Emmanuel Macron, Qatari Emir Tamim bin Hamad al-Thani, Egyptian President Abdel Fattah el-Sisi, Kuwaiti Prime Minister Sabah al-Khalid al-Sabah, Jordanian King Abdullah II, Vice President of the United Arab Emirates Sheikh Mohammed bin Rashid Al-Maktoum, Saudi Foreign Minister Faisal bin Farhan al-Saud and Iranian Foreign Minister Hossein Amir-Abdollahian were also present on behalf of their respective countries." (Duman, 2021)

Arab-Persian divides, and is seen as the most destabilizing and dangerous rivalry in the region (Ahmedian & Mohseni, 2021, p.779). The tension between Saudi Arabia and Iran is an important factor in determining Baghdad's regional relations (Rezaei, 2019). In this context, it is seen that Iraq concentrates on neighboring countries as a primary priority. It is possible to say that Kadhimy is trying to reorganize its relations with Saudi Arabia, which Iraq has problematic relations with other neighboring countries and seems to be a power to balance Iran, which uses the religion-politics relationship in the region. Thus, it can be said that Kadhimy aimed to balance Iran while re-establishing its relations with the neighboring country in a positive way (Aygün, 2021).

5. Conclusion

As stated from the very beginning of the study, Iran has been the most profitable actor in the region since the US military intervention in Iraq in 2003. The fact that various Shiite groups in Iraq began to take part in Iraqi politics and gained popularity as a result of their success in fighting Daesh prompted Iran to expand its influence in Iraq. However, despite the fact that Iran is expanding its area of influence in Iraq by using sectarian ties, Iran has two major obstacles in Iraq, one at the local level and the other at the regional level. First, there is social discomfort, as demonstrated by the 2019 protests against Iran's influence in Iraq. In addition, the large drop in the votes of parties close to Iran in the 2021 elections is an indicator of this. Moreover, influential religious leaders in Iraq are also disturbed by Iran's increasing intervention in Iraq. In particular, Grand Ayatollah Ali Sistani, the most influential Shiite religious leader in Iraq, repeatedly warned Iran not to interfere in Iraq's internal affairs.

The second important obstacle is Iran's regional rivals in Iraq. Rivals such as Saudi Arabia and Turkey are increasing their activities in Iraq. In addition, the axis against Iran in the region is taking steps to weaken Iran's regional power. For the first time since the war with Iraq, Iran is faced with such a systematic opposition that can form a bloc against it. Iran, which had the opportunity to expand its area of influence with the US intervention in Iraq, found a camp against Israel, Saudi Arabia and the United Arab Emirates, this time with Donald Trump's efforts. In this direction, although

it appears unlikely that Iraq will join this camp in the near future, we can predict that Iraq will pursue a more independent policy from Iran during the Kadhimi era. Even though the anti-Iranian axis weakened with the Biden effect, alongside the course of regional developments and Saudi Arabia's efforts in seeking dialogue with Iran, it can be predicted that the Saudi-Iranian rivalry will continue in Iraq.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Abbas, Z. (2017). Irak'ta mezhepsel çekişmelerin boyutları ve sonuçları. *Aksaray University İİB Journal*, 9(1), 79-86. <http://aksarayıibd.aksaray.edu.tr/en/pub/issue/34899/387012>
- Ahmadian, H.& Mohseni, P. (2021). From detente to containment: the emergence of Iran's new Saudi strategy, *International Affairs*, 97(3), 779-799, <https://doi.org/10.1093/ia/iiab014>
- Ali, O. (2017). İran ve Barzani: kötüleşen ilişkiler ve kaçınılmaz çatışma riski. *ORSAM*. http://orsam.org.tr/d_hbanaliz/58tr.pdf
- Anadolu Agency. (2020). *Iraqi lawmakers approve Mustafa al-Kadhimi's government* <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/iraqi-lawmakers-approve-mustafa-al-kadhimis-government/1831935>
- Arı, T. (2004). *Irak, İran ve ABD: önleyici savaş, petrol ve hegemonya*. Alfa Yayınları.
- Atlantic Council. (2021, December 7). *Iran's allies lost seats in the Iraqi elections. Now Tehran is recalibrating its strategy*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/irans-allies-lost-seats-in-the-iraqi-elections-now-tehran-is-recalibrating-its-strategy>
- Aslan, A. (2016). *Hasan Şerifi: İran-KDP'si ile İran arasındaki çatışmalar ne anlama geliyor?* <https://www.demokrathaber.org/iran-kdp039si-ile-iran-arasindaki-catismalar-ne-anlama-geliyor-roportaj,111.html>
- Aygün, F.T.(2021). Al-Kadhimi's quest for balance in foreign policy. *ORSAM*. <https://www.orsam.org.tr/en/al-kadhimis-quest-for-balance-in-foreign-policy/>
- Azad, N. (2015, November 28). *Barzani Körfez ülkelerinde Bağımsız Kürdistan'a destek arıyor*. <https://www.nerinaazad.org/tr/news/kurdistan/bashur/barzani-korfez-ulkelerinde-bagimsiz-kurdistana-destek-ariyor>
- Azizi, H. (2021). challenges to Iran's role in Iraq in the post-Soleimani era, *German Institute for International and Security Affairs*, <https://www.swp-berlin.org/en/publication/challenges-to-irans-role-in-iraq-in-the-post-soleimani-era>

- Balcı, A. (2016). Türkiye'nin üç Irak siyaseti: 2015 yılına dair bir değerlendirme. *ORSAM*. <http://orsam.org.tr/tr/turkiye-nin-uc-irak-siyaseti-2015-yilina-dair-bir-degerlendirme/>
- Barzani, M. (2017). Exclusive: 'No turning back' on independence vote, Iraqi Kurdish leader tells. *France 24*. <https://www.france24.com/en/f24-interview/20170621-exclusive-interview-independence-referendum-iraq-kurdistan-barzani-mosul>
- Barzegar, J. (2014). Kodamı Kurdistan rehberan-ı İran ra mi tersaned. *BBC Persian*. http://www.bbc.com/persian/iran/2014/08/140810_120_jb_kurdistan
- Barzegar, K. (2008). Iran, New Iraq and the Persian Gulf Political-Security Architecture. *The Iranian Journal of International Affairs*, 20 (1), 93-110. <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/ISIP.pdf>
- BBC.(2021, October 12). *Iraq election: Nationalist cleric Moqtada al-Sadr claims victory*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-58881596>
- BBC. (2015, August 18). *Maliki: Musul'un düşmesi Ankara'da planlanan komplo* https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/08/150818_maliki_musul_komplo
- BBC Persian. (2017, June 20). *Ayetullah Hamenei hemaperesi Kürdistanı Irak muhalefet kerd*. <http://www.bbc.com/persian/iran-40342329>
- Daragahi, B. (2019). *A photo op in Najaf reveals an Iran that could be*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/a-photo-op-in-najaf-reveals-an-iran-that-could-be>
- Duman, B. (2016, October 26). Irak'ın 'dengesini bozan' oluşum: Haşdi Şabi. *ORSAM*. <http://orsam.org.tr/tr/irak-in-dengesini-bozan-olusum-hasdi-sabi/>
- Duman, B. (2021). What does the Baghdad Conference mean for Iraq?. *MENA Affairs*. <https://menaaffairs.com/what-does-the-baghdad-conference-mean-for-iraq/>
- Dumbrell, J. (2010). Bush's Foreign Policy Legacy: Counting the Cost. *Assessing George W. Bush's Legacy*. Palgrave Macmillan

- Ehteshami, A. (2003) 'Iran-Iraq relations after Saddam.', *The Washington Quarterly*, 26(4), 115-129. <http://muse.jhu.edu/journals/washingtonquarterly/v026/26.4ehteshami.pdf>
- Entessar, N. (2010). *Kurdish politics in the Middle East*. London : Lexington Books.
- Ercan, M., & Bilgin, T. (2012). ABD- İnan ilişkileri: ABD-İnan gerginliğinin Türkiye'ye etkileri. *Akademik Bakış*, 33(4), 1-14. <https://www.akademikbakis.org/akademikbakis/akademik-bakis-sayi-33-kasim-aralik-2012/>
- Gunter, M. M. (2011a). Arab-Kurdish relations and the future of Iraq. *Third World Quarterly*. <https://doi.org/10.1080/01436597.2011.618649>
- Gunter, M. M. (2011b). The five stages of American foreign policy towards the Kurds, *Insight Turkey*, 13(2), 93–106. <https://www.insightturkey.com/file/671/the-five-stages-of-american-foreign-policy-towards-the-kurds-spring-2011-vol13-no2>
- Gunter, M. M. (2011c). *The Kurds ascending: The evolving solution to the Kurdish problem in Iraq and Turkey*. Palgrave Macmillan.
- Hawramy, F. (2017). *Referendum on independent Kurdistan puts Iran at crossroads*. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/07/iran-position-iraqi-kurdistan-independence-referendum.html>
- İnat, K. (2018). Türkiye-İnan ilişkilerinde terr sorunu. *SETA*. <https://www.setav.org/turkiye-irak-iliskilerinde-terror-sorunu/>
- Iran Daily. (2017). *Iran, Iraq sign deal to enhance defense ties*. <http://www.iran-daily.com/News/197170.html?catid=3&title=Iran--Iraq-sign-deal-to-enhance-defense-ties>
- Kardaş T. & Yeşiltaş M. (2017). *Non-state armed actors in the Middle East*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-55287-3>
- Kayhan Newspaper. (2020, November 18). *Berheste ez eradet*, <https://kayhan.ir/fa/news/199321>
- Keskin, A. (2015). İnan'ın Kuzey Irak politikası/İnan ve Iraklı Kürtler. *OMRAN*. <http://tr.omrandirasat.org/yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/makaleler/iran%E2%80%99in-kuzey-irak-politikasi-iran-ve-irakli-kurtler.html>

- Keynoush, B. (2016). *Saudi Arabia and Iran: Friends or foes?* Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-58939-2>
- Koç, M. (2017, September 17). *İKBY'nin referandum kararının İran'daki yansımaları*. <https://iramcenter.org/ikbynin-referandum-kararinin-irandaki-yansimalari/>
- KRD News. (2017, October 04). *Goran ve Komel: referandum ertelensin*. <http://www.krdnews.net/news/guney-kurdistan/goran-ve-komel-referandum-ertelensin>
- Kulaksızoglu, B. (2014, June 11). *IŞİD Bağdat'a ilerliyor. Deutch News*. <https://www.dw.com/tr/i%C5%9Fid-ba%C4%9Fdata-ilerliyor/a-17700635>
- McDowail, D. (1996). *A modern history of the Kurds*. I. B. Tauris.
- Muir, J. (2014, August 29). Irak'taki Sünni isyancılar "IŞİD"le savaşmaya hazır". *BBC Türkçe*. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/08/140829_muir_sunni_isid
- Mustafa, H. A. (2016, June 19). Sistani and Saudi Arabia: relations to face sectarianism. *Al-Arabiya*. <http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2016/06/19/Sistani-and-Saudi-Arabia-Relations-to-face-sectarianism.html>
- Nader, A., Hanauer, L., Allen, B., & Scotten, A. G. (2016). Regional implications of an independent Kurdistan. *RAND Corporation*. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1452.html
- Newman, E. (2007). Weak states, state failure, and terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 19 (4). 463-488. <https://doi.org/10.1080/09546550701590636>
- Newman, E. (2009). Failed states and international order: Constructing a post-Westphalian world. *Contemporary Security Policy*. <https://doi.org/10.1080/13523260903326479>
- Özcan, M. (2014). İbadi'nin Irak'taki zor görevi. *Al-Jazeera*. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/ibadinin-iraktaki-zor-gorevi>
- Power, S. (2007). *A problem from hell: America and the age of genocide*. New York : Harper Perennial.

- Reuters. (2020, June7). *Iraqi Kurds plan independence referendum on Sept. 25*. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-iraq-kurds-idUSKBN18Y284>
- Reuters. (2021, November 30). *Final results confirm Sadr's victory in last month's Iraqi vote*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/final-results-show-cleric-sadr-won-iraq-vote-state-media-says-2021-11-30/>
- Rezaei, F. (2019). *Iran's foreign policy after the nuclear agreement: politics of normalizers and traditionalists*. Palgrave Macmillan.
- Rudaw. (2017, September 17). *İran: bağımsızlık ilanında anlaşmalar iptal olur*. <http://www.rudaw.net/turkish/middleeast/iran/17092017>
- Sabah. (2016, October 21). *Iraklıların "Haşdi Şabi" endişesi*. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/10/21/iraklilarin-hasdi-sabi-endisesi>
- Sahebkhavar. (2017). *Veziri defai Irak*. <https://www.kisa.link/PrBX>
- Salihi, E. (2017) *Irak: devletin çöküşü ve çatışma süreci*. Kaknüs Yayınları.
- Salim, M., & El-Ghobashy, T. (2019, March 13). By granting rare audience, Iraq's grand ayatollah sends message to Washington and Tehran. *The Washington Post*. <https://wapo.st/31ZX00v>
- Shareef, M. (2014). *The United States, Iraq and the Kurds, shock, awe and aftermath*. New York : Routledge.
- Sinkaya, B. (2013). Amerikan askerlerinin çekilmesinden sora Irak-İran ilişkileri. *SETA*. http://file.setav.org/Files/Pdf/20130503102336_seta_rapor_9_iran_irak.pdf
- Sinkaya, B. (2014). *Deepening' of strategic partnership between Iraq and Iran*. https://www.academia.edu/11558327/THE_DEEPENING_OF_STRATEGIC_PARTNERSHIP_BETWEEN_IRAQ_AND_IRAN
- SIPRI. (2019). Trends in international arms transfers, *SIPRI*. https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-03/fs_1903_at_2018.pdf
- Sputnik News. (2017). *İKBY muhalefetinden Goran Hareketi: bağımsızlık referandumu gerçekleşmeyecek*. <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201706101028837916-ikby-muhalefeti-goran-bagimsizlik-referandumu-gerceklesmeyecek/>

- Sputnik News. (2017). Kuzey Irak'taki referandum, Ortadoğu haritasını ne şekilde değiştirebilir? <https://tr.sputniknews.com/analiz/201706101028833208-kuzey-irak-referandum-ortadogu-haritasini-ne-sekilde-degistirebilir/>
- Sputniknews. (2018). Sadr: Irak'ın sınırın ötesinden yönetilmesine izin vermeyeceğiz. <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201807051034161374-sadr-irak-sinir-otesinden-yonetilmesine-izin-vermeyecegiz/>
- Tabatabai, A., & Esfandiary, D. (2017). Cooperating with Iran to combat ISIS in Iraq. *The Washington Quarterly*, 40(3), 129-146. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2017.1370338>
- Tajbakhsh, K. (2019). Getting real about Iran. *Foreign Affairs*. https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2019-03-19/getting-real-about-iran?utm_campaign=tw_daily_soc&utm_source=twitter_posts&utm_medium=social
- Takeyh, R. (2008). Iran's new Iraq. *Middle East Journal*, 62(1), 13-30. <http://www.jstor.org/stable/25482470>
- Tamer, C. (2016). Türkiye ve İran'ın Irak'ta güç tahkim etme çabası: Başka örneği. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 103-118. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285270>
- The New York Times. (2020, March 11), Rocket Attack Kills Three U.S. Coalition Members in Iraq. <https://www.nytimes.com/2020/03/11/world/middleeast/us-troops-killed-iraq-rocket-attack.html>
- Ulutaş, U. (2016). Şii Siyasetinde Sadr Faktörü. *Akşam*. <https://www.aksam.com.tr/ufuk-ulutas/yazarlar/sii-siyasetinde-sadr-faktoru/haber-513556>
- Uzman, H. O., & Balcı, Ç. (2017). Bölgesel açıdan Kuzey Irak bağımsızlık referandumu ve Türkiye. *Turkish Forum*. <https://www.turkishnews.com/tr/content/2017/08/25/bolgesel-acidan-kuzey-irak-bagimsizlik-referandumu-ve-turkiye/>
- Yıldız, K. (2004). *The Kurds in Iraq*. Pluto Press.

Iranian Utopia: Suhrawardī and the Concept of ‘No-Where’ in “The Chant of Gabriel’s Wings” and “The Crimson Intellect”

Faezeh Mohajeri*

Abstract

It is accepted that for the first time in 1516, Thomas More introduced the concepts of an ideal place in his *Utopia*; however, centuries before him in 1154 Shahāb al-Din al-Suhrawardī, a Persian philosopher, introduced the term *Nā-kujā-ābād*, which literally means utopia. This word was initially used in literature for defining an ideal society, which simultaneously bears the meaning of a non-existing or probably never-existed society. Accordingly, this article analyses the perennial Idealism in Suhrawardī’s *Nā-kujā-ābād* (*no-where*) by which he amalgamates the discourse of idealism with the perfect nature of human beings during the twelfth century. *Nā-kujā-ābād* is a prototypical term that illustrates the transcending world and portrays the ultimate perception of the living soul in utopia. The twofold essence of this term has always been at the center of the argument; a self-contradictory word, holding two opposite meanings at the same time: the spiritual world (*Ālam-i Mesāl*) and the material world (*Ālam-i Nāsūt*). This article aims to reconstruct Suhrawardī’s treatises through the textual analysis illuminating the interpretation of *no-where* through the utopian angle in treatises of *The Chant of Gabriel’s Wings* (*Āwāz-i Par-i Jabra’īl*) and *The Crimson Intellect* (*Aql-i Surkh*) and finally concludes that Suhrawardī’s utopia is the true self of human beings apart from political and social issues.

Keywords: The Chant of Gabriel’s Wings, The Crimson Intellect, Nā-kujā-ābād, Suhrawardī, Iranian Utopia.

---

* MA Candidate, Allameh Tabataba’i University, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Dept. of English Language and Literature, Tehran, Iran, Faezeh_mohajeri@atu.ac.ir, ORCID: /0000-0002-1835-6780

İran Ütopyası: Sühreverdî ve “Cebrail’in Kanat Sesi” ve “Kızıl Akıl”da ‘Hiçbir Yer’ Kavramı

Faezeh Mohajeri*

Öz

İdeal mekânın ilk kez Thomas More tarafından 1516 yılında Ütopya adlı kitabında tanıtıldığı kabul edilir; ancak İranlı filozof Şahâbüddin es-Sühreverdî, More’dan yüzyıllar önce, 1154’te, kelimenin tam anlamıyla ütopya anlamına gelen *Nā-kujā-ābād* (*hiçbir yer*) kavramını ortaya atmıştır. Erken literatürde bu terim, var olmayan ve muhtemelen hiç var olmamış ideal bir toplumu tasvir etmekteydi. Buna göre, bu makale daimi İdealizm okulunun yorumcularını ve Sühreverdî’nin *Nā-kujā-ābād*’ını (*hiçbir yer*) kavramını incelemektedir. *Nā-kujā-ābād* (*hiçbir yer*), aşkın dünyayı tasvir etmek ve ütopyada yaşayan ruhun uzak algısını tasvir etmek için onun tarafından tanıtılan prototipik bir terimdir. Bu terimin iki yönlü özü her zaman tartışmanın merkezi olmuştur; aynı anda iki zıt anlamı taşıyan kendi içinde çelişkili bir kelimedir: Manevi dünya (*Alem-i misâl*) ve maddi dünya (*Alem-i nâsût*). Bu makale metin analizine dayalıdır ve Sühreverdî’nin risalelerini yeniden inşa ederek, *Cebrail’in Kanat Sesi* (*Āwâz-i Par-i Jabrâil*) ve *Kızıl Akıl* (*Aql-i Surkh*) risalelerinde ütopik bir bakış açısıyla *hiçbir yerin* yorumunu aydınlatmayı amaçlamaktadır. Son olarak araştırmacı, Sühreverdî’nin ütopyasının, insan hayatındaki siyasi ve sosyal meselelerden uzak, herkesin ulaşabileceği gerçek benlik olduğu sonucuna varır.

Anahtar Kelimeler: Cebrail’in Kanat Sesi, Kızıl Akıl, Hiçbir yer, Sühreverdî, İran Ütopyası.

* Yüksek Lisans Adayı, Allameh Tabataba’i Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran, İran, Faezeh_mohajeri@atu.ac.ir, ORCID: /0000-0002-1835-6780

1. Introduction

In September 2020, the present researcher encountered the ideas of an ideal man in the shadow of mysticism in different works of Suhrawardī, a philosopher who is well known for being slain at an early age. Due to the fact that most of Suhrawardī's treatises have not been translated into Latin, he remains an understudied sage among his contemporary philosophers for most Western cultures. On the authority of Seyyed Hussein Nasr (1964), even though Suhrawardī was introduced to the Occident by Henry Corbin (p. 1), his ideologies are still unknown to the present arena of research; *Āwāz-i Par-i Jabra'īl* and *Aql-i Surkh* are among those works that have oddly slipped from the grasp of literary scholars. Although there are infinite sources on Suhrawardī's philosophy of *Nā-kujā-ābād*, almost in none of them is there a reference to his ideas on perfect human in the ideal place. From the twentieth century onward, numerous philosophers including Bernard Carra de Vaux (1902), Maximilian Joseph Heinrich Horten (1912), Ghulāmhusin Ebrāhīmī Dīnānī (1985), Dimitri Gutas (2003), and John Walbridge (2017) have mainly analyzed Suhrawardī's works within the scope of Islamic philosophy and scrutinized his treatises from Eastern and ontological perspectives. Additionally, Henry Corbin (1903-1978), in particular, undertook a prolonged project of *Ishrāqī* doctrine probing Suhrawardī's works within the theosophical discourse.

Islam's Golden Age, as Seyyed Hussein Nasr (1964) asserts, dates back to the epoch of Prophet Muḥammad in Madina (p. 1). For Nasr (1964), this age appears as if a seed germinates in the soil, which later grows into a tree and over time bears fruit (p. 1). At this age, scientific, historical, and metaphysical assumptions flourished and penetrated various countries, especially Persia, and subsequently, a significant number of scientific books were translated into Arabic during the realm of al-Ma'mūn Abbāsī. At this point, Christianity and Judaism were introduced to decent people, so that "Jews in the Islamic Middle Ages—taking *al-Andalus*, or Muslim Spain, as the model—lived in a 'Golden Age' of Jewish-Muslim harmony, an interfaith utopia of tolerance and convivencia [coexistence]" (Cohen, 2018, p. 28). In this realm, Jews willingly fraternized with Arabic and Islamic cultures and stressed the different angles of science, language, literature, and philosophy in multicultural cities. As Arab Muslims came to know Greek and Persian science, the Sun of Islam gradually dawned

from the horizon; so that, Sufism and metaphysical ideas reached their peak through Avicenna's arguments about the soul of the 'Flying man.' Intellectual philosophies, as time passed by, were introduced by significant sages, including Suhrawardī, whose school of Illumination was established in this era among the dialecticians. At a very early age, Suhrawardī went on an excursion and made contact with various and significant philosophers and relentlessly continued his journey through different Islamic countries to meet the masters of Sufism and detect individuals with coequal perspectives. In one of his journeys to Isfahan, he became acquainted with Avicenna's thoughts and fascinated by his mystic and spiritual conduct. By piecemeal development, Suhrawardī's school of thought was established in Anatolia and Syria as his beliefs were "in the focal point in which the Zoroastrian, Platonic, peripatetic metaphysics, and Islamic mysticism as well as the revelation and religious tradition have met together and have found new combination in one coherent system by his own innovations" (Nīksīrat, 2016, p. 686). Yūsūf ibn Taghrī Birdī al-Atabikī in his book *al-Nūjum al-zāhirah fi mulūk Miṣr wa-al-Qahirah* (1909) describes a meeting between himself and Suhrawardī in which he [Suhrawardī] compares himself to other Muslim philosophers, especially Avicenna, and ranks himself as equal and then states: "In discursive sciences, I am equal, if not superior, but in intellectual intuition, I am Superior" (p. 30). Through intellectual intuition, Suhrawardī presents a kind of heretical sagacity that was opposed to the Orthodox legacy.

According to Aminrazāvī (2014), "Avicenna's school of thought is Aristotelian in nature, which was thoroughly opposed to Sufism, his aspect toward the mystical theories and its relation to *Taṣawwūf* [mysticism in Islam] received less attention than Suhrawardī's ideas toward Illumination and Sufism" (p.7). Through Suhrawardī's perspective of Sufism, this research improves the utopian study on Sufism providing a new intellectual horizon on Oriental-Persian perfectionism by highlighting the concept of *Nā-kujā-ābād*. This concept is conspicuous in this study as it helps individuals achieve their utopia and investigate the logic behind the so-called *no-where*. The method used in this research is descriptive and prescriptive analysis through the close reading of the primary texts. The significance of this study is dedicated to those who develop an interest in achieving the intrinsic utopia as an ideal man. Hence, the findings of this study directly benefit literature, history, and culture, intending to reveal

the remaining unpublished discoveries concerning the term 'No-where.' The researcher hopes this study would be an introductory guide for those with a utopian mindset to build up their ideal world and regain their own Neverland.

2. School of Illumination

As Suhrawardī was influenced by a specific philosophical trend, it is crucial to deeply examine the social and political conditions of his time to perceive his school of Illumination and his philosophy, which led him to construct his school of thought. Suhrawardī should be considered as an Iranian philosopher, as scholars asserted, who restrictedly sticks to the Zoroastrian culture in Persia and demonstrates the pure divinity in the world of imagination to gain wisdom and reach the universal truth as he was hostile to the wars between different religions, especially Islam and Christianity. During his meetings with different philosophers, he created a great circle of friends and educated numerous students whose demands were to compose a book of the philosophy of illumination. Suhrawardī's eagerness towards the profound knowledge of philosophy made him a conspicuous Shaykh among other contemporary philosophers. Therefore, the foundation of Suhrawardī's political theory should be considered at the beginning of his book, *The Wisdom of Illumination (Hikmat al-ishrāq)*. RajabAlī Esfandīyār (2014) asserted that Suhrawardī in this book implicitly divides worldly affairs into two parts: "First affairs which do not belong to human deeds such as heaven and earth; and the second, matters that relate to them. He interprets the first type as the theoretical wisdom, and then, the second type as the practical wisdom" (p. 122); finally, he asserts that knowing the second affairs "is necessary for the survival of worldly life" (p. 122). In this work, "Suhrawardī believes that the worst eras are those in which there is no personal effort, movement of thought is interrupted, and the inspiration is blocked" (p. 122). According to him, the world never lacks a person who is in charge of wisdom. Further, Esfandīyār claims that according to Suhrawardī:

Man has only one real duty and that is to overcome the insoluble spell of man. According to him, it is through the passing of this spell that the treasure of existence is revealed and the man

reaches his Truth. In this way, the man finds the possibility of his being promoted to the abode of spirits (p. 124).

According to the above mentioned quote, Suhrawardī constructs a competent replica of insight for human's life to portray a glimpse of the vision of himself, whose eternal life in another utopian world was more significant than the worldly affairs. According to Nasr (1964), even though Suhrawardī has never written an independent treatise about the prevailing political situation in Iran, he seeks a transcendent political approach based on perfect governance and provides material development with both spiritual excellences (p. 15). Hence, Suhrawardī's method is settled on the ground of Illuminationistic wisdom that brought transcendent political issues to a new perspective on the politics of Muslims; undoubtedly, addressing Suhrawardī from a political perspective requires independent research and other opportunities that are beyond the scope of this article.

John Walbridge (2001), about Illuminism, claims that "Suhrawardī abandoned the Avicennian Peripatetic philosophy that he had learned from his teacher and became a Platonist. It was, he tells us, his mystical exercises and a dream of Aristotle that led to his conversion" (p. 202). In *The Philosophy of Illumination*, there is a considerable strain in interpreting Suhrawardī's thoughts about Illumination and *Ishrāqī* doctrine because the concept of *Light* as a signifier can refer to various signifieds. However, as the word "*Ishrāq*" both in Arabic and Persian language means 'light,' the researcher analyzes God and Light as the centerpiece frameworks. The Qur'anic Surah named *An-Nūr* means "the Light" vividly refers to Allāh:

Allāh is the Light of the heavens and the earth. The parable of His light is as (if there were) a niche and within it a lamp: The lamp is in a glass as it were a brilliant star, lit from a blessed tree, an olive, neither of the east (i.e., neither it gets sun-rays only in the morning) nor of the west (i.e., nor it gets sun-rays only in the afternoon, but it is exposed to the sun all day long), whose oil would almost glow forth (of itself), though no fire touched it. Light upon Light! Allāh guides to His Light whom He wills. And Allāh is All-Knower of everything (24:35).

In Islamic contexts, Light is the prototype of God concerning metaphysics. "Light imagery recurs throughout Qur'an with light symbolizing God's

guidance and darkness— the darkness, for example, of the waves and clouds overshadowing a storm-tossed ship— God’s misleading of the unbelievers” (Walbridge, 2001, p. 52). Further, Walbridge (2001) claims that Suhrawardī indicates *Light* to implicitly illustrate the philosophers, mystics, and even sages that have faith in God. The second meaning of light is related to the old tradition of thought in Bible about “light and the divine, a tradition Judaic, Greek, and Christian” (p. 51) that Christ is the light of Him. However, “Suhrawardī himself and, even more, his medieval and modern commentators link his doctrine of light and darkness with the teachings of the archaic Persian” (p. 51) and Greek philosophical ideas regarding the perspective of Plato to the Light. For Plato, Light is respected as “the intelligible realm [that] is not mixed with dark” (p. 53). To have this in mind, Suhrawardī also in *Philosophy of Illumination* constantly cites Hermes and the concept of Light. This image “has the property that by reason of it the body becomes visible, manifest, and revealed...” (p. 53). Obviously, as with any other personal structure, one might identify the elements of Neo-Platonism, Sufism of Islam, Hermetism, and Zoroastrianism— but the form “of these materials into a new structure is directed by a central intuition, as original as it is consistent” (Corbin, 1978, p. 13), and Suhrawardī’s philosophy is entirely necessitating the conviction of the human of light that appoints the utopian human being with Perfect Nature. It is suggested that there is a strong relationship between Perfect Nature and soul (*rūh*); accordingly, Kiesel (2002) has referred to Perfect Nature:

Socrates had also his own opinion about this matter [Perfect Nature] when he said that the perfect nature is called the Sun of the Wise. Some asked Hermes what he thinks about how to supply wisdom? He answered, “by perfect nature.” Then he was asked “what is the source of wisdom?” he answered, “it is the perfect nature.” Then they asked “well, what is the key of wisdom?” he answered “it is the perfect nature.” Then they asked, “what is the perfect nature?” So he answered, saying “it is the philosophers’ spirit that is connected to his star and manages and opens for him all the locks of wisdom and teaches him and answers flat which is troubling him and instructs him in his sleep and while he is awake with keys to the closed door (p. 61).

Suhrawardī believes that there is a strong correlation between the Perfect Nature, the Holy Spirit, the human of light (a wise human with perfect nature), and the Angel of Humanity. He depicts this image by Gabriel's wings, intending to portray the divine-human whose aim is to transcend the dimensions of the body and reach the ultimate spirituality. Concerning this, Corbin believes that "the Zoroastrian religion of ancient Iran offers us the homologue or rather the perfect, classic exemplification of what the Hermetic figure of Perfect Nature [is]" (1978, p. 28). After "the Arab conquest of Iran, the position of Zoroastrianism changed considerably: The state religion of the [Sassanid Empire] was forced into minority status after centuries of Islamic domination" (Dehghani et al., 2020, p. 4) and consequently, "[the] Persian language was spread in the East, beyond the borders of the Sassanid Empire, by the conquering armies of Islam, and Persian became the *lingua franca* of the eastern caliphate" (Frye, 1968, p. xiii). While the new Persian language due to the Arab invasion was full of Arabic words, it became a spectacular means of writing poetry and literature for philosophers and poets.

To gain an in-depth understanding of Suhrawardī's conditions, it is necessary to delve into the prevailing religious and philosophical situation in Persia. This idea can also be applied to Suhrawardī's works, for as much as Persia abstained from its religion called Zoroastrianism, and merged with a newly established religion, Islam. Therefore, "almost all the Persians became Muslims within a few centuries without significant outside coercion on the part of their conquerors" (Spuler, 2015, p. 125). It is of importance to note that "Persia did not wholly lose itself by adopting Islam; to a great extent, it molded Islam into a religion suitable for its own needs" (p. 125). Hence, what Suhrawardī achieves in *The Chant of Gabriel's Wings* and *The Crimson Intellect* is genuinely his own unique style. Still, intentionally or not, it is based on the combination of Zoroastrian and Islamic ideas. Indeed, Persia "as a Muslim country retained its language and managed to preserve it through years of Arab supremacy, with the result that finally, it was able to usher in, with Ferdowsī" (p. 125). By concentrating on the enlargement of Islam's presence in Iran, Persians had no justifiable motivation to relinquish their ancestral culture, so that the Persian culture and language endured within the Islamic era.

3. The Chant of Gabriel's Wings

This classical treatise in Persian literature was influenced by Avicenna's *Ḥayy Ibn Yaqzān*, *Salāmān va Absāl*, and *Resāleh al-Ṭeyr*. Suhrawardī composed this treatise through the significant resemblance with *Aql-i Surkh* by Persianization of the ideal human being in utopian place, *Nā-kujā-ābād*. By including the introduction, *Āwāz-i Par-i Jabra' l is divided into four parts*: The introduction is a glorious sermon in praise of Allāh; the first part tackles the philosophical mystery with a symbolic language authorized in the first-person narration in which Suhrawardī guides his readers to reach out the true-self and become an *Insān-i Kāmel*. In the second part, *Suhrawardī asks Gabriel* about his original home, "the land of *nowhere*," a place which does not belong to anywhere—utopia. Suhrawardī's utopia refers to the metaphysical world, a spiritual or non-physical sphere beyond the ordinary experience. In other words, *Nā-kujā-ābād* outstrips the regular dimensions of time and place; afterwards, he explains the mysterious ideas of *al-Jafr*, the science of hidden or unrevealed words based on numerical symbolism. He clarifies that human beings are commandments of *Kalām al-Allāh*, and they are one of the precedents of the chant of Gabriel's wings. Eventually, the third part is about Gabriel and the chant of his wings. In this part, the chant of Gabriel's wings does not belong to the discussion of *Sharī'at* but to the debate of *Ṭarīqat*; *Sharī'at* is to know the truth and distinguish between good and evil. However, *Ṭarīqat* is to seek the truth.

The most hidden and mysterious issue in *Āwāz-i Par-i Jabra' l* is dedicated to the seeker of the truth who tries to find his way to go to "*Khāneqāh*" (Aminrazavi, 2014, p. 20) with two distinct gates, one of which is opening to the desert, and the other to the city. When the Sufi chooses the desert, he encounters almost ten "spiritual masters" (p. 20) and asks them about the mystery of "the creation, the stations of the path, and the dangers therein" (p. 20). In this book, Suhrawardī uses the unique traditional symbolic images in Persian Sufi-literature "to convey several key ideas which punctuate his philosophy... [and] add[s] a dimension of depth... in his strictly-speaking philosophical works, given the latter's reliance upon [the] abstract language" (Rustom, 2020, p. 1). When Suhrawardī goes to the Sufi-house or *Khāneqāh*, he padlocks the gate of the city and heads for the desert. In the following, the salient issues of this treatise are addressed by a close reading of the symbols to investigate how one

can live in an ideal place as the perfect human being by culminating the function of Gabriel's wings. Critics and contemporary philosophers, who analyzed this treatise, particularly translated the locution 'Āwāz' under different terms like "sound," "chant," and Rustom (2020), specifically, used the term "reverberation." This article, however, employs the word, "resonance," which emanates additional subtle different shades of meanings comprehending the significance of Suhrawardī's symbolic language in the case of Perfect humankind in an ideal and utopian place. In the initial lines of *Āwāz-i Par-i Jabrāl*, Suhrawardī (1946) declares that:

During the days when I had first emerged from the women's chamber, and some of the restrictions of infants had been lifted from me, one night as a jet-black gloom settled over the concave of the cobalt sphere and darkness that was the right hand of non-existence's brother spread over the lower world, I was overcome by a sense of despair resulting from the impact of a dream. Distressed, I took a candle and headed for the men's part of our house... Afterwards, I had a desire to enter my father's *khanaqah*. The *khanaqah* had two doors, one onto the city and one onto the field and orchard. I went and shut tightly the door to the city. After closing it, I went to open the door to the field (p. 9).

The initial lines are embedded with philosophical codes of Persian symbols that need to be decoded thoroughly. To gain an insight into that, one should transcend the material world—"women's chambers" to free his soul from worldly sensations. Further, since children only use their feelings and have not yet interacted with Intellect or *Aql*, Suhrawardī uses "restrictions of infants" for implying the five senses. At this stage, the ideal man should overcome his sense of despair resulting from the impact of a dream to observe everything with a candle—the light of heart or human's Intellect. At this level, the human soul transcends from the physical world and reaches out the intuition and revelation. In philosophical context, "*khanaqah*" is the limbo between the material world (*Ālam-i Nāsūt*) and the world of Intellect (*Ālam-i Ma'qūl*) where Gabriel ("father") guides humans to reach the ideal place. Suhrawardī, in "*khanaqah*," closes the door of the tangible world ("city") and opens the door onto the sensible world—"field and orchard." In such a way, Suhrawardī (1946) as an ideal human (*Ādam-i Rūhani*) shuns the abstraction of worldly affairs and steps into the rational world of Intellect and enters the conversation with Gabriel:

... "Please, sir," I said, "from which direction have my lords honored us with their presence?" The old man who was on the end of the bench answered me, saying, "We are a group of abstracted ones, come from the direction of *Nā-kujā-ābād*." This meant nothing to me. "In which clime is that?" I asked. "In the clime to which your index finger cannot point," he said. And I realized that this old man was very knowledgeable (p. 10).

Through employing angelical symbolism, Suhrawardī angelizes this masterpiece to portray the tenth Intellect and reveal that Gabriel and other angels from *Lā-makān*, a clime that the index finger cannot point at—in the final destination of human life. By introducing the word *Lā-makān* (*Nā-kujā-ābād*) Bībīzohreh Hashemī (2012), in her article, asserts that what Suhrawardī tries to inform is that *Nā-kujā-ābād* is a city, it is *Khāneqāh* or a house, and finally, it is *No-where* (p. 248). Many critics hold that *No-where* or utopia is *Ālam-i Mesāl*—the world of imagination that interfaces between the features of both the body (*Ālam-i Nāsūt*) and the world of soul (*Ālam-i Ma'qūl*). In the closing lines of *Āwāz-i Par-i Jabrāl*, Suhrawardī (1946) asks about Gabriel's wings:

... "Tell me of Gabriel's wing," I said. "Gabriel has two wings," he replied. "The right wing is light, the totality of which is an abstraction of the relation between his being and God. The left wing has traces of darkness, like the dark spots on the surface of the moon that resemble peacock's feet. That is a sign that his being has one side toward not-being. If you look at the relation of his being to God's being, it has the attribute of His being. When you look at the realization of his essence, it is the realization of non-existence and a concomitant to possible existence. These two intrinsic meanings stand on the level of two wings: [T] he relation to God on the right and the mental positing of the realization in the soul on the left... The two are mentioned first because two is the closest of all numbers to one, then three, then four. Thus having two wings is nobler than having three or four. The harmonics of this in the science of realities and apocalypses is more than most can understand (p. 17).

Gabriel's left-wing, "Occident," and his right-wing, "Orient," can be stretched in a way that covers the whole world from heaven to the Earth.

By taking these issues as a fact, we can conclude that the name of the man is originally holy and has roots in divinity. Moreover, in this context, Gabriel's wings do not have a literal meaning but a figurative and metaphorical one. Suhrawardī uses the ideas of Gabriel's wings from Holy Qur'an:

All the praises and thanks be to Allāh, the originator of the heavens and the earth, Who made the angels messenger with wings, two or three or four. He increases in creation what He wills. Verily, Allāh can do all things (35:1).

He considers Gabriel with two wings to be superior to angels with three or four wings due to the symbolic issues of number two. He also refers to the lightness of the right-wing and the darkness of the left-wing. From Suhrawardī's point of view, light is a sign of existence, and darkness is a sign of non-existence, which from his left wing, the material world emerges, and is related to violence and crimes. However, Truth and sainthood are attributed to his right-wing. Numerous researches about the characteristics of colors have been taken into consideration in theosophy and Islamic philosophy of Sufism. Henry Corbin, for instance, declares that "[t]here is, moreover, a long Hermetic tradition in Islam, whose testimony makes one ask what perception of color and color phenomena it was that enabled alchemists to interpret them in the way they did" (Scholem, 2005, p. 60). Muḥammad Karīmkhān Kermānī (1810-1871), famous for being an Iranian Goethe—has a theory about paramount divergent colors. That theory concerns the visions of light, which evokes the 'physiological colors' of Goethe's *Farbenlehre*" (2005, p. 61). Goethe's *Farbenlehre*, Scholem asserts, is the differentiation between *wujūd* and *zuhūr*—color may 'exist' (*wujūd*), but cannot be 'manifested' (*zuhūr*). On this account, the connection of light, particularly in this context, is the concept of illumination. Sustained from the combination of Shi'a and Zoroastrian theosophy, Suhrawardī's perspective appears to be Neo-Platonic. For him, the concept of "light" and "darkness" denotes the archetypes of good and evil. Various phenomena, including the phenomenon of colors, are modified by archetypes from superior worlds, specifically *Ālam-i Mesāl*. Therefore, "the phenomenon of color extends equally to the totality of these universes; so that, a hermeneutic of color would employ not an abstract symbolism, but a symbolic founded on an integral spiritual realism" (p. 63). John Walbridge (2001) also argued that Persian use of light and darkness on Gabriel's wings is obviously crucial in the exposition of Suhrawardī's philosophy.

Further, he clarifies that “[l]ight and darkness are the key symbols in the Illumination system, but they are still [secret] symbols and can be decoded into more abstract and philosophical language” (p. 62). In terms of philosophy and Sufism, it is the “interior meaning which is hidden behind the exterior meaning of it” (p. 4). Since *Nā-kujā-ābād* cannot be explained in the humane and straightforward language, Suhrawardī uses a set of creative symbols in his works. In the holy Qur’an, Allāh talks in such symbolic language with Prophet Muḥammad through Gabriel that even until today, most of the secrets have not been revealed to the sages and philosophers. Countless books like *Romūz-i Asrār-āmīz-i A’ dād* (2006), have prescribed and scrutinized the meaning of different numbers in philosophy. In most of them, number two is holy, as it is the nearest number to number one, a representation of Allāh. Symbolically speaking, white on Gabriel’s wings represents Light and truthfulness; yet, “black represents Satan and whatever related to appearance or outward of concepts” (p. 9). By regarding these two issues as a fact, a current result can be extracted that black is the symbol of the body or *Ālam-i Mesāl*.

Ālam-i Mesāl is *no-where*, *Nā-kujā-ābād*, or Suhrawardī’s Utopia, which was discussed in the initial paragraphs. From Suhrawardī’s point of view, “in the philosophy of illumination, Gabriel, or the Holy Spirit helps human beings to bring their potentials into action, connect with him and appreciate the treasure of his knowledge and virtues” (Poornāmdārīyan, 1985, p. 2). Gabriel is the mediator of the existence and source of understanding of the human population and his wing has a metaphysical meaning, which Suhrawardī attempts to convey the *Being* or existence of the creatures in the universe through divine grace. It is crystal clear that all these delineations are hidden secrets, which cannot be acknowledged by focusing on the form. As Sufī explained about the number of Gabriel’s wings and two gates in *Khāneqāh*, it can be argued that Suhrawardī uses not only mysterious numbers but also mysterious colors by employing binary oppositions in describing Gabriel’s wings of black and white, city and desert. In the world of abstractions, wing means *ṣūrat*. Gabriel’s right-wing is light, which is related to the unity of the Word (*Kalām*). However, his left wing is related to the darkness, through which, by God’s will, he creates the material form (*ṣūrat*) of objects.

Ālam-i Nāsūt and everything therein is the resonance of Gabriel’s wings. As a result, *kalām* or soul is the essence of human existence. With these

signs, Suhrawardī intends to point out that all the beings in *Ālam-i Nāsūt* (i.e., *Ālam-i Mahsūs*) are the resonance of Gabriel's wings. Accordingly, the disbelievers are also considered as the resonance of his wings. In this case, all beings are the words of God (*kalām Allāh*), and every word (beings) has a spiritual soul that can return to his utopia. Suhrawardī's goal is that all human beings should look forward to the unity of the word to be an ideal human being; thus, this unity of the word is beyond religions because all human beings have souls; so that they are the resonance of Gabriel's wings. Gabriel's right-wing, identified by an angelic and virtuous fluorescence, pure Light, or in other words, *Ālam-i Ma'qūl*. The left-wing has both darkness and light on it, which the radiation of light stems from *Ālam-i Ma'qūl* and the darkness represents the material world.

4. The Crimson Intellect

This book is also regarded as one of Suhrawardī's outstanding treatises, representing the Persian Utopia and portrays his vision of mystical dimension and philosophical discourse of an ideal man both in a physical and spiritual sense through the presence of light and self, engaging with the luminous world of lights, worlds of angels, and ancient Persian archetypes that illustrates the interrelated web of ideas that Suhrawardī puts forward. In this treatise, since the intellect stands at the borderline of the spiritual and the material world, the archangel or the intellect is presented in color crimson, a symbol that connects the amalgamation of the night (black) and day (light) that is found in the evening (crimson).

The Crimson Intellect begins with the inquiry that whether birds can understand each other's language, an eagle answers the question instantaneously by confirming this idea. However, meanwhile, it is captured by a hunter. In the desert, the eagle meets a red-faced spiritual that claims to be the first archangel who was created in the world. The archangel is the Sufi's intellect, which is the tenth *Aql* in the hierarchy of the winged angels who are epitomized as attending on God, a human face celestial body demonstrated with eagle's wings called the Holy Spirit—Gabriel; an angel of wisdom and angel of inspiration. In this point, it can be assumed that Suhrawardī refers to the archetype of human, a person who was young since he was ontologically removed from Allāh, being regarded as the eternal and the oldest of being:

And Sulaimân (Solomon) inherited (the knowledge of) Dâwūd (David). He said: "O mankind! We have been taught the language of birds, and on us have been bestowed all things. This, verily, is an evident grace (from Allâh) (27:16).

By proceeding *The Crimson Intellect (Aql-i Surkh)*, Suhrawardī applies the Zoroastrian symbolism of Qāf Mountain and refers to Ferdowsī's epic, *Shāh-nāmeḥ*. Qāf is where Phoenix (*Sīmurq*)—symbol of divinity and purity, was born. Since the soul is free just like a bird, in Persian literature, birds are the symbol of humanity's soul; it can travel from its current situation, *Ālam-i Nāsūt*, to the desired situation, *Ālam-i ma'qūl*. Furthermore, Suhrawardī continues the story by employing Zāl, who was born albino at Qāf and raised by Sīmurq and married to Tahmīneh, a character who is "well-known for being the soul of Persia" (Aminrazavī, 2014, p. 21). Tahmīneh gives birth to a boy named Rustam, who is the hero of *Shāh-nāmeḥ* and "well-known for overcoming his ego" (p. 21). Aminrazavī declares that "whereas Ferdowsī emphasizes the epic and historical aspects of Persian mythology; Suhrawardī focuses on its mystical and esoteric connotations" (p. 21). Symbolic wise, Suhrawardī, in this treatise, uses the same language and style that is used in *The Chant of Gabriel's Wings*. Aminrazavī also holds that Suhrawardī brings "both classical issues of Islamic philosophy and mysticism, such as the distinction between the rational faculties, which is called the peculiar intellect, (*Aql-i Juz'i*) and the intellect which he calls universal intellect, (*Aql-i Kulli*)" (p. 23). A striking certitude about Suhrawardī's (1997) writing style is that he tries to put veil on the very essence of his writings to hide his theory of knowledge behind the set of creative symbols. The eagle soliloquizes:

... I said to myself that the wardens were not paying attention to me. I said to myself that I would never find a better opportunity, so I crept into a corner and, fettered as I was, escaped limping into the wilderness. There I saw someone approaching. I went forward and greeted him. He replied as politely as possible. As I looked at that person I saw that his countenance and color were red. Thinking him young, I said, "Young man, where do you come from?" "My son," he replied, "you have addressed me mistakenly. I am the first child of creation. You call me young?!" "Why are your features not white?" I asked. "My features are

white,” he said. “I am a luminous elder. But that person who captured you in the snare, and placed these disagreeable fetters on you and appointed the wardens over you through me long ago into a black pit. This color of mine, which appears red to you, is because of that. Otherwise, I am white and luminous. Every white thing that is connected to light appear red when admixed with black... (p. 21-22).

The eagle’s condition in this treatise is similar to Suhrawardī’s situation in *Khāneqāh* in *The Chant of Gabriel’s Wings*. The bird also prefers the desert rather than the city, same as the Sufi in the previous treatise. The eagle also encounters a person who can be compared to the ten sages of *The Chant of Gabriel’s Wings*. When the sage says that “I am the first child of creation,” it is apparent that the first child of creation is *Aql*. Prophet Muḥammad—peace and blessings of Allāh be upon him— declares:

The first thing that God created was the Intellect ...

In Mysticism, Intellect is inherently abstract and concrete; that is, neither material nor physical, nor does it need to be related to the body to function properly. What is noteworthy in this context is that this intellect has nothing to do with human intellect that one can think with it. The general perception, the human soul connects with the world of intellect through acquiring the world from the proportion of its existential capacity. In the system of existence, there is a world called the “world of Intellect” or *Ālam-i Ma‘qūl*; this world is a mediator of the lower world that is called *Ālam-i Nāsūt*. Accordingly, the supreme intellectual being is the “first Intellect,” and its existence does not depend on the material world and does not need anything other than the divine essence. So, all the perfections of the Almighty can appear in the world of Intellect. Although the first Intellect is the most perfect of beings and the most honorable one in the universe of possibility, at the same time, its existence depends on the Almighty.

The similarity between Suhrawardī and the sage that meets the eagle in the desert is comprehensible when the old man declares his “features” are white but in the “black pit” returned into crimson. Similarly, Gabriel’s wings are also acquainted with white and black, sequentially representing the soul and the body. The mixture of black and white in the “features” of the old man is converted into crimson. If we consider Light as the color of Sun or daylight and black as the sign of moonlight at night, it would be

evident that crimson should be regarded as the aurora or twilight. The fire also has the same connotation. Suhrawardī (1997) himself applies this idea to Light of fire:

A flame has the same quality. Below it is white and above is black smoke. Between the fire and smoke, it appears red. There are many such examples. Then I said, "Elder, where do you come from?" He replied, "From beyond Mount Qāf, where my residence is. Your nest too was there, but you have forgotten it." "What are you doing here?" I asked. "I am a traveler," he said. "I continually wander about the world and look at the marvelous things." "What wonders have you seen in the world?" I asked. "Seven things," he replied. "First, Mount Qāf, which is our realm; second, the Pearl-that-glow-by-night [*Guhar-i Shab Afrūz*]; third, Tuba tree [*Sidrat al-Muntaha*]; fourth, Twelve workshops; fifth, David's chain mail; sixth, Sword *Balarak*; seventh, the spring of life (p. 22).

Gabriel, or rather archangel, guides its disciple about the different stages he will face in ascending the psycho-cosmic situation of mount Qāf. Seven wonders will have to be conquered; finally, if the visionary is capable of identifying himself with Khezr, he will easily cross Qāf, the mountain separating him from the spiritual world. However, the first step of reaching utopia, for Suhrawardī, is Qāf, the symbol of *Ālam-i Mesāl* or *Malakūt*. In Persian literature, the highest mountain, Damāvand, resembles Qāf. In the Qur'an is there a reference to Qāf as the boundary between the *Ālam-i Mesāl* and *Ālam-i Nāsūt*. In different interpretations of this Verse, Qāf is referred to the vast mountain range that stretches around the earth:

Qāf. [These letters (Qāf, etc.) are one of the miracles of the Qur'ān, and none but Allāh (Alone) knows their meanings]. By the Glorious Qur'ān (50:1).

He, by the Pearl-that-glow-by-night, signifies the moon and by mentioning "David's chain mail," attributes that:

And We taught him [Dāwūd] the making of metal coats of mail (for battles), to protect you in your fighting. Are you then grateful? (21:80).

This chain mail is made to protect the soul in the confrontation between the soul and body. To understand Suhrawardī's (1997) expression about seven steps to reach *no-where* or utopia, it is imperative to investigate the last step, which is the fountain of life:

“Where is the Spring of Life?” I asked. “In the Darkness,” he said. “If you would seek it, lace your shoes like Kheẓr and take the road of trust that you may reach the Darkness.” “In which direction is the way?” I asked. “In any direction you go, you will arrive.” “What is the sign of Darkness?” I asked. “Blackness,” he said. And you yourself are in the Darkness, but you don’t know it. He, who goes, when he sees himself in the Darkness, knows that he has been in the Darkness prior to that and that he has never seen the light. So the first step of those who would go is this, and from here, one can progress. Now, if anyone reaches this stage, he will be able to go on from there. A claimant to the Spring of Life must wander much in the Darkness. If he is worthy of the spring, in the end, he will see the light after darkness. Then it will not be necessary for him to follow the Light, for it is from heaven and rests over the Spring of Life. If he travels and bathes in the spring, he will be safe from the blow of the sword *Balarak* (p. 31).

Diving into the “fountain of life” helps to survey the peculiarities of reaching Allāh. To reach Utopia, Suhrawardī maintains that human beings should put the material world aside because the body acts like a shield and a stumbling block that would not let the soul step into the path of utopia. It is worthy of mentioning that the means of reaching *no-where* is suffering in the darkness until the Light or *Hūrḡalyā* (the eighth stage) appears amidst the darkness and gloominess.

Suhrawardī’s *Ālam-i Mesāl* or his Utopia has different cities, which the final step of reaching Allāh is the eighth one, named *Hūrḡalyā*. Based on Mu‘īn’s dictionary *Hūrḡalyā* means “brightness and brilliance.” Henry Corbin (2014) clearly elaborates on this terminology:

This world [the eighth stage] contains all the richness and variety of the world of sense in a subtle state; it is a world of subsistent and autonomous Forms and Images, the threshold of the *Malakūt*. In it, are to be found the mystical cities of *Jābulqā*, *Jābursā*, and *Hūrḡalyā* (p. 214).

Prophet Muḥammad has described the cities of *Jābulqā* and *Jābursā*. He asserts that in the darkness and adjacent of mount Qāf, *Jābulqā* is located in

the eastern-most and *Jābursā* on the western-most side of it. Henry Corbin asserts that “*Tabarī* has preserved for us some of the earliest information available about a mysterious region [*Hūrqalyā*] whose description enables us to identify as the *Earth of the Emerald Cities*” (Corbin, 1989, p. 73). For Suhrawardī, the two climes of *Jābulqā* and *Jābursā* are added to the third city, *Hūrqalyā*, a mystic clime. The first two climes are “*Emerald Cities*” lay directly beyond the Qāf Mountain. As the “mountain of Qāf only lends its name to the ancient Elburz, its primordial Image has also been projected on spaces of empirical geography which then become the theater of mythical events” (p. 74-75). This terminology is compared to the Greek Utopia like those of Plato and More’s and is regarded as the Persian utopia. Several theories about the word *Hūrqalyā* have been written: Some philosophers have considered it as the Sun, [as the word ‘*Hūr*’ in the Persian language means sunshine and daylight]; and others have called it the astral body” (p. 74-75). It can also be interpreted in a way that *Hūrqalyā* has the same connotation as *Ālam-i Mesāl* and can be attained by human beings in the imagination. Nevertheless, imagination does not signify human’s hallucination as a fabricated utopia; however, these images can occur beyond the limitation of *Ālam-i Maḥūs*. Accordingly, Zahabī and Moḥarramī (2010) hold that the exclusive way of understanding this world is imagination, the world, that is not perceived by the [five] senses. This world is placed in the eighth climate [*Eqlīm-i Hashtum*], which is a super-sensory climate (p. 94). To put it into better words, *Hūrqalyā* is a world that is evacuated from wickedness, but is full of purity and truthfulness. As a result, by using *no-where* or Utopia, Suhrawardī refers to *Ālam-i Mesāl*, a surrealistic world that refers to the world of symbols. At this level, the soul of true self takes a discernible but intangible shape of *Rūh-e Nūrānī* and the soul of celestial light got exposed and revealed and eventually achieves Utopia.

5. Conclusion

Suhrawardī is one of the conspicuous figures who introduced the ideal city of Divine Sages in the world. The primary attitude of *Nā-kujā-ābād*, in the Persian language, might have a detrimental connotation with complicated lineage; nonetheless, Suhrawardī, in *Āwāz-I Par-i Jabrāil* and *Aql-i Surkh* moderately implies his utopia. The principal goal of Suhrawardī’s ideal

place is to edify and instruct his readers to regain their personalized utopia. In different sections of the article, the researcher explained to what extent Suhrawardī's works overlap with the utopian doctrine and how it modifies the original basis of Neverland. The divergence between the western utopias of Thomas More or Francis Bacon, and *No-where* of Shaykh-al Ishrāq is that *Ishrāqī* utopia is the land of Divine Sages. To understand the concept of utopia from Suhrawardī's thought, one must consider the relationship between incarnation and spirit— an empirical interconnection.

Suhrawardī's utopia takes place in the world of abstemious and ascetics. By decontaminating the body from the soul, humankind purifies his nature and the soul of the whole universe and this research employed utopian theory to describe *No-where's* intricacies. Like a Perennial flower that comes up again year after year, the utopian vision of Suhrawardī— Perennialism, illustrates the idea of one ultimate truth with different versions that springs up again year after year. Generalizing this to human life, each individual is born into a particular religion with a unique development path and discovery for unfolding a sacred and utopian mystery. Every religion has various perspectives about this mystery; it may be experienced or described as God, Ahūrā Mazdā, or Allāh. Thus, every person is walking towards the same ultimate reality and what Suhrawardī attempts to achieve is that each religion is just one possible expression of the journey toward what ultimately is Real. To be an ideal human being, one should journey toward the center. Suhrawardī's diction is a non-spatial and non-temporal world that transcends time and space. If we take reciprocal externality as the status of beings in the world of sense, the mutual interfusion of two ideas— soul/body, white/black, orchard/desert, and good/evil— is the feature of the spiritual world. Suhrawardī, in his works, provides ample evidence for the perennial nature of Neoplatonic tradition, which he may have drawn inspiration from Neoplatonists for his vision of the scientific Garden of Eden where humankind will be restored to its original state of grace through the advancement of learning. Contrary to what has often been assumed, the rise of utopianism and idealism can be fulfilled through Suhrawardī's ideas. These treatises were produced through the basis of utopia, the city of no-where, and discloses a practical sense of utopianism, which is obscured by a set of symbolism. As a result, the focus of Oriental Utopianism is on the sincerity and authenticity of humans. By looking at the universe through the lens of the Persian and Oriental utopia, it can

be estimated that what makes a person superior to another is considering the inner light of humanity; therefore, this kind of utopia is not ethnic-specific and is not only related to Persians or Muslims. Yet, every single person from each sphere can apply Suhrawardī's methodology to achieve a personalized utopia. To cut the long story short, Suhrawardī's ideal land lies at the heart of purifying the soul, where the true self of human beings is apart from political and social issues.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaf'tır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Aḥmad Majrīfī Maslamah ibn, Atallah, H., & Kiesel, W. J. (2002). *Picatrix: Ghayat al-hakim: The goal of the wise*. Ouroboros Press.
- al-Suhrawardī, Yaḥyā ibn Ḥabaš Šihāb al-Dīn, & Thackston, W. M. I. (1999). *The philosophical allegories and mystical treatises: A Parallel Persian-English Text*. Mazda Publishers. <https://doi.org/10.1093/jis/12.1.74>
- al-Suhrawardī Šihabaddin. (1999). *The philosophy of illumination* (H. Ziai, Trans.). Edit. John Walbridge. Brigham Young University Press. (Original work published ca. 582 BCE)
- Carra de Vaux, B. (1902). “La philosophie illuminative (*Hikmet el-Ichraq*), d’après Suhrawardi Meqtoul,” *Journal asiatique*, 63–94.
- Cohen, M. (2013). Prologue. The “Golden Age” of Jewish-Muslim relations: Myth and reality. *A History of Jewish-Muslim relations*, 28–38. <https://doi.org/10.1515/9781400849130-005>
- Corbin, H. (1993). *The man of light in Iranian Sufism* (N. Pearson, Trans.). Boulder. (Original work published 1978)
- Corbin, H., & Pearson, N. (1990). *Spiritual body and celestial Earth from Mazdean Iran to Shi’ite Iran*. I.B. Tauris.
- Corbin, H. (2014). *History of Islamic philosophy*. Routledge.
- Dehghani Farsani, Y., & Rezanian, K. (2020). Ibn AL-MALĀḤIMĪ ON Zoroastrianism. *Iranian Studies*, 53(5-6), 703–739. <https://doi.org/10.1080/00210862.2020.1713058>
- Dinani, G. (1985). *Shu’a’-i Andisha va Shuhud dar Falsafa-yi Suhrawardi*, Tehran: Hikmat.
- Esfandīyar, RajabAlī. (2014). “Andīsheh-ye sīyāsī-ye sheyḥ shāhāb al-dīn Suhrawardī,” *Sīyāsat-i motaālīyeh*, 1(3), 121-137. http://sm.psas.ir/article_20004.html
- Gutas, D. (2003). “Essay-Review: Suhrawardi and Greek Philosophy,” *Arabic Sciences and Philosophy*, 303–9. <https://doi.org/10.1017/S0957423903003138>

- Hashemī, Bibizohreh. (2012). "Mafhūm-i 'Nā-kuḡā-ābād' dar dow resāleh-ye Suhrawardī bar asās-i nazarīyeh-ye este'āreh shenakhtī," *The Journal of Linguistic Essays*, 238-260. <http://ensani.ir/fa/article/author/151909>
- Horten, M. (1912). *Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi (1191)*, Halle: Strauss and Cramer; reprinted Hildesheim: Georg Olms.
- Inge, W. R. (1947). "The perennial philosophy," *Philosophy*, 22(81), 66–70. <https://doi.org/10.1017/s0031819100023330>
- Jabra'īl dar falsafeh va e'rfān. (n.d.) In *Wikifeqh*, <https://fa.wikifeqh.ir/نافتء و مفلف رد لفرءءء>
- Khan, M. M., & al-Hilali, T. al-D. (2007). *Interpretation of the meanings of the Noble Qur'an in the English language* (M. M. Khan & M. T. al-Hilali, Trans.). Darusslam publications.
- Mehri, F. (2006). *Romūz-i asrār-āmīz-i a'dād*. Chāf Publication Press.
- Mu'in, M. (2002). Hūrqulyā. In M. Mu'in (ed.), *Mu'in Encyclopedic Dictionary* (4th edition, pp. 2122-2123). Amirkabir Publication.
- Mu'in, M. (2002). Ishrāq. In M. Mu'in (ed.), *Mu'in Encyclopedic Dictionary* (4th edition, pp. 158). Amirkabir Publication.
- Moharramī, F., & Zahabī, S. A. (2010). "Mazāher-i 'ālam-i Hūrqulyā dar falsafeh-ye Ishrāq va maktab-i shaykhīyeh" *The Journal of Religious Thought*, 96-73. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=117493>
- Nasr, S. H. (1964). *Three Muslim sages*. Harvard University Press.
- Nasr, S. H., & Razavi, M. A. (2014). *The Islamic intellectual tradition in Persia*. Routledge.
- Nelson, F. (1975). *The Cambridge history of Iran*. Cambridge University Press.
- Niksirat, A. (2017). Suhrawardi: A philosopher who must be re-known! *Journal of History Culture and Art Research*, 5(4), 686. <https://doi.org/10.7596/taksad.v5i4.638>

- Ottmann, K., & Scholem, G. (2005). *Color symbolism: The Eranos lectures*. Spring Publications.
- Peacock, A. C., & Yildiz, S. N. (Eds.). (2012). *The Seljuks of Anatolia*. Bloomsbury Publishing.
- Poornāmdārīyān, Taqī. (1985). *Ramz va dāstānhā-ye ramzī dar adab-i Fārsī*. Scientific and Cultural Publishing Company.
- Razavi, M. A. (1997). *Suhrawardi and the school of illumination*. Curzon Press.
- Rustom, M. (2020). "Storytelling as philosophical pedagogy: The case of Suhrawardī," *Knowledge and Education in Classical Islam: Religious Learning between Continuity and Change (2 Vols)*, 404–416. https://doi.org/10.1163/9789004413214_019
- Suhrawardī, Yaḥyā ibn Habash ibn Armak. (1946). *The Chant of Gabriel's Wings* (M. Bayānī, Trans.). Payām-i Now Press. (Original work published ca. 677-731 BCE)
- Suhrawardī, Yaḥyā ibn Habash ibn Armak. (1997). *Aql-i Surkh*. Edit. Mehrān Salagī. Moalef.
- Spuler, B., Hoyland, R. G., Goldbloom, G., & Walburg, B. (2014). *Iran in the Early Islamic Period: Politics, Culture, administration and public life between the Arab and the Seljuk conquests, 633-1055*. BRILL.
- Tor, D. G., & Peacock, A. C. S. (2017). *Medieval central Asia and the Persianate world: Iranian tradition and Islamic civilization*. I.B. Tauris & Company, Limited.
- Walbridge, J. (2017). "Illuminationist Manuscripts: The Rediscovery of Suhrawardi and its Reception," *Illuminationist Texts and Textual Studies: Essays in Memory of Hossein Ziai*, Leiden: Brill, 19-41. https://doi.org/10.1163/9789004358393_004
- Walbridge, J. (2001). *The wisdom of the mystic East: Suhrawardī and Platonic orientalism*. State University of New York Press.
- Yūsuf Ibn Taghrībirdī Abū al-Maḥāsīn, & Popper, W. (1909). *Abū 'l-maḥāsīn ibn Taghrī Birdī's annals entitled Annujūm az-Zāhirā Fī mulūk miṣr wal-kāhirā, vol. 6, pt. 2, no. 1-*. Al-Mu'assasah al-Misriyah Press.

İran'a Yönelik Suudi Arabistan-İsrail Stratejik Anlatı İttifakı

İsmail Akdoğan*

Öz

Bu çalışma, Nükleer Anlaşma sonrası dönemde (2015-2020) Suudi Arabistan ve İsrail siyasi elitlerinin İran'a yönelik inşa ettikleri stratejik anlatıyı ele almaktadır. Çalışmanın temel amacı, iki ülke yönetimlerinin İran hakkında ürettikleri stratejik anlatıda bir ittifakının olup olmadığını tespit etmek, eğer var ise bu kapsamda hangi temaların üretildiğini saptamaktır. Çalışma sürecinde nitel araştırma yöntemine başvurulmakta, verilerin taranması, toplanması ve tahlili nitel içerik analizi tekniğiyle yapılmaktadır. Her iki ülkeden siyasi seçkinlerin çok taraflı uluslararası toplantılarda yaptıkları konuşma metinleri, çalışma sürecinde birincil kaynaklar olarak taranmaktadır. Taranan kaynaklardan elde edilen veriler, araştırma kapsamında oluşturulan kategoriler esas alınarak sınıflandırılmaktadır. Uluslararası politikada stratejik anlatı inşasını konu edinen çalışmalarda olay anlatısı, sistem anlatısı ve kimlik anlatısı olmak üzere üç farklı düzeyde inceleme yapılmaktadır. Bu çalışma ise yalnızca kimlik anlatısını merkeze almasının yanında, iki farklı ülkenin ortak tehdit olarak gördüğü bir ülkeye karşı ürettiği stratejik anlatıda ittifak ilişkisini incelemektedir. Araştırma sürecinde, hem Suudi Arabistan hem de İsrail yönetiminin İran'ı Orta Doğu'da dengelemek amacıyla stratejik anlatıyı dış politikada bir araç olarak kullanmaya çalıştığı gözlemlendi. İran'a yönelik inşa edilen stratejik anlatılar arasında anlam ve tema üretimi bakımından büyük bir benzerliğin bulunduğu ve İran'ın son derece olumsuz tanımlama ve nitelendirmelerle uluslararası topluma sunulduğu sonucuna ulaşıldı.

Anahtar Kelimeler: Suudi Arabistan, İran, İsrail, Stratejik Anlatı, İttifak.

---

* Dr., Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya, Türkiye, ismailakdogan@sakarya.edu.tr, ORCID:0000-0002-0098-4121

Saudi Arabian-Israeli Strategic Narrative Alignment Against Iran

İsmail Akdoğan*

Abstract

This study deals with the strategic narrative that Saudi Arabian and Israeli political elites construct towards Iran in the post-Nuclear Deal period (2015-2020). The main purpose of the study is to determine whether the governments of the two countries have an alliance in the strategic narrative they forge on Iran and if there is, to determine which themes are produced in this course. In the study process, qualitative research method is applied, survey, collection and analysis of data are conducted with qualitative content analysis technique. Speeches delivered by political elites from both countries at multilateral international meetings are surveyed as a primary source. The data, obtained from the surveyed sources, are classified in the categories created within the scope of the research. In studies that deal with the construction of strategic narratives in international politics, there are three different levels of analysis: issue narrative, system narrative and identity narrative. In addition to its focus on identity narrative, this paper examines the alliance relationship in the strategic narrative produced by two different countries against a shared threatening country. In this article, it was observed that both the Saudi Arabian and Israeli governments tried to use the strategic narrative as a tool in foreign policy to balance Iran in the Middle East. It has been concluded that there is a great similarity in the construction of meaning and themes in the strategic narratives built on Iran and that Iran is portrayed to the international community with extremely negative definitions and attributions.

Keywords: Saudi Arabia, Iran, Israel, Strategic Narrative, Alignment.

---

* Dr., Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya, Turkey, ismailakdogan@sakarya.edu.tr, ORCID:0000-0002-0098-4121

1. Giriş

2015 yılında İran ile P5+1 ülkeleri (ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa ve Almanya) arasında Nükleer Anlaşma'nın imzalanmasının ardından hem Suudi Arabistan hem de İsrail'in İran'la ilişkilerinde gerilim ve çatışmanın tırmandığı yeni bir dönem başladı. Nükleer Anlaşma'yla birlikte İran'ın başta ABD olmak üzere büyük güçlerle kendi arasında en büyük sorunu teşkil eden nükleer programını çözüme kavuşturması sayesinde dış politikada manevra alanı genişledi. İran'ın genişleyen bu manevra alanı rakip bölgesel güçler olan Suudi Arabistan ve İsrail'in kendisine ilişkin kaygılarını daha da derinleştirdi. İran'ın bölgesel nüfuzunun genişlemesi ve ulusal güç kapasitesinin artması, bu iki gücün İran'a ilişkin güvenlik endişelerini had safhaya çıkardı. Bu süreçte, her ne kadar aralarında diplomatik ilişki bulunmasa da, yeniden şekillenen bölgesel denklemde Suudi Arabistan ile İsrail'in İran karşıtlığında aynı cephede konumlandıklarına tanık olundu. İran'dan duyulan ortak tehdit algıları ve bunların üstesinden gelinmesine dair amaç ve yöntem birliği, Riyad ile Tel Aviv yönetimi arasında daha önce görülmemiş bir düzeyde yakınlaşmayı beraberinde getirdi. İran'ın genişleyen bölgesel nüfuzunun daraltılması ve artan ulusal güç kapasitesinin azaltılması iki ülkenin en temel dış politika önceliği haline geldi. Bu temel amaca ulaşılması için de, nükleer anlaşmanın iptal edilmesi ve yaptırımların yeniden uygulamaya konulması gerekmektedir. İran'a yönelik hangi politikanın neden ve nasıl izlenmesi gerektiği konusunda uluslararası kamuoyunun ikna edilmesine yönelik her iki ülke siyasi elitlerinin dış politikada stratejik iletişimi bir araç olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Belirlenen stratejik hedefe ulaşabilmek amacıyla her iki ülkenin de uluslararası topluma İran'ı "sorun kaynağı" olarak sundukları gözlenmektedir.

Bu gözlemden yola çıkan çalışma, 2015-2020 döneminde Suudi Arabistan ile İsrail arasında İran'a karşı kurulan stratejik anlatı ittifakını incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, iki ülke yönetimleri arasında İran'a karşı stratejik anlatı ittifakının bulunup bulunmadığını ortaya çıkarmak ve eğer bulunuyorsa hangi temaların kullanıldığını tespit etmektir. Bu temel amaç doğrultusunda çalışma, Suudi Arabistan ile İsrail'in hangi ortak temalarla stratejik anlatı inşasında buldukları sorusuna yanıt aramaktadır. Çalışma, bir stratejik iletişim aracı olarak dış politikada stratejik anlatı kullanımının ortak düşmana karşı ittifak boyutunu ele alarak alanyazına katkı sunma düşüncesindedir. Çalışmanın kapsamı hakkında şu hususların belirtilmesine

ihtiyaç duyulmaktadır. İlk olarak çalışma, Suudi Arabistan ile İsrail arasında Nükleer Anlaşma (2015) sonrası dönemde kurulan stratejik anlatı ittifakına odaklanmaktadır. Bu nedenle iki ülke siyasal seçkinlerinin stratejik iletişim doğrultusundaki dış politika faaliyetlerinin 2015-2020 dönemine bakılmaktadır. İkinci olarak çalışma, Suudi Arabistan ile İsrail arasındaki anlatı ittifakına odaklanmaktadır. Bu nedenle iki ülke arasında diğer başka alanlarda (siyasi, ekonomik ve askeri) herhangi bir ittifakın olup olmadığı konusuyla ilgilenmemektedir. Üçüncü olarak çalışma, Suudi Arabistan ve İsrail tarafından İran'ın neden ortak güvenlik tehdidi olarak görüldüğü sorusuyla ilgilenmemektedir. Ele alınan zaman diliminde İran'ın bu iki ülke tarafından ortak tehdit olarak görüldüğü verili alınmaktadır. Son olarak çalışma, Suudi Arabistan ile İsrail arasında neden stratejik anlatı ittifakı kurulduğu sorusuna da yanıt arama çabası içinde değildir.

Çalışmada, devletlerin uluslararası politikada başvurduğu stratejik iletişim tekniklerinden biri olan stratejik anlatı kavramı kullanılmaktadır. Miskimmon, O'Loughlin ve Roselle'nin (2013) ileri sürdüğü model esas alınmaktadır. Buna göre uluslararası politikada stratejik anlatı olay anlatısı, kimlik anlatısı ve sistem anlatısı olmak üzere üç ayrı seviyede incelenebilmektedir. Ancak bu çalışma, İran'a yönelik yalnızca kimlik anlatısı düzleminde kurulan ittifakı konu edinmektedir. Çalışma, nitel araştırma yönetimine başvurmaktadır. Veriler, her iki ülkeden üst düzey siyasi elitlerin uluslararası kurul, toplantı ve zirvelerde yaptıkları resmi konuşmaları taranarak elde edilmektedir. Elde edilen veriler, nitel içerik analizi tekniğiyle çözümlenmeye tabi kılınmaktadır. Çalışma, üç ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, stratejik anlatı kavramına ilişkin kavramsal çerçeve üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde, araştırma sürecinde başvurulan yöntem anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise, elde edilen veriler sunulmakta, çözümlenmesi yapılmakta ve bulgular tartışılmaktadır.

2. Uluslararası Politikada Stratejik Anlatı

Bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan büyük ilerleme, uluslararası siyasetin işleyiş biçimi üzerinde önemli yansımaları oldu. Uluslararası ilişkilerde devletlerin birbirleriyle iletişim ve etkileşiminin doğası, bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen değişime koşut olarak dönüşüm geçirmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde internet, bilgisayar ve akıl-

lı telefonların yeryüzünde yaygınlaşması; radyo, televizyon ve gazeteden meydana gelen geleneksel medyanın yanında internet haberciliği ile sosyal medyanın ortaya çıkması devletler açısından hem fırsat ve tehditleri eşzamanlı olarak beraberinde getirdi. Dijital iletişimin getirdiği fırsatlar bakımından değerlendirildiğinde, siyasi elitlerin belirli bir durum hakkındaki karar ve uygulamalarını ulusal ve uluslararası topluma anlatma sürecinde olanaklarının arttığı bir dönem söz konusu oldu. Diğer bir ifadeyle, devletler kamu diplomasisi, propaganda ve algı yönetimi gibi ulusal ve uluslararası kamuoyunu yönlendirmeye yönelik stratejik iletişim faaliyetlerini dijital iletişim kanalları üzerinden yapma fırsat elde ettiler. Örneğin devlet yetkilileri, Twitter, Instagram, Facebook gibi sosyal medya platformları üzerinden iç siyaset ve dış politikaya yönelik gelişmeleri belirli bir çerçevede içinde paylaşarak kamuoyunun düşünce ve davranışlarını etkileme imkanına sahip oldular. Aynı zamanda devlet başkanları Skype, Zoom ve Meet gibi dijital iletişim programları kanalıyla ikili ve çok taraflı uluslararası toplantılar gerçekleştirme ve uluslararası meseleleri görüşme kolaylığı elde ettiler.

Öte yandan bilgi ve iletişim alanındaki yeniliklerin yol açtığı tehditler bakımından değerlendirildiğinde, kitle iletişim araçlarının ilerleyen gelişimi ve yaygınlaşan kullanımı insan kitleleri açısından bilgiye erişimi ve paylaşımı kolay bir insani faaliyet haline getirdi. Bu da, halk kitlelerinin kitle iletişim araçları sayesinde uluslararası gelişmeler hakkında bilgi ve kanaat sahibi olmalarını kolaylaştırdı. Ulusal ve uluslararası kamuoyunun iletişim alanında ortaya çıkan yenilikler vasıtasıyla küresel ölçekte olup bitenler hakkında alternatif kaynaklardan bilgi edinmesi ve kanaat sahibi olması, siyasal elitleri dış politika tutum ve davranışlarını haklı gösterme konusunda meşruiyet sorunu yaşama tehlikesiyle baş başa bıraktı. Devletler, stratejik iletişim teknikleri ile kitle iletişim araçlarını etkin kullandıkları sürece, karar ve uygulamalarını haklı gösterme, rakip ya da düşman tarafın karar ve uygulamalarını ise haksız gösterme olanağına sahip oldular. Geline aşamada, uluslararası politikada kamuoyunun (iç ve dış) önemi artarken, devletlerin dış politikada stratejik iletişim faaliyetlerine daha fazla önem vermek durumunda kaldıkları yeni koşullar ortaya çıktı.

Hükümetler, uluslararası politikada dış politika hedef ve önceliklerini elde edebilmek amacıyla stratejik iletişim araçlarından biri olan stratejik anlatı tekniğini kullanabilmektedirler. Yönetici elitler, diğer devletlerle ilişkile-

ri ve etkileşimleri sürecinde temel hedeflerine ulaşmak yolunda iletişimi, stratejik değerde bir dış politika aracı haline getirebilmektedirler. Bu durum, devletler arası etkileşim sürecinde iletişimin belirli bir amaç uğruna başvurulmuş bir araç olduğuna işaret etmektedir (Hallahan vd., 2007, s.3). Stratejik iletişimi diğer iletişim türlerinden ayıran en önemli faktör, onun stratejik bir hedefin elde edilmesine hizmet etmesi amacıyla tasarlanıp uygulanmasıdır. Herhangi bir anlatıya stratejik boyut kazandıran, onun belirli bir siyasi hedef doğrultusunda kurgulanmış olmasıdır. Buradan hareketle, önceden planlanmayan, sistematik ve hedef odaklı olmayan iletişim biçimleri stratejik iletişim kapsamında değerlendirilmemektedir (Zaharna, 2010, s.6). Sosyal bilimler alanında anlatının kullanımına bakıldığında, anlatıların insanların siyasal gerçekliğe dair algılarını ve siyasal gelişmeler karşısında verdikleri tepkileri etkilediğini ileri sürülmektedirler (Paterson ve Monroe, 1998, s.315-316). Anlatılar, siyasi davranış belirleme sürecinde kritik rol üstlenmekte, yaşanan siyasal gelişmeleri belirlenen hedef kitleye anlatmak amacıyla kurgulanmaktadır. Sosyal aktörler, anlatı üretiminde bulunarak hem kendilerini hem de içerisinde buldukları sosyal yapıyı yeniden inşa etmektedirler (Suganami, 1999, s.179).

Freedman (2006, s.22), stratejik anlatıyı; “olaylara ikna edici açıklama getirmeyi ve çıkarımlarda bulunmayı sağlayan olay örgüsü” şeklinde tanımlamaktadır. Freedman, askeri çatışmalarda düşman tarafın uygulamalarının meşruiyetini kırmak amacıyla anlatının stratejik amaç doğrultusunda kullanımına dikkat çekmekte, anlatılar üzerinden kamuoyunun “neden askeri gücün kullanılmasına ya da kullanılmamasına ihtiyaç duyulmadığına” ikna edilmeye çalışıldığını ileri sürmektedir. Antoniadis vd. (2010, s.5) ise stratejik anlatıyı, arzu edilen siyasi hedeflere ulaşmak amacıyla geçmiş, şimdi ve gelecek hakkında belirli bir anlam inşa etmeye yarayan iletişim aracı olarak tanımlamaktadır. Örneğin Soğuk Savaş döneminde 1975’te ABD’nin Vietnam’dan ve 1989’da ise SSCB’nin Afganistan’dan çekilme süreçlerini stratejik anlatı inşası düzleminde ele alan Roselle (2006, s.1), bu iki ülke yönetimlerinin dış politika karar ve uygulamalarını stratejik anlatıyı bir araç olarak kullanarak ulusal ve uluslararası kamuoyuna haklı göstermeye yönelik çaba harcadıklarını ortaya koymaktadır.

Siyasi elitler, stratejik anlatılara başvurarak, ulusal ya da uluslararası toplum nezdinde sorgulanan karar ve uygulamalarına dair anlam üretiminde bulunarak onları açıklanabilir ve anlaşılabilir kılmaktadırlar. Bununla bir-

likte yönetici seçkinler, tartışmaya yön vermek ve belirsizliği gidermek için stratejik anlatıya gereksinim duymaktadırlar. Stratejik anlatı aracılığıyla toplum, olaylar hakkında bilgi ve kanaat sahibi olup davranış sergilerken, hükümetler ise kamuoyunun desteğini alamayacaklarını düşündükleri siyasi kararları meşru gösterebilmektedirler (Jankowski, 2013, s.12). Ringsmose ve Börgesen (2011, s.505-528), siyasal iktidarın etkin bir stratejik anlatı üretmesi halinde, askeri müdahalelerine kamuoyunun desteğini kazanma olanağının arttığına dikkat çekmektedir. Holtzhausen ve Zerfass (2015, s.4), stratejik anlatının, iletişime geçen güç merkezlerinin hedefe ulaşmak amacıyla davranış sergiledikleri “maksatlı iletişim pratiği” olduğu üzerinde durmaktadır. Nissen (2015, s.45) ise stratejik anlatıyı, uluslararası politikada güç kazanmak ve korumak amacıyla çatışmaların geçmişi, bugünü ve geleceğini şekillendirebilmeye yardımcı olan bir araç olarak görmektedir.

Diğer taraftan Krebs (2015, s.1-23), stratejik anlatının önceki başarısızlıkları, şimdiki meydan okumaları ve muhtemel geleceği belirli bir neden-sonuç ilişkisiyle sunduğunu dile getirmekte ve uluslararası gelişmelere anlam verme, meşru siyasetin sınırını belirleme ve ulusal güvenlik politikasını şekillendirme gibi alanlarda işlevsel rol üstlendiğini belirtmektedir. Stratejik anlatıyı, çatışma ve savaş durumunda halkın rızasının alınmasını sağlayan temel bir araç olarak tanımlayan Bilgin (2018, s.118) ise, halkın rızasının alınmasının hükümetlere büyük bir güç kaynağı sağladığına ve bu gücün kazanılmasında stratejik anlatının hayati önemi sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Stratejik anlatıların bir amaç doğrultusunda inşa edildiğine ve bir stratejik araç olarak kullanımına dikkat çeken Madisson ve Ventsel (2021, s.22), kurgulan anlatılar aracılığıyla anlaşmazlıklara dair anlamının istenilen yönde şekillendirildiğinin ve hedef kitlenin yaşanan gelişmeleri anlamlandırmasına yardımcı olduğunun altını çizmektedir.

Miskimmon, O'Loughlin ve Roselle tarafından muhtelif zamanlarda müşterek ve münferiden yayımlanmış oldukları çalışmalar sayesinde uluslararası politikada stratejik anlatı kavramı sistematik bir boyuta ulaşmıştır. Dış politikada stratejik anlatıya dair alanyazına önemli bir katkı sağlayan bu araştırmacılar, kavrama ilişkin alanyazında genel kabul gören tanımları yapmış bulunmaktadır. Bunlar arasından öne çıkan birkaç çalışmadan bahsetmekte fayda var. Miskimmon vd. (2013, ss.13-14) stratejik anlatıyı; bir taraftan hedef kitlenin düşüncelerini ve davranışlarını şekillendiren, di-

ğer taraftan da meydana gelen gelişmelere, aktörlerin kimliklerine ve uluslararası sisteme ilişkin algı ve izlenimi yönetmek amacıyla hükümetlerin kullandığı bir dış politika aracı olarak tanımlamaktadır. Başka bir deyişle stratejik anlatı, etki alanı genişletmeye ve uygun söylem ortamı oluşturmaya yarayan ve siyasi liderler tarafından kullanılan işlevsel bir araç olarak görülmektedir. İnşa edilen herhangi bir stratejik anlatı; sadece siyasi elitlerin kimliklerini ve ulaşmak istedikleri hedeflerini tanımlamamakta, aynı zamanda bu hedeflere ulaşmanın önündeki engellerin neler olduğunu ve nasıl üstesinden gelineceğini de belirlemektedir (Roselle vd., 2014, s.76). Bunun yanında Miskimmon vd. (2017, s.6;50) stratejik anlatıyı, ulusal ve uluslararası kamuoyunun tutum ve davranışlarını şekillendirmek için siyasi aktörlerin uluslararası politikada meydana gelen gelişmeler hakkında ortak anlam inşa etmeye çalıştığı bir vasıta şeklinde tanımlamaktadır. Siyasi iktidarın stratejik anlatıyı etkin bir şekilde kullandığı takdirde, hem kendi davranışlarını hedef kitle karşısında haklı gösterme olanağı ve hem de hedef kitlenin davranışlarını etkileme imkanını elde etmektedir.

Alanyazındaki mevcut bilimsel çalışmalar değerlendirildiğinde, dış politikada stratejik anlatı inşasının üç ayrı düzlemde incelendiği gözlemlenmektedir (Roselle vd., 2014, s.76). Bunlar; olay anlatısı, kimlik anlatısı ve sistem anlatısı şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu çalışmada, Suudi Arabistan ve İsrail'in İran'a yönelik inşa ettikleri kimlik anlatısına odaklanılmaktadır. Kimlik anlatısı, bir devletin ya da milletin hikayesinin ne olduğunu, hangi değerler ve hedeflere sahip olduğunu anlatır. Bununla birlikte kimlik anlatısı üretiminde bulunan siyasi elitler yalnızca kendileri hakkında değil, diğer aktörlere yönelik de kimlik inşasında bulunmaktadırlar. Dolayısıyla kimlik anlatısında, merkez ülke kendisini hedef kitleye olumlu bir şekilde tasvir ederken, karşı tarafı ise olumsuz temalarla sunmaktadır.

Özetlemek gerekirse dış politikada stratejik anlatının siyasal elitlerin belirli bir gelişme karşısında ulusal ve uluslararası toplumun tutum ve davranışlarını etkilemek, yönlendirmek ve şekillendirmek amacıyla inşa edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda, stratejik anlatıya başvuran devletler dört temel amacı elde etmeye çalışmaktadırlar. İlk olarak, stratejik anlatı inşasında bulunarak yönetici elitler dış politika karar ve uygulamaları hakkında ulusal ya da uluslararası kamuoyu nezdinde meşruiyet üretmeye çalışmaktadırlar. Bu sayede kamuoyunun sorgulamasının önüne geçilmekte, kamuoyunda rıza üretimi sağlanmaktadır. İkinci olarak, stratejik anlatı va-

sıtasıyla bir devlet, herhangi bir olay karşısında takip ettiği belirli bir politikaya dair diğer ülkelerin desteğini kazanmaya çalışmaktadır. Dış politika hedef ve önceliklerinin elde edilmesi sürecinde diğer ülkelerinin desteğini almak hem sorumluluk paylaşımı getirmekte hem de rakip taraf üzerinde üstünlük kurulmasını sağlamaktadır. Üçüncü olarak, stratejik anlatı aracılığıyla herhangi bir devlet, belirli bir gelişme karşısında benimsediği dış politika tutum ve davranışlarına yönelik diğer devletlerin muhtemel karşı çıkışlarını önlemeyi veya azaltmayı amaçlamaktadır. Bu sayede, söyle üstünlüğünü zedeleyecek muhtemel karşı çıkışların önüne geçilmektedir. Dördüncü olarak, stratejik anlatıya başvurularak rakip ya da düşman devletin kendisine yönelik izlenen politika karşısında izleyeceği karşı tutum ve davranışlarının haklı gerekçesinin ortadan kaldırılması, kendi lehine söylem zemini kurmasının engellenmesi hedeflenmektedir.

3. Araştırma Yöntemi

Bu araştırma, 2015'te Nükleer Anlaşma'nın imzalanmasını takip eden zaman diliminde (2015-2020), Suudi ve İsraili siyasal seçkinlerin İran'a yönelik inşa ettikleri stratejik anlatıyı incelemektedir. Çalışma, İran'a yönelik Suudi Arabistan ve İsrail siyasal elitleri arasındaki stratejik anlatı ittifakına odaklanmakta, bu ittifak doğrultusunda öne çıkan temel anlatıları tespit etmeye çalışmaktadır. Buradan hareketle çalışmanın kapsamına dair şu hususların ifade edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikle çalışma, Nükleer Anlaşma'nın imzalanması sonrası dönemde (2015-2020) inşa edilen stratejik anlatı ittifakını ele almaktadır. Bundan önce iki ülke arasında İran'a yönelik herhangi bir stratejik anlatının olup olmadığı ya da var ise hangi anlatının üretildiği çalışmanın ilgi alanının dışında kalmaktadır. İkinci olarak çalışma, her iki ülkeden de yalnızca siyasi seçkinler tarafından inşa edilen stratejik anlatıları incelemektedir. Dolayısıyla medyada üretilen stratejik anlatılar çalışmanın inceleme kapsamı dışında kalmaktadır. Son olarak çalışma, bu iki ülkenin İran'a yönelik stratejik anlatısının kimlik boyunu ele almakta, olay ya da sistem anlatısıyla ilgilenmemektedir. Bu sebeple çalışmada, söz konusu iki ülke siyasal seçkinlerinin İran'ın nükleer programını ya da İran'la imzalanan Nükleer Anlaşma'yı nasıl tanımladıklarını tespit eden "olay eksenli stratejik anlatı" ile nasıl bir bölgesel düzen tahayyülüne sahip olduklarını saptayan "sistem eksenli stratejik" anlatı incelemesi yapılmamaktadır.

Araştırma sürecinde Miskimmon, O'Loughlin ve Roselle (2013, 2014, 2017) tarafından ileri sürülen uluslararası politikada stratejik anlatı analizi modeli kullanılmaktadır. Bu model, uluslararası politikada stratejik anlatının olay anlatısı, kimlik anlatısı ve sistem anlatısı olmak üzere üç seviyede incelenebileceğini ileri sürmektedir. Herhangi bir bilimsel çalışmada bu model esas alındığında, seçilen vaka üzerinde her üç seviyede de araştırma yapılabilmekle birlikte, bu seviyeler arasından birine de odaklanılabilmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi bu çalışmada, yalnızca kimlik anlatısı incelemesi yapılmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Kaynak tarama ve veri toplama işlemi, nitel yöntemle başvurularak gerçekleştirilmektedir. Toplanan verilerin çözümlemesi ise nitel içerik analizi tekniğiyle yapılmaktadır. Veri tarama işlemi, araştırma yöntemine uygun bir şekilde oluşturulan kategoriler (Tablo 1) esas alınarak gerçekleştirilmektedir. İki ülke siyasi seçkinleri tarafından üretilen ortak temalar belirlenen kategorilere uygun bir şekilde sınıflandırılmaktadır. Araştırma sürecinde bir program kullanılmamakta, manuel çalışma yürütülmektedir. İncelenen yazılı ve yazıya aktarılmış sözlü metinlerde İran'a yönelik stratejik anlatı ittifakı doğrultusunda inşa edilen ortak temalar tespit edilmeye çalışılmaktadır. Şu hususun da altını çizmek gerekir; çalışmada incelenen metinlerde anlatılanların doğru ya da yanlış olduğuna odaklanılmamakta, bu metinlere sosyal olarak kurgulanmış anlatılar şeklinde yaklaşılmaktadır. Dolayısıyla çalışma, kurgulanmış anlatıların gerçekliğini sorgulamak yerine, belirli amaç uğruna üstlendiği işlevini anlamaya çalışılmaktadır. Kısacası, ortak düşman olarak tanımlanan bir güç merkezine karşı siyasi seçkinler tarafından üretilen anlam ve temaların açığa çıkarılması amaçlanmaktadır.

Veri tarama ve toplama işlemi sürecinde Suudi Arabistan ve İsrail'den siyasi liderlerinin çok taraflı uluslararası toplantılarda yapmış oldukları konuşmalar ve vermiş oldukları demeçler incelenmektedir. Her iki ülkeden de dış politika yapım sürecinde ve karar alma mekanizmasında yer alan üst düzey siyasi elitlerin uluslararası toplantılardaki konuşmalarına odaklanılmaktadır. Bu kapsamda, Suudi Arabistan'dan Kral Selman bin Abdülaziz, dışişleri bakanları Adil Al-Cübeir, İbrahim Al-Assaf ve Faysal bin Ferhan'ın resmi konuşmaları incelenmektedir. İsrail'den ise Başbakan Bünyamin Netanyahu, dışişleri bakanları Avigdor Lieberman ve İsrail Katz'ın resmi konuşmaları ele alınmaktadır. Her iki ülkeden bu siyasal elitlerin her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen BM Genel Kurulu, Münih Güvenlik Konferansı ve Bölgesel Güvenlik Zirvesi'nde yapmış oldukları

konuşmalara odaklanılmaktadır. Bahse konu çok taraflı uluslararası toplantılar, siyasal seçkinlere kendi dış politika karar ve uygulamalarını uluslararası topluma açıklama ve anlatma olanağı sunmakta ve uluslararası toplumu yönlendirme imkânı vermektedir. Hem Suudi Arabistan hem de İsrail'den hükümet yetkililerinin söz konusu kurul, konferans ve zirvelerde yapmış oldukları konuşmalarda özellikle İran bölümleri incelenerek, bu ülke hakkında nasıl bir stratejik anlatı inşa edildiği ortaya çıkarılmaya ve bunlar arasında tema benzerliği tespit edilmeye çalışılmaktadır.

4. Bulguların Tasnif ve Tahlili

Tablo 1, Suudi Arabistan ile İsrail siyasi elitlerinin İran'a yönelik inşa ettikleri kimlik anlatısında kullandıkları ortak temaları göstermektedir. Tablo 1'den de anlaşıldığı üzere, ortak anlatı temaları 11 farklı kategori altında sınıflandırılmış bulunmaktadır. Bu bölümde tespit edilen ortak temaların bahse konu kategoriler düzleminde değerlendirilmesi yapılmakta, elde edilen bulgulara dair tartışma yürütülmektedir. Böylece, Suudi Arabistan ile İsrail arasında ortak bölgesel tehdit olarak gördükleri İran'a karşı hangi ortak temalarla nasıl bir stratejik anlatı ittifakı tesis edildiği anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Tablo 1

Suudi Arabistan-İsrail Ortak Stratejik Anlatı Temalarının Kategorilere Göre Tasnifi

Kategoriler	Temalar
Güvenlik	<ul style="list-style-type: none"> • Saldırgan dış politika davranışları sergilemektedir. • Bölgede çatışma ve iç savaşları körüklemektedir. • Ulusal, bölgesel ve uluslararası güvenliği tehdit etmektedir.
Egemenlik	<ul style="list-style-type: none"> • Bölge ülkelerinin ulusal egemenliklerini ihlal etmektedir • Bölge ülkelerinin içişlerine karışmaktadır. • İyi komşuluk ilişkisi kurmamaktadır. • Mezhepçi dış politika takip etmektedir.
İstikrar	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgesel barış ve istikrarı bozmaktadır

Terörizm	<ul style="list-style-type: none"> • Dünyanın en önde gelen terör destekçisi devletidir. • Terör örgütlerine destek vermektedir.
Silahlanma	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgede silahlanmaya sebep olmaktadır. • Nükleer silah üretmeye çalışmaktadır. • Balistik füze üretmektedir.
Yayımla	<ul style="list-style-type: none"> • Yayılmacı bölge siyaseti izlemektedir. • Devrim ihracı politikası takip etmektedir. • Bölgede hegemon güç olmaya çalışmaktadır.
Uluslararası Ekonomi	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararası enerji arzını tehdit etmektedir. • Küresel ekonomiyi istikrarsızlığa sürüklemektedir.
Uluslararası Ulaşım	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararası deniz seyrüsefer güvenliğini tehlikeye atmaktadır.
Uluslararası Hukuk	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararası hukuku ihlal etmektedir. • BM kararlarına aykırı davranmaktadır.
İnsan Hakları	<ul style="list-style-type: none"> • Kendi halkı üzerinde baskı kurmaktadır. • Bölge halkını mağdur etmektedir. • Diktatörlük rejimi uygulamaktadır.
Uluslararası Yaptırım	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararası yaptırımlar devam etmeli • Yatıştırma politikası terk edilmeli. • Uluslararası baskı kurulmalı.

Not. Bu tablo çalışma sürecinde yazar tarafından oluşturulmuştur.

İlk olarak, *güvenlik* kategorisi altında üretilen temalara bakıldığında ulusal, bölgesel ve uluslararası olmak üzere üç farklı düzlemde ortak anlatı inşa edildiği görülmektedir. Suudi ve İsrail siyasi elitleri, saldırgan dış politika davranışları sergileyen İran'ın yalnızca kendi ülkelerinin güvenliğini değil, bölge ülkelerinin ve bölge dışından ülkelerin de güvenliğini tehlikeye attığını ileri sürmektedirler. Açık bir şekilde İran, yalnızca bölgede değil, aynı zamanda dünyada da güvenlik, istikrar, barış ve refahın bozulmasına sebep olan ve kurulmasına engel teşkil eden en büyük tehdit şeklinde sunulmaktadır (Abdulaziz, 2020; Netanyahu, 2016). Hem Suudi hem de İsrail siyasi seçkinleri, İran'ın kendi ülkelerini yıkmaya çalışan ya da bu niyette olan bir rejim tarafından yönetildiğini ileri sürmektedir. Suudi Dışişleri Bakanı Adil Cubeyr, İran'ı "Suudi Arabistan'ı yıkmaya çalışan bir ülke" şeklinde tanımlamaktadır (Al-Jubeir, 2017a). Benzer bir şekilde İsrail Başbakanı Netanyahu, İran'ı "İsrail'e ölüm" sloganı atan, "İsrail'i her gün yıkmaya çalışan" "İsrail'i yıkma çağrısı yapan bir rejim" şeklinde nitelendirmektedir (Netanyahu, 2017; Netanyahu, 2018b).

Her iki ülke liderliği de kendilerinin ve bölge ülkelerinin İran'ın doğru-
dan ya da dolaylı sorumlu olduğu birçok saldırıya maruz kaldığını ileri
sürmektedir. İran'ın bölgedeki vekil grupları kullanarak kendi toprakla-
rına yönelik saldırılar gerçekleştirdiği, diplomatlara suikast düzenlediği,
büyükelçiliklere baskın yaptığı şeklinde suçlamalara sıklıkla yer veril-
mektedir (Al-Jubeir, 2018b; Netanyahu, 2018b). Suudi tarafı, kendisine
yönelik İran'ın ulusal güvenlik tehdidi oluşturduğu iddiası kapsamında,
Yemen'den Suudi Arabistan'a yönelik balistik füze ve SİHA (Silahlı İn-
sansız Hava Aracı) saldırılarını, Ocak 2016 Tahran büyükelçiliği baskını,
Haziran 2019 Umman Körfezi tanker saldırısını ve Eylül 2019 Aramco
petrol tesislerine yönelik saldırıyı göstermektedir (Abdulaziz, 2020; Al-
Jubeir, 2019; Farhan, 2020a). İsrail tarafı ise, Suudi Arabistan'a yönelik
saldırıları dile getirmekle birlikte, İran'ın Lübnan, Gazze ve Suriye'de bu-
lunan silahlı vekil grupları aracılığıyla sıklıkla kendi topraklarına yönelik
de füze ve roket saldırıları düzenlendiğini ileri sürmektedir (Netanyahu,
2018b). Her iki ülke seçkinleri tarafından İran'ın bu tür saldırgan davra-
nışlarıyla ilk kez karşılaşmadığına ve 1979 İran Devrimi'nden bu yana
benzer davranışların sergilendiğine dikkat çekilerek sorunun süreklilik arz
eden yapısal bir sorun olduğu mesajı verilmektedir.

Güvenlik kategorisinin bölgesel düzlemine bakıldığında İran, Orta
Doğu'da bölgesel güvenliği bozan en büyük tehdit olarak sunulmaktadır.
Sadece Suudi Arabistan ve İsrail'e yönelik güvenlik tehdidi oluşturmadı-
ğı, diğer bölge ülkelerinin de güvenliğini tehdit ederek bölgesel güven-
lik düzenini bozduğu ileri sürülmektedir. İran, bölgede güvenliğin temin
edilememesinin önündeki en büyük engel olarak gösterilmekte ve bunun
üstesinden gelinebilmesi için uluslararası topluma ortak hareket etme çağ-
rısı yapılmaktadır. (Al-Jubeir, 2017a; Farhan, 2020a Netanyahu, 2018a).
Ayrıca, Suudi Arabistan ve İsrail'in bölgede güvenlik, barış ve istikrarı te-
min etmeye çalışırken, İran'ın tam tersi istikamette faaliyet yürüttüğü dile
getirilmektedir. Özellikle İran'ın bölgede yaşanan çatışma ve iç savaşların
arkasında İran'ın bulunduğu ifade edilmektedir. Yemen, Suriye, Lübnan
ve Irak'ta farklı gruplar arasında yaşanan anlaşmazlık, çatışma ve iç sa-
vaşlar İran'ın bu tür faaliyetlerine delil olarak gösterilmektedir. İran'ın bu
ülkelerde bulunan kendine yakın vekil gruplara silah, mühimmat ve mali
kaynak aktarımı yaparak iç savaşları körüklediği ve siyasi tavrı nedeniyle
de taraflar arasında gerçekleştirilen barışçıl görüşmeleri akamete uğrattığı
belirtilmektedir (Al-Assaf, 2019; Katz, 2019).

Güvenliğin uluslararası boyutu değerlendirildiğinde, İran'ın bölge dışın-da da saldırgan ve düşmanca davranışlar sergilemek suretiyle uluslararası güvenliği de tehlikeye düşürdüğü üzerinde durulmaktadır. İran'ın nükleer silah üretmeye çalışarak, nükleer başlık takılabilen kıtalararası balistik füzeler üreterek ve Avrupa, Afrika ve Amerika kıtasında bulunan birçok ülkede bombalı saldırı planlayıp uygulayarak dünya güvenliğini tehlikeye düşürdüğüne dikkat çekilmektedir (Jubeir, 2017a; Farhan, 2020b; Netanyahu, 2015). Her iki ülke liderliği de uluslararası topluma (özellikle Avrupalı büyük güçlere) İran'ın bahse konu saldırganlığı karşısında Suudi Arabistan ve İsrail'in verdiği mücadele sürecinde yanında olma ve ABD'nin İran'a yönelik yaptırımlarına destek verme çağrısı yapmaktadır (Abdullahzizz, 2020; Netanyahu, 2020). Diğer yandan, Güvenlik kategorisinde Suudi siyasi elitlerinden farklı olarak İsraili siyasi elitleri, İran'ın bölgede oluşturduğu güvenlik tehdidi ve saldırgan davranışları nedeniyle İsrail ile Arap ülkeleri arasında tarihi nitelikte bir yakınlaşma yaşandığına sıklıkla vurgu yapmaktadırlar (Netanyahu, 2015).

İkinci olarak, Suudi Arabistan ve İsrail siyasi elitlerinin açıklama ve demeçleri ikinci kategori olan *egemenlik* düzleminde değerlendirildiğinde, İran'ı tanımlayan dört ortak ana tema ön plana çıkmaktadır. Tablo 1'de de görüldüğü üzere İran'ın "bölge ülkelerinin ulusal egemenliğini ihlal ettiği", "bölge ülkelerinin içişlerine karıştığı", "iyi komşuluk ilişkilerine uygun davranmadığı" ve "mezhepçi dış politika izlediği" gibi davranış biçimlerine dikkat çekilmektedir. Örneğin Suudi liderliği, 1648 Westphalia Antlaşması'yla ortaya çıkan modern uluslararası ilişkilerin düzeninin diğer devletlerin "ulusal egemenliğine saygı gösterme" ve "içişlerine karışmama" olmak üzere iki temel ilke üzerine inşa edildiğinin altını çizmekte ve İran'ın bu antlaşma hükümlerine uygun hareket etmediğini öne çıkarmaktadır. Buna ek olarak Suudi yönetimi, "eğer İran ulus-devlet olduğunu ileri sürüyorsa, ulusların egemenliğine saygı duyan ve diğer devletlerin içişlerine karışmayan bir devlet gibi davranış sergilemelidir" uyarısında bulunmaktadır (Al-Jubeir, 2018c; Farhan, 2020b). Ulusal egemenlik ilkesinin ihlal edilemeyecek bir "kırmızı çizgi" olduğunu ifade eden Suudi liderliği, Suudi Arabistan'ın kendi içişlerine yönelik herhangi bir müdahaleyi kabul etmeyeceğinin altını çizmektedir (Al-Jubeir, 2015a; Jubeir, 2018b; Farhan, 2020a). Ayrıca Suudi yönetimi, Tahran yönetimine Arap ülkelerinin içişlerine karışmaktan vazgeçmesi çağrısı yapmakta, İran'la ilişkilerini "iyi komşuluk", "karşılıklı saygı" ve "içişlerine karışmama" temel ilkeleri

düzlemi üzerine inşa edilen bir ilişki biçimi kurmayı arzuladıklarını dile getirmektedir (Al-Jubeir, 2015a). İran'ın mezhepçi dış politika çizgisine de sıklıkla dikkat çeken Suudi yönetimi, Tahran'ın "vatandaşlık ilkesine" uygun davranmayıp kendi sınırları dışında yaşayan Şiiilerin, yaşadıkları ülkelere değil, kendisine bağlı olduklarını düşündüğünü ve buna göre davranışlar sergilediğini ileri sürmektedir. İran'ın Irak, Suriye, Lübnan, Yemen ve Körfez ülkelerinde yaşayan Şiiilerle mezhebi yakınlık üzerinden işbirliği kurmasına ve onları yönlendirmesine dikkat çekilmektedir (Al-Jubeir, 2017a; Farhan, 2020b).

İsrailli siyasi elitlerin konuşmalarında da egemenlik kategorisinde İran hakkında Suudi Arabistan'la benzer tanımlama ve suçlamaların kullanıldığına tanık olunmaktadır. İran'ın bölgede sergilediği tutum ve davranışlar nedeniyle İsrail ve diğer bölge ülkelerinin ulusal egemenliğini açıkça ihlal ettiği ifade edilmektedir. Egemenlik ihlalinin bir göstergesi olarak, İran'ın sürekli bir şekilde "bölge ülkelerinin içişlerine karışması", "iyi komşuluk ilişkisi kurmaması" ve "mezhepçi dış politika izlemesi" gösterilmektedir (Netanyahu, 2018a). İsrail siyasi elitleri, İran'ın "normal bir devlet" gibi davranış sergilemediği, bölge ülkelerinin egemenliklerine saygı göstermediğini ileri sürmektedir. İran "normal bir devlet" gibi muamele görmek istiyorsa, öncelikle kendisinin "normal bir devlet" gibi davranış sergilemesi gerektiğinin altı çizilmektedir (Netanyahu, 2015).

Suudi Arabistan ile İsrail siyasi liderliğinin söyleminde İran'a yönelik stratejik anlatı ittifakına tanık olunan üçüncü kategori *terörizm* kategorisidir. Her iki ülke liderliği tarafından benzer tanımlama ve suçlamalara başvurulmakta, İran'ın "terör örgütlerini desteklediği" ve "dünyanın en önde gelen terör destekçisi devleti olduğu" temalarına sıklıkla yer verilmektedir. Terörizm ve şiddet, bölgesel güvenlik ve istikrarın bozulmasına neden olan ve temin edilememesinin önünde engel oluşturan temel bir sorun olarak gösterilmektedir. Bu sorunla mücadelenin en etkili yolunun bölge devletlerinin ve uluslararası toplumun ortak hareket etmesi gerektiği ve terörün mali ve düşünsel kaynağının kesilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır (Al-Jubeir, 2016; Al-Jubeir, 2017b; Netanyahu, 2020). Tahran yönetiminin terörizme mali ve fikri kaynak sağladığı ileri sürülmekte ve terörle mücadelede başarı elde edilmesi için İran'la mücadele edilmesine ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir (Abdulaziz, 2020, Farhan, 2020a Netanyahu, 2017). Bölgede güvenlik ve istikrarı bozan terör örgütleri olarak genellikle

Taliban, el-Kaide, Haşdi Şa'bi, Hizbullah, Ensarullah gösterilmekte, bu örgütlerin arkasında İran'ın bulunduğu savunulmaktadır (Al-Jubeir, 2017a; Netanyahu, 2016). İran'ın Afganistan, Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen'de terörist örgütlere destek verdiği dile getirilmektedir. Tahran yönetiminin 2015'te imzalanan Nükleer Anlaşma uyarınca gevşetilen yaptırımlar sayesinde elde ettiği mali gelirleri bölgede terörist örgütlere kaynak olarak kullandığı öne sürülmektedir (Al-Jubeir, 2015b; Katz, 2019). İran yönetimi terör örgütlerine mali kaynak aktararak ve silah tedarikinde bulunarak (ağır silah ve balistik füze) söz konusu ülkelerde siyasi istikrarsızlığa ve iç savaşa sebebiyet vermekte, terörist örgütler aracılığıyla Suudi Arabistan ve İsrail'e saldırılar düzenlemektedir (Abdulaziz, 2020; Al-Jubeir, 2016; Netanyahu, 2017). Yine bu kapsamda, Suudi Arabistan ve İsrail'in 1979 İran Devrimi'nden bu yana "terörist rejim" ve "haydut devlet" olarak tanımladıkları İran'ın üstesinden gelmeye çalıştıkları belirtilmektedir (Al-Assaf, 2019; Netanyahu, 2016; Katz, 2019).

Dördüncü kategori olan *silahlanma* kategorisine bakıldığında da Suudi ve İsraili siyasi elitler arasında söylem birlikteliği göze çarpmaktadır. Bu kategori kapsamında İran'ın "nükleer silah üretmeye çalıştığı" ve "balistik füze üretiminde bulunduğu" ve dolayısıyla bölgesel silahlanmaya yol açtığı" olmak üzere üç ana ortak tema ön plana çıkmaktadır. İki ülke yönetimleri Nükleer Anlaşma'nın (2015) başarısız bir girişim olduğu, İran'ın nükleer silah programını tamamen sona erdirmediğini ve balistik füze üretimine dair her hangi bir engelleme getirmediğini savunmaktadır (Al-Jubeir, 2018a; Al-Assaf, 2019; Netanyahu, 2017). Nükleer Anlaşma imzalandıktan sonra İran'ın silahlanmasının önüne geçileceği ve saldırgan davranışlarının azalacağı yönündeki iyi niyetler boşa çıkmakla kalmadığı, İran daha fazla silahlanan ve daha fazla saldırgan davranan bir ülke haline geldiği vurgulanmaktadır. Riyad ve Tel Aviv'e göre İran, bir taraftan gizli bir şekilde nükleer programını ileri bir aşamaya taşıırken, diğer taraftan daha uzun menzilli yeni balistik füze denemeleri gerçekleştirmektedir. Ayrıca, bölgede kendinin destek sağladığı vekil gruplar ve terör şebekeleri İran'ın ürettiği ileri teknolojiye sahip ağır silahlar ve balistik füzelerle teçhiz edilmektedir (Abdulaziz, 2020; Netanyahu, 2015).

Suudi Arabistan ile İsrail siyasi elitleri arasında söylem birliğinin bulunduğu bir diğer kategori *yayılma* kategorisidir. Bu iki ülke siyasi liderlerinin konuşmaları bu kategori bağlamında değerlendirildiğinde, üç temel ortak tema üzerinden stratejik anlatı ittifakı yapıldığı görülmektedir. Orta

Doğu'da İran'ın "yayılmacı bölge siyaseti izlediği", "devrim ihracı politikası takip ettiği" ve "bölgede hegemon güç olmaya çalıştığı" yayılma kategorisinde tespit edilen ortak temalardır. 1979'da gerçekleşen devrimden beri İran'ın kendi ülkesinde gerçekleşen devrimi bölge ülkelerine ihraç etmeye çalıştığı ve bu nedenle bölgede istikrarsızlığa yol açtığı ifade edilmektedir (Al-Jubeir, 2017a; Al-Jubeir, 2018c; Netanyahu, 2018a). Ayrıca bu devrimden sonra İran'ın dış politika çizgisinin yayılmacılık ekseninde yeniden yapılandırıldığı dile getirilmektedir. Özellikle son dönemde nükleer anlaşma ve yaptırımların yumuşatılması gibi İran'a yönelik atılan iyi niyetli adımlar, Tahran yönetiminin yayılmacı politikalarını hayata geçirme için elverişli zemin hazırladığına dikkat çekilmektedir (Abdulaziz, 2020; Netanyahu, 2018b). Bunların yanında, İran'ın temel stratejik amacının bölgede hegemon güç statüsüne ulaşmak ve kendi dış politika hedef ve önceliklerini gerçekleştirebileceği bir bölgesel güç yapısı inşa etmeye çalıştığı belirtilmektedir (Al-Jubeir, 2018c; Netanyahu, 2017; Netanyahu, 2018a). İran'ın doğrudan kendi faaliyetleri ve kendine yakın silahlı gruplar vasıtasıyla bir dizi bölge ülkesinde siyasi nüfuz ve askeri varlık elde etmeye çaba harcadığı üzerinde durulmaktadır (Al-Assaf, 2018; Netanyahu, 2018b).

Suudi siyasi elitlerine göre "aydınlık vizyon" ve "karanlık vizyon" olmak üzere Orta Doğu'da iki rakip bölgesel vizyon rekabet halindedir. Suudi Arabistan "aydınlık vizyon", İran ise "karanlık vizyon" temsilciliği yapmaktadır. Bunlardan "aydınlık vizyon" bölgede herkesin barış içinde yaşayacağı, istikrar ve refahın hâkim kılınacağı bir bölgesel düzen tahayyülüne sahiptir. Öte yandan "karanlık vizyon" ise bölgede hegemon güç olmaya çalışan, devrim ihracında bulunan, bölgeyi istikrarsızlığa sürükleyen, terörizmi körükleyen ve mezhepçiliği yayan bir bölgesel bakış açısının uzantısıdır. Irak, Suriye, Yemen ve Lübnan'a baktığınızda söz konusu "karanlık vizyonun" sonuçlarının görülebileceği ifade edilmekte, Suudi Arabistan'ın İran'ın öncülüğünü yaptığı bu "karanlık vizyona" karşı mücadele yürüttüğü öne çıkarılmaktadır (Al-Jubeir, 2018c; Al-Jubeir, 2019; Al-Jubeir, 2017b). Benzer bir şekilde İsrail liderliği de İran'ın Orta Doğu'da istikrar ve düzeni bozan "kötü niyetli" emellerini hayata geçirmeye çalışan bir ülke olarak tanımlanırken, İsrail'i ise tam tersine bölgede barış, istikrar ve refahın inşası için gayret gösteren bir ülke şeklinde nitelendirmektedir. Bu siyasi seçkinlere göre İsrail, İran'ın "kötü niyetli" emellerine karşı mücadele yürütmektedir (Netanyahu, 2020).

Diğer taraftan *uluslararası ekonomi* kategorisine bakıldığında, iki ülke siyasi seçkinlerinin İran hakkında iki ortak tema üretiminde bulduklarına tanık olunmaktadır. İran'ın "uluslararası enerji arzını tehlikeye düşürdüğü" ve küresel ekonomiyi istikrarsızlığa sürüklediği" ileri sürülmektedir. Enerji arz güvenliğinin tehlikeye girmesi nedeniyle hem fiyatlar yükselmekte hem de enerji tedarikinde kesinti yaşanmakta, bu nedenle küresel ekonomi olumsuz etkilenmektedir. İran'ın bu iki temayla sunulmasına gerekçe olarak, Mayıs ve Haziran 2019 Umman Körfezi'nde petrol tankerlerine yapılan saldırılar ile Eylül 2019'da Aramco petrol tesislerine yönelik saldırılar gösterilmektedir. Söz konusu saldırıların arkasında İran ve onun desteklediği silahlı grupların yer aldığı savunulmaktadır (Al-Assaf, 2019; Farhan, 2020a; Katz, 2019). Bunun yanında *uluslararası ulaşım* kategorisine bakıldığında İran, "uluslararası deniz seyrüsefer güvenliğini tehdit eden" bir ülke olarak sunulmaktadır. Basra Körfezi'nden başlayıp Hürmüz Boğazı, Umman Körfezi, Aden Körfezi ve Babül Mendep Boğazı'ndan Kızıl Deniz'e ulaşan stratejik deniz güzergahında İran Devrim Muhafızları ve Ensarullah'ın saldırıları nedeniyle ulaşımın tehdit edildiği dile getirilmektedir (Al-Jubeir, 2018b; Al-Assaf, 2019; Netanyahu, 2018b).

Suudi Arabistan ve İsrail siyasi seçkinlerinin söylemlerinde *uluslararası hukuk* kategorisinde de ortak tema inşalarına rastlanmaktadır. Her iki ülke liderliği de dış politikada sergilediği tutum ve davranışlar sebebiyle İran'ın "uluslararası hukuku ihlal ettiği" ve BM kararlarına aykırı davrandığı" şeklinde suçlamalarda bulunmaktadırlar. Tahran yönetiminin uluslararası kurallara ve normlara saygı duyan "normal bir devlet" olmak ile uluslararası baskı ve caydırma ile karşı karşıya kalma arasında bir karar vermek zorunda olduğuna işaret edilmektedir. BM kuruluş şartı ve Güvenlik Konseyi kararlarına rağmen nükleer silah edinmeye çalıştığı, kitle imha silahları ürettiği, bölge ülkelerine saldırı eyleminde bulunduğu, diğer ülkelerin içişlerine karıştığı, terör örgütlerine silah temin ettiği, diplomatik temsilciliklere ve diplomatlara saldırılar düzenlediği iddia edilerek uluslararası norm ve kuralları açıkça ihlal eden bir ülke şeklinde sunulmaktadır (Al-Assaf, 2019; Netanyahu, 2015).

Öten yandan İnsan hakları kategorisi düzlemine bakıldığında, iki ülke siyasi seçkinlerinin öne çıkardığı üç ortak tema göze çarpmaktadır. İran, "kendi halkına yönelik baskı kuran", "bölge halkını mağdur eden" ve diktatörlük rejimi uygulayan" bir yönetim şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca

bu kategori altında her iki ülke siyasi elitlerinin de İran halkı ile İran rejimi arasında açık bir ayrıma gittiği gözlenmektedir. İran'a yönelik yürütülen mücadelenin İran halkına yönelik olmadığına, bilakis İran halkını maruz bıraktığı baskı ve zulümden kurtarmayı amaçladığına değinilmektedir. İran halkı ve toplumunun kadim bir medeniyet ve kültür geçmişine sahip olduğu hatırlatılmak suretiyle, mevcut rejimin uygulamaları nedeniyle yaşadığı zulüm ve mağduriyeti hak etmediğinin altı çizilmektedir. İran halkının bu rejime karşı mücadelesinde daima yanlarında bulunduğu söylenmektedir (Al-Jubeir, 2019; Netanyahu, 2017).

Son olarak *yaptırımlar* kategorisinde değerlendirme yapıldığında, iki ülke siyasi seçkinlerinin demeçlerinde büyük bir benzerlik gözlenmektedir. Bu kategoride İran'a yönelik "uluslararası yaptırımlar devam etmeli", "yatıştırma politikası terk edilmeli" ve "uluslararası baskı kurulmalı" şeklinde üç ana ortak tema tespit edilmektedir. Bu kategoride öne çıkan temalar bir bakıma önceki kategorilerde bölgede en temel sorun kaynağı olarak anlatılan İran'ın üstesinden gelinmesine dair takip edilmesi gereken politikayı ortaya koymakta ve çözüm önerisi sunmaktadır. Her şeyden önce, Nükleer Anlaşma uyarınca İran'a yönelik uygulanan yaptırımların kaldırılmasının ya da gevşetilmesinin doğru bir karar olmadığı yönünde net ifadeler bulunmaktadır. Yaptırımlar, İran'ın saldırgan ve yayılmacı dış politika tutum ve davranışlarının caydırılması ve cezalandırılması amacıyla uygulamaya konulduğu, İran'ın bu konuda geri adım atmadığı sürece yaptırımların kaldırılmasının söz konusu olmaması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Hatta Tahran yönetiminin saldırgan bölge siyasetini devam ettirdiği sürece, İran'a yönelik kapsamlı bir uluslararası baskı uygulanmasına ihtiyaç duyulduğuna işaret edilmektedir. Her iki ülke seçkinleri de Trump yönetiminin İran'a yönelik uygulamaya koyduğu "maksimum baskı" politikasına Avrupalı devletlerin destek vermesi çağrısı yapmaktadır. (Abdulaziz, 2020; Al-Assaf, 2019; Katz, 2019.).

Öte yandan her iki ülke seçkinleri de tarihsel olayları hatırlatarak benzer bir tarihi hataya düşülmemesi noktasında uluslararası toplumu uyarmaktadır. Nazi Almanya'sı ile Sovyet Rusya'sının Avrupa'daki saldırgan politikaları hatırlatılmakta, İran saldırganlığı karşısında tedbirlerin alınması gerektiğine değinilmektedir. 1930'larda İngiltere ve Fransa'nın Almanya'nın saldırgan ve yayılmacı dış politikası karşısında yatıştırma politikası izlemesinin II. Dünya Savaşı'na yol açtığı ve Avrupa'nın büyük bir tahribata uğradığı

uluslararası topluma hatırlatılmaktadır. Orta Doğu'da benzer bir savaşın önlenmesi için İran'ın saldırgan ve yayılcı dış politika çizgisi karşısında yatıştırma politikasının izlenmemesi gerektiği belirtilmektedir. Nazi Almanyası'na yönelik izlenen politika, Almanyanın daha da güçlenmesine ve daha saldırgan davranışlar sergilemesine yol açtığı uyarısında bulunmaktadır (Al-Jubeir, 2017a; Netanyahu, 2018b). İsrail tarafı, 2015'te İran'la imzalanan Nükleer Anlaşma ile 1938'de Almanyayla imzalanan ve Hitler'in yatıştırılması için Çekoslovakya'nın bir bölgesinin bırakılmasını öngören Münih Anlaşması arasında benzerlik kurmakta, bugün ise Orta Doğu'nun İran'ın yayılcılığına terk edilmeye çalışıldığı belirtilmektedir (Netanyahu, 2018a). Suudi tarafı ise 1917 Sovyet Devrimi ile 1979 İran Devrimi arasında benzerlik kurmakta, Avrupalı devletlerin Sovyet yayılcılığı karşısında maruz kaldığı baskının bir benzerine İran yayılcılığı karşısında Orta Doğu ülkelerinin maruz kaldığına dikkat çekmektedir. Bu nedenle İran'a yönelik uluslararası baskının derinleştirilmesi ve yaptırımların ağırlaştırılarak devam ettirilmesi arzu edilmektedir (Al-Jubeir, 2019).

5. Sonuç

Bu çalışma, Nükleer Anlaşma sonrası dönemde (2015-2020) Suudi Arabistan ve İsrail siyasi seçkinleri tarafından İran'a yönelik inşa edilen stratejik anlatıyı incelemeye çalıştı. Çalışma, iki ülke yönetimlerinin Tahran yönetimi hakkında inşa ettikleri stratejik anlatılarda bir ittifakın bulunup bulunmadığını ortaya çıkarmayı, eğer bulunuyorsa İran'ın hangi ortak temalarla ulusal ve uluslararası kamuoyuna sunulduğunu tespit etmeyi amaçlamaktaydı. Araştırma sürecinde İran'a yönelik stratejik anlatı inşası sürecinde iki ülke siyasi elitleri arasında bir ittifakın söz konusu olduğu ve İran hakkında son derece olumsuz bir anlam üretiminde bulunduğu sonucuna ulaşıldı. Arap-İsrail çatışması nedeniyle anlaşmazlık içinde bulunan ve diplomatik ilişkileri bulunmayan iki ülkenin (Suudi Arabistan ve İsrail), ortak tehdit (İran) karşısında benzer anlatı inşasında bulunduğu saptanması ve üretilen temaların tespit edilmesi çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Nükleer Anlaşma sonrasında ortaya çıkan bölgesel denklemde İran'ın manevra alanının genişlemesi, Suudi Arabistan ve İsrail nezdinde büyük bir güvenlik kaygısı oluşturmaktaydı. Bu süreçte İran, söz konusu iki ülke ta-

rafından ortak tehdit şeklinde görülen bir ülke haline geldi. Dolayısıyla Riyad ve Tel Aviv yönetimleri, Arap-İsrail çatışması nedeniyle geçmişten beri süregelen anlaşmazlığı geri plana atarak, İran'ın bölgede genişleyen nüfuzunu ve artan güç kapasitesini dengelemeyi dış politika temel önceliği haline getirdiler. Söz konusu dış politika hedef ve önceliği Suudi Arabistan ve İsrail'i İran karşıtlığında aynı cepheye konumlandırmaktadır. Çalışma esnasında, Orta Doğu'da İran'a karşı takip edilen dengeleme politikasının başarıya ulaşması amacıyla Suudi Arabistan ve İsrail siyasi seçkinleri tarafından stratejik iletişim tekniklerinin etkin bir şekilde kullanıldığına tanık olundu. Benzer anlam üretiminde bulunan iki ülke elitlerinin İran'ı uluslararası toplum nezdinde oldukça olumsuz temalarla anlatma çabası içerisine girdikleri gözlemlendi. Olumsuz anlatı üretiminde bulunmak suretiyle Suudi Arabistan ve İsrail yönetimlerinin bir taraftan İran'a yönelik benimsedikleri tutum ve sergiledikleri davranışlarını uluslararası toplum nezdinde meşrulaştırmaya, diğer taraftan da uluslararası siyasete yön veren büyük güçleri İran üzerinde baskı kurmaya ikna etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

İran hakkında inşa edilen stratejik anlatıya bakıldığında; “güvenlik”, “egemenlik”, “terörizm”, “silahlanma”, “yayılma”, “uluslararası ekonomi”, “uluslararası ulaşım”, “uluslararası hukuk”, “insan hakları” ve “yaptırım” kategorilerinde olmak üzere oldukça geniş bir yelpazede ortak anlatı üretiminde bulunduğu görüldü. İncelenen metinlerde İran; güvenlik tehdidi oluşturan, egemenlik ihlalinde bulunan, terör örgütlerini destekleyen, silahlanmaya giden, yayılcı davranan, uluslararası ekonomi ve ulaşımı tehlikeye atan, uluslararası hukuk ve insan haklarını ihlal eden bir ülke olarak sunulmaktadır. Sürekli bir şekilde İran'ın normal bir devlet olmadığı, tüm sorunların kaynağında bulunduğu işlenmektedir. Üstelik İran, sadece bölgenin değil, tüm dünyanın güvenlik, istikrar ve refahını tehlikeye atan saldırgan bir güç merkezi olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle, uluslararası toplumun İran'a yönelik yatıştırma politikasından vazgeçmesi gerektiği, uluslararası yaptırımlar uygulanarak İran'ın kontrol altında tutulmasına ihtiyaç duyulduğu mesajı verilmektedir. Aksi takdirde İran'ın saldırgan ve yayılcı dış politikasını gözden geçirmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftr. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar atışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abdulaziz, S. (2020). 6th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2020*. <https://undocs.org/en/A/75/PV.6>
- Al-Assaf, I. (2019). 8th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2019*. <https://undocs.org/en/A/74/PV.8>
- Al-Jubeir, A (2016). Statement by Adel bin Ahmed Al-Jubeir. *Munich Security Conference 2016*
- Al-Jubeir, A (2017b). 11th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2017*. <https://undocs.org/en/A/72/PV.20>
- Al-Jubeir, A. (2015a). 24th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2015*. <https://undocs.org/en/A/70/PV.24>
- Al-Jubeir, A. (2015b). 11th Regional Security Summit. *International Institute for Strategic Studies*. <https://www.iiss.org/events/manama-dialogue/manama-dialogue-2015>
- Al-Jubeir, A. (2017a). Statement by Adel bin Ahmed Al-Jubeir. *Munich Security Conference 2017*. <https://securityconference.org/en/medialibrary/asset/adel-bin-ahmed-al-jubeir-1709-12-02-2016/>
- Al-Jubeir, A. (2018a). Statement by Adel bin Ahmed Al-Jubeir. *Munich Security Conference 2018*. <https://securityconference.org/mediathek/asset/adel-bin-ahmed-al-jubeir-1155-18-02-2018/>
- Al-Jubeir, A. (2018b). 13th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2018*. <https://undocs.org/en/A/73/PV.13>
- Al-Jubeir, A. (2018c). 14th Regional Security Summit, *International Institute for Strategic Studies*. <https://www.iiss.org/events/manama-dialogue/manama-dialogue-2018>
- Al-Jubeir, A. (2019). 15th Regional Security Summit. *International Institute for Strategic Studies*. <https://www.iiss.org/events/manama-dialogue/manama-dialogue-2019>
- Antoniades, A., Miskimmon, A. & O'Loughlin, B. (2010). Great power politics and strategic narratives. *Center for Global Political Economy, Working Paper, (7)*. <https://doi.org/10.4324/9781315770734>

- Bilgin, R. K. (2018). Media and narrative in the relationship between war and society: a movie review. İçinde Emrah D. ve Nuran Ö. (Ed.), *Issues in Communication, Media and Public Relations*. (s.117-128). IJOPEC Publication.
- Farhan, F. (2020). 16th Regional Security Summit. *International Institute for Strategic Studies*. <https://www.iiss.org/events/manama-dialogue/manama-dialogue-2020>
- Farhan, F. (2020). A Conversation with Prince Faisal bin Farhan Al Saud. *Munich Security Conference 2020*. <https://securityconference.org/media/asset/prince-faisal-bin-farhan-al-saud-20200215-1745-2/>
- Freedman, L. (2006a). Network, culture and narratives. *Adelphi Paper*, 45(379), 11-26. <https://doi.org/10.1080/05679320600661640>
- Hallahan, K., Holdzhausen, D., Ruler, B., Vercic, D. & Sriram, K. (2007). Defining strategic communication. *International Journal of Strategic Communication*, 1(1), 3-35. <https://doi.org/10.1080/15531180701285244>
- Holtzhausen D. & Hallahan K. (2015). Strategic communication: opportunities and challenges of the research areas. İçinde Derina H., Ansgar Z. (Ed.), (s.3-17). *Routledge Handbook of Strategic Communication* Routledge.
- Jankowski, B. (2013). War narratives in a world of global information age France and the war in Afghanistan. *IRSEM Paper*, (8). <file:///C:/Users/Sau/Downloads/Paris%20Paper%20n%C2%B08.pdf>
- Katz, I. (2019). 8th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2019*. <https://undocs.org/en/A/74/PV.8>
- Krebs, R. (2015). *Narrative and the making of U.S national security*. Cambridge University Press.
- Madisson, M. & Ventsel, A. (2021). *Strategic conspiracy narrative*. Routledge.
- Miskimmon, A., O'Loughlin, B. & Roselle, L. (2013). *Strategic narratives: Communication power and the new world order*. Routledge.
- Miskimmon, A., O'Loughlin, B. ve Roselle, L. (2017). *Forging the world: strategic narratives and international relations*. Michigan University Press.

- Netanyahu, B. (2015). 22nd Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2015*. <https://undocs.org/en/a/70/pv.22>
- Netanyahu, B. (2016). 14th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2016*. <https://undocs.org/en/A/71/PV.14>
- Netanyahu, B. (2017). 4th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2017*. <https://undocs.org/en/A/72/PV.4>
- Netanyahu, B. (2018a). Speech by Benjamin Netanyahu. *Munich Security Conference 2018*. <https://securityconference.org/en/msc-2018/speeches/>
- Netanyahu, B. (2018b). 10th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2018*. <https://undocs.org/en/A/73/PV.10>
- Netanyahu, B. (2020). 14th Plenary Meeting. *United Nations General Assembly 2020*. <https://undocs.org/en/A/75/PV.14>
- Nissen, T. (2015). *The weaponization of social media*. Royal Danish Defence, 2015.
- Paterson M. & Monroe, R. (1998). Narrative in political science. *Annual Review in Political Science*, 1, 315-331, <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.1.1.315>
- Ringmose J. ve Børgesen, B. (2011). Shaping public attitudes towards the deployment of military power: NATO, Afghanistan and the use of strategic narratives. *European Security*, 20(4), 505-528. <https://doi.org/10.1080/09662839.2011.617368>
- Roselle, L. (2006a). *Media and the politics of failure*, Palgrave.
- Roselle, L., Miskimmon, A. & O'Loughlin, B. (2014). Strategic narrative: a new means to understand soft power, *Media, War and Conflict*, 7(1), 70-84. <https://doi.org/10.1177/1750635213516696>
- Suganami, H. (1999). Agent, structures, narratives. *European Journal of International Relations*, 5(3), 365-386. <https://doi.org/10.1177/1354066199005003004>
- Zaharna, R. (2010). *Battles to bridges: U.S strategic communication and public diplomacy after 9/11*. Palgrave Macmillan.

Nizamî'nin Hamse'si (BL Or. 6810) Örneğinde Nakkaş Bihzâd'a Atfedilen Minyatürlerde Mimari Bezemeler

Seçil Sever Demir* & Filiz Adıgüzel**

Öz

15. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta minyatür sanatının en önemli temsilcileri Nakkaş Bihzâd (1450-1535) ve öğrencileridir. Bu dönem, Timurlu dönemi Herat minyatür okulunun son görkemli dönemi olan Hüseyin Baykara'nın saltanat yıllarına (s. 1468-1506) rastlamaktadır. Kaynaklar, Bihzâd'ı Timurlu minyatür sanatının en iyi tasvir sanatçısı ve bu işi en mükemmel noktasına ulaştıran sanatçı olarak tanımlamaktadır. Bihzâd'ın resimlediği eserlerden, Nizamî'nin *Hamse*'si, Firdevsî'nin *Şahname*'si, Sâdî'nin *Bûstan*'ı vb. minyatürlü nüshalar, bugün dünyanın birçok müze ve koleksiyonunda bulunmaktadır. Bihzâd'ın yönetiminde hazırlanan minyatürlerin en belirgin özellikleri, hareketli ve gerçekçi figürler; pastel renklerde kayalıklardan oluşan dağlar; rengarenk çiçekler; ayrıntılı yapraklar ve kompozisyonun bir köşesinde görülen iri yapraklı çınar ağaçları gibi doğa elemanları olarak sıralanabilir. Bihzâd'ın kompozisyonlarında dikkati çeken diğer unsur ise sahneye belirli bir derinlik verecek şekilde tasarlanmış iç ve dış mekan mimarisindeki ince işçilikli motif ve desenlerden oluşan bezemelerdir. Bu çalışmada, Londra British Library'de bulunan, 12. yüzyılda yaşamış İran edebiyatının en ünlü mesnevi şairlerinden Nizamî'nin *Hamse* adlı eserinin (BL Or.6810) 1495/96 tarihli minyatürlü nüshası ele alınmıştır. Çalışmada, orijinal yazma eserde bulunan *Hüsrev ve Şirin*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* başlıklı mesnevilerdeki Bihzâd'a atfedilen üç minyatürün mimari elemanlarındaki bezemeler incelenmiş ve kompozisyon bakımından değerlendirilmiştir. Amaç, Bihzâd'ın mimariyi tasvir ederken aynı zamanda dönemin diğer sanat dalları olan tezhip, taş işçiliği, kalem işi, çini gibi alanlarda benzerlerini gördüğümüz desen ve motiflerden oluşan bezemelerle mekân ve boşlukları nasıl tanımladığını analiz etmek ve aynı zamanda minyatür kompozisyonlarındaki mimaride farklı alanların desenler ile nasıl düzenlendiğine dair örnekleri ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Minyatür, Herat Okulu, Nakkaş Bihzâd, Nizamî *Hamse*'si, BL Or.6810.

* Dr. Bağımsız Araştırmacı, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Sekreteri, İzmir, Türkiye, sesevef@gmail.com ORCID: 0000000215062840

** Doç., Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Tezhip Anasanat Dalı, İzmir, Türkiye, filiz.adiguzel@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6032-7027

Architectural Decorations in the Paintings Attributed to Naqqash Bihzâd in Nizamî's Khamsah (BL Or. 6810)

Seçil Sever Demir* & Filiz Adıgüzel**

Abstract

In the second half of the 15th century, the most important representatives of miniature art in Herat were Naqqash Bihzâd (1450-1535) and his students. This period coincides with the reigning years of Hussein Baykara (p. 1468-1506), the last glorious period of the Herat miniature school. Sources describe Bihzâd as the best depiction artist of Timurid miniature art and the artist who made it to its most perfect point. Miniature copies of Bihzâd's paintings, Nizamî's *Khamsah*, Firdevsî's *Shahname*, Sâdi's *Bûstan*, etc., are found in many museums and collections around the world today. The most prominent features of miniatures prepared under the direction of Bihzâd are moving and realistic figures; mountains of rocks of pastel colors; colorful flowers; they can be listed as elements of nature, such as detailed leaves and large-leaved sycamore trees seen in a corner of the composition. The other element that stands out in Bihzâd's compositions is the decoration of finely crafted motifs and patterns in interior and outdoor architecture designed to give a certain depth to the scene. In this study, the miniature paintings in the *Khamsah* (BL Or.6810) of Nizamî –one of the most famous masnavi poets of Iranian literature lived in the 12th century– dated 1495/96 and kept in the British Library in London, is examined. In the study, the decorations on the architectural elements of the three miniature paintings attributed to Bihzâd in *Khusraw u Shîrîn*, *Haft paykar* and *Iskandarnâmah* are examined and evaluated in terms of composition. The aim is to analyze how Bihzâd, while describing architecture, also defines the space and spaces with the decorations consisting of patterns and motifs that we see in other art branches of the period such as illumination, stonework, stucco work, and tiling art, and also to analyze the different areas in architecture in his miniature compositions as well as presenting examples of how they are organized with patterns.

Keywords: Miniature, Herat School, Naqqash Bihzad, Khamsah of Nizâmî Ganjavî, BL Or.6810.

* Dr., Independent Researcher, Izmir Democracy University, Faculty of Fine Arts Secretary, Izmir, Turkey, sesevef@gmail.com ORCID: 0000-0002-1506-2840

** Associate Professor, Dokuz Eylül University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts, The Main Art Of Illumination, Izmir, Turkey, filiz.adiguzel@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6032-7027

1. Giriş

Timurlu devleti 1370-1507 tarihleri arasında 137 yıl gibi kısa bir dönem Orta Asya ve İran'da hüküm sürmüştür. Timur tarafından kurulan ve son hükümdar olan Hüseyin Baykara'nın (d. 1438-1506) ölümünden sonra dağılan bu siyasi topluluğun, kültür ve sanatın her alanında gerçekleştirmiş olduğu atılım kısa varlık süresinin çok ötesindedir. Öncelikle Semerkant ve Horasan'da hüküm süren Timurlular, Hüseyin Baykara döneminde ise (s. 1470-1506) Herat'ta etkili olmuş ve O'nun döneminde Timurlu devleti siyasî ve sanatsal anlamda en gelişmiş dönemini yaşamıştır (Aka, 2012, s. 177-180; Algar ve Alpaslan, 1998, s. 531).

Timurlu devlet adamlarından Şâhruh (s. 1405-1447) ile Hüseyin Baykara'nın (s. 1468-1506) uzun süren saltanatları boyunca Herat şehri tarihindeki en yüksek kültür seviyesine ulaşmıştır. Herat'ta minyatür sanatının en güçlü dönemleri, Şâhruh'un hükümdarlığı zamanında kendisine ait bir kitap yazma ve resimleme atölyesinin kurulmasıyla başlamış, 15. yüzyılın sonlarına rastlayan dönemde ise Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığında Nakkaş Bihzâd'ın adıyla anılan bir Herat okulu/üslûbundan söz etmek mümkün olmuştur (Beksaç, 2012, s. 182).

Timurlu minyatür sanatı kaynaklarının, Bağdat ve Tebriz'deki Celâyirli okulu ile güney İran'daki Şiraz okulundan geldiği kabul edilir. Timurlular tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında ele geçirilen bu şehirlerde çalışan birçok sanatçı Semerkant'a getirilmiş ve Timurlu himayesi altına alınmıştır. Bu sanatçılar, Timurlu ve Celâyirli kitap sanatları arasındaki doğrudan bağlantının bir göstergesidir. Böylelikle Herat üslûbu, sırasıyla Şâhruh, Baysungur ve Hüseyin Baykara'nın hükümdarlıklarında nakkaş Bihzâd'ın yönetiminde gelişmiştir (Tittley, 1978, s. 164-167).

Timurlu döneminde sıklıkla istinsah edilmiş ve resimlenmiş kitapların başında Nizamî'nin *Hamse'si*, Firdevsî'nin 'Şahname'si, Sâdi'nin 'Büstan'ı ve Emir Hüsrev Dehlevî'nin 'Antoloji'si gelmektedir. Bu eserlerin minyatürlü nüshaları günümüzde, Topkapı Sarayı Müzesi, Londra British Library, Paris Bibliothèque Nationale de France, New York Metropolitan Museum of Art gibi dünyanın pek çok müze ve koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu çalışmanın evrenini Bihzâd'a atfedilen minyatürler oluştururken; örneklemini ise Nizamî'nin *Hamse* adlı eserinin günümüzde Londra İngiliz Kütüphanesi'nde bulunan Or.6810 envanter numaralı ve 1494/95 tarihli

minyatürlü nüshasındaki varak 93a, 190a ve 214a'daki minyatürleri oluşturmaktadır. Bu üç minyatür kompozisyonu sergiledikleri mimari bezeme özellikleri bakımından incelenmek üzere seçilmiştir. Bu minyatürler ikisi dış mekânda, biri hem iç hem de dış mekânda tasarlanmış örnekler olarak seçilmiştir. Kütüphanenin açık erişim sayfasından ulaşılan bu minyatürlerin konu başlıkları, Hüsrev ve Şirin Mesnevisinden '(varak 93a) Şîrûye, Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürür'; *Heft Peyker* Mesnevisinden '(varak 190a) Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi (Yunan prensesi tarafından anlatılan hikaye)' ve İskendername mesnevisinden '(varak 214a) İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge İle' olarak isimlendirilmiştir (Görsel 1) (BL, 2021).

Görsel 1

Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi (varak 93a), Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi (varak 190a), İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile (varak 214a)

Not. Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra.

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Bu çalışmada öncelikle Herat üslubu, Nakkaş Bihzâd ve Nizamî'nin *Hamse* adlı eseri hakkında bilgi verilmiş ve çalışmanın örneklemine teşkil eden üç minyatürün konusu anlatılmıştır. Minyatürler, kompozisyonlardaki mimari elemanlar, mekânı tanımlamaları ve bezemeleri açısından incelenerek, kullanılan geometrik ve bitkisel motifler üzerinden ise Bihzâd'ın mimariyi tasvirindeki bezeme anlayışının çözümlenmesi amaçlanmıştır.

2. Minyatür Sanatında Herat Üslûbu ve Nakkaş Bihzâd

İslam dünyasında sanat hamiliği, Abbasi Devleti döneminden itibaren kurulmuş olan devletlerde görülen, hükümdarların iktidarını ve devletin kültürel zenginliğini gösteren köklü bir gelenektir. Özellikle kitap sanatları alanında, Orta Çağ'ın başlarından itibaren, hükümdar ve ailesinin tezhipli, minyatürlü ve güzel ciltli kitaplara sahip olma eğilimi artmıştır (Tanındı, 2002: 865). Ayrıca, sanat hamiliği saraya özgü bir ayrıcalık olmayıp, askeri ve ulema sınıfının seçkinleri, entelektüel bürokratlar ve nüfuzlu kişiler de sanatı ve sanatçıyı himaye etmiş, nadide kitaplara sahip olmak da bir kültür ve zenginlik göstergesi olarak addedilmiştir (Uluç, 2006, s.470). Sanat üretimini teşvik etmek ve kültürün gelişimini sağlamak amacıyla sarayda ve/veya saray dışında oluşturulan atölyeler, “Moğol istilasından sonraki dönemde oldukça yaygın hale geldi ve en gelişmiş haliyle, çeşitli etnik, dini ve kültürel gruplara mensup pek çok sanatkarın himaye edildiği Timurî saray atölyelerinde vücut buldu” (Gürkan-Anar, 2017, s. 120). ‘Kitâbhâne’ adı verilen ve saray hazinesinden maaş alarak çalışan bir dizi müzehhip, nakkaş, hattat, mimar vb. sanatçıdan oluşan bu atölyeler, İslam coğrafyasında sanat ve mimariyi himaye etme geleneğini devam ettirmişlerdir (Gürkan-Anar, 2017, s. 121).

Gürkan-Anar’a göre (2017, s. 121-122), Moğol istilasından sonraki dönemde oldukça yaygın hale gelen ‘kitâbhâne’ modeli ve sanat üretimi, çeşitli etnik, dini ve kültürel gruplara mensup pek çok sanatçının çalıştığı Timurlu saray atölyelerinde hayat bulmuştur; ayrıca, Timurlu kitâbhânesindeki sanat üretim biçimi ve işleyiş Safeviler için olduğu kadar Osmanlı ve Babürî sarayları için de örnek oluşturmuştur.

Timurlu döneminde Herat’taki sarayda büyük bir kitâbhânenin kurulması, Timur’un (d. 1336) 1405’teki ölümünden sonra tahta geçen Şahruh’un (s. 1405-1447) saltanat yıllarında oğlu Baysungur Mirza (d. 1397-1434) tarafından gerçekleştirilmiştir (Timurlular döneminde Horasan bölgesinin merkezi olan Herat, 1397’den itibaren Şahruh’un idaresine verilmiştir). Herat şehri, sanat üretimi ve kültürel faaliyetlerin zirve noktasını ilk olarak Şahruh ile Baysungur zamanında yaşamıştır. Şahruh’un 1409-1414 tarihleri arasında Şiraz’da valilik yapan ve görevi boyunca Şiraz’ı bir kültür-sanat merkezi durumuna getiren İskender Mirza’yı tahttan indirip hazinesini Herat’a getirmesi, o dönemde Herat’ı sanat ve kültür bakımından zenginleştirmiştir. Bunun yanı sıra, kardeşleri İskender Sultan ve Uluğ Bey

gibi şair ve yetenekli bir hattat olan Baysungur, 1420 yılında kuzeybatı İran'a düzenlediği sefer sonrasında Tebriz'den birçok hattat ve müzehhibi Herat'a getirmiştir. Kitâbhânenin başına getirilen Nesta'lik hattının üstadlarından Cafer-i Tebrizî'nin yönetiminde, Mevlânâ Ali, Emîr Hâlil, Hâce Gıyâseddin gibi ünlü musavvir-nakkaşlar çalışmıştır (Çağman & Tanındı, 1979, s. 20).

Herat şehri, ikinci en verimli dönemini Hüseyin Baykara zamanında, çok yönlü sanatçı ve devlet adamı Ali Şîr Nevai'nin de desteğiyle (d. 1441-1601) yaşamıştır; hatta bu dönem, 'Hüseyin Baykara Dönemi' (s. 1468-1507) olarak anılmaktadır.

“Cesur bir savaşçı olan Hüseyin Baykara Horasan ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüştü, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şairler, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim adamını himaye etmiş, Herat'ı bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Onun himaye ettiği âlimlerin başında çocukluk arkadaşı, daha sonra divan beyi nişancısı ve nedimi olan Ali Şîr Nevâî ile ünlü mutasavvıf şair Molla Abdurrahman-ı Câmî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi gelmektedir. Bunlar bazı eserlerini Hüseyin Baykara'ya ithaf ettikleri gibi devlet siyasetinde de önemli rol oynamışlardır.” (Algar-Alparslan, 1998, s. 531).

Herât üslûbunun ortaya çıkışı ve gelişimi büyük ölçüde, minyatür sanatı tarihinin en ünlü ismi olan Nakkaş Bihzâd'a atfedilmektedir. Bihzâd bir süre Ali Şîr Nevai'nin himayesinde çalışmış, daha sonra sarayda Hüseyin Baykara'nın hizmetine girmiştir. Akbıyık'a göre (2004, s. 162), Heratlı olan Bihzâd, küçük yaşlarda Hüseyin Baykara'nın kitapdârı olan Nakkaş Mirek (Mirak) tarafından himaye edilmiş ve sanat alanında eğitim almıştır. Sonrasında ise Bihzâd, Hüseyin Baykara'nın saray kitâbhânesinin başına getirilmiştir.

1450 yılında, bugün Afganistan'ın güneybatısında yer alan Timurlu başkenti Herat'ta doğan Bihzâd, önemli mimari yapıtların bulunduğu, kültürel ve sanatsal anlamda zengin saray yaşantılarıyla bilinen bu şehirde, İslam minyatür sanatına yön verecek olan üslûbunu oluşturmuştur. Çağman (1992, s. 147), çağdaşı yazarların, Bihzâd ve eğitimi hakkında verdikleri bilgileri kısaca şöyle özetlemiştir:

“Yaşadığı dönemdeki yazarlardan Haydar Mirza ve Dost Muhammed onun Mîrek Nakkaş adıyla tanınan Emîr Rûhullah'ın öğrencisi olduğunu belirtirler. Bâbürlü Hükümdarı Cihangir ise Bihzâd'ın (Behzâd) Halil Mirza adlı bir nakkaşın üslûbunu geliştirmiş olduğunu ileri sürer (The Tüzuk-i Jahāngīrī, II, 116). XVI. yüzyıl Osmanlı yazarı Gelibolulu Mustafa Âlî de Bihzâd'ın Tebrizli Pîr Seyyid Ahmed'in öğrencisi olduğunu ve onun tarafından yetiştirildiğini zikreder. Tarihçi Hândmîr, Bâbürlüler'in kurucusu Bâbür ve tarihçi Mirza Muhammed Haydar, Bihzâd'ın ününün artışı, kendisini himaye ve teşvik eden yakın dostu Ali Şîr Nevâî'ye borçlu olduğunu belirtirler. Ayrıca, Timurlu Hükümdarı Hüseyin Baykara'nın himayesi de bu olağanüstü yetenekli sanatçının her türlü imkânı elde ederek ün sahibi olmasına ve eser vermesine yol açmıştır.”

Özellikle kitap sanatları alanında 'Herat okulu' olarak bilinen köklü üslûp, Timurlu hükümdarlığının son zamanlarına doğru Bihzâd'ın öne çıkan başarısıyla özgünlüğünü daha da belirgin şekilde ortaya koymuştur. Roxburgh'a göre (2000, s. 121) Bihzâd, başında olduğu atölyedeki sanatçıları/nakkaşları bir yandan yönlendirirken bir yandan da minyatürlerin en zor ve çetrefilli kısımlarına bizzat kendisi müdahale ediyordu ve tam da bu nedenle Herat üslûbuna kendi adıyla katkı yaptı. Bihzâd'ın yönetiminde hazırlanan Herat üslûbundaki minyatürlerde, figürlerin çok çeşitli duruş ve mimiklerle tasvir edilmiş olmasının yansısı, Bihzâd'ın kompozisyonun belirli noktalarına yerleştirdiği çarpıcı elemanlar O'nun dokunuşunun ipuçlarını gösteren özelliklerdir. Bir yazmanın sayfa düzeninde hazırlanan minyatürlerde, dikey dikdörtgen bir çerçeve içinde kurgulanan kompozisyonlarda yatay ve dikey hareketlerin dengesi dikkati çeker. Bihzâd, bunu başarmak için, örneğin, kompozisyonun merkezine ya da sağ veya sol tarafına iri bir çınar ağacı yerleştirir ve figürlerin konumu da bu ağacın kapladığı alana göre belirlenir. Bunun yanında, hem kompozisyonda arka ve ön plana işaret eden hem de boşluğu tanımlayan bir tavırla yerleştirdiği yapılar (saray, köşk vb.) ve mimari elemanlar ile bu alanlar üzerinde kullandığı bezemeler birbiriyle son derece uyumludur. Bu makaleye konu olan mimari bezemelerdeki detay ve çeşitlilik ise oldukça dikkat çekicidir.

Herat'ın 1507 yılında Timurlu Devleti'nin yönetiminden çıkmasıyla Bihzâd, Sâfevi Devleti hükümdarı Şah İsmail için çalışmaya başlamış,

Tebriz’de saray atölyesinin (kitâbhâne) başına getirilmiş ve Sâfevi minyatür sanatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Demirel & Dündar, 252, s. 2018).

3. Nizamî (Nizâmî-i Gencevi) ve Hamse’si

Nizamî’nin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, genel olarak 1141-1145 yılları arasında dünyaya geldiği kabul edilmektedir. Kimi kaynaklarda doğum yerinin Kum ve Tefreş olduğu belirtilirse de babasının Gence şehrine yerleşmesinden dolayı Nizamî’nin de orada doğduğu düşünülmektedir; bu sebeple ‘Nizamî Gencevî’ (Genceli Nizamî) olarak anılır. Nizamî’nin, “Gence’de iyi bir eğitim gördüğü, dil ve edebiyat yanında astronomi, felsefe, coğrafya, tıp ve matematik okuduğu, mûsikiye ilgi duyduğu, Farsça ve Arapça’dan başka Pehlevîce, Süryânîce, İbrânîce, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri de öğrendiği anlaşılmaktadır” (Kantar, 2007, s. 183). Nizamî yaşadığı dönemin devlet adamları için şiirler yazmış olsa da bir saray şairi değildir ve emirlerle hükümdarların etrafında bulunmak yerine alçakgönüllü bir yaşamı seçmiş, bu nedenle de hem halk hem de yöneticiler tarafından saygı görmüştür.

Hamse, İran ve Türk edebiyatlarında aynı şaire ait beş mesnevîden oluşan külliyatların genel adıdır. *Hamse* yazan şairlere ‘*Hamse şairi*’ veya *Ham-senüvis* (*Hamse* yazan) adı verilmiştir. *Hamse* ismi ilk kez Nizamî’nin eseri hakkında kullanılmıştır. ‘Penc Genc’ (Beş Hazine) adıyla da anılan bu mesnevîlerin taklit edilmesiyle sayıları artmış ve bu eserlere *Hamse* adı verilmiştir (Yazıcı & Kurnaz, 1997, s. 499).

Yaklaşık 35.000 beyitten meydana gelen eserin tamamlanmasının 1175-76 yıllarından başlayarak otuz beş veya kırk yıl gibi bir süre zarfında tamamlandığı düşünülmektedir (Kantar, 2007, s. 184). Farsça edebi türlerin en güzel örneklerinden olan *Hamse*, bu alanda eser veren şairlere örnek teşkil etmiş; Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Şemseddin Kâtîbî-i Nişâbûrî, Molla Abdurrahman-ı Câmî, Feyzî-i Hindî ve Hâcû-yi Kirmânî gibi şairler *Hamse*’ye nazîre yazmıştır. Nizamî’nin *Hamse*’si her dönem beğenilen bir eser olduğu için sadece şairleri etkilemekle kalmamış, birçok kez yazılmış ve pek çoğu da resimlenmiştir. *Hamse*’nin nüshaları arasında en eski tarihli yazma 1362 tarihlidir ve günümüzde Paris Bibliotheque Nationale de France’da (Supplément persan 1817) bulunmaktadır (Parrello, 2010).

Farklı nüshalarında beyit sayısı değişmekle beraber *Hamse*, yaklaşık 35.000 beyitlik didaktik şiirleri içerir; bunlar yaklaşık 2400 beyitlik tasavvuf konulu bir mesnevi olan *Maḥzenü'l-esrâr*; destansı romantik mesnevi-lerden oluşan 6.500 beyitlik *Hüsrev ve Şîrin*; 4.600 beyitlik *Leyla ve Mecnun* ve yaklaşık 5.130 beyitlik *Heft Peyker*'dir. Diğer mesnevi ise didaktik bir destan olan, yaklaşık 10.500 beyitlik *İskendernâme*'dir (Kanar, 2007, s. 184). Nizamî'nin şiirlerindeki bu öyküler İran minyatür sanatına çok sayıda konu sunmuştur; özellikle Firdevsi'nin 'Şahnamesi'yle birlikte *Hamse* en fazla resimlenen edebi eserlerdendir (Parrello, 2010; And, 2002, s. 273).

4. Nizamî'nin *Hamse'si* (British Library, Or. 6810)

Bu çalışmada ele alınan Nizamî'nin *Hamse* adlı eserinin British Library nüshasının (Or. 6810) künye bilgileri şu şekildedir:

Tarih: M. 1495/96

Yer: Herat

Malzeme: Kâğıt

Varak Sayısı: 303 varak

Varak Boyutu: 17 x 24,5 cm

Hat: Nestalik, bir sayfada 4 sütuna 25 satır

Minyatürler: 1 çift sayfa ve 20 tek sayfa minyatür

Tezhipli sayfalar: (f 3r) ve 6 serlevha sayfası

Nakkaşlar: Bihzâd, Mîrak, 'Abdül-el Rezzak, Kâsım Ali.

Eserin Mülkiyeti: Yazmada, hami olarak Hüseyin Baykara'nın adı geçmemektedir, ancak vr. 62b'deki minyatüre, bu yazmanın Hüseyin Baykara'nın emirlerinden Emir Ali Farsî Bârlas için hazırlandığına dair bir yazı yerleştirilmiştir; 1564/65'te Babürlü sultanı Ekber Şah'ın komutanlarından Mün'im Han'a hediye edilmiş; böylece mülkiyeti Ekber Şah'a, bunu takiben Cihangir ve Şah Cihan'a geçmiş (varak 3a) ve 17 Aralık 1782'de Richard Johnson tarafından alınmış ve 27 Şubat 1908'de Tabbaqh Brothers'dan satın alınarak British Museum mülkiyetine geçmiştir. Eserde 1564/65'ten 1782'ye kadar uzanan yetmişden fazla yazı ve mühür bulunmaktadır. (BL, 5 Mayıs 2021).

4. 1. ‘Hüsrev ve Şirin’ Mesnevisi ve ‘Şîrûye’nin Hüsrev’i Yatakta Uyurken Öldürmesi’ Sahnesi (Or.6810, varak 93a)

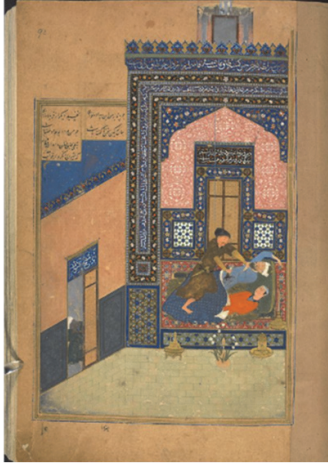
“‘Hüsrev ve Şirin’in aslı, Sâsânî Hükümdarı Pervîz’in hayatından alınmış olup Şîrin ü *Hüsrev*, Şîrin ve *Pervîz*, *Ferhâd* ve Şîrin, *Ferhadnâme* gibi adlarla da bilinmektedir. Hüsrev ve Şirin konusu, edebiyatta ilk defa Firdevsî’nin *Şâhnâme*’sinde, siyasî mücadeleler esas olmak üzere yer almış olsa da ona asıl şeklini vererek başlı başına klasik bir konu haline gelmesini sağlayan Nizâmî-i Gencevî olmuştur.” (Erkan, 1999, s. 53, 55).

Nizâmî’nin 1180-81 yıllarında tamamladığı *Hamse*’sindeki ikinci mesnevi olan ‘Hüsrev ve Şirin’, son Sâsânî hükümdarlarından Hüsrev (M. 590-628) (Hüsrev-i Pervîz) ile Ermenistan Prensesi Şirin arasında geçen aşkı anlatır. Hikâyede ağırlıklı olarak bir aşk macerası anlatılırken Hüsrev’in siyasi iktidarına ve mücadelelerine kısaca değinilmektedir. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren Timurlu, Özbek ve Safevî minyatür sanatında çok sevilmiş ve çok sayıda minyatürlü nüshası üretilmiş olan Hüsrev ve Şirin, tekdüzelikten uzak, heyecan verici bir hikayedir: Hüsrev, bir gece rüyasında kendisine emsalsiz güzellikte bir sevgili, adı Şebdîz olan hârikulâde bir at, Bârbed adında bir mûsikîşinas ve muhteşem bir taht ihsan edileceği müjdesini alır. Bir ressam ve şair olan Şâpûr’dan, Mihîn Banu’nun Şirin adında bir yeğeni ve onun da Şebdîz adlı bir atının bulunduğunu öğrenir. Hakkında duydukları ile Şirin’e âşık olan Hüsrev, sonrasında Şapur’a resimlerini yaptırır ve onu Ermenistan’a göndererek bu resimleri Şirin’in görmesini sağlar ve Şirin de Hüsrev’e âşık olur. Hüsrev ile Şirin’in aşkı böyle başlar, ancak bir türlü karşılaşamayan Hüsrev ve Şirin, kavuştuktan hemen sonra ayrı düşerler çünkü Şirin Hüsrev’in tahtını kurtarmasını ister. Bir çare bulmak umuduyla gittiği Bizans diyarında imparatorun kızı Meryem ile evlendirilir ve tahtını kurtarması için emrine büyük bir ordu verilir. Sonunda tahtına yeniden otursa da Meryem’le yaptığı evlilik ona Şirin’in aşkını unutturmaz. Şirin de Hüsrev’e olan aşkı ile tahtını bırakır ve Medân’deki köşkte inzivaya çekilir. Aradan geçen zaman ve gelişen olaylar sonucunda Hüsrev ve Şirin tekrar bir araya gelse de çok geçmeden Hüsrev’in Meryem’den doğan, tahtın vârisi olan ve öteden beri Şirin’e göz koymuş kötü ruhlu oğlu Şîrûye, babası Hüsrev’i bir gece öldürtür. Sonrasında Şîrûye, Şirin’i evliliğe zorlar; tek başına Hüsrev’in türbesine giden Şirin, belinden çıkardığı hançerle tabutun başında hayatına son verir (Erkan, 1999, s. 54).

Bu çalışma kapsamında incelenmek üzere seçilen üç minyatürden ilki, Şîrûye'nin, Hüsrev'i yatakta uyurken öldürmesini konu alan sahnedir. Nizamî'nin *Hamse*'sinde, hikâye, Şîrûye'nin adamlarından birine Hüsrev'i öldürttüğü şeklinde geçiyor olsa da yazmanın açık erişim sayfasında yer alan sahne adı “*Şîrûye, Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürür*” şeklinde yazılmıştır. Bu minyatür, iç ve dış mekânı betimlemesi, Herat minyatür okulu ve Bihzâd'ın mimari bezemelerini iyi yansıtan bir örnek olması nedeniyle özellikle seçilmiştir. Minyatür, Londra British Library Or.6810'da kayıtlı olan Nizamî'nin *Hamse*'sinin 93a varağında yer almaktadır (Nizamî'nin *Hamse*'si, 93a, 1495-96).

Görsel 2

Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi

Not. Varak 93a, Nizamî'nin *Hamse*'si, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Kompozisyon, altın cetvellerle çevrelenmiş bir dikey dikdörtgen alana oturtulmuştur; bu alanda dış ve iç mekân birlikte kurgulanmıştır. Bu minyatürde ilk dikkati çeken, figürlerin bulunduğu mimari alanın dış cephesine ait herhangi bir mimari elemanın bulunmayışıdır. Burada, Hüsrev'in Şirin'le birlikte yaşadığı köşkten bir kesit görülmektedir. Yatak odasında yere serilmiş döşegün üzerinde yatmakta olan Hüsrev ve Şirin, Hüsrev'in

oğlu Şîrûye veya Şîrûye'nin adamı olduğu düşünülen kişinin bıçaklı saldırısına uğramış bir halde betimlenmiştir.

Kompozisyon, dikey ekseninde iki kısımdan oluşmaktadır. Solda sarayın dışına açılan kapı ve dış mekân yer alır; sağda ise olayın geçtiği sarayda bir iç mekân tasvir edilmiştir. Kompozisyonda sarayın açık kapısından sarayın dışı; en altta saray avlusu ve sarayın içinde yer alan yatak odası bir arada gösterilmektedir. Böylelikle izleyici üç ayrı mekânı tek bir resim düzlemi üzerinde gözlemlene şansı bulmaktadır.

Minyatürdeki mekânın mimari bezemelerine, dış mekândan iç mekâna doğru bakıldığında ilk dikkati çeken, köşkün bahçe duvarının üzerindeki lacivert zemin üzerine rumi motifli bordürdür. Köşkün çift kanatlı kapısı üzerinde bir kitabe yer almaktadır; taş rengi duvarın üzerinde birbirini takip eden üçgen geçmelerden oluşan geometrik bir desen görülür. Kapının her iki tarafında helezonlar üzerine yerleştirilmiş rumi ve bitkisel motiflerden oluşan zarif bir desen yer almaktadır (Görsel 3).

Görsel 3

Köşkün Bahçe Kapısı Bordüründen Detay; Kapının Her İki Yanında Bulunan Bezemeden Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyumak Öldürmesi varak 93a. Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Bu kompozisyonda, iç ve dış mekân geometrik alanlara bölünmüş ve mimarinin tasvirinde hem geometrik geçmeler hem de bitkisel ve rumi motifli tezhip desenleri önemli rol oynamıştır. Mekân hissini yaratmada çizgisel perspektif ve/veya derinlik yanılmasına ihtiyaç duyulmadan tasarlanan

bu kompozisyonda ön plan/arka plan ilişkisi, yatayda ve dikeyde parçalanmış alanlardaki bezemeler ve renklerle hiyerarşik bir şekilde sağlanmıştır. Kompozisyonun sağına yerleştirilen ve iç mekânı gösteren saray yapısına bakıldığında en üstte altıgen bir çatı ve onun altında sarayın dış cephesini temsil eden ve İran minyatürlerinde sıklıkla görülen teras/balkon benzeri mekân betimlenmiştir. Burada, teras/balkonu belirgin hale getirmek için kullanılan lacivert zemin üzerine turuncu ve açık mavi rumi deseni ve içi boş bırakılmış altın zeminli paftalardan oluşan tezhipli alan, çoğunlukla bir kitabın sayfa düzeninde metinlerin etrafında dış bordür olarak kullanılan desenlerdendir. Bunun yanında, odayı gösteren alana geçişte üç ayrı bordür görülür; bunlardan ilki ve üçüncüsü siyah zemin üzerine bitkisel motiflerle oluşturulmuş, ortadaki bordür ise yazı alanı olarak kullanılmıştır. Yazı alanının zemini laciverttir ve yazı arka planda helezonlar üzerine yerleştirilmiş turuncu renkte rumi motifleriyle düzenlenmiştir (Görsel 4, 5).

Görsel 4

Yazı Alanı ve Üzerindeki Tezhipli Bordürden Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi varak 93a. Nizamî'nin Hamse'si, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra.

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Görsel 5

Yazı Alanı ve Bitkisel Bezemeli Bordürden Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi varak 93a. Nizâmî'nin *Hamse*'si, 1495 96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Minyatürdeki en göz alıcı kısım ise, izleyiciye mekâna dair ipucu veren, mekânı tanımlayan, tamamen tezhip desenleriyle bezenmiş ve bir de kapının bulunduğu duvardır. Kapı da dahil olmak üzere bu alan, 1/2 oranında simetrik olarak tasarlanmış ve yine sayfa düzeninde kullanılan tezhip desenlerinin ve formlarının hâkim olduğu bir şekilde düzenlenmiştir. Diğer bordürlerdeki bezemeye uyumlu bir şekilde aynı bitkisel motifler ve zemin rengiyle oluşturulmuş köşebentler ile kapının etrafındaki paftalı alanlar iç mekânı parçalara ayırmıştır. Köşebentler ve kapı arasında kalan geniş alanda ise pembe zemin üzerine beyaz renkle işlenmiş rumi ve bitkisel motiflerden oluşan zarif bir çift tahrir desen uygulanmıştır; bu sayede kompozisyonda denge sağlanırken aynı zamanda zenginlik ve ihtişam da gözler önüne serilmiştir. Kapının üst kısmında kitabe şeklinde bir yazı alanı bulunmaktadır (Görsel 6).

Görsel 6

Rumi Motifli Pafta Detay ve Tezhipli Köşebent Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi varak 93a. Nizâmî'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Kapının her iki tarafında, geometrik desenlerle bezenmiş dikdörtgen alanlar yer almaktadır. Bu alanlar, mimaride sıklıkla kullanılan geometrik desenli çini panoları andırmaktadır; yine, sonsuz tekrar eden bir geometrik iskelet üzerinde lacivert renkte yıldızlardan oluşan alanlar yaratılmış ve diğer alanlarda da beyaz ve limonküfü renkleri kullanılmıştır. Bu alanların etrafında, kapının etrafında dolanan bitkisel desenli tezhipli bordürler devam etmektedir. Böylelikle nakkaş tasarımda olağanüstü desen zenginliği sunarken renklerle sağladığı uyum ile motifler arasındaki sadelik ve dengeyi kaybetmemiştir (Görsel 7).

Görsel 7

Kapının Her İki Tarafında Yer Alan Geometrik Desenli Panolar ve Kapının Etrafını Çevreleyen Bordür Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi varak 93a. Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Odanın giriş kapısı olduğu düşünülen kapı ise, avlu kapısıyla benzer şekilde açık kahverengi ahşap üzerine daha koyu tonda çizgisel geometrik desenlerle tasarlanmıştır; ancak her iki kapıda da farklı desenler kullanılmıştır (Görsel 8).

Görsel 8

İç Mekân Kapı Deseninden Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi varak 93a. Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Figürler, kırmızı üzerine bitkisel desenli bordürü olan bir halının üzerinde tasvir edilmiştir. Halının bittiği yerde sarayın iç avlusuna bağlantıyı sağlayan solda bir dikey dikdörtgen alan, sağda ise yatay bir dikdörtgen alan göze çarpar. Bu alanlar, yine farklı geometrik geçme tarzında süslemelerle düzenlenmiştir (Görsel 9).

Görsel 9

Odanın Solunda ve Alt Kısımında Yer Alan Geometrik Bezemeli Alanlar Detay

Not. Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi varak 93a. Nizâmî'nin Hamse'si, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r

Tasarımın en alt zeminindeki bej rengi zemin, sarayın iç avlusunu göstermektedir. Genel olarak İslam minyatürlerinde, taşla döşenmiş duvar veya zeminleri tasvir etmek amacıyla kullanılan çizgisel desen, burada da kullanılmıştır. İç avlunun zeminine ibrik, çiçeklik vb. objeler yerleştirilmiştir. Kompozisyonda mimari elamanların tamamına hâkim olan süslemeci/bezemeci bir üsluptan söz etmek mümkündür.

4.2. 'Heft Peyker' Mesnevisi ve "Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi" Sahnesi (Or.6810, varak 190a)

Nizâmî'nin *Hamse*'sinde yer alan beş mesneviden sonuncusu 'Heft Peyker', Nizâmî tarafından 1197 yılında kaleme alınmıştır. Fars şiirinin en güzel epiği olarak betimlenen bu kapsamlı eser, 5600 beyitten oluşmaktadır. 'Heft Peyker', İran tarihinde on beşinci Sasani hükümdarı olarak bilinen V. Behram'ın efsanevi hayatını anlatır; eser, 'Yedi İklim', 'Yedi Güzel', 'Yedi Yıldız', 'Heft Gumbed' ve 'Behrâm-nâme' isimleriyle anılmaktadır (Kılıçarslan, 2019, s. 1). Nizâmî, Behrâm Gür'ün tarihsel kişiliğine destansı motifleri ve anlatıları da ekleyerek onu efsanevi bir mesnevi kahramanına

dönüştüren ilk şairdir; eser, zaman zaman siyasetname, zaman zaman da bir aşk öyküsü halinde bir anlatıya sahiptir (Süreli, 2012, s. 97-98).

Nizamî'nin geleneksel uzun giriş bölümlerinden sonra 'Heft Peyker'de hikâyenin akışını şu temel olaylar oluşturur:

“Daha yeni doğan Behram'ın İran Sarayı'nın dışında büyütülmesi ve iyi yetişmesi için Yemen Emiri Numan'a verilmesi; ergenlik döneminde kendisi için Numan tarafından özel yaptırılan Havernak Sarayı; yaban eşeği av merakı ve maceraları; babasının ölümüyle mirası olduğu İran tahtına geçme mücadelesi, Havernak Sarayında çok önceleri bulunduğu bir belgede, kendisiyle ezelden nikâhlı oldukları yazılı yedi iklimin yedi güzel prensesiyle kaderinin sonunda kesişmesi; onları temsilen her birine ayrı bir renkte kubbeli köşk yaptırması ve bu köşklere haftanın yedi günün bir günü ayırarak sırayla gitmesi, gittiği her bir köşkteki prenselerin Behram'ı lâyük olduğu şekilde ağırlamaları, ona uzun ve oldukça ilginç hikâyeler anlatmaları; sonra artık zamanının tamamını bu kızlarla geçirip devlet işlerini baş vezirine bırakmasıyla ülkesinin felakete sürüklenmesi; karşılaştığı bir çobanla aralarında ibretlik ve nasihat niteliğinde geçen diyalogları dikkate almasıyla ülkesini uçurumun eşiğinden kurtarması ve sonunda da alışkanlığı üzerine yine çıktığı bir yaban eşeği avında girdiği bir mağaradan ebediyen hiç çıkmaması; gerisinde bu kızlardan sadece birisinin hamile kalmasıyla doğan tek oğlunun Yezdecird'in başa geçmesi” (Tatar, 2016, s. 13).

Behram'ın gerçek yaşam öyküsünden yola çıkarak okuyucunun hayal gücünü zorlayan bir kurgu yapan Nizamî, metinde astroloji, renk ve yedi sayısının sembolizmiyle güçlü bir bağ kurmuştur. Nizamî, baş kahramanı Behram'a mitolojik, kozmolojik değerler yüklediği gibi, yedi ülke hükümdarının yedi kızına da aynı anlam ve değerleri yüklemiştir. “Buna göre yedi felek/ yedi yıldız (kız/gelin) aynı zamanda Behram'ın hâkimiyet kurduğu âlemi temsil ederler: yedi kadınla halvet olmak dünyanın en verimli yedi toprağına, onların erişilmez güzelliklerine sahip olmak ise yine erişilmez yedi feleğe yükselmeyi simgeler.” (Tatar, 2016, s. 10, 111).

Bu çalışma kapsamında incelenmek üzere seçilen ikinci minyatür, BL Or.6810'da kayıtlı Nizamî'nin 'Heft Peyker' mesnevisinin 190a varağında yer almaktadır (Görsel 10). Açık erişim sayfasında yer alan sahne adı 'The

owner of the garden discovering maidens bathing in his pool (story told by the Greek princess)' (Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi) şeklindedir. Bu sahne, yedi ayrı renkte olan prenseslerin köşklerinden Beyaz Köşk'te Behrâm'a anlatılan hikayeyi konu almaktadır:

“Zengin bir gencin güzel bir bağı ve içinde köşkü vardır. Her hafta gelir, burada eğlenir. Bir gün, kapıya geldiğinde, kapının kapalı olduğunu görür. İçeriden eğlence sesleri gelmektedir. İçeri girecek bir delik arar ve bulur. Kızlar onu hırsız sanar ve döverler. Sonunda onun bağıın sahibi olduğunu anlarlar ve meclislerine götürürler.” (Akalay, 1973, s. 393-394).

Görsel 10

Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi

Not. Varak 190a, Nizami'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts. [Görsel], British Library, Londra, İngiltere. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

Kompozisyon yatay ekseninde iki kısımdan oluşmaktadır. Kompozisyonda dengeyi sağlayan ve mekân kurgusuna katkı sağlayan sağ taraftaki mimari

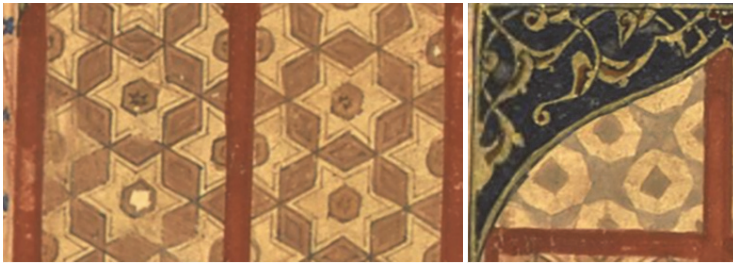
yapı ise dikey ekseninde yerleştirilmiştir. Yapının ön ve yan cephesi, çatısı, cumbası ve kapısı gösterilmiştir. Kompozisyonun alt kısmı, yapıya ait kırımızı çitlerle çevrilmiş iç avlu ve havuzdan oluşmaktadır; üst kısımda ise iç avluya girişi sağlayan kapı ve dış mekandaki bahçeyi gösteren, dönem özellikleri taşıyan ağaçlar ve bitkiler tasvir edilmiştir. Kompozisyonda yer alan kadın figürlerinin tamamı havuzun içinde ve etrafındadır.

Kompozisyonun sağına dikey olarak yerleştirilmiş köşkte, Bihzâd'ın minyatürlerinde sıkça kullandığı dış cephe formu yinelenmiştir. Buradaki yapı, en üstte görülen çatı/teras kısmıyla birlikte ikinci katında cumbası olan iki katlı bir yapıdır. Yapının aynı anda hem ön hem de yan cephesi gösterilmiştir; bu tavır, yapıyı sadece göstermek için değil, yapı hakkında bilgi vermek, yapıyı izleyiciye anlatmak üzerine geliştirilmiş minyatür sanatının doğasından kaynaklanan bir uygulamadır. Yapının mimari elemanları, yan cephesinde görülen cumba ve alt katında geometrik bir pano ile ön cephede üst katta rumi desenli dikdörtgen bir pano ve alt katta havuza açılan çift kanatlı bir kapıdan oluşmaktadır.

BL Or.6810'nun 93a varağında görülen her iki kapıya da benzer şekilde çift kanatlı ve ahşap olduğu düşünülen kapı (Resim 3), burada da benzer şekilde alt katta kullanılmıştır. Kapının taş rengindeki zemini üzerine yıldız formunda ulama geometrik desen uygulanmıştır ve kapının üst kısmında kitabe şeklinde bir yazı alanı bulunmaktadır (Görsel 11).

Görsel 11

Kapı Deseninden Detaylar

Not. Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi, varak 190a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

Kapının üst kısmında yer alan yazı alanının zemini lacivettir. Zeminin üzerinde turuncu renkte birbiri içine dolanan helezonlarda rumi desenleri görülmektedir. Bu rumilerin üzerinde beyaz renkte bir yazı görülür ve en üst kısımda yine tezhip desenlerinden ilham alınarak yerleştirilmiş bir bordür yer almaktadır (Görsel 12).

Köşkün alt katında, cumbanın hemen altında, dikey dikdörtgen formda, kafesli bir pencere görülür (Görsel 12). Binanın tüm cephesi deve tüyü renginde boyanmış ancak sade bırakılmamış bütün cephe birbiri içerisine geçen ve her birinin içerisinde ayrıca iç içe geçmiş oklardan oluşmuş üçgenlerin yan yana gelerek oluşturduğu altı gelenlerle kaplanmıştır. Mimari dış cephedeki bezeme ögesi bununla da sınırlı kalmamış Nakkaş her üçgenin birleşim noktasına ön cephede yeşil, yan cephede ise lacivert yıldızlar eklemiştir.

Görsel 12

Kapının Üzerindeki Yazı Alanı ve Pencere Bezeme Detay

Not. Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi, varak 190a, Nizami'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

Köşkün üst katında ise turuncu renkte ve diğer kapıyla benzer renk ve geometrik desenlerle benzenmiş çift kanatlı pencere bir cumba görülmektedir. İki boyutlu olarak 90 derece açıyla cepheden gösterilmiş olan ön cephenin yanında 45 dereceyle gösterilen ancak bu açıyı alt ekseninde tamamlamayan Bihzâd, cumbayı ise yine 45 derece açıyla gösterip havada asılı bir dikdörtgen prizma gibi tasvir etmiş ve cumbanın yapıda bir çıkın-

tı olduğunu anlatmak istemiştir. Bunun yanında, cumbanın hafifçe araladığı pencere kanatlarından gizlice havuzdakilere baktığı görülen figür de Bihzâd'ın kompozisyona kattığı ilginç özelliklerden biridir (Görsel 13).

Görsel 13

Cumbanın Pencere Kanatları ve Gizlenmiş Figür Detay

Not. Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi, varak 190a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

Köşkün yan cephesinde, ikinci kat kısmındaki duvarda ise yine bir kitabın sayfa tezhiplerinde görmeye alışık olduğumuz, levha tezhiplerinde de 'koltuk tezhibi' olarak anılan desenlere benzer, beyaz ipliklerle paftalanmış bir pano yer almaktadır (Görsel 14).

Görsel 14

Köşkün Yan Cephesindeki Bezemeli Pano Detay

Not. Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi, varak 190a, Nizâmî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

Köşkün en üst kısmında ise, lacivert zemin üzerine turuncu renkte rumi desenlerinin yerleştirildiği bir yazı alanı ve üst kısmında da rumi paftalı bir bordür yer almaktadır. Onun üstünde yer alan, köşke bağlı başka bir yapı veya çatı olarak da değerlendirilebilecek olan kısımda, geometrik çini mozaik desenlerini andıran bir bezeme görülür (Görsel 15). Bu bezemeli kısım, tuğlayla örülmüş bir altıgen kubbeyi çevrelemektedir.

Görsel 15

Çini Mozaik Benzeri Desen Detay

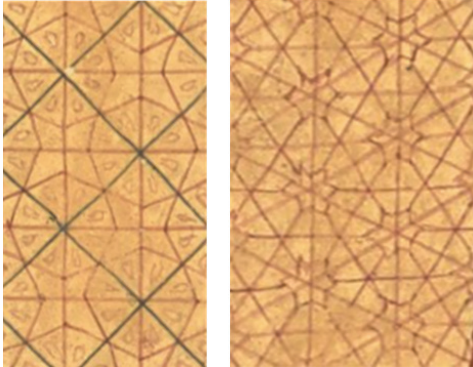

Not. Havuzunda Yıkılan Kızları Gören Bahçenin Sahibi, varak 190a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 *Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

Köşkün, kırmızı çitlerle çevrili iç kısmından bahçeye açılan kapısı, diğer minyatürlerde de kullanılmış olan çift kanatlı kapılardandır ve geometrik desenlerle bezenmiştir (Görsel 16).

Görsel 16

Bahçe Kapısının Geometrik Bezemeleri Detay

Not. Havuzunda Yıkılan Kızları Gören Bahçenin Sahibi, varak 190a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 *Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

4. 3. ‘İskendernâme’ Mesnevisi ve “İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile” Sahnesi (Or.6810, varak 214a)

Nizâmî’nin 1201’de kaleme aldığı ve yaklaşık 1211 yılında tamamladığı bilinen ‘İskendernâme’ mesnevisi, tarihte efsanevi bir hükümdar olan Makedonya kralı Büyük İskender’i konu alır ve ‘Şerefname’ ve ‘İkbâlname’ başlıklı iki bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık olarak 10.000 beyitten meydana gelen Şerefname’de İskender’in soyu, karanlıklar ülkesine gitmesi, Rûm’a dönmesi ve fetihleri anlatılmıştır. İkbâlname başlıklı 3700 beyit civarında olan ikinci bölümde ise Nizâmî’nin bilgisi, engin kültürü ve yüksek anlatım gücüyle, İskender daha çok bir filozof ve bir peygamber olarak yansıtılmış, derin felsefi konularla birlikte ön plana çıkarılmıştır (Kanar, 2007, s. 185). Hayatının son döneminde yazdığı İskendername eserinde Nizâmî, tüm bilgi ve tecrübesini kullanarak sosyal adalet, ideal hükümdar, ideal toplum, ebedî hayat, bilim, sanat, din, ahlak vb. konulardaki fikirlerini ortaya koymuştur (Nahmedov & Saygın, 2012, s. 127).

Hikâyenin İran edebiyatındaki ilk manzum şekli Firdevsî’nin Şâhnâme’si içindeki 2500 beyitlik bölümdür: Şâhnâme’de İskender, Rum Hükümdarı Filip’i (Feylekos) yenen ve onun kızı ile evlenen İran Hükümdarı Dârâ’nın oğludur ve kusursuz meziyetlere sahip bir hükümdardır. Her girdiği savaşta galip gelen İskender’in tek amacı dünyayı hâkimiyeti altına almaktır. Son derece âdil ve bilge bir hükümdardır. Daha çocukken felsefeyi ve kâinatın sırlarını öğrenmeye duyduğu merak, kendisini en büyük filozoflar ve bilginlerden ders almaya sevk etmiştir. Şâhnâme’nin bu bölümü, ondan sonra İslâm edebiyatlarında yazılan İskender konulu bütün eserlerin kaynağı olmuştur (Ünver, 2000, s. 558).

M.Ö. 330’lu yıllarda yaşamış olan Büyük İskender, kısa süren hükümdarlığı süresince Makedonya’dan başlayıp Hindistan’a kadar neredeyse bütün Asya’yı fethetmiş, Pers İmparatorluğu’nu yıkmış olağanüstü bir hükümdar olarak İslam edebiyatında da efsaneleştirilmiş bir kahramandır. Nizâmî’nin, bir dünya fatihi ve aynı zamanda manevi bir yolda gerçeği arayan bir yolcu ve bilgin olarak tanımladığı İskender, BL Or.6810’da kayıtlı İskendername’nin varak 214a’daki minyatüründe (Görsel 17), Timurlu devletinin güçlü hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara olarak tasvir edilmiştir. Nizâmî’nin *Hamse*’sinin bu nüshası (BL or.6810), Sultan Hüseyin Baykara döneminde istinsah edildiği için, İslam resminde bir gelenek olarak dönemin hükümdarını yüceltmek adına Büyük İskender Sultan Hüseyin Baykara’nın suretinde resmedilmiştir.

Görsel 17

İskender Hüseyin Baykara Suretinde Yedi Bilge ile

Not. Varak 214a, Nizami'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

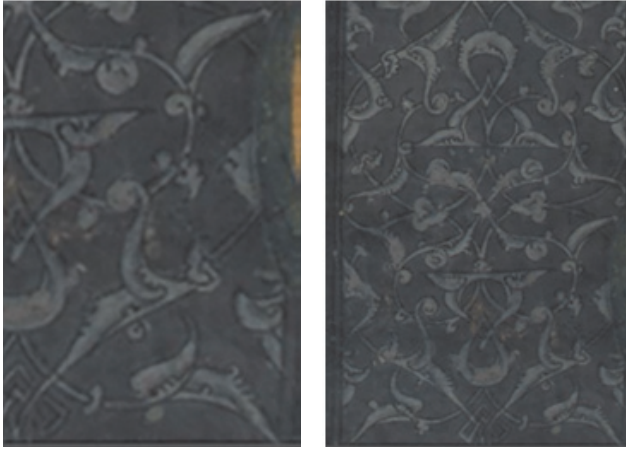
Kompozisyon yatayda iki bölümden oluşmaktadır: En altta, saray dışından figürlerin bulunduğu sarayın dış kısmı, kompozisyonun merkezinde sahenin konusuna uygun olarak ana figürlerin (Hüseyin Baykara suretinde İskender, yedi bilge ve saray görevlileri) yerleştirildiği mekan (sarayın avlusu) ve sarayın bahçesi, gökyüzü ve saray mimarisinin bulunduğu kısım.

Nakkaş Bihzâd'ın tipik kompozisyon özelliklerini taşıyan bu minyatürde, BL or.6810'un 93a varağındaki (Görsel 2) minyatüre benzer biçimde, mimariye dair dış mekan ve iç mekanı aynı kurguda gösterilmiştir. Bu kompozisyonda, sarayın dışı, saray avlusu (iç mekan), saray bahçesi ve saray mimarisi (sarayın dış cepheleri) bir arada düzenlenmiştir. İslâm minyatürünün biçim bakımından en önemli özelliklerinden olan çoğulcu bakış/çoklu bakış açısının kullanılmasıyla oluşan görsel anlatım dili, bu tür minyatürlerde açıkça görülür.

Diğer iki minyatürde olduğu gibi burada da mimari elemanlardaki bezemeler dikkat çekicidir. Kompozisyonun alt kısmından başlayacak olursak, sarayı çevreleyen duvarlar ve saray kapısı üzerindeki bezemeler ilk olarak göze çarpar. Sarayın dış duvarları olarak tanımlayabileceğimiz ve iç mekandaki avluyu göstermek için yüksekliği sadece avlunun başladığı yere kadar olan kısım, 4 adet ön cephede ve kısmen görünen 2 adet de yan cephede olmak üzere 6 adet panodan oluşmaktadır. Bu panolar, koyu gri renk üzerine $\frac{1}{4}$ oranında simetrik rumi desenleriyle bezenmiştir (Görsel 18).

Görsel 18

Sarayın Dış Duvar Bezemelerinden Detay

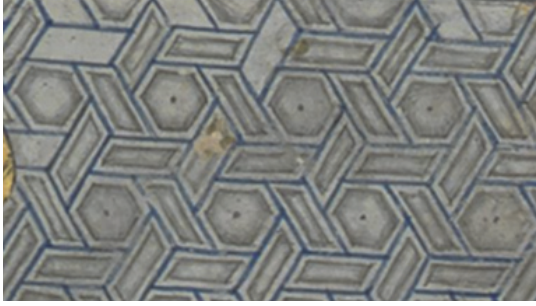
Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Sarayın dış kapısında ise aynı koyu renk üzerinde benzer rumi ve bitkisel motiflerin iç içe geçtiği çift bordür görülür. Çift kanatlı olan kapının üzerinde herhangi bir desen yoktur, cetvelleri altın ve kırmızı renk ile çekilmiştir. Kompozisyonun merkezini oluşturan, sarayın avlusu ve toplantı yapılan yerin zemini, altıgen ve dörtgenlerin geçme şeklinde tasarlanmasıyla oluşturulmuş çizgisel bir bezemedir (Resim 19).

Görsel 19

Saray Avlusu Zemin Bezeme Detay

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Sarayın bahçesine açılan çift kanatlı kapı ise, diğer iki minyatürdeki kapılarla büyük ölçüde benzerdir; ayrıca yine bu üslûbun tipik mimari elemanlarından kırmızı çitler burada da kullanılmıştır (Görsel 20).

Görsel 20

Saray Bahçe Kapısındaki Geometrik Bezemeler Detay

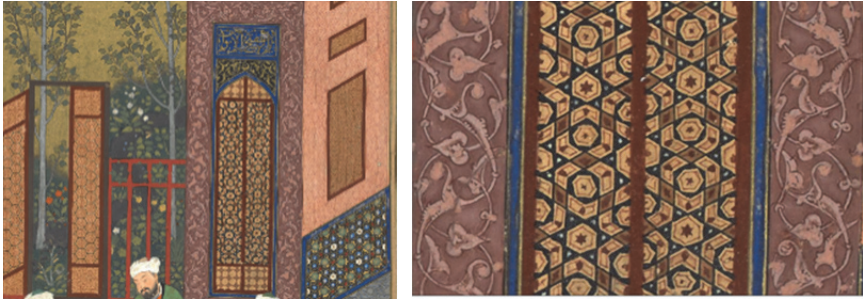

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

BL or.6810 varak 214a'daki sarayın avluya bakan dış cephesi, burada da hemen hemen benzer biçimde kompozisyona yerleştirilmiştir. Avluya çıkan uzun çift kanatlı kapıdaki geometrik bezemeler dikkat çekicidir; diğer kapılarda olduğu gibi bu kapının üzerinde de rumi desenli bir alan ve onun üzerinde de kitabe formunda bir yazı alanı bulunur. Kapının etrafında gül-kurusu renginde, rumi desenli helezonlardan oluşan muhteşem incelikte tasarlanmış bir bordür görülmektedir. (Görsel 21).

Görsel 21

Saray Avlu Kapısı Bezemeleri Detay

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Sarayın yan cephesinde, kareye yakın bir geometrik desenli pano yer alır. Bunun, bir çini pano olduğu düşünülebilir çünkü yıldız formlarında iç içe geçmiş mavi, yeşil, sarı ve kırmızı desenler oluşturulmuştur (Görsel 22). Bu panonun üst kısmında devam eden sarayın yan cephe duvarında, 2 büyük dikey ve 2 küçük yatay pencere bulunur. Bu alandaki bezemeler kapılarda kullanılan geometrik desenlerin aynısıdır (Görsel 23).

Görsel 22

Sarayın Yan Cephesindeki Panodan Detay

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Görsel 23

Saray Dış Cephe Duvar Bezemeleri Detay

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Sarayın ön cephesi olarak tanımladığımız kısımda görülen cumbanın zemininde de aynı geometrik desenin devam ettirildiği görülmektedir. Cumbanın ön yüzünde pencere olarak tanımlanabilecek kısımda boş, beyaz bir zemin görülür; burada, boyanın dökülmüş olması veya bu kısmın özellikle

tahrip edilmiş olması muhtemeldir. Bu pencere üzerinde de lacivert zemin üzerinde bir yazı alanı vardır (Görsel 24).

Görsel 24

Cumbadaki Bezemelerden Detay

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizami'nin *Hamse'si*, 1495-96, *Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library* [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

Sarayın her iki cephesinin de sınırlarını belirleyen ve diğer iki minyatürde gördüğümüz, rumi bezemeli tezhipli bordür bu kompozisyonda da uygulanmıştır. Burada farklı olarak, bu bezemenin altındaki bordürde herhangi bir yazı ya da bezeme bulunmaz (Görsel 25).

Görsel 25

Tezhipli Bordürden Detay

Not. İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile varak 214a, Nizamî'nin *Hamse'si*, 1495-96, Or. 6810 Digitised Manuscripts, British Library [Görsel], Londra http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r

5. Sonuç

12. yüzyılda yaşamış olan Nizamî, İran edebiyatının en ünlü mesnevi şairlerinden biridir. Farsçayı kullandığındaki ustalığı, eserlerindeki tarihî olayları kendine özgü felsefî, sosyolojik ve dini perspektifiyle işleyişi, onun eserlerini diğerlerinden ayırmış ve özgün kılmıştır. Nizamî'nin günümüze ulaşan en önemli eseri, *Mahzen-ül Esrâr*, *Hüsrev ve Şirin*, *Leyla ve Mecnun*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* adlı beş mesneviden oluşan *Hamse'si*dir. *Hamse*, 12. yüzyıldan itibaren, İran başta olmak üzere İslâm dünyasında en çok ilgi gören eserler arasında yer almış gerek saray gerekse diğer ileri gelenler için çok sayıda manzum ve minyatürlü nüshaları hazırlanmıştır.

Bu çalışmada, BL or.6810'da kayıtlı Nizamî'nin *Hamse'si*nde yer alan minyatürlerden üçü tanıtılmış ve Herat okulu başnakkaşı Bihzâd'a atfedilen bu minyatürlerdeki mimari bezemeler incelenmiştir. Sultan Hüseyin Baykara için saray kitâbhânesinde üretilmiş olan yazmanın incelenen minyatürlerinde, geleneksel kompozisyon kalıplarının kullanıldığı görülmektedir. Dikey ve yatay eksenlerin dengeli kesişimi ile kompozisyonda birbiriyle orantılı alanlar oluşturulmuş ve mimarının yerleştirilmesinde neredeyse bir tasarım ilkesi gibi, köşk veya sarayların dış cepheleri dikey dikdörtgen formunda kompozisyonun sağ veya sol kısmına oturtulmuştur.

Yapıların bu şekilde yerleştirilmesi, cetvellerle sınırlandırılan kompozisyonunda, sayfa kenarına taşan bir etki yaratarak tekdüzeliği kırmıştır.

Kompozisyonların kurgusunda ve mimarinin yerleştirme ve biçim özelliklerinde, şablon görevi gören kompozisyon kalıplarıyla çalışıldığı açık olsa da bu tekrarlar her minyatürde farklı renk ve bezeme/desen etkisi sayesinde sıkıcı olmaktan kurtulmuştur. Bunun yanında, mimari elemanlar olarak duvarlarda gördüğümüz tezhipli alanlar, kapı üstü veya etrafında ve çatıya geçişte kullanılan tezhipli bordürler, dönemin tezhip sanatından da oldukça faydalandığını göstermektedir. Bunun yanında, Bihzâd'ın yönetimindeki atölyede müzehhiblerin de bulunduğu ve kitabın üretiminde etkin rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

Mimaride kullanılan rumi ve bitkisel motiflerin yanında asıl göze çarpan, geometrik bezemelerdir. Mimariyi tanımlayan yüzeylerin tamamında geometrik bezemeler kullanılmıştır. Örneğin, köşk veya saray duvarları (ön ve yan dış cepheler), iç mekân zeminleri, kapılar, pencereler vb. ana mimari elemanların tamamında çizgisel veya renklendirilmiş geometrik bezemeler görülür. Bu bezeme anlayışı İslam minyatürüne özgü bir özellik olsa da Bihzâd'ın bu minyatürlerinde alanları birbirinden ayırarak mekânı tanımlama arayışı olarak kabul edilebilir. Köşk veya saray yapılarının ön ve yan cephesini aynı düzlemde gösterirken, aşağıdan bir bakış açısıyla üst kattaki cumbanın da hem alt hem yan hem de üst kısmını göstermesi konuyu en iyi şekilde aktarmak istemesinin göstergesidir. İslâm minyatürünün biçim bakımından en önemli özelliklerinden olan çoğulcu bakış/çoklu bakış açısının kullanılmasıyla oluşan görsel anlatım dili, Bihzâd'ın bu tür minyatürlerinde açıkça görülür.

Bihzâd'ın en önemli temsilcisi olarak kabul edildiği 15. yüzyılın sonlarındaki Herat okulunda üretilen kitaplar, başka okullarda da olduğu gibi, farklı görevleri olan bir nakkaşlar topluluğunun kolektif çalışmasıyla hazırlanmıştır. BL Ornament 6810'da kayıtlı Nizamî'nin *Hamse*'sindeki minyatürler de tek bir nakkaşın eseri olmaktan öte Bihzâd'ın yönetiminde çalışılmış, Bihzâd'ın genel planı tasarladığı, en zorlu kısımları yaptığı, nakkaşların ise geri kalanını tamamladığı düşünülen kompozisyonlara sahiptir. Buna göre, her üç minyatürde de tekrarlanan geometrik bezemelerin mimariye yerleştirilmesinin, yerine göre mekânda derinlik hissi yaratılmasının, iç veya dış mekânı tanımlaması, ön cephe, yan cephe, zemin, duvar vb. mimari elemanları tanımlanmasının Bihzâd'a özgü özellikler olduğu düşünülmektedir.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Aka, İ. (2012). Timurlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 41, s. 177-180). TDV.
- Akalay, Z. (1973). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi hazine 753 no.lu Nizami *Hamsesi*'nin minyatürleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 5, 393-394. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34603/382154>
- Akbıyık, H. (2004). Timurluların bilim ve sanata yaklaşımları ve bazı son dönem sanatkârları. *Bilig*, 30, 151-171.
- Algar, H. & Alparlan, A. (1998). Hüseyin Baykara. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 18, s. 541). TDV.
- And, M. (2002). *Osmanlı tasvir sanatları: I Minyatür*, İş Bankası Yayınları.
- Beksaç, E. (2012). Timurlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 41, s. 180-184). TDV.
- Çağman, F. & Tanındı, Z. (1979). *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm minyatürleri*. Sanat ve Kültür Yayınları.
- Çağman, F. (1998). Bihzâd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 6, s. 147-149). TDV.
- Demirel, E & Dündar Z. (2018). Bihzâd'ın minyatürleri: minyatür sanatta zaman ve mekânın inşasına dair iki örnek. *Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları*, 39, 249-262.
- Erkan, M. (1999). Hüsrev ve Şirin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C.19, s.53-55). TDV.
- Gürkan Anar, A. D. (2017). Safevi şahlarının baniliği üzerine bir değerlendirme. *İran Çalışmaları Dergisi*, 1, 117-143.
- Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi (varak 190a) [Görsel]. *Or. 6810 Digitised Manuscripts, İngiliz Kütüphanesi*, Londra, İngiltere.
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f190r

- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r
- İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile (varak 214a) [Görsel]. *Or. 6810 Digitised Manuscripts, İngiliz Kütüphanesi*, Londra, İngiltere. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f214r
- Kanar, A. (2007). Nizamî Gencevi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C.33, s. 183-185). TDV.
- Kılıçarslan, F. N. (2019). *Nizamî'nin heft peyker'inde hayal ve imge* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nahmedov, A. & Saygın, T. (2012) Doğu'dan bir ütopya kenti: Genceli Nizamî'nin İskendername eserinde ideal kent, *İdeal Kent*, 5, 124-135, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/idealkent/issue/36638/417089>
- Nizamî'nin *Hamse'si*, or. 1361, *BnF, Gallica, Fransa Ulusal Kütüphanesi*, Paris, Fransa, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10091621b/fl.planchecontact>
- Orsatti, P. (2020). Kamsa of Jamâli. İçinde Yarşater, İ. (Ed.), *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-ye-jamali>
- Parrello, D. (2010). Kamsa of Nezami. İçinde Yarşater, İ. (Ed.), *Encyclopaedia Iranica*, (C.15, Fasikül 4, 448). <https://iranicaonline.org/articles/kamsa-of-nezami>
- Roxburgh, D. J. (2000). Kamal al-Din Bihzâd and authorship in persiate painting. *Muqarnas*, 17, 119-146. <https://www.jstor.org/stable/1523294>
- Sürelli, B. (2012). *Türk edebiyatında heft peyker mesnevileri ve hayati'nin heft peyker'i* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şîrûye'nin Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi (varak 93a) [Görsel]. *Or. 6810 Digitised Manuscripts, İngiliz Kütüphanesi*, Londra, İngiltere. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f093r
- Şîrûye'nin, Hüsrev'i Yatakta Uyurken Öldürmesi (varak 93a). Havuzunda Yıkanan Kızları Gören Bahçenin Sahibi (varak 190a). İskender, Hüseyin Baykara Suretinde, Yedi Bilge ile (varak 214a) [Görsel]. *Or. 6810 Digitised Manuscripts, İngiliz Kütüphanesi*, Londra, İngiltere.

- Tanımdı, Z. (2002). Kitap ve tezhibi. İçinde Halil İnalıcık-Günsel Renda (Ed.), *Osmanlı uygarlığı 2* (s. 865-891), Kültür Bak Yayınları.
- Tatar, L. (2016). *Süleymaniye kütüphanesi Lala İsmail 617 numaralı heft peyker* nüshası minyatürleri [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Titley, N. M. (1978). Khamsa of Nıẓāmī dated Herat, 1421, *The British Library Journal*, Autumn 4(2), 161-186. <https://www.jstor.org/stable/42554074>
- Uluç, L. (2006). *Türkmen valiler, Şirazlı ustalar, Osmanlı okurlar, XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ünver, İ. (2000). İskendername. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 557- 559). TDV.
- Yazıcı, T. & Kurnaz, C. (1997). *Hamse. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (C.15, s. 499-500). TDV.
- (BL, 2021). <https://britishlibrary.typepad.co.uk/files/or.6810.pdf>

İran’da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği

Rasim Bozbuğa*

Öz

İran’daki Kürt milliyetçiliği geçmişteki parlak günlerine kıyasla günümüzde oldukça sönük durumdadır. Bu durum büyük ölçüde İran devletinin gücünden ve İran’ın bölgesel Kürt örgütleri ile kurduğu ilişkilerden kaynaklanmaktadır. İran, Irak Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ve Terör Örgütü PKK ile kurduğu ilişkilerle bu örgütlerin İran Kürtlerine destek vermesine engel olmakta ya da bu örgütleri kendi Kürtlerine karşı kullanmaktadır. Diğer taraftan İran Kürtleri arasındaki dinsel ve dilsel farklılıklar ile İran Kürtlerinin nüfus yapısı Kürt milliyetçiliği için önemli birer handikap durumundadır. Kürt kimliğine sahiplenme, dinsel ve dilsel değişkenlerle ilişkili olup Kürt hareketine en yüksek katılım Sünni Kürt bölgelerinde gözlenmektedir. Sünnilik ve Kürtlüğün örtüşmesi Sünni Kürtlerde Kürt kimliğini güçlendirirken; Şiilik Şii Kürtler arasındaki Kürt kimliğini zayıflatmakta ve Kürt hareketine katılımı engellemektedir. Kürt örgütlerine katılım Şii Kürtler arasında marjinal düzeyde kalmaktadır. İran sistemine entegre olma düzeyi oldukça yüksek olan Şii Kürtlerin Kürt partilerinden uzak durması ile Kürt örgütleri bir tür Sünni örgüt durumuna gelmektedir. Ayrıca, İran Kürtlerinde doğal nüfus artış oranının düşük olmasının Kürt hareketi için önemli bir handikap olduğu açıktır. İran Kürtlerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin çok büyük bir kısmında doğurganlık oranı yenileme oranının dahi altındadır. İran Kürtlerinde doğurganlık ve doğal nüfus artış oranının düşük olmasının uzun vadede İran’da Kürt hareketini zayıflatacağı değerlendirilmektedir. Öte taraftan doğal nüfus artış oranı yüksek olan bölgelerden silahlı militan gruplara katılımın daha yüksek olduğu da görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Milliyetçilik, Kürt Milliyetçiliği, Etnik çatışma, Kürtler.

* Dr., Kültür ve Turizm Uzmanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, Türkiye, rbozbuga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9437-9378

Kurds and Kurdish Nationalism in Iran

Rasim Bozbuğa*

Abstract

Kurdish nationalism in Iran is quite weak currently compared to the bright days in the last century, largely due to strength of the Iran, as well as Iran's relations with regional Kurdish organizations. Iran, through its relations with the Iraqi Kurdistan Democratic Party, the Patriotic Union of Kurdistan and the PKK, prevents these organizations from supporting the Iranian Kurds or manipulates these organizations against its own Kurds. Linguistic and sectarian diversity and the population structure of the Iranian Kurds foster the weakness of Kurdish nationalism. While overlapping Sunnism and Kurdishness strengthens Kurdish identity in Iran, Shiism weakens Kurdish identity among Shiite Kurds and prevents them from participating in Kurdish movement. Indeed, the support of Sunni Kurds for Kurdish nationalistic organizations is far stronger than Shiite Kurds. Shiite Kurds, who have a high level of integration into the Iranian system, stay away from Kurdish parties and participation in Kurdish organizations remains marginal among Shiite Kurds. This phenomenon makes Kurdish organizations largely Sunni organizations. In addition, low population growth rate of the Iranian Kurds is another weakness of the Kurdish movement. Most of Kurdish majority areas suffers from low fertility rate which is even below the replacement rate. Low natural population growth rate in Iranian Kurds will weaken the Kurdish movement in Iran in the long term. On the other hand, the natural population growth rate is still high in some regions in which armed militant groups recruit young Kurds in high number.

Keywords: Iran, Nationalism, Kurdish Nationalism, Ethnic conflict, Kurds.

---

* Dr., Culture and Tourism Expert, Ministry of Culture and Tourism, Department of European Union and Foreign Relations, Ankara, Turkey, rbozbuga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9437-9378

1. Giriş

Oldukça kalabalık Kürt nüfusuna ev sahipliği yapan İran’da Kürt nüfusun yaşadığı bölgeler görece bir istikrar içerisindedir. Bu görece istikrar İran devletinin gücü, Kürt örgütleri ve bölgedeki ülkelerle İran arasındaki denge, küresel güçlerle İran’ın ilişkileri, İran Kürtlerinin nüfus yapısı ve coğrafi dağılımı, sosyolojisi gibi temel faktörlerle sıkı sıkıya ilişkilidir. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde İran’ın yaşadığı iç çalkantıların yanında bölgesel ve küresel güçlerin müdahalelerinin İran’daki Kürt hareketini derinden etkilediği bilinmektedir. Dolayısıyla İran-İrak savaşından beri İran’ın iç istikrarını bozacak düzeyde dış müdahalenin bulunmaması bu görece istikrarın en önemli nedenlerinden biridir.

İran’daki en büyük etnik grup olmamalarına rağmen İran içerisinde en uzun soluklu ve dirençli etnik hareketlerden biri Kürtler tarafından meydana getirilmiştir. Kürt hareketinin İran’daki en kadim ve ciddi etnik hareketlerden biri olmasının toplumsal, siyasal ve kültürel temelleri bulunmaktadır. İran’da Kürt hareketinin temellerini oluşturan bu dinamikler İran’daki Kürt hareketini günümüzde kısıtlayan koşulların değişmesi halinde Kürt hareketinin yeniden yükselişe geçmesini sağlayacak potansiyel enerjinin mevcut olduğunu göstermektedir.

İran’da “Kürt etnik grubu” veya “Kürt milleti” son yüzyıl içerisinde geleneksel Kürt toplumunu dönüştüren bir dizi süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan “Kürt etnik grubu” veya “Kürt milleti”nin ortaya çıkışına kadarki süreçte Kürt kategorisinin sınırları da farklılık göstermiştir. Başlangıçta genel olarak göçbeleri veya İranlı göçbeleri tanımlayan kavram, zamanla bir etnik kategori haline dönüşmüş ve daha dar bir toplumsal grubu tanımlar hale gelmiştir. Diğer bir ifade ile özellikle İran’da Kürt tabiri tarihsel bir kategori olarak çok daha geniş insan kitlesini tanımlasa da etnik kategori olarak çok daha dar bir insan kitlesini tanımlamaktadır. Örneğin Lorlar/Lurlar Şerefhan (1989, s. 8) gibi birçok orta çağ kaynağında Kürt olarak nitelendiriliyorken günümüzde artık Kürt kategorisi içerisinde değerlendirilmemektedir (Anonby, 2003, s. 174).

Kürtlerde Kürtlük bilincinin kökeni her ne kadar 17. yüzyıla kadar götürülebilse de günümüz manasında Kürt milletinin ortaya çıkışı modern dönemde olmuştur (Natali, 2002, s. 178). “Hem egemen hem sınırlı olacak şekilde hayal edilmiş siyasi topluluk olarak tanımlanan “millet” kav-

ramının İran Kürt toplumunda ortaya çıkışında Anderson (2011, s. 20-22) tarafından işaret edildiği üzere yeni iletişim teknolojilerinin büyük etkisi bulunmaktadır. Özellikle dijital medya, radyo, televizyon gibi teknolojik yenilikler hayal edilebilir bir Kürt milletini mümkün kılmıştır. Ayrıca, millet oluşumu kendiliğinden olmamakta ‘millet’ Hroch (1985, s. 11) tarafından öncüler olarak nitelenen kişilerce oluşturulan milli hareketler tarafından uyandırılmaktadır. Bu anlamda Kürt hareketinin en önemli parçasını oluşturan Kürt örgütleri büyük önem kazanmaktadır.

Öte taraftan çalışmamızın konusunu oluşturan İran’daki Kürt hareketi Eriksen’in (2010, s. 19) tanımladığı anlamda “etno-milliyetçi hareketlerin” bir örneğini oluşturmaktadır. Eriksen etno-milliyetçi hareketleri genellikle belirli bir coğrafyada hak iddia eden Kürtler, Tamiller, Sihler gibi kendi ulus devletlerini kurmak isteyen ve başkaları tarafından idare edilmek istemeyen liderlere sahip “devletsiz milletler” olarak tanımlamaktadır.

Ernest Gellner (2006, s. 71) siyasi birim ile milli birimin birbiri ile uyumlu olması gerektiğini savunan ilkeyi milliyetçilik olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda Kürt örgütlerinin self-determinasyon ya da otonomi talepleri anlamlı olmaktadır. Diğer taraftan Kürt milliyetçiliğini tanımlarken Özoğul (2005) Gellner’in milliyetçilik tanımından farklı olarak kimlik olgusunu da öne çıkarmaktadır. Özoğul Kürt milliyetçiliğini tanımlarken; 1-Kökleri kadim tarihe dayanan tutarlı bir Kürt kimliğine duyulan inanç 2- Kürtlerin yaşadığı topraklar üzerinde kaderini tayin etmeye dayanan bir kanaat olmak üzere iki öncülün olduğunu söylemektedir (s. 13). Bu iki öncül günümüzde Kürt milliyetçilerini birleştiren olgulardan biri haline gelmiştir. Ancak İran’da özellikle Şii Kürtlerde Kürtlerin yaşadığı topraklar üzerinde kaderini tayin etmeye dayanan kanaat oldukça zayıf durumdadır. Bu durum onların Kürt hareketinden ve Kürt milliyetçiliğinden uzak durmalarına neden olmaktadır.

Diğer taraftan “demografi” milliyetçiliğin alacağı formu belirleyen unsurlardan biridir. Etnik nüfusun büyüklüğü ve oranı, dağılımı gibi demografik faktörler etnik hareketi ve etnik çatışma potansiyelini doğrudan etkilemektedir. Genç nüfus oranının yüksekliği silahlı mücadele yürüten gruplara büyük avantaj sağlamasının yanında tek başına da etnik çatışma ihtimalini artıran bir husus olabilmektedir. Ayrıca yaşanan göç nedeniyle bir bölgede etnik dengenin değiştiği durumlarda da etnik çatışma ihtimali artmaktadır (Cincotta vd., 2003, s. 45).

Etno-milliyetçiliğin radikal formlarda ortaya çıkışında etkili olan faktörlerin neler olduğuna ilişkin literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Söz konusu faktörler arasında din ve dil (Bormann vd., 2009, s. 21) yanında Cederman vd., (2010, s. 114-115) tarafından dışlama ve grup büyüklüğü gibi daha farklı unsurların da etkili olduğu belirtilmektedir. Bu hareketlerin ortaya çıkışında Huntington (1996, s. 116-117) genç nüfus oranının yüksekliğine vurgu yaparken Yair ve Miodownik (2016, s. 40) bu hareketlerde yüksek genç nüfus oranından daha çok dışlamanın önemli bir faktör olduğunu belirtmekte ve ayrıca nüfus büyüklüğünün de önemini vurgulamaktadır.

Bununla birlikte İran’daki Kürt nüfusun Kürt hareketine katılımı homojen olmamakta ve bölgesel, mezhebi farklar gibi değişkenlere bağlı olarak artmakta ya da azalmaktadır. Bu bağlamda çalışmada İran’daki Kürt hareketinin gelecekte nasıl evrileceğini anlamak için İran Kürtlerinin nüfus yapısı, İran Kürtlerinin mezhebi veya dilsel farklılıkları ve bu farklılıkların Kürt hareketine katılmayı ne ölçüde etkilediğinin incelenmesi büyük önem kazanmaktadır. Bu nedenle çalışmada ilk olarak İran Kürtlerinin nüfus yapısı ile dinsel ve dilsel çeşitliliği ele alınacak akabinde İran’da Kürt milliyetçiliğinin tarihsel sürecine değinilecek ve nüfus yapısı ile dinsel ve dilsel çeşitliliğin Kürt örgütlerine katılımı nasıl etkilediği incelenecektir.

2. Yöntem

Bu çalışmada temel olarak İran Kürtlerinin nüfus yapısı, konuşulan lehçeler/diller ve mezhebi dağılımının Kürt hareketine katılmayı ne ölçüde etkilediğinin incelenmesi hedeflenmektedir. Çalışmada ayrıca, İran Kürtlerinin günümüzde ve gelecekteki nüfus büyüklüğü tespit edilmeye çalışılmış böylelikle Kürt kimliğinin temel taşıyıcısı olan Kürt nüfus belirlenmeye çalışılmıştır.

İran’da Kürt etno-milliyetçiliği temel olarak silahlı mücadeleyi de içerecek şekilde radikal formlarda ortaya çıkmıştır. İran’da öne çıkan Kürt örgütleri (KDP-İ, Komala ve PJAK) en azından bir dönem silahlı mücadele faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu nedenle örgüt üyelerinin memleket bilgisi veya sosyal sınıfı gibi faktörler önem kazanmaktadır.

Nitel yöntem kullanılan bu çalışmada olabildiğince İran İstatistik Kurumu gibi kurumların sağladığı resmi verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Resmi ve-

rilerin bulunmaması ya da ulaşılamaması durumunda diğer araştırmacıların verileri kullanılmıştır.

Bu çalışmada test edilmesi hedeflenen hipotezler;

1-Nüfus artışı daha yüksek olan bölgelerden silahlı militan gruplara katılım daha yüksektir.

2-Kürt kimliğini sahiplenme, dinsel ve dilsel değişkenlerle ilişkili olup en yüksek katılım Sünni Kürt bölgelerinde gözlenmektedir. Aynı şekilde bu değişkenler katılım sağlanan örgüt veya fraksiyonları da etkilemektedir şeklinde özetlenmektedir.

3. Bulgular: İran’da Kürt Nüfusu ve Kürt milliyetçiliği

3.1. İran Kürtlerinde Dilsel ve Dinsel Çeşitlilik

İran Kürtleri diğer ülkelerdeki Kürtlere kıyasla dinsel ve dilsel çeşitliliği en yüksek Kürt toplumlarından biridir. Kürtçe içinde değerlendirilen dil ve lehçelerin tamamına yakını İran’da konuşulmaktadır. Dinsel olarak da bakıldığı zaman Ehl-i Hak (Yarasan), Sünni ve Şii Kürtlerin de İran’da bulunduğu görülmektedir.

Kürtçe Hint-Avrupa dil ailesinin İndo-İran grubunun İrani dil alt-grubu içerisinde yer almaktadır. Kürtçenin İran coğrafyasında ortaya çıktığı genel olarak kabul edilmektedir. İrani diller konusunda uzman olan Windfuhr (2009, s. 71) Kürtçenin diğer Kuzeybatı İrani dillerin güneyinde, Farsçanın kuzeyinde oluştuğunu belirtmiştir. Kreyenbroek (2015, s. 55) ise Kürtlerin, Kuzey İrani dilli grupları kuzeye sürerek günümüzde yaşadıkları bölgeye yerleştiklerini söylemektedir.

Kürtçenin alt grupları veya lehçeleri konusunda literatürde uzlaşılmış bir sınıflandırma bulunmamaktadır. Genel olarak Kürt yazarlar Kürtçenin sınırlarını oldukça geniş gösterme gayreti içerisindeyler. 16. yüzyılın sonlarında Şerefhan (1989, s. 8) Kürtleri konuştukları lehçelere göre “Kurmanci, Lur, Kalhur ve Gorani” olarak dört gruba ayırmıştır. Tori’nin (2008, s. 7) Türkçe-Kürtçe sözlüğünde Şerefhan’ın tasnifine benzer bir şekilde Kürtçenin lehçeleri “Zaza, Goran, Luri, Kurmanci” olarak sayılmaktadır. İzady (2004, s. 299) Kürtçe’nin iki ana gruba ayrıldığını bunların Sorani ve Bahdinani’yi kapsayan Kurmanci ile Zaza ve Gorani’yi kapsayan Pehleva-

ni grupları olduğunu söylemektedir. Khalid (2019, s. 10) Kürtçeyi; kuzey, güney, merkez ve Zazaki-Gorani olarak dört lehçeye ayırmaktadır. Ayrıca güney lehçesi içerisine günümüzde Kürtçe içerisinde sınıflandırılmayan Lori (Luri)’yi de dahil etmektedir.

Batılı araştırmacılar ise Kürt yazarlardan farklı olarak Lori, Gorani ve Zazaca gibi dil ve lehçeleri ayrı dil olarak tasnif etmektedir ve bu konuda dil bilimciler arasında bir konsensüs bulunmaktadır. Bu araştırmacılar genel olarak Kürtçenin lehçelerini coğrafi veya yerel adlandırmalarla isimlendirmektedir. Windfuhr (2009, s. 12) Kürtçenin lehçelerini kuzey (Kurmanci), merkez (Sorani) güney ve güneydoğu lehçeleri olarak sıralamaktadır. Bruinessen (1992, s. 21- 22) ise Kürtçe’yi kuzey ve kuzeybatı (Kurmanci), güney (Sorani), güneydoğu lehçeleri (Sinei -Senendeci, Leki ve Kermaşahi gibi) olarak üç öbeğe ayırmakta ve güneydoğu lehçelerinin günümüz Farsçasına diğer iki gruptan daha yakın olduğunu ifade etmektedir. McDowall (2004, s. 33) Kürtçenin esas olarak Kurmanci ve Sorani adında iki lehçesinin olduğunu söylemektedir. Sorani ile Kurmanci arasındaki dilsel farkın gramatik açıdan Almanca ile İngilizce dilleri arasındaki fark kadar; kelime hazinesi bakımından da İngilizce ile Flamanca arasındaki fark kadar olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Kirmanşah ile Senendec arasındaki Kürtlerin Soranice’den ziyade Farsçaya daha yakın lehçelerle konuştuğunu söylemektedir. Aliakbari ile Anonby (2015 s. 840) ise güney lehçelerinin güneydeki İlam ve Loristan eyaletinde de konuşulduğunu belirtmektedir.

Kürtçenin temel iki lehçesini oluşturan Kurmanci ve Sorani’nin de alt lehçeleri bulunmaktadır. Tavadze (2019, s. 172) Kurmancinin lehçelerini Badini (Türkiye’de Hakkari, Irak’ta Erbil kuzeyi ve İran’da Urumiye çevresi), Merkez (Mardin, Batman, Diyarbakır ile Suriye’nin Hasaka eyaleti), Batı (Adıyaman ve Malatya çevresi), Kuzey (Ağrı, Kars ve Batı Azerbaycan eyaletinin kuzey doğusu) olarak sıralamaktadır. Soranice’nin lehçelerini ise Babani (Süleymaniye çevresi), Hewleri (Erbil çevresi), Mukriyani (Mukriyan bölgesi, İran), Erdelani (Senendec, İran) olarak tasnif etmektedir. Khalid (2019, s. 14) ise Kurmancinin lehçelerini; Bahdini, Tori, Sarahadi, Boti, Rojavayi, Kochgiri, Khorasani olarak, Soraninin lehçelerini ise Mukriyani, Slemeni, Sorani, Ardalani Garmyani şeklinde sıralamaktadır.

Özet olarak ifade etmek gerekirse, Kürtçenin lehçelerinin Kurmanci (Kuzey), Sorani (Güney veya Merkez), Güney lehçeleri olarak tasnifinin büyük ölçüde benimsendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, Lor (Lur) dili-

nin yanı sıra Zazaca ve Goranicenin Kürtçenin lehçesi olmadığı bağımsız bir dil olduğuna ilişkin bir konsensüs olduğunu, Leki gibi bazı lehçelerin tasnifi konusunda tartışmaların devam ettiğini söyleyebiliriz.

Bununla birlikte İran Kürtlerinde dilbilimsel tasnif ile etnik aidiyet arasında farklılıklar olabilmektedir. Goranice ve Hawrami dilbilimsel olarak bağımsız bir dil olsa da bu dili konuşan gruplar büyük ölçüde Kürt grubu içerisinde değerlendirilmektedir. Buna karşılık dilleri Lorca'dan daha çok Kürtçeye çok daha yakın olan Lekler (Laklar) kendilerini Lorlar arasında sayabilmektedir (Anonby, 2005, s. 21).

Kürtçenin temel iki lehçesini oluşturan Kurmanci ve Sorani coğrafi olarak kuzey (Kurmanci) ve güney (Sorani) şeklinde yayılmıştır. Kurmanci lehçesi veya dili Türkiye, Suriye, Azerbaycan, Ermenistan Kürtleri ile İran ve Irak Kürtlerinin kuzey bölgelerinde (Musul, Dohuk ve Erbil'in kuzeyi) yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır. İran'da Batı Azerbaycan eyaletinin kuzeyi ile Horasan Kürtleri Kurmanci konuşmaktadır. Irak ve İran Kürtlerinin çoğunluğu tarafından konuşulan Soranice, İran'da Batı Azerbaycan eyaletinin güneyi, Kürdistan eyaleti ile Kirmanşah eyaletinde konuşulmaktadır (Karadaghi, 1992, s. 88). Soranice ve Kurmanci dışındaki büyük lehçe veya dil öbeği olan güney lehçeleri ise Kürdistan eyaletinin doğusu ile Kirmanşah ve İlam eyaletlerinde yaygın olarak konuşulmaktadır.

İran'daki Kürt toplumu büyük çoğunlukla Sünni ve Şafiidir. Ancak sayıları az da olsa Kürtlerin yaşadığı toprakların hemen komşusu olan bölgelerde Ehl-i Hak ve Ortodoks Şii Caferi gruplar da bulunmaktadır. İran'daki Sünni Kürtler Batı Azerbaycan eyaletinin güneyi ve batısı, Kürdistan eyaletinin batısı ile Kirmanşah eyaletinin kuzey batısında yaşamaktadır. İran'daki Sünni Kürt nüfusun tamamına yakını Sorani ve Kurmanci lehçelerini konuşmaktadır (Bruinessen, 1992, s. 22).

İran kayda değer sayıda Şii-Caferi ve Ehl-i Hak Kürt'e de ev sahipliği yapmaktadır. Ehl-i Hak inancı ilk olarak İran'da Kirmanşah (Bakhteran) bölgesinde ortaya çıkmıştır. Kutsal yazılarının hemen hemen hepsi Gorani dilindedir. İran'da Kermanşah dışında Lorestan, Azerbaycan, Şiraz, Tahran, Kazvin ve Mazenderan'da kayda değer miktarda Ehl-i Hak nüfus bulunmaktadır. Türkiye'deki Alevilere benzer inançlara sahip olan İran'daki Ehl-i Hak Kürtlerinin çoğunluğu Kirmanşah eyaletinde yaşamaktadır. Bu eyaletteki nüfusun yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadırlar. Ayrıca, Ehl-i Hak

Kürtler İran devleti tarafından sistemli şekilde sürdürülen Şiileştirme faaliyetine maruz kalmaktadır (Mir-Hosseini, 1994, s. 211).

Şii Kürtler kuzey Horasan, Kirmanşah, İlam eyaletlerinde, İran’ın Kürdistan eyaletinin doğusundaki Bicar ve Kurve şehirlerinde yaşamaktadırlar (Attar, 2004, s. 45). Kurmanci konuşan Horasan Kürtleri dışındaki Şii veya Ehl-i Hak Kürtlerin tamamına yakını Kurmanci veya Sorani dışındaki dil ve lehçeleri konuşmaktadır. Ehl-i Hak ve Şii Kürtler mezhebi bağlar nedeniyle diğer Şii’leri kendilerine daha yakın görmekte ve Kürt siyasi hareketlerinden uzak durmaktadır. İran’daki Şii Kürtler 1920, 1946 ve 1979’daki milliyetçi hareketlere destek vermemişlerdir (Bruinessen, 1992, s. 23).

3.2. Nüfus ve Coğrafya

Azınlık etnik gruplarının gerçek nüfusunun tespitinde kendine has zorluklar bulunmaktadır. Etnik grup mensupları kendilerini olduğundan çok göstermeye çalışırken merkezi devlet az gösterme eğilimindedir. Kürtlerin sayısının belirlenmesinin temel zorlukları Kürt olarak tabir edilen kitlenin “etnik sınırlarının” çok net olmaması, Kürtlerin yaşadığı ülkelerdeki nüfus sayımlarında etnisitenin sorulmaması, politik nedenlerle Kürtlerin sayısının abartılması ya da daha az gösterilmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

İran’daki Kürt nüfusu oranına ilişkin oldukça farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Paris Kürt Enstitüsü %13-17,5 (Institut Kurde, 2017), Yıldız %15 (2010, s. 5), Qasımlo (1991) %16 (1991, s. 7) gibi Kürt kaynakları oldukça yüksek rakamlar vermektedir. Bruinessen (1992, s. 12) ve McDowall (2015, s. 24) tarafından dile getirilen %10 rakamı diğer birçok araştırmacı tarafından da doğru kabul edilmektedir. Tezcür ve Asadzade’nin esas aldığı “Ethnic Power Relations Dataset” e göre ise Kürt oranı %8 olarak belirtilmektedir (2019, s. 5). Kürdistan ve Batı Azerbaycan eyaletlerinde yöneticilik yapan Attar ise Kürt oranını %6 olarak göstermektedir (Attar, 2004, s. 45).

İran’da Kürtler ağırlıklı olarak İran’ın batısındaki sınır eyaletleri olan Batı Azerbaycan, Kürdistan, Kirmanşah ve İlam eyaletlerinde (Ostan) yaşamaktadır. Ancak bu eyaletlerin nüfusunun hepsi Kürt değildir. Batı Azerbaycan eyaletinin güneyi ve batısı ile Kürdistan, Kirmanşah ve İlam eyaletlerinin batısı Kürt’tür. Ayrıca, İran’ın Horasan bölgesinde de Safeviler

döneminde 1598-1610 yılları civarında bölgeye yerleştirilen Kürt nüfus da bulunmaktadır. Zafaranlı, Kavanlu, Şadlı, Karaçorlu gibi aşiretlerden olan ve Kürtçenin Kurmanci lehçesini konuşan söz konusu Kürt nüfus Şii Caferi'dir. Kuzey Horasan eyaletinde yoğunlaşan bu Kürt nüfusun sayısı ve oranı hakkında farklı rakamlar ileri sürülmektedir. Kürt kaynaklar nüfuslarının 1.500.000 olduğunu ve Kuzey Horasan eyaletinin %70'ini oluşturduklarını iddia etmektedir (Shekofteh, 2013). Eyalette yaşayan etnik gruplar hakkında bilgi veren bir kamu kurumu ise eyalette Kürt oranını %46,1 olarak göstermektedir (Sazıman Tazirat-ı Hükümeti, 2021). Timuri (1396/2017, s. 12) ise Kuzey Horasan eyaletinde Kürt oranının %55,62 olduğunu ve eyaletteki 835 yerleşim yerinden 520'sinde Kürtlerin yaşadığını aktarmaktadır.

İran'da Kürt nüfus oranı en tartışmalı eyaletlerden biri Batı Azerbaycan eyaletidir. Bu eyalette Kürt nüfus eyaletin batısı ile güneyinde yoğunlaşmıştır. Mutlak manada Kürt nüfus çoğunluğu olan ilçeler Mahabat, Uşnu, Bukan, Sardeş ve Piranşehr ilçeleridir. Tablo 1'de görüleceği üzere bu beş ilçenin nüfusunun 819.857 olduğu dikkate alınıp diğer ilçelerdeki Kürt nüfus da eklendiğinde eyaletteki toplam Kürt nüfusun bir milyonun üzerinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Batı Azerbaycan Eyaletinin ilçelerinde Kürt oranı hakkında farklı rakamlar ileri sürülmektedir. Yapılan bir çalışmaya göre; Makü'nün %28'i, Hoy'un %10'u, Salmas'ın %30'u, Urmiye'nin %16'sı, Nagade/Sulduz'un %60'ı, Miyandap/Koşacay'ın %25'i ile Batı Azerbaycan eyaletinin toplam nüfusunun %37'si Kürt'tür (Avşarlı, 2014). Kürt kaynakları ise daha yüksek rakamları telaffuz etmektedirler. Örnek olarak Makü ilçesinde çoğunlukta oldukları iddiasındadırlar. Türkiye sınırında yer alan Maku ilçesinin kent merkezinin %35'i'nin, Bazargan kasabasının yarısının Kürt olduğu belirtilmektedir (Maku İran, 2018). Eyalet içerisindeki Küresinliler gibi Türkçe konuşan Sünni nüfusun da yaşadığı dikkate alındığında, Sünni nüfus oranını %42 olduğunu söyleyen bir diğer kaynağın verisinin %37'lik Kürt oranını teyit ettiği söylenebilir (Asadzade, 2018).

Batı Azerbaycan Eyaletindeki Kürt nüfus artış oranının eyalet ortalamasının çok üzerinde olduğu iddiası bazı ilçeler için doğru olsa da bazı ilçeler için tamamen yanlıştır. Eyaletin Makü ilçesinde Kürt nüfustaki artış oranının ilçedeki Türk nüfusa göre daha yüksek olduğu bilinmektedir (Sadığı & Şevazi, 1397, s. 80). Diğer taraftan nüfusunun tamamına yakını Kürt

olan Bukan ilçesinin eyaletteki en düşük doğurganlık oranına (1,91) sahip iki ilçeden biri olması Kürt nüfustaki artış oranının yüksek olduğuna ilişkin hipotezi sorgulatmaktadır (İrna, 2018). Diğer taraftan eyalet içerisinde Kürt nüfusun yerleştiği coğrafyanın genişlediğinin işaretleri de bulunmaktadır. Örnek olarak Salmas şehrinin güneyinde önceleri tamamı Azerbaycan Türkçesi konuşan nüfusun yerleştiği Heftvan ve Zaviyecik köylerinde Kürt nüfus artmaktadır (Pakravan 2012).

Kürdistan eyaletinde Bicar ve Kurve dışındaki ilçelerde Sünni Kürt nüfus çoğunluğu bulunmaktadır. Bicar ilçesinin %90’ı Şii, %10’u Sünni’dir (Durnanews, 2014). İldeki Sünni Kürtler Sorani lehçesi ile Şii Kürtler Kelhori gibi güney lehçeleri ile konuşmaktadırlar. Eyaletteki doğurganlık oranı 2006 sayımında 1,9 iken, 2011 sayımında 1,8’e düşmüş 2016 sayımında 1,9’a yükselmiştir. Üç sayım döneminde de Kürt nüfusunun yenileme oranının (2,1) altında kaldığı görülmektedir (Halili vd., 1397, s. 29).

İran’daki Kürt nüfusun mezhepsel ve dinsel bölünmüşlüğü keskin rakamlarla ortaya koymak mümkün değildir. Temsil Edilmeyen Milletler ve Halklar Organizasyonu (2017, s. 2) İran Kürtlerinin %66’sının Sünni %27’sinin Şii, %6’sının Ehl-i Hak ve Yarsan olduğunu belirtmektedir. Tablo 1’de gösterildiği üzere Sünni-Kurmanc nüfusun yerleştiği ilçelerdeki Kürt nüfus oranı dikkate alındığında bu grubun nüfusunun 250-350 bin civarı olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Sünni-Sorani Kürtlerin yaşadığı yerleşim yerlerinin nüfusları dikkate alındığında Batı Azerbaycan, Kürdistan ve Kirmanşah eyaletlerindeki Sünni-Sorani nüfusun ise 3 milyon civarı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Tahran gibi büyükşehirlere göçmüş Sünni Kürtlerin bu rakamlara dâhil edilmesi durumunda İran’daki Sünni Kürtlerin sayısının daha da yükseleceği açıktır. Tablo 1’de de görüleceği üzere doğurganlık ve nüfus artış oranları dikkate alındığında Sünni-Kurmanc bölgesinde nüfus artış oranının daha yüksek olduğu, Sünni Sorani bölgesinde ise artışın İran ortalaması civarında veya altında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum orta ve uzun vadede İran Kürtleri içerisinde Kurmanc Kürtlerin oranının artışına sebep olacaktır.

İran’da Kürtlerin çoğunlukta olduğu belirtilen eyaletlerden biri de Kirmanşah eyaletidir. Şii ve Ehl-i Hak Kürtlerin çoğunlukta olduğu bu eyalette Cevanrud, Pave, Salas-e Babacani ve Revansar ilçelerinde Sünni çoğunluğu bulunmaktadır. Ayrıca, Kermanshah merkez ilçe ile Seripol Zahab ilçelerinde kayda değer miktarda Sünni Kürt nüfus yaşamaktadır. Eyalet içerisinde-

ki Sünni (Kürt) oranının %30 olduğu ifade edilmektedir (Asadzade, 2018). Eyaletteki Şii ve Ehl-i Hak Kürtler Kurmanci ve Sorani dışındaki güney lehçeleri (G.L.) ile konuşmaktadırlar. Konuştıkları lehçeler Sencabi, Garusi, Kelhori veya Zengene gibi adlarla anılmaktadır (Borjjan, 2017).

Kayda değer Kürt nüfus barındıran eyaletlerden biri de İlam'dır. Buradaki Kürtler Şii olup güney lehçelerini konuşmaktadırlar. Eyalette konuşulan güney lehçeleri, Kelhori (Eyvani) ve İlami (Alt lehçeler: İlami, Melekşahi, Khezeli, Bedrei, Abdanani) olarak tasnif edilmektedir. İlam ilinde Kürtçenin yaklaşık 450 bin nüfus (Eyalet nüfusunun %80'i) tarafından konuşulduğu belirtilmektedir (Anonby vd., 2015, s. 7-9).

Tablo 1

Batı Azerbaycan, Kirmanşah ve Kürdistan Eyaletlerinde Kürt Nüfus Yapısı

Eyalet Adı Nüfus	İlçe Adı	Nüfus (2016)	Sünni Kürt Mutlak Çoğunluk	Lehçe	Mezhep	Doğal Artış Oranı
Batı Azerbaycan	Urumiye	1.040.565	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Hoy	348.664	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Miyandap	273.949	Yok	Sorani	Sünni	Ortalama
	Bukan	251.409	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Mahabat	236.849	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Salmas	196.546	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Pirañsehr	138.864	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Nagade	127.671	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Sardaşt	118.849	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	Maku	94.751	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Şahin Dez	92.456	Yok	Sorani	Sünni	Orta
TOPLAM 3.265.219	Takab	80.556	Yok	Sorani	Sünni	Orta
	Uşnu	73.886	Var	Kurmanci	Sünni	Orta
	Şovt	55.682	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Çaypare	47.292	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Çaldıran	45.060	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek
	Poldaşt	42.170	Yok	Kurmanci	Sünni	Yüksek

Kürdistan	Senendec	501.402	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Sakız	226.451	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Merivan	195.263	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Bane	158.690	Var	Sorani	Sünni	Orta
	Kurve	140.192	Yok	Sorani, G. L.	Şii-Sünni	Orta
	Kamyaran	102.856	Var	Sorani	Sünni	Orta
TOPLAM 1.603.011	Bicar	89.162	Yok	G.L, Sorani	Şii-Sünni	Orta
	Dehgolan	64.015	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Servabad	44.940	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	Divandere	80.040	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
Kırmanşah	Kırmanşah	1.083.833	Yok	G.L, Sorani	Şii-Sünni	Orta
	Cevanrud	75.169	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	Pave	60.431	Var	Sorani	Sünni	Düşük
	Revansar	47.657	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	S.Babacani	35.219	Var	Sorani	Sünni	Yüksek
	TOPLAM 1.952.434	Diğer İlçeler	685.344	Yok	G.L., Sorani	Şii-Sünni

Not. Nüfus bilgisi: İran İstatistik Kurumu. (1395). *Cemiyet be tefkik taksimatı keşver Sal 1395*, <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>. Doğal Artış Oranı: Mahmoudiani, S., & Şehriyari S. (1394). Nakş mezheb ve tevsia der reftar baruri zenan Kurd der İran (Şevahady ez Şehristanhayi müntheabi Ostanı Kırmanşah, Kürdistan ve Azerbeycanı Garbi) *Danişgah Ulumu Pezeşki Kürdistan*, 20 (6), 91-100.

3.3. İran'da Kürt Örgütleri ve Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi

Kürt kimliğinin kökenleri çok daha eski tarihlere kadar götürülse de Kürt milliyetçiliği modern bir olgudur. Farklı dil ve lehçeler konuşular veya farklı dini inançlara sahip olsalar da tarihsel olarak Kürtler komşuları olan diğer gruplardan farklı olduklarına dair bir bilince sahipti. Bu anlamda bir etnik kategori olarak Kürtlük, Kürt milliyetçiliğinden daha eskidir. Matbaa, radyo ve kasetler gibi modern iletişim araçları, Kürt ulusunun hayal edilen bir topluluk olarak, yani hiç yüz yüze tanışmasa da kendisi gibi var olduğunu bildiği bir topluluk olarak yaratılmasına çok büyük oranda katkıda bulunmuştur (Bruinessen, 2015, s. 27- 37).

Kürt milliyetçiliği genel olarak Bedirhan ya da Şeyh Ubeydullah isyanı ile başlatılmaktadır. Bedirhan Bey'in 1847 yılındaki isyanında milliyetçi motif oldukça zayıf iken 1880 yılında Osmanlı ve İran yönetimine karşı isyan eden Şeyh Ubeydullah'ın Kürdistan devleti kurma amacına sahip olması onun ilk Kürt milliyetçileri arasında sayılmasına neden olmaktadır (McDowall, 2004, s. 88).

İran'da Kürt milliyetçiliği 20. yüzyılın başlarındaki Simko İsmail hareketi ile başlatılmaktadır. Simko İsmail isyanı büyük ölçüde İran'ın 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümler ve Birinci Dünya Savaşının doğrudan ve dolaylı sonuçları ile ilişkilidir. Kürtlerin bir yanda bölgesel müttefikleri olan Osmanlı devleti bertaraf olmuş öte taraftan savaş sonunda bölgesel rakipleri olan Ermeniler ve Nasturiler büyük ölçüde saf dışı bırakılmıştır. Kürt milliyetçileri için daha küçük bir rakip olan Nasturiler Simko İsmail tarafından 1918 yılında liderlerinin tuzağa düşürülerek öldürülmesi sonrasında Kürt milliyetçileri açısından rakip olmaktan çıkmışlardır (Touraj, 2006, s. 87). Diğer taraftan Osmanlı'ya paralel olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, İran'da da Kürt emirliklerin ortadan kaldırılması aşiret konfederasyonlarının güçlenişini getirmiştir. Güçlenen aşiret konfederasyonlarından Salmas ve Urumiye civarında güçlü ve savaşçı Şikak Aşiretinin reisi Simko İsmail, Birinci Dünya Savaşının getirdiği özel koşulların kolaylaştırması ile Urumiye bölgesinin batısına hakim olmuş, 1922'de yenilerek kaçmış 1929'da da öldürülmüştür (Romana, 2006, s. 222).

Simko isyanının milliyetçi bir hareket olup olmadığı konusunda tartışmalar devam etmektedir. Simko isyanı olarak adlandırılan bu isyan temel olarak aşiret ayaklanması özellikleri gösteriyordu. Ayaklananlar için Kürt kimliği yeterince güçlü bir motivasyon değildi. Yaptıkları saldırılarda Kürtler de hedef olabiliyordu (Koochi-Kamali, 2015, s. 141). Bununla birlikte Simko İsmail'in Kürt milliyetçisi motivasyona sahip olduğuna ilişkin işaretler de mevcuttur. Örnek olarak, 1922'de Simko İsmail tarafından Urumiye'de Kürtçe ve Farsça bir gazete yayınlanmıştır (Jwaideh, 266-274).

Simko İsmail sonrasında İran'da Kürt milliyetçiliği; İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar bir duraklama dönemine girmiştir. İkinci Dünya Savaşı yılları İran'daki Kürt hareketi için çok uygun koşullar sağlamıştır. 1941'de İngiliz, Amerikan ve Sovyet birlikleri Alman yanlısı Şah yönetimini devirmek üzere İran'ı işgal ederek Şah'ı istifaya zorlamış ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ı geçirmişlerdir. Yeni Şah'ın ülkedeki hakimiyetinin

sınırlı olması ve kuzeydeki Sovyet işgalinin oluşturduğu uygun koşullar Mahabat şehri çevresindeki Kürtlere kendi yönetimlerini kurma konusunda harekete geçme şansı vermiştir. Bu dönemde Komala Jiyanewey Kurdistan (KJK-Kürdistan’ın Yeniden Doğuş Derneği/Komitesi) adında kentli aydınlar ve küçük burjuvazi kökenli kişilerin oluşturduğu ilk siyasi parti kurulmuştu. Feodal toprak ağalarına ve aşiretçiliğe karşı eleştirel duruşuyla parti, kentsel ve köylü kitleler arasında etkisini hızla artırmıştır. Bu örgüt 1945 yılında kurulacak olan KDP-İ’nin çekirdeğini oluşturmuştur (Romano, 2006, s. 224).

Sovyetlerin desteği ile Ocak 1946’da Mahabat Kürt cumhuriyeti kurulmuştur. Çok küçük bir araziye hükmeden Mahabat Kürt Cumhuriyeti, İngiliz-Amerikan bölgesinin içindeki Sakız, Senendec ve Kirmanşah’ın Kürt yerleşim yerlerine hâkim değildi. Ayrıca aşiretlerin çoğunu milliyetçi davaya çekemedi. Bu aşiretlerin şefleri İran’la kurdukları ilişkileri bozmak istemediklerinden Sovyetler Aralık 1946’da İran’dan çekildiklerinde hükümet güçleri ciddi bir dirençle karşılaşmadan Mahabat’a girebildi (McDowall, 2015, s. 17). On bir ay süren Mahabat Cumhuriyeti bağımsızlık iddiasında bulunmasa da bayrak, milli marş, ordu, cumhurbaşkanı, kabine, Kürtçenin resim dil olması gibi unsurlarla milliyetçi hareketin modern devlet inşasındaki en önemli başarısıydı (Hassanpour, 1994).

Mahabat’ın düşmesinden sonra Kürt milliyetçiliğinin yeraltına çekilmesinin siyasal ve toplumsal sebepleri bulunmaktaydı. Kürt milliyetçiliği sadece hükümet tarafından değil aynı zamanda İran Kürtlerinin yaşadığı coğrafyadaki toprakların dörtte üçüne sahip toprak sahipleri tarafından da tehdit olarak görülüyordu. Kürt toplumundaki bu muhalefet ve İran devletinin baskısı ancak daha sonraki yıllarda aşılabilecektir. Kürt milliyetçileri zaman içerisinde toplumda etkilerini artırmış ve önemli bir tabana ulaşmışlardır. Örgütlenmede belli bir aşamaya gelen KDP-İ tarafından 1960’ların sonlarında kısmi bir gerilla savaşı denemesi de yapılmıştır (McDowall, 2015, s. 18).

1960’ların sonlarında yeniden yükselişe geçen İran’daki Kürt hareketi Irak’a karşı isyan eden Mustafa Barzani’den büyük zarar görmüştür. Şah’tan para, silah ve mühimmatın yanı sıra Irak ordu birliklerinin yeri ve hareketleri hakkında gizli bilgiler alan Barzani buna karşılık olarak İranlı Kürtlere karşı Şah’la iş birliği yapmıştır. Diğer bir ifade ile Şah, Barzani’nin Bağdat’a karşı hareketini desteklerken onun da yardımı ile İran’daki Kürt hareketini ezmiştir (Koohi-Kamali, 2015, 139).

Şah'ın 1979'daki devrilişi, politik olarak örgütlenmiş olan Kürt milliyetçiliği için altın bir fırsat sağlamıştır. Bu dönemde tabanda önemli ağırlığı olan Kürdistan Demokrat Partisi (Irak'taki KDP'den farkını anlatmak üzere KDP-İ olarak kısaltılmaktadır.) öne çıkmaktaydı. 1945 yılında kurulan KDP, İran Kürdistanı'nın en büyük gücü olmaya devam ediyordu. 1973'ten 13 Haziran 1989'daki suikastına kadar lideri, eski üniversite öğretim üyesi Abdurrahman Kasımlo'ydu. KDP-İ'nin kuruluşundan bu yana ana sloganı "İran için demokrasi, Kürdistan için özerklik"ti. Bu dönemde öne çıkan bir diğer örgüt de Komala'ydı. 1969'da kurulan ve KDP-İ'den çok daha radikal olan Komala hareketi kendisini Marksist bir örgüt olarak nitelendiriyor ve aşiret reisleri ile toprak ağalarına karşı çıkıyordu. Bu iki Kürt örgütü dışında diğer İranlı muhalif grupların Kürt kolları da bulunmaktaydı (Koohi-Kamali, 2015, s. 142-143).

Şahın devrilmesi, Kürtlere yaşadıkları bölgelere hakim olmak açısından önemli fırsatlar sunmuştur. Ocak 1979'da Kürt milliyetçileri askeri garnizonları ve jandarma karakollarını ele geçirmiştir. 1979 ilkbahar ve yaz boyunca Kürtler ile hükümet güçleri arasında çatışmalar devam etmiştir. İlerleyen dönemde Ayetullah Humeyni Kürtlere karşı cihat ilan etmiş, tüm Kürt siyasi örgütlerini yasaklamış ve Kasımlo'nun Uzmanlar Meclisi üyeliğini iptal etmiştir (Koohi-Kamali, 2015, s. 145).

Devrim sonrası İran devleti Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki hakimiyetini aşama aşama yeniden kurmuştur. 1980'de KDP-İ 4. Kongresini Mahabat'ta toplamış kongreye 30 bin KDP üyesi katılmıştı. 14 Mart 1980'deki parlamento seçimlerinde Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Kürt partilerin büyük başarı göstererek elde ettiği milletvekillikleri İran tarafından geçersiz sayıldı ve seçilen milletvekillerinin göreve başlamasına izin verilmedi. Kasım 1981 yılında Bukan şehrinin İran devleti tarafından kontrol edilmesi ile İran devletinin şehirlerde hakimiyeti tamamen sağlandı (Ahmadzadeh & Stansfield, 2010, s. 20). 1979'da başlayan operasyonlar sonucunda 1981 yılında tüm şehirler İran rejimi denetime girmişti. Ancak köylerde kısmen Kürt güçleri varlık gösterebiliyordu. Kürt örgütleri kontrol ettikleri bölgelerde 1985 yılına kadar Kürtçe eğitim yapmışlardı (Sheyholislami, 2012, s. 30).

İran-Irak savaşı döneminde İran, İran'daki Kürt milliyetçilerin silahlı kaudını Irak Kürtlerinin desteği ile 1983 yılında büyük ölçüde tamamen yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle daha önce Kürt silahlı grupların kontrol

ettiği sınır hattına tamamen hakim olmuştur. Ayrıca bu dönemde gerilla mücadelesi yürüten Komala ve KDP-İ arasındaki ilişkiler de kötüleşmeye devam etmiş ve aralarında silahlı çatışmalar yaşanmıştır (Bruinessen, 2015, s. 44).

İran yönetimi ile girdikleri silahlı mücadeleyi kaybeden Kürt örgütleri oldukça zayıflamış durumdadır. Bu örgütler günümüzde Avrupa’da ve Kuzey Irak’ta faaliyetlerini sürdürmektedir. İran’da etkisi oldukça zayıf olan Komala örgütünün liderliğini günümüzde Abdullah Mohtadi yapmaktadır (Komala, 2021). Komala partisinden ayrılanlar tarafından, Kürdistan Emekçilerinin Komalası (Komalayı Zahmetkeşeni Kürdistan) ile İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü kurulmuştur (Ali, 2016, s. 1). İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü liderliğini ise İbrahim Alizadeh yapmaktadır. İran Komünist Partisine bağlıdır (Komala, İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü, 2021).

KDP-İ, doğrudan müzakereler yoluyla Tahran yönetimi ile diyalog içinde olmuştur. Lideri Kasımlı’nun Temmuz 1989’da Viyana’daki müzakere masasında öldürülmesi bu müzakerelerin sonuca ulaşma ihtimalini de büyük ölçüde zayıflatmıştır. Günümüzde Irak Kürdistanı’nda faaliyet gösteren KDP-İ, başarı şansı olmayacak şekilde düşük seviyede gerilla faaliyetlerini sürdürmektedir (Bruinessen, 2015, s. 48). İran, 1992 yılında partinin Kasımlı’dan sonraki lideri olan Sadık Şerefkandi’yi Berlin’de öldürtmüştür. Parti’nin mevcut lideri Mustafa Hicri’dir. Partinin İran içerisinde kısmi bir etkinliği olsa da faaliyetlerini asıl olarak İran dışında sürdürmektedir. Parti 2006 yılında bölünmüş İran Kürdistan Demokrat Partisi (İ-KDP) adında yeni bir parti kurulmuştur (Hevian, 2013, s. 96). İ-KDP’nin genel sekreterliğini Halid Azizi yapmaktadır (Azizi, 2021).

KDP-İ ve Komala’nın İran tarafından etkisizleştirilmesi PKK’ya büyük avantaj sağlamıştır. PKK bu dönemde İran Kürtleri arasındaki konumunu güçlendirmiş, yüzlerce İranlı Kürt PKK’ya katılmış ve PKK İran’daki Kürtler için önemli bir çekim merkezi haline gelmiştir. Diğer taraftan PKK ideolojisi, üniversite öğrencisi ve diğer aydınlar arasında kayda değer miktarda taraftar bulmuştur. Bu taraftarların da etkisi ile 15 Şubat 1999’da Öcalan’ın Türkiye’ye getirilmesinin ardından İran’da büyük gösteriler meydana gelmiştir. İran Kürtleri arasında destekçisi artan PKK bu dönemde bir ikilem içinde kalmıştır. Bir yandan İran ile karşı karşıya kalmak istemezken bir yandan da destekçisi olan İran Kürtlerini bir şekilde tatmin

etmesi gerekiyordu. 2004 yılında kurulan PJAK (Partiya Jiyana Azad a Kurdistanê-Kürdistan Özgür Yaşam Partisi) bu ikilemin sonucu ortaya çıkmıştır (Stansfield & Hassaniyan, 2021, s. 6).

2004-2011 arasında PJAK militanları ile İran güçleri arasında çatışmalar yaşansa da 2011 Eylül ayından beri ciddi bir olay yaşanmamıştır (Heviyan, 2013, s. 97). Örgütün kurucu lideri olan Hacı Ahmedî görevi bırakmış ve 2014 yılından sonra eş başkanlık sistemine geçmişlerdir. 2016 yılında yapılan kongre ile halen görev yapmaya devam eden Siyamend Muini ve Zilan Vejin eş başkan olarak seçilmiştir (Jinhaber1, 2016). 1960 yılı doğumlu Muini'nin eş başkan olarak seçilmesinin, Mustafa Barzani güçleri tarafından öldürülüp cesedi İran'a teslim edilen İran Kürt hareketinin liderlerinden Süleyman Muini'nin oğlu olması sebebiyle sembolik anlamı bulunmaktadır (Merdoxi, 2010).

2021 yılı itibariyle silahlı Kürt gruplarının İran'daki faaliyetleri oldukça sınırlı durumdadır. Irak ve Suriye'de İran ile birlikte hareket eden PKK, İran'da faaliyetlerini sınırlandırmış durumdadır. PKK, İran ile herhangi bir çatışma içine girmek istememektedir. Bu nedenle PJAK'ın faaliyetleri de çok sınırlı düzeydedir. PKK/PJAK'a katılan İran Kürtleri Türkiye'de veya başka bölgelerde PKK adına savaşmaktadır. PKK/PJAK kendisi dışında örgütlere karşı tahammülsüz tutumunu İran'da da göstermektedir. PKK 2015 yılında İran'a girmek isteyen KDP-İ ile çatışmış iki militanını da öldürmüştür (Ekurd.net, 2015). İran devletinin Avrupa ve Irak'ta KDP-İ ve Komala üyelerinin yüzlercesini suikastlarla öldürmesi ile söz konusu oluşumlar oldukça etkisizleştirilmiş durumdadır. KDP-İ ve Komala'nın günümüzde ciddi bir askeri varlığı ve faaliyeti kalmamıştır (Stansfield & Hassaniyan, 2021, s. 1).

Örgütlere yönelik destek bölgesel olarak farklılaşmaktadır. Geleneksel olarak KDP-İ Batı Azerbeycan eyaletinin güneyinde daha güçlü iken Komala KDP-İ'nin etkin olduğu bölgenin güneyinde Senendec-Merivan bölgesinde daha etkindir (Bruinessen, 1986, s. 18). Terör örgütü PKK, PYD/YPG ve PJAK'a verilen destek ise KDP-İ'nin hakim olduğu bölgenin kuzeyinde yoğunlaşmaktadır.

PKK/KCK çizgisine (PKK, PYD/YPG ve PJAK) hangi bölgenin daha fazla destek verdiğini tespit etmek için PKK, PYD ve PJAK ölümlerinin doğum yerleri veya memleket bilgileri de kullanılmaktadır. Terör örgütü PKK ölen

örgüt üyelerinin isimlerini ve memleket bilgilerini kendi yayın organlarında veya internet sitelerinde yıllardır yayınlamaktadır. Özcan ve Gürkaynak (2012, s. 6) 2001-2011 tarihleri arasında ölen 1362 örgüt üyesinin %9,9’unun İranlı olduğunu belirtmektedir. Self ve Ferris (2017, s. 22) 2001-2014 yılında ölmüş 1362 örgüt üyesine ek olarak 2011-2015 yılları arasında ölmüş 734 PKK militanını da eklemiş ve İranlı oranını %9 olarak tespit etmiştir. Tezcür (2016) İran kökenli örgüt üyesi oranınının 1976-2012 döneminde %3 düzeyinde iken 1999 sonrasında %14’e yükseldiğini söylemektedir. Bu çalışmalarda örgüt üyelerinin İran’ın hangi bölgelerinden geldiği belirtilmemektedir.

Tezcür (2017)’ün ölen PKK üyelerine ilişkin bilgileri esas alarak oluşturduğu Kürt İsyanıcıları Veri Setinde (The Kurdish Insurgency Militants (KIM) Dataset) yer alan İran Kürtlerine ilişkin veriler, Tezcür ve Asadzade (2019, s. 10) tarafından detaylı olarak incelenmiştir. Tezcür ve Asadzade 330’u PKK, 57’si PJAK, 52’si PYD/YPG olmak üzere 439 örgüt üyesinin hangi ilçe ve eyalet kökenli olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmaya göre PKK çizgisine katılım en fazla Batı Azerbaycan Eyaletinden olup 439 militanın 294 adedi (%69) bu eyalet kökenlidir. Eyaletin Soranice konuşulan güney kesiminden katılımın 40-50 civarı olduğu düşünüldüğünde katılımın yarısından fazlasının Kurmanci konuşan Kuzey bölgesinden olduğu ortaya çıkmaktadır. Kürdistan ve Kirmanşah eyaletinin Sünni bölgelerinden katılım ise yaklaşık 120 civarındadır. Şii Kürtlerin bulunduğu bölgelerden katılım ise toplam katılımın %2-3’ünden azdır. Sünni Kurmancların İran Kürtlerinin %10’undan azına tekabül ettiği dikkate alındığında, Sünni Kurmanc Kürtlerde PKK/PJAK çizgisine katılımın Sünni-Sorani bölgesine kıyasla çok yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. Sonuç

İran’daki Kürt hareketi günümüzde kayda değer bir sessizlik içerisindedir. Bu sessizlik İran’daki Kürt hareketinin yeterli dış destek bulamamasının yanında İran devletinin, İran’daki Kürt hareketini başarılı şekilde bastırmasıyla da ilişkilidir. Ayrıca, İran devletinin kurduğu ittifak ilişkileri silahlı kanada sahip Kürt örgütlerinin İran’daki Kürt hareketine destek veremelerine engel olmaktadır. Hatta Barzani ailesinin yönettiği I-KDP ile KDP-İ çatışması örneğindeki gibi KDP, KYB (PUK), PKK gibi örgütleri İran’daki Kürt hareketine karşı kullanabilmektedir.

Tablo 2

İran’da Kürt Olarak Tanımlanan Gruplardan Politik Kürt Kimliğine Karşı Tutum

Eyalet	Mezhep	Dil/Lehçe	Güçlü Olan Örgüt/ Fraksiyon	Politik Kürt Kimliğine Sahiplenme
Batı Azerbaycan (Kuzey)	Sünni	Kurmanc	PJAK	Güçlü
Batı Azerbaycan (Güney)	Sünni	Sorani	PJAK+KDPI	Güçlü
Kürdistan ve Kirmanşah	Sünni	Sorani	KDP-İ, Komala	Güçlü
Batı Horasan	Şii	Kurmanc	-	Zayıf
Kirmanşah ve İlam	Şii, Ehl-i Hak	Güney L.	-	Zayıf

Not. Güçlü olan örgüt/fraksiyon ve politik Kürt kimliğine sahiplenme düzeyi-ne ilişkin esas olarak Tezcür ve Asadzade (2019)’den faydalanılmıştır.

Tablo 2’de de görüleceği üzere dinsel ve dilsel çeşitliği oldukça yüksek olan İran Kürtlerinde, politik Kürt kimliğini sahiplenme düzeyi veya katılım sağlanan örgüt; dinsel ve dilsel aidiyetlere göre belli düzeyde farklılaşmaktadır. Diğer bir ifade ile Şiilik ya da Sünnilik veya konuşulan lehçe Kürt kimliğini sahiplenme düzeyi ile katılım sağlanan Kürt fraksiyonunu ya da örgütünü belirleyebilmektedir.

Şii Kürtler politik Kürt kimliğinden uzak durmaktadırlar. Şii Kürtlerin Kürt etno-milliyetçiliğinden uzak durduklarına ilişkin delilleri; İran’daki 1920, 1946 ve 1978 Kürt hareketlerine Şii Kürtlerin katılmaması, Kürt örgütlerindeki sayılarının yok derecede az olması ve Öcalan’ın Türkiye getirilmesi veya Kobani kuşatması sebebiyle İran’daki Sünni Kürt bölgelerinde yaşanan gösterilerin benzerlerinin Şii Kürt bölgelerinde gerçekleşmemesi gibi başlıklarda sıralayabiliriz. Şii Kürtler günümüzde her ne kadar Kürt etno-milliyetçiliğinden uzak dursalar da Kürtçeye karşı pozitif tutumları (Rezaei & Bahrami 2019, s. 103), son dönemde Şii Kürtler arasında Kürt kimliğinin güçlendirme çabalarının artması uzun vadede Şii Kürtler arasında da etno-milliyetçiliğinin uyanmasının mümkün olabileceğini göstermektedir (Hamza, 2020, s. 220).

İran’da Sünni Kürtlere kıyasla daha az “dışlama”ya maruz kalan Şii Kürtlerin Kürt etno-milliyetçiliğinden uzak durmalarının bu konudaki literatürdeki bulgularla uyumlu olduğu görülmektedir. Aynı durumun, Fox’un (2004, s. 728) dinsel/mezhepsel farklılıkların 1980’lerden itibaren şiddeti artırdığına ilişkin tespitini destekleyecek şekilde yorumlanması da mümkün görünmektedir.

Kürt kimliğini sahiplenme düzeyi dikkate alındığında çekirdek Kürt grubunu Kurmanci ve Soranice konuşan Sünni Kürtler oluşturmaktadır. Sünni olmayan Kurmanclar (Horasan Kürtleri) ile Şii olan güney lehçeleri konuşulan bölgelerde politik Kürt kimliği oldukça zayıftır. Hatta “Kürt” tabiri yerine “Kord” tabiri ile kendini ifade ederek Kürt grubu içinde olmadığını göstermeye çalışan Şii Kürtler de bulunmaktadır. Örnek olarak İranlı sanatçı Sohrab Pournazeri “Ben Kirmanşahlı Kordum, Kürt değilim” diyerek kendisinin Kürt olmadığını söylemiştir (Najari, 2020, s. 4). Diğer taraftan Sünni Kürtlerin İran devlet yönetiminde etkileri oldukça zayıf iken Şii Kürtlerin etkinliği çok daha yüksektir. Şii Kürtlerden olduğu bilinen kişiler arasında oldukça etkili kişiler bulunmaktadır. Örnek olarak İran’da Petrol Bakanlığı yapmış olan Bijen Namdar Zengene Şii Kürttür (Rudaw, 2017).

Sünni Kürtler arasındaki dinsel bölünmüşlük Kürt fraksiyonların destek aldığı bölgeleri de belirlemektedir. Soranice konuşulan bölgede Komala ve KDP-İ daha güçlü iken PKK/PJAK Kurmanc bölgesinde hakim durumdadır. Diğer taraftan, PKK/PJAK’a katılımların yarısından fazlasının Sünni-Kurmanc bölgesinden olması lehçe-katılım ilişkisini doğrulamaktadır. Ayrıca, Kurmanc nüfusun İran’daki Sünni Kürt nüfusun %10’u civarında olması PKK/PJAK’a katılımın Sünni-Sorani bölgesine kıyasla Sünni Kürt nüfusta ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

Kürt örgütlerinin bölgesel etkinliğini belirleyen unsurlardan biri de dinsel ve dinsel yakınlıktır. Kürtlerin birbirlerinden farklı lehçelerde konuşmaları, yaşadıkları ülkelerdeki alfabelerin birbirinden farklı olması gibi nedenler Kürtlerin ilişkilerini sınırlandırmaktadır. Batı Azerbaycan eyaletinde Kurmanci konuşan Sünni Kürtler aynı lehçeyi konuştukları ve aynı mezhepten oldukları Türkiye’deki Kürtlerin uzantısı olarak algılanmaktadır. Bu bölgedeki Kürtler PKK’nın uzantısı PJAK’a en güçlü desteği veren bölge durumundadır. Diğer taraftan Irak Kürtleri ile aynı lehçeyi konuşan Sorani Kürtlerinin bölgesinde ise silahlı mücadeleyi bıraksa da KDP-İ’nin hala belli bir ağırlığı bulunmaktadır (Kaya & Aydın, 2014).

PKK/KCK çizgisindeki örgütlere katılımın en yoğun olduğu bölgelerin doğurganlık oranı ve nüfus artış hızının daha yüksek olduğu Sünni Kurmanc bölgesinden olması, nüfus artışı daha yüksek olan bölgelerden silahlı militan gruplara katılımın daha yüksek olduğuna ilişkin hipotezi bu çalışma bağlamında doğrulanmaktadır. Ancak, doğurganlık oranı ve nüfus artış hızı yüksek olan Soranice konuşulan bölgelerden yüksek olmayan katılım bu hipoteze ilişkin soru işaretleri doğurmaktadır. Bu durum, Kurmanci etkisinin yanında çatışma yaşanan coğrafyaya yakınlık gibi faktörleri de dikkate almamız gerektiğini hatırlatmaktadır.

Diğer taraftan Kürt hareketinin görece zayıflığının bir diğer nedeninin de İran Kürtlerinin nüfus dinamiği olabileceği değerlendirilmektedir. İran'daki Kürtlerin nüfus artış hızı İran ortalamasının altında veya İran ortalaması civarındadır. Bu artış oranları İran'daki Kürt nüfusunun oransal olarak uzun vadede aynı kalması veya küçülmesi anlamına gelecektir. İran'daki Kürt oranının düşmesinin ise Kürt hareketi açısından bir zayıflık olacağı açıktır. Bu bağlamda İran'daki Kürt nüfusunda doğurganlık oranının yenileme oranının dahi altında olması etno-milliyetçi hareketlerin temel dinamiklerinden birini oluşturan “nüfus büyüklüğü” faktörünün İran'daki Kürt hareketi için negatif bir unsur olacağı açıktır.

Diğer taraftan, İran Kürtlerinin çoğunluğunu oluşturan Soranice konuşan Kürtlerde doğurganlık oranlarının düşük olmasının bir diğer sonucu da görece olarak genç nüfus oranının düşmesidir. Huntington'ın (1996, s. 116-117) öngörülerini dikkate alındığında genç nüfus oranının düşmesi militan grupların potansiyelinin zayıflamasına neden olacaktır. Öte taraftan, PKK/PJAK'a katılımların yarısından fazlasının nüfus artış hızı İran'daki diğer Kürtlere kıyasla çok daha yüksek olan Sünni-Kurmanc bölgesinden olması genç nüfusla şiddetli yöntem olarak benimseyen etnik hareketlere katılım arasındaki pozitif ilişkiyi kuran hipotezi desteklemektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ahmadzadeh, H., & Stansfield, G. (2010). The political, cultural, and military re-awakening of the Kurdish nationalist movement in Iran. *Middle East Journal*, 64(1), 11-27. <http://www.jstor.org/stable/20622980>
- Ali, H. (2016). Iran and its opposition Kurdish parties: The Need for Dialogue. *MERI Policy Brief*, 3(22). <http://www.meri-k.org/wp-content/uploads/2016/12/MERI-Policy-Brief-vol.3-no.22.pdf>
- Anderson, B. (2011). *Hayali cemaatler milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*. (Çev. İ. Savaşır). Metis Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1983).
- Anonby, E. J. (2003). Update on Luri: How many languages? *Journal of the Royal Asiatic Society*. 13(2), 171–196. <https://doi.org/10.1017/S1356186303003067>
- Anonby, E. J. (2005). Kurdish or Luri? Laki's disputed identity in the Luristan province of Iran. *Kurdische Studien*, 4(5), 7–22. <https://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.621.4714&rep=rep1&type=pdf>
- Anonby, E. J., Aliakbari M., & Gheitasi M. (2015) On language distribution in Ilam Province, Iran. *Iranian Studies*, 48(6), 835-850. <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.913423>
- Asadzade, P. (2018, Nisan 24). *Sunnis in Iran: an alternate view*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/sunnis-in-iran-an-alternate-view/>
- Attar, A. (2004). *Kürtler, bölgesel ve bölge dışı güçler*. (Çev. A. Dursunoğlu) Anka.
- Avşarlı, T. (2014). *Güney Azerbaycan batı bölgesinin demografik yapısı*. <http://oururmiye.blogspot.com/2012/04/guney-azerbaycan-bat-bolgesinin.html>
- Azizi, H. (2021). *Statement regarding the latest IRGC threat against the Kurdish dissidents in Kurdistan Region of Iraq*. <https://kdppress.org/index.php/statement-regarding-the-latest-irgc-threat-against-the-kurdish-dissidents-in-kurdistan-region-of-iraq/>

- Borjian, H. (2017). Kermanshah vii. languages and dialects. İçinde *Encyclopædia Iranica*. Erişim tarihi: 14 Temmuz 2021. <http://www.iranicaonline.org/articles/kermanshah-07-languages>
- Bormann, N. C., Cederman, L.-E., & Vogt, M. (2017). Language, Religion, and Ethnic Civil War. *Journal of Conflict Resolution*, 61(4), 744–771. <https://doi.org/10.1177/0022002715600755>
- Bruinessen, M. V. (1986). The Kurds between Iran and Iraq. *MERIP Middle East Report*, (141), 14-27.
- Bruinessen, M. V. (1992). *Agha, shaikh and state the social and political structures of Kurdistan*. Zed Books.
- Bruinessen, M. V. (2015). Kurdish society, nationalism and ethnicity, refugee problems. İçinde Philip G. Kreyenbroek & Stefan S. (Ed.), *The Kurds: a contemporary overview* (s. 26-52), Routledge.
- Cederman, L.-E., Wimmer, A. & Min, B. (2010). ‘Why do ethnic groups rebel? New data and analysis. *World Politics* 62(1), 87–119, <https://doi.org/10.1017/S0043887109990219>
- Cincotta, R. P., Engelman R., & Anastasion D. (2003). *The security demographic—population and civil conflict after the Cold War*. Report for the Population Action International.
- Durnanews. (2014). *Aşınayi ba menatik Turk neşin ve Azebeycani Ostanı Kurdistan*. <http://turk1359.blogfa.com/post/1014/>
- Ekurdnet. (2015). *PKK-KDPI clash on Iranian Kurdistan border, leaves two dead: media*. <https://ekurd.net/pkk-kdpi-clash-on-iranian-kurdistan-border-leaves-two-dead-2015-05-24>
- Eriksen, T. H. (2010). *Ethnicity and Nationalism Anthropological Perspectives* (3. Bs.). Pluto Press.
- Fox, J. (2004). The Rise of Religious Nationalism and Conflict: Ethnic Conflict and Revolutionary Wars, 1945-2001. *Journal of Peace Research*, 41(6), 715–731. <https://doi.org/10.1177/0022343304047434>.
- Gellner, E. (2006). *Uluslar ve ulusçuluk*. (Çev. B. Eranlı & G. Özdoğan). Hil Yayınları.(Orijinal yayın tarihi 1983).

- Halili, M., Zevare, A. F., & Ziynat H. A. (1397). Beraverd Mizan Baruri Ostanhayi Gilan, Kurdistan ve Zencan ba reveş ferzendani hod serşo-marahayi 1385, 1390 ve 1395. *Cemiyet*, (102 & 103), 23-36.
- Hamza, A. Y. (2020), A Contemporary Political History of the Kurds in Iran. İçinde M. Gurses, D. Romano, M. M. Gunter & M. Dryaz (Ed.), *The Kurds in the Middle East: Enduring Problems and New Dynamics*. Rowman & Littlefield.
- Hassanpour, A. (1994). The Kurdish Experience. *Middle East Report*, (189), 2–23. <https://doi.org/10.2307/3013103>
- Hevian, R. (2013). The main Kurdish political parties in Iran, Iraq, Syria, and Turkey: a research guide. *MERIA Journal*. 17(2), 94-5. https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v17i2/f_0029656_23971.pdf
- Hroch, M. (1985). *Social preconditions of national revival in Europe a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller european nations*. (Çev. B. Fowkes). Cambridge University Press. (Orijinal yayın tarihi 1969, 1971).
- Huntington S.P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster.
- Institut Kurde. (2017, Ocak 12). *The Kurdish population*. <https://www.institutkurde.org/en/info/the-kurdish-population-1232551004>
- İran İstatistik Kurumu. (1395). *Cemiyet be tefkik taksimatı keşver Sal 1395*. <https://www.amar.org.ir/english/Population-and-Housing-Censuses>
- İrna. (2018). *Efzayeş narh bararuyi der Azebeycan Gharbi, in ostan balatater ez miyangini keşver est*. <https://www.irna.ir/news/82820415/%D8%A7%D9%81%D6%DA%AF%D9%8A%D9%86>
- İzady, M. (2004). *Bir el kitabı Kürtler*. (Çev. C. Atilla). Doz Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1992).
- Jinhaber1. (2016, Ekim 24). *PJAK di kongreyê de biryara wekheviya beşdariyê jin û mêr di hemû qadan de girt*. <http://jinhaber1.com/kr/HEMU-NUCE/content/view/67004?page=30>
- Karadaghi, M. (1992) Distribution of the Kurdish dialects. *Kurdistan Times*, 1(2), 4-82.

- Kaya, İ., & Aydın, H. (2014). İran Kürtlerinin Türkiye'deki Kürt sorunu ve çözümüne yönelik algısı: İran Kürtleri saha araştırması raporu. Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi.
- Khalid, H. (2019). Zimanê Kurdî, malbat û zarên wî. *Kurdiname*, (1), 3-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kurdiname/issue/50233/637080>
- Komala İran Komünist Partisi Komala Kürdistan Örgütü. (2021). *Komala'yı Sazıman Kürdistan Hizbi Koministi İran*. <https://fa.komalah.org/>
- Komala. (2018, Mart 3). *Secretary General*. <https://www.komalainternational.org/2018/03/03/secretary-general>
- Koohi-Kamali, F. (2015). The Development of Nationalism in Iranian Kurdistan. İçinde P. G. Kreyenbroek & S. Sperl (Eds.), *The Kurds A Contemporary Overview* (s. 135-152). Routledge.
- Kreyenbroek, P. G. (2015). On the Kurdish language. İçinde P. G. Kreyenbroek & S. Sperl (Ed.), *The Kurds A Contemporary Overview* (s. 53-64). Routledge.
- Mahmoudiani, S., & Şehriyari S. (1394). Nakş mezheb ve tevsia der ref-tar baruri zenan Kurd der İran (Şevahady ez Şehristanhayi müntheabi Ostani Kirmanşah, Kürdistan ve Azerbeycanı Garbi) *Danişgah Ulumu Pezeşki Kürdistan*, 20(6), 91-100.
- Maku Iran. (2018). *Cemiyeti Kordhayi Maku*. <http://makuiran.blogfa.com/>
- McDowall, D. (2004) *Modern Kürt tarihi*. (Çev. N. Domaniç). Doruk Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1996).
- McDowall, D. (2015). The Kurdish question: a historical review. İçinde P. G. Kreyenbroek & S. Sperl (Ed.), *The Kurds A Contemporary Overview* (s. 8-25). Routledge.
- Merdoxi, R. (2010). *Doğu Kürdistan'da 1967-68 Hareketi, Suleyman Muini ve arkadaşları*. aso-zagrosi.over-blog.com/article-1967-68-hareketi-ve-suleyman-muini-ve-arkada-lar-59508620.html
- Mir-Hosseini, Z. (1994). Redefining the truth: Ahl-i Haqq and the Islamic Republic of Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(2), 211-228. <https://doi.org/10.1080/13530199408705601>

- Natali, D. (2002). Kurdayetî in the late Ottoman and Qajar Empires, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 11(2). <https://doi.org/10.1080/1066992022000007817>
- Özcan, N. A., & Gürkaynak, H. E. (2012). *Kim Bu Dağdakiler?* Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırmaları Vakfı. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1335350447-4.Kim_Bu_Dagdakiler.pdf
- Özoğul, H. (2005). *Osmanlı devleti ve Kürt milliyetçiliği*. Kitap Yayınları.
- Pakravan, A. (2012). *Derbare-yi Sarna*. <http://anayordomsarnag.blogfa.com/post/12>
- Qasımlo, A. (1991). İran Kürdistanı. Belge Yayınevi.
- Rezaei, S., & Bahrami A. (2019). Attitudes toward Kurdish in the City of Ilam in Iran. İçinde S. H. Mirvahedi (Ed.), *The Sociolinguistics of Iran's Languages at Home and Abroad* (s. 77-106). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-19605-9_4
- Romano, D. (2006). *The Kurdish nationalist movement: opportunity, mobilization and identity*. Cambridge University Press.
- Rudaw. (2017). *Zangeneh, a Kurd, confirmed as Iran oil minister*. <https://www.rudaw.net/english/middleeast/iran/21082017>
- Sadıgi, R.F, & Şevazi A. M. (1397). Kavmiyet, kavmgerayi ve baruri: barresi tasir abad ve satuh kavmgerayi ber tercihat ve refttarhayi zenani Kurd ve Turk Der Şehristani Maku, *Mecellei Muttalaa-ti Cemiyeti Iran*, (3), 80-101. <http://ensani.ir/file/download/article/1559123444-9571-97-3-4.pdf>
- Sazıman Tazirat-ı Hükümeti. (2021). *Aşınayı ba Ostan*. <https://www.tazirat.gov.ir/khorasanshomali/default.aspx?tabid=6903>
- Shekofteh, A. (2000). *The Kurds in Khorasan, North-east of Iran, Cultural Civil Society of the Khorasani Kurds*. <http://www.zazaki.net/haber/the-kurds-in-khorasan,-north-east-of-iran-1376.htm>.
- Sheyholislami, J. (2012). Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance. *International Journal of the Sociology of Language*, (217) 19–47. 10.1515/ijsl-2012-0048

- Stansfield, G. & Hassaniyan A. (2021). Kurdish insurgency in Rojhelat: from Rasan to the Oslo negotiations, *Middle Eastern Studies*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/00263206.2021.1918116>
- Şerefhan. (1989). Şerefname Kürt Tarihi. (Çev. M. E. Bozarıslan). Deng Yayınları. (1597’de Farsça yazılı nüshasından Muhammed Ali Avnî tarafından Arapça’ya çevrilen orijinal yayın tarihi 1958).
- Tavadze, G. (2019). Spreading of the Kurdish Language Dialects and Writing Systems Used in the Middle East, *Bulletin Of The Georgian National Academy Of Sciences*, 13(1). 170-174.
- Temsil Edilmeyen Milletler ve Halklar Organizasyonu. (2017). *Member profile Iranian Kurdistan*. <https://unpo.org/downloads/2347.pdf>
- Tezcür, G. (2016). Ordinary People, Extraordinary Risks: Participation in an Ethnic Rebellion. *American Political Science Review*, 110(2), 247-264. 10.1017/S0003055416000150
- Tezcür, G. (2017). *The Kurdish Insurgency Militants*. [Dataset]. KIM. <http://www.tezcur.org/kim>
- Tezcür, G. & M., Asadzade, P. (2019) Ethnic nationalism versus religious loyalty: The case of Kurds in Iran, *Nations and Nationalism*, (25), 652–672. <https://doi.org/10.1111/nana.12424>.
- Timuri C. (1396/2017). Tahassusu Danişi İntizami Horasan-ı Şimali. *Faslname İlmi*, (7). http://khs.jrl.police.ir/article_17153_96234ca0890fb69d5d931fb131372525.pdf.
- Tori. (2008). *Ferheng Kurdi-Tırki, Türkçe-Kürtçe*. Berfin Yayınları.
- Touraj, A. (2006). *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*. I.B.Tauris.
- Windfuhr, G. (2009). *Dialectology and topics*. İçinde G. Windfuhr (Ed.), *The Iranian Language* (s. 5-43). Routledge.
- Yair, O., & Miodownik, D. (2016). Youth bulge and civil war: Why a country’s share of young adults explains only non-ethnic wars. *Conflict Management and Peace Science*, 33(1), 25–44. <https://doi.org/10.1177/0738894214544613>
- Yildiz, K. & Breau S. (2010). *The Kurdish conflict international humanitarian law and post conflict mechanism*. Routledge.

Kitap İncelemesi/Book Review

İran Yahudileri

Me'mun Kewaan, Çev. Şahin Bal, İstanbul: Mana Yayınları, 2017, ss. 138, ISBN: 978-605-6666-59-9

Değerlendiren: Menderes Kurt*

Asıl olarak *Al-Yahud fi İnan* ismi ile Arapça kaleme alınan eser, 2017 yılında Mana Yayınları tarafından *İnan Yahudileri* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Lübnanlı, Yahudi Tarihi ve Strateji uzmanı Me'mun Kewaan tarafından kaleme alınan eser, Ortadoğu ülkelerindeki Yahudi diasporasını inceleyen araştırmalar literatüründe kendisine yer bulmaktadır. Kewaan'ın Ortadoğu'da Yahudi toplulukları ve Ortadoğu siyasetine dair kaleme aldığı eserlerinin devamı niteliğindedir. Nitekim yazarın *Al-Yahud fi Eşşark el-Avsat: El-Huruc el-Ahir min el-Cetto el-Cedid* (Ortadoğu'da Yahudiler: Yeni Gettodan Son Çıkış, 1996) isimli çalışması Ortadoğu coğrafyasındaki Yahudi topluluklar üzerinedir. Kewaan'ın İnan Yahudileri çalışması bu minvalde İngilizce (Lior B. Sternfeld, *Between Iran and Zion: Jewish Histories of Twentieth-Century Iran*; Daniel Tsadik, *Between Foreigners and Shi'is: Nineteenth-Century Iran and Its Jewish Minority*; Habib Levy, *Comprehensive History of Jews of Iran: The Outset of the Diaspora*, Nissm Rejwan, *The Jews of Iraq*) ve Arapça (Kamelıyya Abu Cebel, *Yahud'l-Yemen*; Abbas Ali el-Şamî, *Yahud'l-Yemen: Kable'l-Sahyaniye ve Badeha*; Yusuf Ali el-Mutayri, *Al-Yahudi fi el-Halij*; Nebil el-Rabiî, *Tarih Yahud'l-*

---

* Doktora Adayı, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Sakarya, Türkiye, kurtmndrs@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9513-3417

Halij) literatürde eşine çokça rastlanan Ortadoğu'da Yahudiler odaklı azınlık-etnik araştırmalar literatürün bir parçasıdır.

Ortadoğu ülkelerinde yaşayan veya yaşamış olan Yahudi diasporasına dair Türkçe literatürde bir çalışma olmamakla birlikte, Kewaan'ın Türkçeye kazandırılmış bu eseri çeviri olmasına rağmen bir başlangıç niteliğindedir. Türkiye'de Yahudilere dair yapılan monografik veya tez çalışmaları büyük oranda dini gruplar, şehir özelinde İzmir, Edirne ve İstanbul Yahudileri ve Osmanlı Toplumunda Yahudiler gibi Türkiye tarihinin dışına nadiren çıkmamaktadır. Başka bir deyişle Türkiye'deki Yahudi çalışmaları İsrail, Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu odaklıdır. İsrail ve Türkiye dışında yaşayan Yahudilerin tarih ve toplumsal yapıları hakkında hâlihazırda çok az çalışma bulunmakta ve çoğunluğu ise çevirilerden müteşekkildir. Bu nedenle İran Yahudileri isimli eser, Ortadoğu'da Yahudi topluluklarına dair Türkçe literatürdeki eksikliği nispeten kapatması ve bir başlangıç olması hasebiyle değerlendirmeyi hak etmektedir.

Kitabın amacı, İran'daki Yahudi varlığına ve İsrail'in bu Yahudi varlığıyla ilgilenmesinin arkasındaki nedenleri irdelemek ve İran'daki Yahudi varlığının şimdiki genel görünümünü oluşturan etkenleri ortaya çıkarmaktır. Bunun için kitabın yapısı, İran'daki Yahudilerin durumlarını tarihsel olarak etkileyen politik sistemlerdeki değişiklikleri gösteren dört dönem üstüne inşa edilmiştir. Bunun yanında mezkûr ülkede bugüne kadar varlık bulmuş ve Yahudiler üzerinde etkili olan çeşitli politik, toplumsal, eğitimsel ve kişisel gelişmeleri irdelemektedir. Ardından İran'daki Siyonist faaliyetleri, tarihsel olarak İran'ın Filistin politikası ve son olarak Şahlık dönemi ve 1979 İran Devrimi sonrası İran-İsrail ilişkileri üzerine durmaktadır. Kitap bu noktada, Yahudilerin yaşadığı ülkelerdeki hükümetleri İsrail ile ilişkiler kurmak için yönlendirdiği iddiasını kanıtlama arzusundadır (s. 11).

Giriş bölümünde yazar İran'da Yahudi varlığını tarihsel olarak ortaya koymaktadır. Bunun yanında Yahudilerin İran'daki varlıklarını/rollerini belirginleştiren belli dönüm noktalarına odaklanmaktadır. Bu noktada 2500 yıllık İran Yahudileri tarihinde Yahudi varlığını belirginleştiren etmenlerin 20. yüzyılda oluştuğunu belirten yazar, 1906'da İran'da Meşrutiyet rejiminin kurulmasını ve yapılan seçimler sonucunda Yahudi ve Hristiyanların Vekiller Meclisi'ne temsilcileri yoluyla girmelerini ilk dönüm noktası olarak saymaktadır (s.27). 1925'te Rıza Şah ile kurulan Pehlevi hanedanı dönemini ise etkilerinin artması nedeniyle ikinci dönem olarak belirlemiştir.

1979 devrimi ile kurulan İslami rejim altında ise statülerinin belirlenmesi noktasında önemli olduğunu söylemektedir. Bu minvalde tarihsel olarak İran Yahudilerinin konumunu etkileyen dört etmen belirlemiştir: politik etkenler, ekonomik etkenler, toplumsal etkenler, eğitimsel ve kültürel etkenler. Kitabın her bölümünde bu etkenlerin İran Yahudileri üzerindeki etkisi kısmen anlatılmıştır.

İran'daki Yahudi Varlığı isimli birinci bölümde, İran'daki 2500 yıllık İran Yahudileri tarihine ve onların belirli sorunlarına odaklanmaktadır. Bu noktada Nabukadnezar tarafından Babil'e sürülen (M.Ö. 586) Yahudilerin Pers İmparatoru Kiros tarafından kurtarılması (M.Ö. 538) ve Yahudilerin bir kısmının Kudüs'e dönüşünün kısa tarihini ele alıyor. Ardından Safeviler dönemi Şiiiliğin (İsnâaşeriyye-İmamiye fırkasının) resmi mezhep olmasının İran Yahudileri üzerindeki etkisine odaklanıyor. Yazara göre Şafevi Şahlarından I. Abbas (1586-1629) ve II. Abbas (1642-1966) dönemlerinde Yahudilerin Müslüman olmaya zorlanması, İran'da gizli veya dönme Yahudiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda Şiilerden gelen baskı Yahudilerin Bahailik'e geçmelerine neden olduğunu belirtir. Bu noktada yazar özellikle Bahailik'in İran Yahudilerin Siyonist ülküyü benimsemesindeki rolüne değinmektedir. Son olarak ise İran'daki Yahudilerin tarihsel olarak demografik durumlarına ve bunun azalma nedenlerine odaklanmaktadır. Hâlihazırda İran'da 30 ile 40 bin arasında değişen nüfusları ile Yahudilerin dışarıya göç etmelerinde İsrail ve İslami rejimin baskısının etkili olduğu tespitinde bulunmaktadır.

İran Yahudilerinin Siyonistleşmesi adlı ikinci bölümde ise 19. yüzyıldan itibaren İran Yahudilerini Siyonist ülkeye yönlendiren faktörlere odaklanmaktadır. Bu noktada 19. yüzyıl sonlarında kurulan İsrail Kardeşlik Cemiyeti ve bu cemiyetin altında faaliyet gösteren Aydınlar Derneği'nin siyasi ve kültürel faaliyetlerine kısaca değinmektedir. Ardından I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sonrası İngiliz etkisi ile artan Siyonist faaliyetlere ve bu faaliyetlerin Rıza Şah döneminde yeraltına çekilmesini ele almaktadır. Son olarak ise İran-İsrail ilişkilerinin zirve noktasını oluşturan Muhammed Rıza Şah döneminde İran Yahudilerinin İran'daki ekonomik ve kültürel gelişmişlikleri ve İsrail ile olan ilişkilerdeki etkilerine odaklanmaktadır. Bu noktada özellikle Bahailik'in İran-İsrail ilişkilerinin gelişimindeki rolüne vurgu yapmaktadır. Nitekim yazarın da belirttiği üzere İran Devrimi, hem İran Yahudilerinin toplumsal ve kültürel gelişmişliklerine hem de İran-İs-

rail ilişkilerinde yaşanan gelişmelere ket vurmuştur. Nitekim devrim sonrasında 20 ile 30 bin arasında Yahudi, İran dışına (İsrail, ABD ve İngiltere) göç etmiş ve Bahailik İran'da yasaklanmış ve dışarıda (İsrail'de) varlığını devam ettirmeye zorlanmıştır¹.

İran ve Filistin isimli üçüncü bölümde, 19. yüzyıldan bugüne İran'ın Filistin politikası ve bunun İran Yahudileri üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Bu noktada İran'ın Filistin ve Filistinli gruplarla olan ilişkilerini üç döneme ayırmaktadır. 1897-1947 arasındaki ilk dönem, Filistin'in İran için İslami anlamdaki önemine ve Filistin meselesine ilgisini tedrici bir şekilde ortaya koymasına odaklanmaktadır. 1948-1978 yılları arasındaki ikinci dönem ise Şah yönetiminin kendisini Arap-İsrail çatışmalarından uzak tutma ve İsrail ile gizli ilişkileri merkezlidir. 1978 sonrası dönem ise, İran'daki İslami rejimiyle birlikte İsrail ile olan ilişkilerin koparılmasını, Filistin meselesinin İran için merkezi öneme alınmasını ve İran'ın Hamas gibi çeşitli Filistinli gruplara destek vermesini içermektedir. Bu noktada yazar, Şah rejiminin politikalarının İran Yahudilerinin toplumsal ve kültürel gelişimi noktasındaki rolünü olumlu olduğunu belirtirken, 1979'da kurulan İslami rejimin açık bir şekilde İran Yahudilerinin konumunu olumsuz bir yönde etkilediğini belirtmektedir. *İran ve İsrail* adlı son bölümde ise İsrail'in 1948'de kuruluşundan günümüze kadar İran-İsrail ilişkilerini ele almaktadır. Bu noktada, 1950'de İran'ın İsrail'i tanımasıyla başlayan süreç, Muhammed Musaddık'ın başbakan olması ile kesilmiş ve Muhammed Rıza Şah döneminde zirve noktasına ulaşmıştı. Yazar özellikle Muhammed Rıza Şah döneminde İran'da İsrail şirketlerinin geniş faaliyetlerine (plastik sanayi, petrol ve güvenlik işbirliği) değinmektedir. Netice itibariyle 1979'da gerçekleşen devrim ile ABD'yi *büyük şeytan* olarak tanımlayan İran'daki yeni yönetim, ABD'nin ortağı olarak İsrail'i *küçük şeytan* şeklinde tanımlayarak bütün ilişkileri kesmiştir. Yeni dönemde kesilen ilişkilerle Muhammed Rıza Şah döneminin bütün kazanımlarını da sonlandırmıştır. Netice itibariyle sabık rejimin İsrail ile kurduğu ilişkilerden elde edilen kazanımların kaybedilmesi, İran Yahudilerini de etkilemiş ve İran Yahudileri İslami rejimin İsrail ile kurduğu yeni ilişki biçiminde tamamen dışarıda bırakılmışlardır.

---

¹ Bugün Bahai toplumunun merkezi İsrail'in Hayfa şehrinde yer alan Yüce Adalet Evi'dir.

İran Yahudileri ismi verilen eser, görünürde bir azınlık-etnik grubun tarihsel ve toplumsal yapısına odaklanan etnografik bir araştırma izlenimi vermesine rağmen bundan oldukça uzaktır. Kitap, İran Yahudilerini ele almasına rağmen, İran Yahudilerine dair verdiği bütün tarihsel, kültürel ve toplumsal bilgiler yüzeysel kalmaktadır. Bu noktada özellikle İran'daki Yahudilerin toplumsal, kültürel ve dini yapılarına dair çok az bilgi verilmesi büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Bunun yanında İran'daki Yahudilerin tarihine dair vermiş olduğu bilgiler yüzeysel ve her bölümde kendisini tekrar etmektedir. Nitekim yazarın İran'daki mevcut rejime ve Yahudilere dair önyargıları esere de yansımıştır. Özellikle Yahudiler ve Bahailer'e yönelik önyargıları "Bahailik gibi düzmece dinler" (s.33) gibi ifadelerin kullanılmasına ve eserin akademik niteliğinin zayıflamasına neden olmaktadır. Nitekim Kewaan'ın İran Yahudilerine dair bilgilerinin ikinci el kaynaklara dayanması ve bu noktada kaynak kullanımındaki nitel ve nicel eksiklikler eserin akademik niteliği ve güvenilirliğini azaltmaktadır. Özellikle eser içerisinde kaynak (atıf) gösteriminin yapılmaması, söylemleri ve vermiş olduğu istatistiksel (demografi ve ekonomiye dair) bilgilerin kontrolünü mümkün kılmamaktadır.

Bütün bu eksikliklere rağmen kitabın en büyük eksikliği başta belirtilmiş olan amaç (ulaşmak istenilen sonuç) ve eserin gelişimi arasındaki çelişkidir. Kewaan, başlangıçta kitabın amacını "Yahudilerin yaşadıkları ülkelerdeki hükümetleri İsrail ile ilişki kurmak için yönlendirdikleri düşüncesini vermeyi" istediğini (s. 11) belirtmesine rağmen, eser içerisinde buna amaca yönelik çok az bilgi ve kanıt bulunmaktadır. Nitekim eser bunu ortaya koymaktan çok, İran Yahudilerinin İran'daki tarihsel serüvenlerini yüzeysel bir tarih okumasıyla ortaya koymakta ve İran-İsrail ilişkilerinin gelişimini nispeten İran Yahudilerini dahil ederek anlatmaktadır. Kitabın amacından uzak ve dağınık bir anlatımının olması, kaynak gösterme ve kullanma noktasındaki eksiklikler ve en önemlisi yazarın belli önyargılarını esere yansıtması dolayısıyla araştırmacıların Me'mun Kewaan'ın İran Yahudileri isimli eserini kullanma noktasında tedbirli ve *Between Iran and Zion, Between Foreigners and Shi'is, Comprehensive History of Jews of Iran* gibi eserlerle karşılaştırmalı bir şekilde okumaları gerekmektedir. Bütün eksikliklerine rağmen eserin dili gayet sade, çevirisi iyi yapılmış ve okuyucuyu yormamaktadır. Netice itibarıyla İran Yahudilerini ele alan bu eser bütün nitel ve nicel eksikliklerine rağmen Ortadoğu'da Yahudi azınlık-etnik gruplar üzerine yapılan çalışmalara nispeten önemli bir katkı sunmak-

tadır. Özellikle Türkçe literatürde bu tür bir eserin bulunmaması, bütün eksiklikleri pahasına kitabın değerini artırmaktadır. Ayrıca kitap, kendisinden sonraki çalışmalar için bir başlangıç mercii niteliği taşımaktadır.

Kitap İncelemesi/Book Review

Karakoyunlular Akkoyunlular-İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları

**Muhsin Behrâmnejâd, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu-
Ali İçer, İstanbul: Kronik Kitap, 2019. ss. 144, ISBN:
9786057635280**

Değerlendiren: Seyhan Dobra*

*Kim ki bilmez öz hakkun zâtını,
Sormagil andan anun isbâtını;
Oynamaz şatranc-ı işkun atını,
Görmeyen bu rukanun şeh-mâtını
(Hakîkî)*

Eser incelememize konu olan Karakoyunlular (1351-1469) , başkenti Tebriz olan ve Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak'ta hüküm süren bir Türkmen hanedanıdır. Akkoyunlular (1340-1514) ise Horasan'dan Fırat Irmağı'na ve Kafkas Dağları'ndan Umman Denizi'ne kadar olan topraklarda egemen olmuş Oğuz Türklerinin kurmuş olduğu bir devlettir. Takriben 14. yüzyıl ortalarında İran ve Doğu Anadolu'nun doğusunda teşekkül eden bu iki devletin siyasi hayatları birbirleriyle hâkimiyet mücadelesi ile geçmiştir. Öyle ki bahsi geçen bu iki devlet arasındaki rekâbet Türkmen halk efsanelerine dahi konu olmuştur. Karakoyunlular ve Akkoyunlular hüküm sürdükleri yıllarda çoğunlukla İlhanlılar sonrası Moğol bakiyeleriyle mü-

---

* Doktora Öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu, Türkiye, seyhandbra@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4611-6135

cadeleleri ile yaşam sahalarını genişletme yoluna gitmişlerdir. Anadolu ve İran coğrafyasının Türkleşmesini sağlayan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, tarih sahnesinde sadece çekişmeli siyasi yaşamlarıyla değil aynı zamanda ilme, sanata ve âlime teveccüh gösteren yönleriyle de varlık göstermişlerdir. Bu Türkmen hanedanları yaşadıkları devirde ilmî, içtimâî ve kültürel pek çok gelişmeye öncülük etmişlerdir.

Bahsi geçtiği üzere çok yönlü faaliyetleriyle tarihin belli bir dönemin etkisi altına alan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri üzerine Türkiye’de çok sayıda kitap yazıla gelmiştir. Konuya dair özellikle sahanın önemli âlimlerinden Mükrimin Halil Yınanç, Faruk Sümer ve İsmail Aka’nın nitelikli ve de kapsamlı çalışmaları dikkat çekmektedir. Bu çalışmaların mevcudiyetine rağmen yine de Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin özellikle siyasi oluşum süreçlerini kısa ve öz mahiyette ele alan bir çalışma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu ihtiyaç Muhsin Behrâmnejâd’ın birinci el kaynaklardan yararlanarak vücuda getirdiği Karakoyunlular ve Akkoyunlular adlı eseriyle giderilmeye çalışılmıştır. Tanıtımımıza konu olan bu eser yazılırken İran’da dönemin önemli kaynak eserleri dikkate alınmıştır. Bu kaynaklardan ilki Ebu Bekir Tihranî İsfahanî’nin Akkoyunlu Uzun Hasan’ın telkinleriyle kaleme aldığı, Akkoyunlu tarihini iki esas bölümde ele alan kitabı Kitâb-ı Diyârbekriyye’dir. Bir diğer çalışma, Fazlullah Rûzbihân Huncî İsfahânî’nin Akkoyunlu Devleti temelinde ele almasının yanı sıra Azerbaycan, Gürcistan, Fars, Kirman vb. bölge tarihlerine yer verdiği Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Emîn-î ‘dir. Son olarak, Budak Münşi-yi Kazvîni’nin genel bir tarih kitabı olan ve muhtevâsının bir bölümünde Karakoyunlu ve Akkoyunlu tarihine yer verdiği Cevâhirü’l-Ahbâr isimli eseridir.

Müellif Behrâmnejâd’ın yazmış olduğu Karakoyunlular ve Akkoyunlular adlı eser iki bölümden müteşekkildir. Eserin bölümlerine girizgâh yapılmadan önce çalışma kaleme alınırken yararlanılan ve yukarıda da adı geçen üç önemli ana kaynağın içeriği ve müelliflerine dâir biyografik mâhiyette bilgiler verilmiştir. Kitabın birinci bölümünde, Karakoyunlu hanedanı tarihi ele alınmıştır. Bu bölümün alt başlıklarında Karakoyunlu siyasi tarihi kısa başlıklar halinde irdelenmiştir. Sırasıyla Karakoyunlu Kara Mehmed’den başlayarak, Kara Yusuf’tan Mirza Cihan Şah’a kadar devlete hükümdarlık etmiş şahsiyetlerin, devletin bekâsı ve sınırların muhafazası için giriştiği siyasi mücadeleler ilk bölümün ana temasını oluşturmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde ise, Akkoyunlu devleti hakkında bilgilere değinilmiştir. Akkoyunlu hanedanının kurucusu Uzun Hasan’ın soyu ve atala-

rından başlayıp kronolojik olarak hükümdarların saltanat yılları temelinde fetihlere, isyanlara, muhtelif devletlerle yaptıkları savaşlara, antlaşmalara dair genel olarak bilgilendirme yapılmıştır. Kitapta her iki bölümün niha-yetinde bu iki devlete ait soy ağacına yer verilmiştir. Çalışma kapsamın-da yararlanılan kaynaklar ve indeks ile çalışma sonlandırılmıştır. Muhsin Behrâmnejâd'ın kaleminden çıkan bu çalışma, tarihçi Serdar Gündoğdu ve Ali İçer'in tercüme ve notlandırmasıyla okuru ile buluşmuştur.

Bu eseri Karakoyunlu ve Akkoyunlulara dair yapılagelen diğer çalışmaların berisinde tutan bir özelliği de sadeliği öngörmesi ve özü yansıtması olmuştur. Bahsi geçen eserin ana konusu olan bu iki Türkmen hanedanı, İran'da Safevî devletinin kurulmasına ve günümüzde özellikle Iğdır ve Kars yöreleri başta olmak üzere Doğu Anadolu'da, İran ve Azerbaycan'da doğu Oğuz ve Türkmen lehçesi olarak bilinen Azerbaycan Türkçesinin de yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu çalışma ve-silesiyle satır aralarında sadece bu devletlerin klasik tarzda işlenmiş siyasi oluşum sürecini değil bununla birlikte çok yönlü kültür yapılanmalarını da görebilmek mümkün olacaktır. Dilinden de fark edileceği üzere, eser akademik camiadaki kişilerin yanında tarihe ilgi duyan sade kişilerin de anlayabileceği bir lisaniyatta yazılmıştır. Bu bağlamda kitap, gerek ko-nuyla ilintili araştırma yapmak isteyenler için gerekse merak duygusuyla bu iki Türkmen devletini yakından tanımak isteyen kimseler için bir baş-vuru eseri mâhiyetindedir. Nihâî olarak; Muhsin Behrâmnejâd'ın hacim-ce dar ancak mânâ olarak kapsamlı bu eserinde okur, İran topraklarından Anadolu'ya uzanan süreçte Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin si-yasi eksenli hikâyesini kapsayıcı ve bir o kadar da yalın sesiyle inceleme imkânı bulacaktır.

İran Çalışmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4370)

Yayın Esasları ve Yazım Kuralları

a) Yayın Esasları

Yayınlanmış yazıların her türlü hakkı “İran Çalışmaları Dergisi”ne aittir. Dergide yayınlanmış yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Dergide yayımlanan makaleler başka bir yerde yayımlanamaz. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere herhangi bir yere gönderilmiş çalışmalar dergide yayımlanmaz. Dergide Türkçe ve İngilizce dilinde makaleler yayımlanmaktadır. Yazarlar makalelerin telif hakkını telif formunu imzalayarak dergiye devreder. Dergi yazarlardan hiçbir aşamada hiçbir ücret talep etmemektedir. Dergimiz açık erişim politikasına sahip olup okuyuculardan da erişim için ücret talep etmemektedir.

Aşağıda belirtilen yazım kuralları ve şablona göre hazırlamış olduğunuz çalışmalarınızı dergiye göndermek için ilk önce ana sayfada bulunan “makale gönder” butonuna tıklamanız gerekmektedir. Daha sonra sistem size ait bir hesap açmak için yönlendirecektir. İstenilen bilgileri girdikten sonra hesabınız oluşturulacaktır. Hesabınız oluştuktan sonra çalışmanızı “Word” formatında sisteme yüklemeniz gerekmektedir. Eğer hali hazırda Dergipark’a üyeliğiniz varsa yeni bir hesap oluşturmaya gerek kalmadan çalışmanızı sisteme yükleyebilirsiniz.

b) Genel Kurallar

- 1) Dergiye gönderilen makaleler, atıf ve kaynakçalar dahil en az 6000 en fazla 9000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri ise en az 750 en fazla 1500 kelime olmalıdır.

- 2) Makalelerde 200-250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet için başlık Türkçe’de “Öz”, İngilizce’de “Abstract” şeklinde yazılmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.
- 3) Yazılar Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda kullanılan dipnotlar ise 10 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Makalenin İngilizce ve Türkçe ana başlığı 14 punto yazı boyutu ile yazılmalı diğer tüm alt başlıklar 12 punto ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalı geri kalan Tüm başlıklar sola yaslı şekilde olmalıdır. Paragraf başları da sola yaslı bir şekilde olmalı paragraf başlarında ayrıca girinti olmamalıdır.
- 4) Sayfa kenarları her dört taraf için de 2,5 cm olmalıdır.
- 5) Makale sonunda yararlanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir. İngilizce yazılan makaleler için “References” başlığı kullanılmalıdır. Kaynakça başlığı yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- 6) Makale yazarlarının ORCID numaralarının bulunması zorunludur. Bu kural çok yazarlı makaleler için de geçerlidir. ORCID numarası hakkında daha fazla bilgi almak ve numaranızı edinmek için <https://orcid.org/> adresini ziyaret edebilirsiniz.
- 7) Makalelerde yazarın adı soyadı makale başlığının altına sola dayalı şekilde yazılır. Yazar ismine yıldızlı dipnot verilir ve dipnota yazarın unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kuruluş, çalıştığı departman bilgisi, eposta adresi ve ORCID numarası yazılır. Çoklu yazarlarda bu işlem her bir yazar için ayrı ayrı yapılmalıdır ve yazar sırasına dipnot yıldız işareti artırılmalıdır.
- 8) Makalelerde başlıklar numaralandırılmalı ve ilk başlık “1. Giriş” başlığı olmalıdır. “1. Giriş” başlığından sonraki ana başlıklar numarayı takip etmelidir. Alt başlıklar için de 1.1., 1.2. gibi numaralandırma yapılmalıdır. Sonuç başlığı dahil olmak üzere bütün başlıkları numaralanmış olmalıdır.
- 9) Makale içinde kullandığınız tablo, şekil, fotoğraf vb. bütün materyalleriniz numaralandırılmalıdır. Örneğin; Tablo 1; Şekil 2 vb biçiminde materyalin üstünde sola dayalı şekilde bulunmalıdır. Bu ibarelerin bir alt satırına materyalin başlığı italik şekilde yazılmalıdır. Metin içinde

tablolarınıza atıfta bulunmanız gerekmektedir. Materyalin altına italik şekilde “Not.” yazılıp devamında kaynağı APA metin içi kuralına göre belirtmelisiniz. Kaynağı ayrıca kaynakçada da bulunmalıdır.

- 10) Her makalenin sonunda beyan bilgisi yer alır. Burada çalışma ile ilgili etik kurul kararı, mali destek, katılımcı rızası, çıkar çatışması ve telifle ilgili bilgilere yer verilir. Bu bilgiler makale gönderilirken verilmemeli, makale kabul edilirse mizanpaj aşamasında yazardan istenir.

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle APA 7. sürüm (American Psychological Association) referans sistemine geçmiştir

c) Yazım Kuralları

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle **APA (American Psychological Association) yazım** Stilinin en güncel hali olan **7. Sürüm** referans sistemine geçmiştir. Dergimiz bu kuralları herhangi bir değişiklik yapmadan olduğu gibi kabul etmiştir. Cilt 5 Sayı 1 itibariyle artık APA 7 kuralları geçerlidir.

Buna göre; atıflar APA stiline uygun olarak metin içinde gönderme şeklinde verilir ve makalelerde gerekmedikçe sayfa altı dipnot kullanılmaz. Sadece herhangi bir noktayı açıklama ihtiyacı hissedildiğinde sayfa altı dipnot kullanılabilir. Dipnotlarda yapılan atıflar da APA stili kurallarına uygun olarak verilmelidir.

APA 7 ile atıf verirken dikkat etmeniz gereken önemli ve güncel hususlar şunlardır:

- 1) Metin içinde gönderme yaparken üç ve daha çok yazarlı yayınlarda sadece birinci yazarın soyadı yazılmalıdır. Diğer yazarlar makalenin diline göre “et al.” veya “vd.” kısaltması ile belirtilir.

Örneğin; Baykal vd. (2014) veya (Baykal vd., 2014) şeklinde yazılmalıdır. İki yazarlı çalışmalarda iki yazarın da soyadı yazılır ve aralarına “&” simgesi konur. Örneğin; “(Yeşil & Dinler, 2020)” veya “Yeşil ve Dinler (2020)’e göre..” şeklinde olmalıdır.

- 2) Atıf vereceğiniz makalenin DOI numarası varsa kaynakçada mutlaka DOI’si verilmelidir. DOI verilirken “doi:” ifadesinin yazılması zorunluluğu kaldırılmıştır. DOI numarasının link şeklinde verilmesi gerekmektedir. DOI numarası yoksa erişim linki verilebilir.

- 3) Kaynakçada websitelerine yapılan atıflarda erişim tarihi ve ifadesi kaldırılmıştır. Erişim tarihi sadece gerektiği durumlarda verilebilir.
- 4) Güncel versiyonda yayınların basım yeri kaynakçadan çıkarılmıştır. Kaynakçada basım yerinin yazılması gerekmemektedir. Yayınevinin adının yazılması yeterlidir.
- 5) Kaynakçada çok yazarlı çalışmaların yazarları 20 kişiye kadar yazılmalıdır. 21. Yazardan sonrası “vd.” şeklinde belirtilmelidir.
- 6) Atıf verilen çalışmaların bazı bilgilerine ulaşılamayabilir. Örneğin dergilerin cilt numarası veya sayısı tespit edilemeyebilir. Bu durumlarda kaynakçada bu bilgiler hariç bütün bilgiler girilmelidir

Temel kaynaklar APA 7’ye göre metin içinde ve kaynakçada şöyle gösterilir:

ÖNEMLİ HATIRLATMA: Metin içi göndermelerde yararlanılan kaynağın **belli bir sayfasından faydalanılmışsa sayfa numarası mutlaka belirtilmelidir.** Websitesi gibi sayfa numarası olmayan kaynaklarda paragraf numarası verilmelidir. Sayfa numarasının belirtilmediği durumlarda kaynağın tümüne atıf verilebilir bu durumda eserin tümüne atıf yapıldığı anlaşılacaktır. Tüm kaynaklar için bu geçerlidir. Örneklerde sayfa numarasının yazılı olmaması sayfa numarası yazılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Akdoğan, 2018, s. 18)

Metin içi gösterimi: Akdoğan (2018, s. 18-19)’a göre

Parantez içi gösterimi: (Küpeli, 2019, parag. 10)

Metin içi gösterimi: Küpeli (2019, parag. 10)

Tek Yazarlı Kitap

Kitap ismi italik ve **küçük harflerle** verilmelidir (Sadece **ilk harfi büyük** olmalıdır). Kitap isminin ardından yayınevi düz ve büyük harfle başlayacak şekilde verilmelidir. Ayrıca sadece yayınevinin adı yazılmalıdır. Yayın yeri verilmemelidir. Kitap, rapor, v.b. süresi yayınlarda yazar(lar), yayın tarihi, yayının adı, varsa baskı sayısı ve yayıncıya yer verilmeli; yayıncının bulunduğu şehir ve ülke bilgisi verilmemelidir.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar* (2. bs.). Alfa Yayınevi.

Parantez içi gösterimi: (Balcı, 2017, s. 20)

Metin içi gösterimi: Balcı (2017, s. 20)'ya göre...

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Parantez içi gösterimi: (Sapolsky, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Sapolsky (2017, s. 5)'e göre...

İki Yazarlı Kitap:

Svendsen, S., & Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3. dijital bs.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Parantez içi gösterimi: (Svendsen & Løber, 2020, s. 14)

Metin içi gösterimi: Svendsen ve Løber (2020, s. 14)'e göre...

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Balcı, A., Turan, Y., Kardaş, T., & Ediz İ. (2019). İmparatorluğun Savaş Kararı: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi. Kadim Yayınları.

Parantez içi gösterimi: (Balcı vd., 2020, s.20)

Metin içi gösterimi: Balcı vd. (2020, s. 20) çalışmalarında ...

Editörlü Kitap:

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., & Sue, D. W. (Ed.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Parantez içi gösterimi: (Torino vd., 2019, s. 15)

Metin içi gösterimi: Torino vd., (2019, s. 15) 'ne göre...

Çeviri kitap:

Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilmiş bir esere atıf verilirken yalnızca eserin orijinal dildeki yazarına atıf verilir (çevirmene atıf verilmez). Çevirmen bilgisi sadece Kaynakça'da yer alır. İsimin baş harfi nokta ardından soy isim yazılır.

Fromkin D. (2013). *Barışa son veren barış? Modern Ortadoğu nasıl yaratıldı.* (Çev. M. Harmancı). Epsilon Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1989)

Parantez içi gösterimi: (Fromkin, 2013, s.20)

Metin içi gösterimi: Fromkin (2013, s.20)'e göre...

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Parantez içi gösterimi: (Plato, 1989, s. 30)

Metin içi gösterimi: Plato (1989, s. 30)'ya göre...

Makale

Makalelerde makale ismi küçük harflerle düz yazılmalı; dergi ismi büyük harfle başlayıp italik şekilde yazılmalıdır. Dergi cilt sayısı italik ancak sayı numarası parantez içinde düz olmalıdır.

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture, 8*(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Parantez içi gösterimi: (Grady vd., 2019)

Metin içi gösterimi: Grady vd. (2019) 'e göre...

Cilt numarası olmayan dergideki makale:

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission, (231)*, 44–47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Parantez içi gösterimi: (Steigmeir, 2016, s.1 0)

Metin içi gösterimi: Steigmeir (2016, s. 10) 'e göre...

Sayı numarası olmayan dergideki makale:

Sanchiz, M., Chevalier, A., & Amadiou, F. (2017). How do older and young adults start searching for information? Impact of age, domain knowledge and problem complexity on the different steps of information searching. *Computers in Human Behavior*, 72, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.038>

Parantez içi gösterimi: (Sanchiz vd., 2017, s. 23)

Metin içi gösterimi: Sanchiz vd. (2017, s. 23) 'e göre...

Makale numarası veya sayfa sayısı bulunmayan makale:

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Parantez içi gösterimi: (Butler, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Butler (2017, s. 5) 'e göre...

Yayımlanmamış Tezler:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Virginia.

Parantez içi gösterimi: (Harris, 2014, s. 140)

Metin içi gösterimi: Harris (2014, s. 140) 'e göre...

İnternet Kaynakları

-Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soy isim ve yıl;

(Dinler, 2017)

-Yazar belli değilse “internet sitesinin adı” ve yıl;

(Aljezeera, 2014)

-Yazar ve yayın tarihi belli değilse site adı ve tarih yok” anlamına gelen “t.y ifadesi kullanılmalı (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

Gazete haberleri:

Carey, B. (2019, Mart 22). Can we get better at forgetting? *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Parantez içi gösterimi: (Carey, 2019)

Metin içi gösterimi: Carey (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı:

Ouellette, J. (2019, Kasım 15). Physicists capture first footage of quantum knots unraveling in superfluid. *Ars Technica*. <https://arstechnica.com/science/2019/11/study-you-can-tie-a-quantum-knot-in-a-superfluid-but-it-will-soon-untie-itself/>

Parantez içi gösterimi: (Ouellette, 2019)

Metin içi gösterimi: Ouellette (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı (yazarı belli olmayan)

Al Jazeera. (2021, Ocak 20). *Biden signs orders to end ‘Muslim ban’, rejoin climate deal, WHO*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/21/biden-signs-orders-nix-muslim-ban-rejoin-paris-climate-accord>

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Kaynakça

Romer, D. (2006). *Advanced macroeconomics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Romer, P. (1993). Idea gaps and object gaps in economic development. *Journal of Monetary Economics*. 32(3), 543-573. [https://doi.org/1.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/1.1016/0304-3932(93)90029-F)

Metin içi gösterimi: D. Romer (2016) ve P. Romer (1993) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Dinle & Yeşil, 2021; Baykal, 2020; Küpeli, 2003)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Yeşil, 2007, 2015; Akdoğan, 2006)

Farklı türdeki çalışmalara nasıl atıf verilebileceğine APA'nın websitesinden ulaşılabilir. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Yaptığınız atıfların buradaki kurallara göre verildiğinden emin olunuz.

Ayrıca kamuya açık olan Purdue Üniversitesi'nin Yazma Laboratuvarı'nın bu konudaki detaylı örnek ve açıklamalarından da faydalanılabilir. https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/apa_style/apa_formatting_and_style_guide/in_text_citations_the_basics.html

İngilizce makaleler için hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Fakat Türkçe makaleler için bazı temel ifadelerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki kurallar dergimize Türkçe gönderilen makaleler için geçerlidir.

Dergimize gönderilmiş Türkçe makaleler için kısaltmalar şu şekildedir:

- 1) Tek sayfaları ifade “p.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19)
- 2) Çoklu sayfaları ifade eden “pp.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Fakat sayfa numaraları arasına “-“ işareti konulmalıdır. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19-20)
- 3) Çok yazarlı çalışmalarda geriye kalan yazarları göstermek için kullanılan “et al.” kısaltması “vd.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 4) “&” simgesinin kullanıldığı yerlerde bu sembol aynı şekilde kullanılmaya devam edilmelidir. Sadece metin içi göndermede bu sembol yerine “ve” yazılır.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Dinler & Balcı, 2020)

Metin içi gösterimi: Dinler ve Balcı (2020) ‘ya göre...

- 5) Editör ve editörler kelimelerinin kısaltması olan “Ed.” ve “Eds.” kısaltmaları “Ed.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir
- 6) “Basım” anlamına gelen “edition” kelimesinin kısaltması olan “ed.” “bs.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca “1st ed.”, “2nd ed.” gibi basıkı numarasını belirten rakamlar da “1. bs.”, “2. bs.” şeklinde kullanılmalıdır.
- 7) “Ayrıca bakınız” anlamına gelen “see also” ifadesi “ayrıca bknz.” şeklinde; bakınız anlamındaki “see” ifadesi ise “bknz.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 8) Tezler için kullanılan “Unpublished doctoral dissertation”, “Doctoral dissertation” ifadeleri “yayımlanmamış doktora tezi”, “Doktora tezi” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 9) Ayların adları birebir çeviri şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; “January” “Ocak” “February” “Şubat” gibi.
- 10) “Note” ifadesi “Not” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

- 11) Çevirmen anlamına gelen Translator kelimesinin kısaltması olan “Trans.,” “Çev.” olarak Türkçeleştirilmiştir.
- 12) Paragraf anlamına gelen “parag.” kısaltması aynı şekilde korunmuştur.

Dergimize gönderilen Türkçe makalelerde yazım ve imla bütünlüğünü sağlamak için aşağıdaki dilbilgisi kurallarına dikkat edilmelidir.

- 1) Arapça isimler okunuşları dikkate alınarak Türkçe imlâ ile yazılmalıdır. Örneğin “Mahmud” ismi “Mahmoud” şeklinde değil “Mahmud” biçiminde yazılmalıdır. Ancak bir ismin Türkçe imlası bilinemiyorsa İngilizce yazılışları kullanılabilir. Aynı isim için hem Türkçe hem de İngilizce imlâ kullanılmamalıdır.
- 2) Metin içi göndermelerde ve kaynakçada yer alan Arapça isimler alındıkları kaynakta nasıl yazıldıysa o şekilde muhafaza edilmelidir.
- 3) “el” takısı —paragraf başında olsa da— küçük harfle yazılmalıdır. “bin” ve “binti”nin de ilk harfi küçük yazılmalıdır. “el” takısından sonra “-“ (tire) işareti bitişik yazılarak kullanılmalı. Örnek: el-Sabah
- 4) Göndermelerde veya kaynakçada dergi ve gazete isimleri için ortak bir tercih kullanılmalıdır. Mesela “Voice of America”, “Voice of America News”, “VOA News”, “voanews.com” örneğinde olduğu gibi 4 farklı biçim kullanılmamalı; biri tercih edilip bütün metin boyunca onun kullanılması gerekmektedir.

